

Пьотр
Вандич

Щіна свободи

Історія Центрально-Східної Європи
від Середньовіччя до сьогодення

КРИТИКА

Piotr S. Wandycz

The Price of Freedom

A History of East Central
Europe from the Middle Ages
to the present

ROUTLEDGE

2001

Пьотр Вандич

Ціна свободи

Історія Центрально-Східної
Європи від Середньовіччя
до сьогодення

КРИТИКА
Київ 2004

Синтетична історія Центрально-Східної Європи пера знаного американського славіста польського походження Пьотра Вандича, вперше видана 1991 року, вважається класичною історією регіону. На підставі компаративістичного підходу автор розглядає загальні течії й підставові проблеми історичного розвитку Польщі, Чехії, Словаччини й Угорщини від Середньовіччя до падіння комунізму та посткомуністичного десятиліття. Зосереджуючися у викладі на історії державности цих країн, науковець намагається визначити історичну специфіку Центрально-Східної Європи як напівпериферії Заходу, водночас послідовно розглядаючи її історію в західноєвропейському культурному й політичному контекстах. Видання доповнюють ґрунтовна післямова українського історика Андрія Портнова, анотований покажчик та оновлена бібліографія.

Переклала з англійської
за першим і другим виданнями
Софія Грачова

Наукова редакція перекладу,
післямова та покажчик
Андрія Портнова

Authorised translation from English language edition
published by Routledge, a member of the Taylor & Francis Group

*В оформленні обкладинки використано фрагмент картини
Яна Матейка «Битва під Грюнвальдом»
(1878, Національний музей, Варшава)*

**ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ
СПОНСОРКИ BY THE INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
ПІДТРИМКИ МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ «ВІДРОДЖЕННЯ» В РАМКАХ
СПІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ЦЕНТРОМ РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ
DEVELOPMENT OF THE OPEN SOCIETY INSTITUTE – BUDAPEST
СПРАВИ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА – БУДАПЕШТ**

- © Piotr S. Wandycz, 1992, 2001
- © Андрій Портнов, стаття, 2004
- © Софія Грачова, український переклад 2004
- © Видавництво «Часопис Критика»,
українське видання, 2004

ISBN 966-7679-54-3

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
5708 SOUTH CAMPUS DRIVE
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3700
FAX: 773-936-3701
WWW: WWW.CHEM.UCHICAGO.EDU

PROFESSOR OF CHEMISTRY
AND DIRECTOR OF THE UNIVERSITY
LABORATORY OF CHEMISTRY
5708 SOUTH CAMPUS DRIVE
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3700
FAX: 773-936-3701
WWW: WWW.CHEM.UCHICAGO.EDU

UNIVERSITY OF CHICAGO
5708 SOUTH CAMPUS DRIVE
CHICAGO, ILLINOIS 60637

DEPARTMENT OF CHEMISTRY
5708 SOUTH CAMPUS DRIVE
CHICAGO, ILLINOIS 60637

UNIVERSITY OF CHICAGO
5708 SOUTH CAMPUS DRIVE
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3700
FAX: 773-936-3701
WWW: WWW.CHEM.UCHICAGO.EDU

Зміст

Передмова до українського видання	9
Передмова	11
<i>Вступ: що в імені?</i>	15
<i>1 Спадщина Середньовіччя</i>	29
Витоки	29
Перші три століття	38
Великі зміни	43
Пізнє Середньовіччя	53
<i>2 Виклик Нового Часу</i>	65
Ренесанс і Реформація	65
Економіка та суспільство	73
Політичний розвиток	82
Ягелони та Габсбурги	86
Польсько-Литовська Річ Посполита	92
<i>3 Криза XVII століття</i>	100
Термін «криза» та його значення	100
Під владою Габсбургів	106
Річ Посполита	110
Від Білої Гори до війни Ракоці	116
До та після «потопу»	126
<i>4 Освічений абсолютизм чи освічена свобода?</i>	134
XVIII століття	134
Перші десятиліття	140
Марія Терезія та йозефінізм	147
Просвітницька свобода та її кінець	156

<i>5 Доба ліберального націоналізму</i>	170
Нація та націоналізм: польський випадок	170
У землях Корони святого Стефана та святого Вацлава	178
Наполеонівські та постнаполеонівські десятиліття	187
Від «весни народів» до 1860-х	195
<i>6 Від Угоди до незалежності</i>	207
Промислова революція	207
Різні моделі в Центрально-Східній Європі	212
Від 1860-х до 1890-х років	224
Від 1890 року до Сараєво	232
Перша світова війна	241
<i>7 Важка незалежність</i>	249
Міжнародні відносини	249
Економіка, суспільство, культура	255
Політика	265
Двадцятиліття 1919–1939	272
Друга світова війна	282
<i>8 Тяжкий шлях до свободи</i>	292
Повоєнна доба	292
Прихід комуністів до влади та сталінізм	302
Злет і падіння ревізіонізму	310
До «Солідарности» й падіння комунізму	319
Посткомуністичне десятиліття в Центрально-Східній Європі	328
<i>Портнов А. Ціна свободи й Центральна Європа</i> десять років по тому	357
Бібліографія	363
Хронологічна таблиця	386
Показчик	423

Передмова

до українського видання

Книжка, яку віддаю до рук українському читачеві, є результатом багатьох років читання та роздумів. Я написав її з глибоким переконанням у доцільності порівняльної та регіональної історії. У той час, як у Єльському університеті, де я викладав, існував курс історії Балканського півострова та було чимало англомовних праць, бракувало синтетичного викладу історії регіону, який я називаю тут Центрально-Східною Європою. Мій підхід і спроби його визначити мають свої витoki в синтезах видатного польського історика Оскара Галецького, а надто його праці «Кордони та поділи Європейської історії». У своїх дослідженнях він опирається такому поділові Європи, що визнає лише схід і захід, натомість зазначає, що існує також середина Європа, яка в своїй західній частині охоплює передовсім германські країни, а в східній – переважно слов'янські. Цю концепцію розвинув, з дещо інакшими акцентами, угорський історик Ено Сюч у книзі «Три історичні регіони Європи». У моєму підході термін «Центрально-Східна Європа» було звужено до її серцевини: історичної Речі Посполитої, земель Корони святого Вацлава й земель Корони святого Стефана. Із них постали новітня Польща, Угорщина й Чехословаччина (згодом Чехія та Словаччина). Змальовуючи перехідний характер цього регіону, як і його змінні кордони, я також намагався врахувати теорію, запозичену з економіки, а саме, теорію центру та периферії. Ця книжка, вперше написана англійською, мала становити стислий нарис історії Центрально-Східної Європи, що ознайомив би англомовного читача з її складною проблематикою та заохотив би його до подальших студій. Звідси наголос

на загальних тенденціях розвитку, обмеження мінімумом імен і дат і винесення докладнішої хронології до таблиць наприкінці тому. Мої сподівання, що цей виклад зацікавить і мешканців регіону Центрально-Східної Європи й сприятиме кращому знанню власної історії, здійснилися в ту мить, коли було видано переклади польською, чеською, литовською та болгарською; переклади угорською та хорватською з'являться незабаром. Той факт, що тепер моя книжка доступна й українському читачеві, має для мене особливе значення. В ході історії українські землі перебували під багатонаціональною Річчю Посполитою, а русини та українці робили значний внесок у її розвиток. Українське походження мав, серед інших, король Міхал Корибут Вишневецький. Частина українських земель входила до складу так званої північної Угорщини, а згодом Русі чи Підкарпатської України в Чехословаччині. Протягом століть, що передували добі націоналізму, етнічні та мовні, а нерідко й релігійні відмінності не становили перешкоди для виникнення й розвитку «громадянських суспільств». Звісно, не бракувало й кривавих конфліктів, згадаймо лише найбільший із них, що мав найдалекосяжніші наслідки, – конфлікт 1648 року. Він призвів, як писав про це Тарас Шевченко, до занепаду Речі Посполитої, уламки якої привалили й Україну. Історія, попри знану Цицеронову максиму «*magistra vitae*», не є вчителькою життя в якомусь спрощеному сенсі. Проте, хоча умови змінюються, людська природа за своєю суттю залишається тією самою. Це, однак, не означає, що нам не треба досліджувати минулого, так як досліджуємо інші, наприклад природні, явища. Зрештою, як колись висловився Мілован Джилас, сучасність є лише відтинком минулого, що швидким кроком прямує до майбутнього. Після тривалої праці та зусиль Україна нарешті здобула незалежність, але ще залишається за межами Європейського Союзу. Для неї так само, як і для її сусідів, важливо не забувати про ту долю, котру вона поділяла з Центрально-Східною Європою. Знання про сусідів та їхнє минуле, очевидно, все ще не досить для ліпшого порозуміння між народами цього регіону. Якщо ця книжка бодай найменшою мірою спричиниться до кращого розуміння та зближення, автора буде щедро винагороджено за його працю.

Пьотр Вандич, Нью-Гевен, червень 2004

Передмова

Ця книжка є оглядом і спробою синтезу історії Центрально-Східної Європи Нового часу. Регіональний підхід має на меті піднести читача над національними історіями, які можуть бути та часом є обмеженими, ізольованими й егоцентричними. Компаративна регіональна історія прагне подолати ці вади через пошук аналогій і розбіжностей та розгляд національних історій у ширшому контексті.

Подавши необхідний мінімум фактичної інформації в тексті, хронологічних таблицях та іменному покажчику, це дослідження зосереджено на загальних течіях і підставових проблемах. Часто-густо задані питання залишаються без задовільної відповіді; суперечності зазначено, але не розв'язано. Ця книжка є вступом до складних проблем минулого та сучасності. Вона досягне мети, якщо збудить читачький апетит і заохотить читача відкинути кліше та глибше зануритися в складні проблеми регіону. Термін «Центрально-Східна Європа» тут вжито для означення Чехословаччини, Угорщини та Польщі. У викладі історії цих країн увагу зосереджено на державі, попри перерви в державності. Хоча всі три держави історично були багатонаціональні, головним об'єктом розгляду є державність панівної нації, а історію інших національностей висвітлено лише в зв'язку з нею.

Багатоетнічність і мінливі державні кордони призвели до складних лінгвістичних проблем, які можуть спантеличити читача. Назви міст, приміром, змінювалися в різні

історичні періоди. Як здогадатися, що Пожонь (угорською), Пресбург (німецькою) та Братислава (словацькою) – це одне й те саме місто? Яку форму слід уживати в книжці, щоб не наразитися на звинувачення в анахронічності та упередженості? Якій назві віддати перевагу – литовському Вільнюсу, польському Вільню чи російській Вільні? Саксонські міста в Трансильванії з їхніми геть несхожими німецькими, румунськими та угорськими назвами створюють особливо складну проблему. Іноді розв'язку немає, і плутанини годі уникнути. У книжці здійснено спробу дотримуватися бодай деяких правил. За наявності англізованої форми вжито саме її. Отже, маємо Cracow замість Kraków, Prague замість Praha.* Ми також намагалися якомога послідовніше дотримуватися державної мови певного періоду. Це означає, що для Богемії XVI – початку XVII століття буде вжито чеські назви, а відтак німецькі; для Угорщини – угорські й латинські; для Хорватії – хорватські й латинські; для Литви – польські, білорусько-українські й латинські. Якщо німецьку назву певного міста або місцевості (у книжці. – прим. ред.) вживано рідше, ніж цього вимагає зазначене правило, це зроблено тому, що деякі німецькі назви часто ставали символом примусового онімечення. Звісно, виникають проблеми, на кшталт уживання назви Данциг чи Гданськ.

У певному розумінні проблему зведено до питання перервності чи неперервності в історії Центрально-Східної Європи. Якщо перервність характерніша, то неперервність фундаментальніша. Наприклад, Словаччина впродовж більшої частини історії не існувала як окремий адміністративний чи будь-який інший організм. Однак неприйнятно ігнорувати словацькі корені відмовою вживати термін «Словаччина» до XX століття.

Імена правителів подано здебільшого в англізованій формі або англійському варіанті. Отже, John а не Jan, Stephen а не István, Wenceslas а не Václav.** Лише імена на

* В українському перекладі вжито українську історичну форму написання, якщо така існує. В інших випадках назви подано відповідно до фонетичних засад кожної мови (Прим. ред.).

** В українському перекладі не дотримано засади англізації прізвищ та імен, їх подано в національних, властивій кожній із мов форм, за поодинокими винятками, коли в українській є усталений спосіб написання певної назви. (Прим. ред.).

кшталт Boleslaw, для котрих немає англійського еквівалента, подано в оригінальній формі. Імена інших осіб передано в формі та ортографії рідної мови, враховуючи особливості місцевої абетки. Однак залишаються певні проблеми, зокрема з такими хорватсько-угорськими чи польсько-литовськими історичними постатями, як Зринський/Зрині чи Ягайло/Ягело. Все це надзвичайно ускладнювало друкування рукопису книжки, і я дуже вдячний майстерності й успіхам Флоренс Томас у підготованні остаточної копії. Також дякую за грант А. Вітні Грисволд, що його надав університет для оплати друкування.

У намаганні подолати численні проблеми, пов'язані з історією регіону впродовж кількох століть, я звернувся по допомогу до кількох колег-істориків, які люб'язно згодилися критично прочитати різні частини рукопису. Хочу подякувати моему колезі в Єлі Іво Баначу, Юзефові Анджею Геровському з Ягелонського університету в Кракові, Янові Гавранеку з Карлового університету в Празі та Антонієві Мончаку з Варшавського університету. Особливу подяку хочу висловити Іштванові Деаку з Колумбійського університету, який з невтомним терпінням прочитав увесь рукопис, надав цінну критику та присутні зауваги. Я також дякую Лешекові Косинському з Альбертського університету, без допомоги котрого було б неможливо укласти історичні мапи. Картографічна праця є справою Джефа Лестера. Висловлюючи вдячність за цю допомогу, хочу додати, що всю відповідальність за помилки, прогалини та хибні інтерпретації покладено на мене.

Цю книжку присвячено двом історикам Центрально-Східної Європи, котрі заслуговують на особливу пошану: Оскарові Галецькому, чие литовське походження, віденська освіта, польський патріотизм та глибоке католицтво зробили з нього видатного центрально-східноєвропейця, та Г'ю Сетон-Вотсону, чие природжене та успадковане зацікавлення до регіону зробили його не лише «Scotus viator», яким був його батько, але й великим інтерпретатором Центрально-Східної Європи на Заході. Ці дві людини дуже відрізнялися поглядами й темпераментом, але мали також спільні риси: були науковцями та джентльменами.

Нью-Гевен, 1991

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in approximately 25 horizontal lines.

Вступ: що в імені?

Центрально-Східна Європа – доволі непопулярний регіон. Вона майже не зацікавлює нікого, окрім фахівців; її історія здається складною і заплутаною. Регіон уявляють конгломератом проблемних народів із чудернацькими іменами. Історія Центрально-Східної Європи не настільки екзотична, щоби збудити цікавість, і не настільки знайома, щоби полегшити розуміння. Однак її значення є незаперечним. У цьому регіоні розпочалися дві світові, а також «холодна війна». Вислів британського географа Г. Макіндера: «Хто править Східною Європою – володарює центром; хто править центром – володарює світом», – звучав особливо зловісно в часи могутності Советського Союзу. Раггова поява на горизонті польської «Солідарности» для багатьох спостерігачів була однією з тих подій, що визначають хід світової історії. Падіння комунізму в Центрально-Східній Європі та її безпрецедентний перехід до політичної й економічної свободи несе в собі величезні надії, але й криє небезпеку.

Отож не можна задовольнятися фрагментарними й поверховими знаннями про Центрально-Східну Європу, ґрунтованими на заголовках новин. Справжнє розуміння вимагає історичної перспективи й оцінки того, чим насправді є цей регіон. Термін «Центрально-Східна Європа» випадковий. Він постав із потреби визначити регіон, який не є вповні ані Заходом, ані Сходом, а «серединною зоною» або «землями поміж» – дехто так і назвав свої праці

на цю тему. Термін було запозичено з географії, але ні серед географів, ні серед політиків немає згоди щодо точних кордонів регіону. Вислів «Центрально-Східна Європа» застосовують до всієї території, розташованої між Балтійським, Адріатичним, Егейським і Чорним морями (тобто території, що межує з етнічним германським і російським блоком), а в деяких випадках, за словами Тимоті Гартона Еша, до «серцевини» цієї території, тобто до Польщі, Чехословаччини та Угорщини. Саме цим трьом країнам присвячено книжку.

Кордони зазначених держав значною мірою змінювалися впродовж їхньої історії. Вони розширювалися та зужувалися, в різні часи охоплюючи сучасну Литву, Білорусь і Україну, а також частини Югославії та Румунії. Крім того, треба визнати особливу позицію та роль у цьому регіоні австрійських правителів – династії Габсбургів.

Концепція Центрально-Східної Європи є новою. Справді, розмежовувати європейський Захід і Схід почали порівняно недавно. В античні часи південне Середземномор'я протиставляли півночі, цивілізацію – варварству. Попри існування в середні віки Західної та Східної Римської імперії, сучасники не мислили в категоріях розмежування «Захід-Схід». Ця дихотомія вийшла на авансцену лише в XIX столітті під час дискусії між російськими західниками й слов'янофілами. Згодом для обґрунтування такого дуалістичного підходу до європейського минулого більшість істориків застосовували культурно-релігійні критерії. Візантійсько-греко-православний спадок визначав еволюцію однієї частини континенту; романо-германська, католицька чи протестантська, цивілізація позначалася на іншій. Але як бути з регіоном, який культурно та релігійно належав до Заходу, але за звичкою вважався частиною Східної Європи? Ставала очевидною певна двозначність термінології.

Після Другої світової війни термін «Східна Європа» фактично став синонімом советського блоку. І навіть більше, залежність цього регіону від СРСР дістала, сказати б, історичну легітимацію. Здавалося, цим землям, нездатним вистояти самостійно, доля присудила ввійти до складу комуністичної імперії під проводом росіян. Пригадувалися «органічні зв'язки» між Московією та її сусідами, а комунізм видавався шляхом до модернізації цієї частини Євро-

пи. Лише наприкінці 1980-х з'явився погляд на регіон як на сферу «великої костваїзації», за словами Джозефа Ротшильда, а советське домінування почали розглядати як чинник анархії та дестабілізації.

На противагу східно-європейській термінології, що розмивала межу між регіоном та Росією, польський історик Оскар Галецький, котрий викладав у Сполучених Штатах, запропонував нову концепцію. Її було опубліковано в його книжках 1950-х та 1960-х років: «Прикордоння Західної цивілізації» та «Межі та поділи в європейській історії». Він обґрунтовував поділ континенту на чотири частини, що відповідали історичним термінам: Західна, Центральна-Західна, Центральна-Східна та Східна Європа. Поза сумнівом, термін «Центральна-Східна Європа» був громіздким, і хоча багато істориків його й визнали, він не витіснив звичнішого терміну «Східна Європа», який набув ще більшого поширення в часи «холодної війни». Через двадцять років угорський науковець Ено Сюч подав нову дефініцію та розвинув термін Галецького в книжці «Три історичні регіони Європи», де відмовився від Центрально-Західного компонента. Майже одночасно чехословацькі, польські та угорські інтелектуали, котрі мешкали здебільшого на Заході – Мілан Кундера, Чеслав Мілош, Дьордь Конрад – почали пропагувати ще одну назву – «Центральна Європа», оскільки «східна» назва передбачала визнання насильного відокремлення регіону від Європи. Кундера протестував проти цієї «підступної лексики» й наполягав, що «Центральна Європа уособлює долю Заходу».

І справді, Богемія (згодом Чехословаччина) Угорщина та Польща належали до західної цивілізації. Християнство й усе, що воно символізувало, прийшло туди з Риму, іншими словами, вплив Заходу був домінуючий і довготривалий. Звісно, треба пам'ятати, що навернення цього регіону Візантія почала з моравської місії Костянтина (Кирила) та Методія наприкінці IX століття і що вплив східного християнства на Чехію, Угорщину, Хорватію та частину Польщі був важливим у період раннього середньовіччя. Однак, хоча й зазнавши такого впливу на світанку своєї історії, країни Центрально-Східної Європи стали частиною Заходу. Їх остаточно сформували всі найважливіші історичні рухи, що їх вони пережили: Ренесанс, Реформація, Просвітництво, Французька та промислова революції. Ці

країни разюче відрізнялися від Сходу, що його уособлювали Московія-Росія або Османська імперія, котра володіла Балканами впродовж кількох століть. «Якщо Росія – це Європа, – писав видатний професор історії Єльського університету Георгій Вернадський, – то лише частково». Московське самодержавство та підпорядкування церкви державі було чуже західній традиції, як і османська система, ґрунтована на ісламі. Не дивно, що історична Угорщина та Польща, котрі межували з московськими й османськими землями, вважали себе за твердиню християнства (*antemurale christianitatis*), і всі з цим погоджувалися. Їхні східні кордони були кордонами Європи.

Проте було б помилкою вважати ці кордони сталими й непорушними. «Прикордоння західної цивілізації», або Центрально-Східна Європа була культурним роздоріжжям. Вплив східного, візантійського світу залишався визначальним на просторах східних землях польської та угорської держав, таких як Білорусь, Україна чи Трансильванія. До того ж, хоча угорців і поляків вважали найстійкішими захисниками християнства (читай «Заходу»), їхня культура зазнала відчутної орієнталізації. Навіть національне вбрання засвідчує значний турецький вплив.

Позаяк уявлення про стійку лінію поділу на сході є хибним, вживання термінів «західний» та «західноєвропейський» вимагає певного пояснення. Коли говоримо про Захід, то зазвичай маємо на увазі такі культурно й економічно провідні країни, як Франція чи Англія, а не найзахідніші географічно Ісландію, Ірландію чи Португалію. Тому культурно-географічно-історичну модель Галецького та Сюча (Захід, Центральний Схід, Схід) необхідно доповнити іншою парадигмою, котру запозичили з економічної теорії та популяризували угорські науковці. Вона ґрунтується на уявленні про центр, нашівпериферію та периферію й показує, що соціально-економічний розвиток Центрально-Східної групи мав дещо спільне з країнами Заходу, Півночі та Півдня. Вже в ХІХ столітті польський історик Йоахим Лелевель здійснив спробу компаративного дослідження Польщі й Іспанії.

Історично Європа завжди складалася з кількох зон, які репрезентували різні рівні розвитку. Вони перебували у взаємодії, розвиненіші країни (серцевина або центр) стимулювали та спонукали до розвитку менш розвинені.

Природа виклику змінювалася, як змінювався й відгук. Як правило, стосунки були вигідніші для центру, але зведення периферії до стану «колоніальної залежності», котрий посилював її економічну відсталість, не завжди було неминучим результатом такої взаємодії. Певні частини центру втрачали своє привілейоване становище, а частини периферії, за сприятливих обставин, позбувалися статусу не-привілейованих.

Однак вражає те, що центр, який завжди був порівняно невеликим, і чий розвиток та здобутки часто вважали винятковими, залишався відносно стабільним упродовж століть. Взявши за основу критерій густоти населення, деякі історики вважають за центр у XIV столітті Італію, північну й південно-східну Францію, Нідерланди, захід і частину півдня Німеччини та південну Англію. На мапі вони утворюють смугу, що простягається від Палермо через Неаполь і Антверпен до Лондона. По обидва боки від неї розташовано напівпериферію: південну Францію, Іспанію, Португалію, Бранденбург, Чехію, Угорщину й Польщу. Найвіддаленіша зона, периферія, містила Скандинавію, Литву, Росію та Балкани. З середини XV до кінця XVII століття до центру все ще входили Нідерланди, Англія, північна Франція та долина Райну, інші компоненти були менш стабільними. Напівпериферія та периферія залишалися переважно незмінні. Взявши за критерій ВВП на душу населення, у XIX столітті центр складався з дещо розширеного західного регіону, до якого тепер входили Швейцарія та Швеція. Десь так виглядала й мапа XX століття.

Упродовж усього зазначеного періоду Центрально-Східна Європа належала до середньої зони – напівпериферії, хоча Чехія була дуже близько до центру, а східні провінції історичної Польщі та Угорщини більше скидалися на периферію. Чи можливо цю модель, яку зазвичай використовують у соціально-економічній та політичній історії, також прикласти до культурного розвитку? Звісно, культура нелегко – якщо й узагалі – надається до підрахунку, проте між соціально-економічним становищем і культурними досягненнями існує зв'язок, хоч і не завжди очевидний. Чи справді переважна більшість великих культурних течій і рухів Європи виникла в її серцевині? Чи Центрально-Східна Європа головно пристосовувала й розвивала їх, а не ініціювала? Це складне питання, але було б помилкою роз-

глядати чесько-польсько-угорський регіон як пасивного учасника європейської спільноти, котрий завжди брав і ніколи не давав. Не можна замовчувати його внесок до духовної сфери: гуситський рух у Чехії, концепція свободи та конституціоналізму в Польщі й Угорщині, своєрідний безкомпромісний ідеалізм, що був натхненням для інших. Чи був британський історик Норман Дейвіс безстороннім, коли назвав Польщу часів «Солідарности» «універсальним символом моральної мети європейського життя»?

За винятком окремих періодів, соціально-економічну нерівність між центром і периферією супроводжувало відчуття культурної вищости Заходу. Хоча й були прикметні винятки, більшість англійців, французів чи італійців дивилися на народи Центрально-Східної Європи зверхньо. Зневажливе ставлення часто поєднувалося з невіглаством. Зі свого боку, поляки, угорці та чехи нерідко дивилися на Захід, зокрема на Францію та Англію, з пієтетом і заздрістю. Все «європейське», синонім західного, було варте схвалення та наслідування. У ХІХ столітті угорський лідер Іштван Сечені характеризував лінощі та відсталість своїх співвітчизників як «східні риси», котрих варто позбутися. Однак це відчуття нижчости можна було компенсувати уславленням національної історії та національної винятковости, як це часто й траплялося. Поляки, чехи й навіть словаки в різні часи вважали свою батьківщину серцем Європи. Угорці й поляки називали себе оборонцями Заходу. Почуваючися невизнаними та ігнорованими, вони підкреслювали свої духовні ідеали й протиставляли їх матеріалістичному та zdegradovanomu Заходові. Звісно, в різні періоди виникала інакша реакція, але амбівалентність цих відносин із компонентом любові-ненависті була наявна майже завжди.

Погляньмо тепер пильніше на те, що створює окремішність Центрально-Східної Європи. Які риси відрізняють її від інших регіонів, і в чому подібність та відмінності всередині регіону між угорцями, поляками, чехами, словаками та іншими народами? Культурно-історична концепція Центрально-Східної Європи сукупно з моделлю центру-периферії є вихідним пунктом цього дослідження, але якому підходові слід віддати перевагу? Чи є ключем до розуміння історії цього регіону його географічне розташування, відкрите для зовнішнього тиску? Чи розмаїття національнос-

тей та етнічна мішанина дають підставу наголошувати на етнічному підході? Чи робить відставання соціально-економічного розвитку особливо плідним застосування теорії модернізації? Хоча адекватність цих та інших концепцій очевидна, в дечому треба застерегти. Не можна піддаватися спокусі пожертвувати розмаїттям і багатством історичного процесу в регіоні заради пошуку єдиного спільного знаменника. Слова французького історика Фернана Броделя, хоча й постави в іншому контексті, тут дуже влучні: «Маємо уявити собі низку історій, що перетиналися одна з одною й розвивалися синхронно. Було б надто просто й досконало звести складну істину до ритму однієї домінантної моделі»¹.

Пізній старт або відставання культурного розвитку Центрально-Східної Європи очевидний. Регіон став частиною європейської середньовічної спільноти й цивілізації лише в X столітті, внаслідок першого великого виклику, що прийшов із Заходу, – християнства. Можна стверджувати, що утворення польського чи угорського королівства зовсім не було запізнеле. Зрештою, французька монархія Гуго Капета чи англійська – Едварда Старого, королівства Кастилія та Арагон і навіть перші німецькі королі з'явилися здебільшого в той самий час. Проте вони будували на старому підмурку. У Центрально-Східній Європі певне запізнєння в прийнятті розвиненіших західних моделей і норм супроводжував, за словами Сюча, «поверховий розвиток». Це означає, що запозичення та запровадження були неглибокі. Ми незабаром повернемося до цієї тези.

Первинну дистанцію між Західною та Центрально-Східною Європою було серйозно скорочено, коли не подолано, впродовж наступних п'яти століть. Згодом економічна відстань між двома регіонами Європи почала збільшуватися. Із розростанням аграрних моделей і початком протоіндустріалізації на Заході риси, характерні для стосунків «центр–периферія», ставали помітніші. «Друге закріпачення» позначилося на розвиткові Центрально-Східної Європи, хоча очевидно, що історики-марксистичні в своєму економічному детермінізмі спростили й навіть викривили значення цього процесу. Однак, поза сумнівом, аграрний характер центрально-східноєвропейського суспільства виявився стійким. Селяни не перетворилися на капіталістичних фермерів, аж до XX століття зберігаю-

чи свій особливий етос і консервативний світогляд. Проте слід додати, що в цьому вони не були поодинокі й мали багато спільного зі селянством західної та південної напівсфери: Ірландії, Іспанії або частини Італії.

Іншою характерною рисою регіону було те, що інституційний розвиток часто випереджав соціально-економічні реалії. Лише Чехія в цьому, як і завжди, була винятком. Іншими словами, розвинені форми політичної організації виникали й функціонували в умовах, які не завжди для цього дозріли. Політична демократія шляхти в Польщі існувала всередині застарілої суспільної структури. Стосовно цієї країни в XIX столітті один історик зауважив, що «інтелектуальний світ був ближчий до Заходу, ніж [польська] промисловість»². Певна провінційність у політиці, менш розвинена політична культура та відсутність моделі консенсусу (істотної, наприклад, в американській політичній системі) були типові для регіону, в якому розрив між вишуканою елітою та масами був більший, ніж на Заході.

Прибічники модернізаційного підходу вважають постійні намагання наздогнати розвиненіший центр найважливішою, навіть визначальною тенденцією регіону. Навіть націоналізм у Центрально-Східній Європі розглядають як відповідь на відсталість і засіб розв'язання соціально-економічних та психологічних проблем. Але попри очевидну важливість процесів модернізації, переваги цього підходу дуже перебільшені. Захоплення послідовним просуванням до модернізаційної мети (яку іноді нелегко визначити) призвело до спрощення й навіть викривлення. Яскравим прикладом цього є організована в Советському Союзі індустріалізаційна гарячка, що позірно виглядала як процес модернізації, а насправді призвела до запровадження ретроградних явищ: «феодальної» системи привілеїв і примусової праці, близької до кріпацтва. Так само й спроби провести аналогію між модернізацією в Центрально-Східній Європі й так званому «третьому світі» дають деякі цікаві результати, але ігнорують глибинні відмінності.

Повертаючися до національних і народних проблем, немає сумніву, що в цьому регіоні вони були особливо складні та гострі. Чи була причиною цього лише більша, ніж на Заході, кількість етнолінгвістичних груп та національна мішанина? Звісно, Італія, Іспанія, Британія й навіть Франція також були переважно різнорідними країна-

ми, але змогли нав'язати більшу однорідність своєму населенню. Тому популярне твердження, що коли на Заході держава творила націю, то на Сході (в тому числі й у Центрально-Східній Європі) нація творила державу, лише частково справедливе. Держава в Польщі перед ХІХ століттям або в Угорщині таки створила націю, «політичну націю» (що складалася переважно з численної шляхти), за походженням багатоетнічну, але польську чи угорську за поглядами. Незадовго до поділів Польщі ця нація почала змінювати свій шляхетський характер і набувати форми сучасної нації. Термін «польський» мав подвійне значення. Він стосувався етнічних поляків, але його також уживали стосовно всіх мешканців держави, незалежно від їхніх етнічних і лінгвістичних характеристик, так само як слово «британське» поширюється на англійське, шотландське й валійське.

Саме занепад державности, у польському випадку внаслідок поділів країни, перешкодив процесові формування нації за західним зразком. Відтак почалась еволюція в бік іншої концепції нації, забарвленої романтичними поглядами та побудованої на етнічних і культурно-лінгвістичних критеріях. Це сприяло виникненню або відродженню націй, які або ніколи не мали державности (словаки), або втратили її дуже давно. У цьому сенсі не стільки багатоетнічний характер історичної Польщі, Угорщини чи Чехії, як втрата державности актуалізувала національне питання.

Частіші, ніж колись, зміни кордонів у ХІХ столітті поглибили відчуття плутанини. Людина, що народилася в Унгварі близько 1900 року, зростала в Австро-Угорщині (точніше, в угорській частині імперії), але 1918 року стала громадянином Чехословаччини, а її рідне місто вже називалося Ужгород. 1939 року ця людина прожила кілька днів у Карпато-українській державі, відтак знову повернулася в підданство Угорщини. З початком Другої світової війни вона стала советським громадянином. Етнічно вона могла бути українцем, угорцем, німцем або євреєм.

Різниця між громадянством і національністю, майже невідома в англо- і франкомовних країнах, стала суттєвою в Центрально-Східній Європі. До того ж держава часто протистояла суспільству й навпаки. Якщо наявність громадянського суспільства завжди була характерною рисою західної цивілізації, то в Центрально-Східній Європі гро-

мадянське суспільство набуло стійкого національного забарвлення. Це було переважно наслідком періодів іноземного правління. Громадянське суспільство, що спиралося на рідну культуру, було осердям національної ідентичності перед загрозою з боку іноземної влади або іноземної держави. Внаслідок цього всього громадянське суспільство, яке традиційно обороняло плюралізм і свою автономність від втручання держави та яке в цьому сенсі можна вважати найнадійнішим гарантом прав особи, в Центрально-Східній Європі стало основним захисником нації. Це призвело до певного одноманіття й нетолерантності заради спільного протистояння ненаціональним й антинаціональним силам. Один польський автор назвав це ментальністю фортеці в облозі.

Втрата державности була наслідком таких травматичних подій, як поразка угорців у битві під Мохачем 1526 року, поразка в битві під Білою Горюю в Чехії 1620 року чи поділи Польщі в 1772, 1793 і 1795 роках. Перша з цих подій призвела до того що Угорщина майже півтора століття була поділена на три частини. Друга поставила під загрозу саме існування чеської нації. Наступні усунули Річ Посполиту з політичної мапи Європи. Понад сто двадцять років польські землі було розділено між Австрією, Росією та Прусією. Отже, проблема перервності й безперервності посідає значне місце в історії Центрально-Східної Європи та є характерною для регіону.

Якщо нації в цій частині світу могли бути менш численними, ніж деякі (у жодному разі не всі) нації Заходу, саме по собі це не створювало проблеми. Нідерланди не були густонаселеною державою, а Прусія, коли розпочинала свою політичну експансію, була малою країною. Усвідомлення малочисельности своєї нації загострилося в чехів у XIX столітті; угорці вважали себе малою нацією, ізольованою серед могутніх ворогів, і називали свою державу імперією. Лише поляки навіть у найгірші моменти своєї історії не вважали себе малою нацією. Тому сумнівно, чи власне нечисленність призвела до утворення великих держав-конгломератів, які характеризували регіон у минулому. Дві з них, що виникли як династичні унії та ґрунтувалися на шлюбних угодах, – Габсбурзька монархія і Річ Посполита, – відігравали панівну роль в історії Центрально-Східної Європи упродовж кількох століть. Річ Посполита насправді

була республікою, на чолі якої стояв король, але справжній суверенітет належав багатоетнічній політичній нації. Габсбурзька монархія, до складу котрої входили Чехія та Угорщина з 1526 по 1918 рік, ґрунтувалася переважно на лояльності до династії.

Іншою унікальною рисою Центрально-Східної Європи цього періоду була наявність місцевого німецького і єврейського населення та взаємодія з ним корінних народів. Як зазначив один із найвидатніших науковців Франтишек Палацький, більша частина чеської історії була пов'язана з проблемами конфронтації та співпраці між німцями й чехами. Справді, з часів раннього середньовіччя й до остаточного вигнання німців із Чехословаччини після Другої світової війни антагонізм і симбіоз були характерні для більшості процесів. Німецький вплив на Польщу, хоча й менш помітний, також мав першорядне значення. Однак його природу нерідко хибно тлумачили. Більшість поляків підкреслювали брутальний і хижий характер німецької експансії на схід (*Drang nach Osten*). Німці були схильні підносити свою цивілізаційну місію у відсталих слов'янських землях. Реальність була значно складнішою. Вона охоплювала конфлікти та співпрацю, гноблення та взаємодопомогу, політику германізації поляків та полонізації німців. Випадок Угорщини також був інакшим. Тут жили великі групи німецьких поселенців, які мали спеціальний автономний статус, як-от у Трансильванії, та зберегли свою ідентичність. У певні періоди німці фактично становили середній клас країни – дещо менше це також спостерігалось в Польщі – та впливали на її економічну трансформацію. Німці (австро-німці) відігравали важливу роль і в часи Габсбурзької монархії.

Якщо німці були групою, яка функціонувала всередині суспільства, то євреї водночас були його частиною та чужими, які жили у власному світі, відокремленому релігійними, мовними та звичаєвими бар'єрами. Упродовж багатьох століть Центрально-Східна Європа була домівкою великої кількості євреїв, які знайшли тут притулок від переслідувань. На початку XVII століття Прага фактично була столицею європейського єврейства; Річ Посполита мала найбільшу єврейську громаду в світі. У XIX столітті в Будапешті діяла найактивніша й найчисленніша єврейська інтелігенція, значення якої незаперечне.

У Центрально-Східній Європі єврейсько-християнські стосунки були менш трагічні, порівняно з іншими частинами континенту. У Польщі перед поділами вони були цілком щасливі впродовж кількох століть, і в решті країн регіону були періоди задовільного співіснування. Юдофобія, наявна в усій Європі, тут була менш помітна, доки наприкінці XIX століття не набрала форми сучасного антисемітизму. Причини цього були різні: загальні й локальні, політичні й економічні. Розпочалася трагічна доба, що досягла жакливої кульмінації за нацистської окупації в період Другої світової війни (Голокост). Сьогодні в Польщі практично немає євреїв, їх майже немає в Чехословаччині та дуже мало залишилося в Угорщині. Антисемітизм, що знову зринув серед конвульсій посткомуністичної трансформації, не має соціально-економічного підґрунтя, яке можна було б порівняти з передвоєнною ситуацією. Жодна політична течія не визнає антисемітизму. Однак у складних і нестабільних умовах євреїв – і цей термін уживають дуже рясно – здається зручним офірним цапом. Чи є це феноменом перехідного періоду? Ще зарано стверджувати.

Труднощі не є чимось новим для регіону. Мілан Кундера колись говорив про «досвід надзвичайно концентрованої історії» – евфемізм для постійної боротьби, гноблення та злиднів. Іноді Центрально-Східна Європа нагадувала лабораторію для випробувань різних систем. Адам Улам назвав регіон після Другої світової війни «лабораторією неоімперіялізму». На початку 1980-х Польщу називали лабораторією політичних змін. Насправді метафору лабораторії можна застосувати до різних періодів минулого.

Протягом тривалого часу в історії Центрально-Східної Європи чільне місце посідала боротьба за свободу. Гноблення приходило ззовні внаслідок відкритого географічного розташування: у випадку Угорщини периферійного (як зауважив історик Петер Ганак), відкритого для вторгнення зі сходу й заходу в випадку Польщі чи Чехії, яку оточують німецькі землі. Однак, у кожному разі, був тут також ідеологічний елемент: зовнішній абсолютизм проти місцевого конституціоналізму.

Захист національної свободи мав високу ціну. Між 1794 і 1905 роками поляки брали участь у шести повстаннях та одній революції, заплативши за це кров'ю, спустошенням країни, культурними втратами та вигнанням. Бойовий клич

«За вашу й нашу свободу!» пробуджував солідарність пригноблених, і поляки були символом боротьби за свободу в усій Європі. Угорська революція 1848 року була частиною європейської «весни народів», але їй передували повстання кінця XVII – початку XVIII століття під гаслом «Із Богом за країну та свободу!». Ціна, яку заплатили чехи в боротьбі з Габсбургами в 1618–1648 роках, відбилася на цілих поколіннях, і її розглядали як частину всесвітньої боротьби за свободу.

Звісно, свободу довго вважали атрибутом «політичної нації», до якої не входили селянські маси. Насправді саме вони платили за «золоту свободу» шляхетства. Переконання, що політична й соціальна свобода нероздільні, набрало сили в XIX столітті. Але що мало вищу цінність: національне чи соціальне визволення? А що, коли вони перебували в суперечності, як це часто й траплялося? Як завжди, свобода мала свою ціну, яку хтось мав сплатити: нація, клас чи особа.

Упродовж двадцяти років незалежності між Першою та Другою світовими війнами країни Центрально-Східної Європи намагалися розв'язати проблему узгодження свободи й влади. У Польщі, зокрема, опір іноземній владі настільки закорінився, що підкорення вітчизняній владі далось нелегко. У Чехословаччині централізм Праги суперечив автономним вимогам словаків і політичним прагненням німців. Авторитарні режими в Угорщині та Польщі обороняли національну незалежність, але обмежували внутрішні свободи. Під час страхіть Другої світової війни й німецької нацистської (у польському випадку також советської) окупації довелося сплатити тяжку ціну за національний опір. Встановлене після того комуністичне правління було, можливо, найбільшою загрозою свободі: особистій, соціальній чи національній. Свобода знову стала бойовим кличем у заворушеннях 1956 року в Польщі й Угорщині, у «Празькій весні» 1968 року в Чехословаччині, і знову в Польщі 1976 та 1980 років. Етос «Солідарности» також ґрунтувався на свободі: «Бути незалежним – означає бути собою», – стверджував «єпископ Солідарности» отець Юзеф Тишнер.

1989 рік був позначений розпадом советського блоку й відновленням незалежності Центрально-Східної Європи. Однак свобода мала гіркий присмак, і ціна, яку треба

було сплатити, здавалася надмірною. Економічний занепад, порушена суспільна система, корупція та деморалізація були наслідками сорокарічного комуністичного правління. Але народи Центрально-Східної Європи невдовзі відкрили для себе, що такі речі, як свобода, плюралізм і демократія були не панацеєю, а швидше умовами, необхідними для побудови нової реальності. Перехідні проблеми посткомуністичної доби, економічні, соціальні чи політичні, виявилися величезними, і поляки, угорці, чехи й словаки постали, можливо, перед найтяжчим випробуванням у своїй історії. Чи досягнуть вони успіху? Чи спробують подолати ці проблеми самостійно, чи нададуть певного значення термінові «Центрально-Східна Європа», практикуючи регіональну кооперацію? Чи займуть вони своє старе місце, чи здобудуть нове в Європі, можливо, в об'єднаній Європі? Лише майбутнє дасть відповіді, але минуле може дати деякі підказки.

Спадщина Середньовіччя

Витоки

Близько 1000 року середньовічний християнський світ поширився на схід, охопивши більшість слов'янських народів і мадярів; виникло утворення, яке ми називаємо Європою. Лише балтійські народи й полабські слов'яни, що тепер майже зникли, залишалися поганями. Чехів, хорватів, угорців, словаків і поляків навернув Рим; Київську Русь (з якої постали сучасна Росія та Україна) і південних слов'ян хрестив Константинополь. Це мало далекоюсяжні наслідки. Візантійська греко-православна традиція суттєво відрізнялася від латинської. Обидві вплинули на регіон, який ми називаємо «Центрально-Східна Європа», але вплив Заходу переважав і був стійкіший.

Те, що угорці та західні слов'яни (поляки, чехи, хорвати й словаки) прийняли християнство, означало відкритість до західної цивілізації та всього, що вона передбачала: міжнародної мови й абетки (латиниці), романського й готичного мистецтва, нових концепцій права, економіки, урядування. Ця цивілізація спиралася на багату спадщину античності, яка не зникла навіть у «темні віки». Римо-германо-кельтські елементи змішалися в селі, а міста, центри цивілізації, збереглися як резиденції церковних ієрархів і забезпечили культурну неперервність. Виклик християнства був перший із багатьох, які прийшли з Заходу. Наскільки успішно Центрально-Східна Європа на них відповідала? Як вона розвивалася впродовж наступних п'яти століть? Чи вона «наздоганяла» Захід? Це основні питання цього розділу.

Центрально-Східна Європа була «новою» Європою в тому розумінні, що вона ніколи не входила до складу Римської імперії. Однак вважати її порожнім начинням, яке мали наповнити інші, було б неправильно. Її народи досягли певного рівня, який давав можливість прийняти, абсорбувати й позначити власною індивідуальністю передані їм нові цінності. Варто визнати, що процес християнізації був повільний. Лише через три століття нова релігія й усе, що вона уособлювала, сформували погляди та спосіб життя західних слов'ян і угорців. Первинна конфронтація була драматична й породила міти. Деякі середньовічні хроністи й романтичні історики тужили за втратою невинності ранніх слов'ян, яких зображували вільнолюбними та рівними за умов первісної демократії, але які підпали під владу феодального Німецького Заходу, й він зіпсував їх. Мадярська мітологія прославляла уявних предків гунів і зображала їхнього лідера Атилу «мечем Божим», який наводив жах на весь світ і карав його за беззаконня.

Наші знання про період формування Центрально-Східної Європи недостатні. Ми дуже мало знаємо про сільське господарство й тваринництво. Щодо населення, то воно жило в менш сприятливих географічних і кліматичних умовах, ніж на Заході, та було не таким щільним і численним.

Таблиця 1.1 Населення близько 1000 року

	Населення (в мільйонах)	Щільність на 1 км
Франція	9,0	16,0
Німеччина	5,4	10,0
Британські острови	2,5	7,9
Італія	7,0	24,0
Польща	1,25	5,0
Угорщина (без Хорватії)	1,0	
Чехія	1,0	7,8

Джерело: М. Malowist. *Wschód i zachód Europy w XIII–XVI w. Konfrontacje struktur społeczno-gospodarczych*. – Warszawa, 1973, с. 20.

Політична еволюція дещо нагадувала еволюцію германсько-франкських держав VI–VII століть, але відбувалася на двісті років пізніше. То навряд чи був ідилічний «золо-

тий вік», а радше «залізний вік», про що свідчить боротьба, котра супроводжувала побудову держави. Цей процес був переважно поступовим, часто насильним об'єднанням кланів або племен під проводом племінного вождя або князя. Князева здатність перетворити племінну організацію на територіяльне об'єднання залежала найбільше від військової дружини (пол. *drużyna*, чеськ. *družina*, угор. *jobbági*), яка стояла понад клановими лояльностями, перебувала на утриманні князя та виконувала його накази. Всі землі теоретично були власністю правителя (*dominum directum*), але орна земля, хоч і не була повною власністю, належала користувачеві (*dominum utile*). Князь забезпечував контроль над країною через систему фортець або замків, де перебувала адміністрація навколишньої території: суддя, збирач податків і військовий ватажок. Цей контроль поступово набирив форми домену правителя. Як плату правитель отримував частину продукції. Навколо деяких замків поставили протоміські агломерації, в котрих селилися ремісники, що працювали на князя та дружину. Новопостале суспільство мало вигляд піраміди з князем, його службовцями й рідцарями на вершині та різними категоріями вільних, напіввільних і рабів в основі.

Як вилинув на це суспільство контакт із Заходом, зокрема феодалізм та інститути церкви й монархії? Перед тим, як звертатися до цього питання, оглянемо стисло появу та консолідацію держав у X столітті. Попереду йшла Чехія, спираючися на традицію Великоморавської держави IX століття. Велика Моравія охоплювала більшу частину сучасної Чехословаччини та частину південної Польщі, була відкрита для християнських місіонерів з Константинополя (найвидатніші з них були Кирило й Методій) і мала переважно антагоністичні стосунки з державою франків. Після занепаду Моравії на зламі IX–X століть політичний фокус перемістився на захід у район Праги, де місцеві князі Пржемысловичі винищили суперників і розпочали процес державного будівництва. Святий Вацлав – він асоціюється з різдвяною колядкою – був одним із перших князів і патронів Чехії. Чеська принцеса одружилася з польським князем Мешком і посприяла його хрещенню в 966 році. Мешко, перший історичний правитель Польщі, поширив свою владу з північного регіону навколо Гнезна й Познані – території племені полян – у всіх напрямках, зокрема й на Краків.

Його збройна дружина, за підрахунками іспансько-єврейського мандрівника Ібрагіма Ібн Якуба, налічувала три тисячі осіб і становила потужну військову силу. Мешко був справжнім засновником династії П'ястів, котрі правили Польщею впродовж кількох століть.

На відміну від чехів і поляків, угорці були кочовим племенем з фіно-угорської родини, яке наприкінці IX століття під проводом Арпада, засновника династії угорських правителів, завоювало Панонську рівнину. Упродовж наступних шістдесяти років мадяри здійснювали набіги на Західну Європу, проникаючи вглиб Німеччини, Ломбардії й навіть Франції. Нищівна поразка, якої вони зазнали 955 року в битві під Авсбургом на річці Лех, змусила їх відступити на територію сучасної Угорщини й перетворити її з терену бойових дій на справжню державу.

Чи сформував європейський феодалізм природу й стосунки цих держав? З'ясуймо спочатку зміст цього багатозначного терміна. У стислому значенні феодалізм – це система, в якій вся державна структура ґрунтувалася на контрактних персональних угодах між вищими й нижчими – сеньйорами та васалами, і де земля була традиційною формою винагороди за службу. Васал, віддаючись під протекцію сеньйора, приносив йому омаж і отримував землю, за яку був зобов'язаний служити сеньйору на війні, а також в адміністрації та суді. Земля, отримана в обмін на службу, називалася ф'єф. Він міг бути й часто був поділений, внаслідок чого утворювалася феодальна піраміда зі сеньйором (королем) на верхівці й васалами з їхніми власними васалами внизу. Проте ця модель у чистому вигляді не була повсюдною та з часом змінювалася.

Термін «феодалізм» також уживають у ширшому розумінні для означення режиму, в якому панує земельна аристократія, що живе за рахунок праці найнижчого класу – селянства. Хоча існували селяни, котрі тримали землю як орендатори, майже не відрізняючись у цьому від шляхетних васалів, але переважно це були вілани або серви. Їхню свободу різною мірою обмежували повинності, відомі як панщина. І нарешті, марксистично вживають термін «феодалізм» стосовно докапіталістичного способу виробництва та земельної власності.

Внаслідок різних потреб і обставин лише деякі форми феодалізму (в його вужчому розумінні) поширилися в Цент-

рально-Східній Європі, до того ж із суттєвою затримкою. Ф'єфи існували лише на найвищому рівні: князі (згодом королі) Чехії перебували у васальній залежності від імператора, це також стосувалося деяких польських князів. Однак, попри окремі винятки, ані князі, ані рицарі не володіли землею у формі ф'єфів. Військові обов'язки походили з васальної залежності від старшого, але не були типовими васальними стосунками. У Чехії рицарів більше цікавила повна власність на землю (тобто алоди), ніж ф'єфи. Феодальної піраміди практично не було, хоча залежність дрібнішої шляхти від сеньйорів у деяких випадках усе-таки формувалася, наприклад, у так званій системі *familiares* в Угорщині. Але в цій системі не було інвеститури в справжньому розумінні, а сеньйор не мав повної юрисдикції над вільними людьми.

Феномен рицарства, такий характерний для Західної Європи в феодальну добу, також набрав інших форм у контексті Центрально-Східної Європи. По-перше, реєнція зовнішніх форм і традицій тут відбувалася із затримкою й радше поверхово. По-друге, якщо непомірна ціна озброєння та бойових коней стримувала зростання кількості рицарства на Заході, то в Угорщині та Польщі поширення легкої кавалерії, краще пристосованої для війни в місцевих умовах, призвело до зростання лав рицарів. Пізніше практика надання шляхетства цілим селищам за військову звитягу призвела до ситуації, коли Польща й Угорщина мали найчисленніший рицарський клас в Європі (за винятком Іспанії). Про перетворення рицарства на шляхту (що сформувалася як стан у XIV–XV століттях) йтиметься далі в цьому розділі.

Релігія та церква посідали центральне становище в середньовічному суспільстві. Церква відрізнялася від інших інституцій своєю трансцендентальною й універсальною природою. Вона була духовним наставником і провідником, контролювала освіту через катедральні школи й університети. Часом вона зазіхала на верховну владу над світськими правителями, але водночас церква, в особі інституції та окремих церковників, була частиною феодальної структури політично-економічного панування. На Заході вона передувала утворенню держав і відіграла провідну роль у відродженні імперії за Карла Великого. У Центрально-Східну Європу церква прийшла як місіонер і носій західної цивілізації, викликаючи в слов'ян і мадярів шанобливий страх сво-

єю культурною вишдістю, зовнішньою пишнотою літургії, мистецтвом проповіді й усією системою нових цінностей та правил. Християнство було насаджено згори й покликано зміцнити молоді монархії. Можливо, таке поєднання спровокувало як реакцію криваві поганські повстання в Чехії в Х й у Польщі та Угорщині в XI століттях.

Близько 1000 року Польща й Угорщина отримали церковні організації, які залежали безпосередньо від Риму, на чолі з архієпископами Гнезна та Естергома. Празька єпархія спочатку підпорядковувалась Регенсбургу, згодом Майнцу, й отримала статус митрополії лише в середині XIV століття. Однак, мережа діоцезій і парафій, що сформувалася пізніше, в Чехії була щільнішою, ніж у Польщі та Угорщині, хоча й значно поступалася в цьому Італії. Зв'язок цього феномену з урбанізацією – про неї говоритимемо згодом – очевидний.

Взаємодія між церквою, державою та суспільством була різноманітна. Правителі Центрально-Східної Європи шукали прямих зв'язків із Римом, намагаючися водночас обмежити владу Риму у внутрішніх справах, наприклад, у призначенні єпископів. Ранні патріярхальні князі чи королі висували своїх радників із лав вищого духовництва й прагнули впливати на їхній відбір. На парафіяльному рівні вельможі домагалися таких самих прав патронату. Спроби домінувати над церковною ієрархією, вбудованою в державну структуру, призводили до конфліктів, які можна порівняти, хоч і не ототожнити, з великою боротьбою за інвеституру між папою та імператором в XI та XII століттях. У цей час у Польщі, а в XIII столітті в Чехії, духовництво здобуло певну свободу й привілеї. Однак пізніше королі відновили своє право призначати єпископів. Тим часом церква зазнавала впливу місцевих звичаїв, і в цьому контексті історики говорять про фольклоризацію християнства. На церкві в Центрально-Східній Європі позначався не лише розвиток цих земель, але й спосіб життя та культура.

Чи можна говорити про національну свідомість середньовічних суспільств Польщі, Чехії й Угорщини? Треба бути дуже обережним і не застосовувати до минулого сучасні концепції, навіть якщо є певні аналогії. Почуття окремішності стосовно чужих давнє й підставове, а національна свідомість, відтак, формується через стосунок до інших. У часи середньовіччя з'явилися такі терміни, як *patio* й *gens*,

котрі дають підстави стверджувати: якщо античність була добою міст та імперій, то середньовіччя породило нації.

Звісно, неточне слово *patio* не означало те, що ми розуміємо під словом «нація». У церковних соборах та університетах одна *patio* охоплювала кілька національностей. Критеріями належності до «нації» були спільне походження, мова, політична лояльність і територія, але акценти з часом змінювалися. Легенди посилялися на спільних предків, що робило поляків і чехів нащадками двох братів – Леха та Чеха. Наголос на спільному правителєві одного народу очевидніший у відсиланнях до князів чехів і поляків, ніж князів Чехії та Польщі. Уявлення про лояльність до території також існувало, позаяк правитель уважав країну своєю патримонією, а себе – спадкоємцем за правом народження. Однак проблему ускладнювало те, що кожен син міг претендувати на спадщину. Право первородства (коли спадщина переходила до старшого сина) було невідоме в Центральній-Східній Європі до XIII століття. Частковим подоланням цих складнощів був розвиток концепції Корони, яка відокремлювала інститут королівської влади від її тимчасового володаря. Тому уявлення про Корону Польського королівства (*Corona Regni Poloniae*), наприклад, було об'єднувальним фактором, правовим і політичним, навіть тоді, коли держава була роздібнена на кілька князівств. Символічне значення Корони святого Вацлава в Чехії та Корони святого Стефана в Угорщині було ще більшим, і слова «землі Корони святого Вацлава» чи «святого Стефана» позначали територію відповідно Чехії та Моравії (а згодом також Силезії) чи Угорщину, Трансильванію та Хорватію-Далмацію-Славонію.

Угорський хроніст XIII століття визначав угорця як королівського підданого, що народився в Угорщині, й предки котрого походили з цієї країни. Через двісті років у Чехії Єронім Празький наголосив на релігійному елементі, стверджуючи, що націю складають спільна кров, мова та віра. У той час існувала тенденція обмежувати термін «нація» лише «шляхетною» або «політичною нацією», до якої не входив простолюди. Це було істотне обмеження.

Ксенофобія щодо чужинців, були вони мешканцями сусідніх держав чи прибульцями-колоністами, – що часто означало суперників, – дуже давній феномен. Антипольські настрої привертали увагу в деяких чеських хроніках і на-

впаки. Угорців це також стосувалося. Спостерігалися спорадичні вибухи ворожості різного ступеня щодо німців та євреїв – двох груп, чий стосунки з державами та суспільствами Центрально-Східної Європи були особливо важливі для чеської, польської та угорської історії. Інших іммігрантів із Західної Європи – церковників, рицарів чи купців, які в різний час і в невеликих кількостях оселялися в регіоні – прийняли значно легше.

Середньовічна Центрально-Східна Європа, особливо Угорщина, була багатоетнічна, але навряд чи більшою мірою, ніж багато західних країн того часу. Завойовники мадьяри, окрім аварів та гепідів, зустріли на Панонській рівнині також слов'янське населення, хоча його чисельність і вплив є предметом наукових дискусій. В XI–XII століттях мадьяри продовжували експансію в Карпатському регіоні, підкоривши Трансильванію та територію сучасної Словаччини. Трансильванія зберегла свою окремішність та устрій на чолі з воеводою або князем. У XII столітті королівство Хорватія також було приєднано до Корони святого Стефана. Точна природа цього зв'язку – унія чи анексія – дискусійна, але Хорватія залишилася окремим утворенням на чолі з губернатором (баном). Отже, серед народів, які мешкали на землях Корони святого Стефана, були мадьяри, споріднені з ними секлери, волохи-румуни, словаки, русини, кумани, язиги, а також вірмени, греки, роми, німці та євреї. З приводу такої багатоетнічності святому Стефанові приписують вислів: «Королівство однієї мови та звичаю є слабким і недужим», в котрому проглядає не стільки дух толерантності, як віра, що різні групи населення можуть бути корисні правителям в процесі побудови держави.

«Шляхетна нація» (*natio hungarica*) майже поглинула тодішню еліту цих народів. Але чи існувала подвійна національна свідомість, зокрема серед численної хорватської знаті, яка відіграла важливу роль в історії Угорщини? І ким вважати «народного» угорського короля Матяша Корвіна, чий предки по батькові були румунами, а по матері – сербами, і серед чийх листів не збереглося жодного, написаного угорською мовою, хоча є декілька чеською? Знову треба утриматися від прикладання сучасних критеріїв національності до тієї доби.

Чехія була менш різномісна, ніж Угорщина, навіть попри те, що існували відмінності між Богемією, Моравією та

переважно польськомовною Силезією. Більшу роль відіграли німці, які в найдавніші часи почали мігрувати з заходу. Оскільки королівство Чехії в окремі періоди володіло Лужицями й досить недовго Бранденбургом, німецькомовні піддані іноді становили половину населення. Культурний вплив німців посилювали зв'язки Праги зі Священною Римською імперією. Багато родинних маєтків знаті мали німецькі назви, хоч їхні власники й не були німцями за походженням. Високе становище німців у політичній нації як панів, рицарів та бюргерів стане очевиднішим у ході нашого дослідження.

Польща була, порівняно з іншими, найменш багатоетнічною державою регіону часів середньовіччя. Відмінності між племенами здебільшого зникли, хоча кашуби збереглися як окрема етнічна група в Помор'ї. Ситуація змінилася наприкінці XIV століття, коли до польської Корони було приєднано Галицьке князівство (майбутня Східна Галичина). Його руські мешканці відрізнялися від решти населення не лише мовою, але й греко-православною релігією. У регіоні також була певна кількість вірменських іммігрантів. Німці, які віддавна хвилями прибували на територію Польщі, зайняли панівне становище в більшості міст, але (окрім Силезії, що перейшла від польських королів до Чехії) це не призвело до тривалого онімечення, культурного чи мовного. Ми повернемося до німців у зв'язку з так званою колонізацією та соціально-економічними змінами XIII століття.

Ці зміни, особливо зростання грошової економіки, були тісно пов'язані з напливом євреїв до Центрально-Східної Європи, хоча еміграційні цикли визначалися переважно процесами, що відбувалися на Заході. Незважаючи на це, певну присутність євреїв спостерігали в Угорщині ще до мадярського завоювання, невеликі єврейські громади з'явилися в Польщі та Чехії в X столітті, а три основні хвилі переселення євреїв із Західної Європи відбулися пізніше. Перша з них була пов'язана з хрестовими походами (XI–XII століття) та її супроводжувало знищення євреїв; друга була наслідком епідемії «чорної смерті» в середині XIV століття, що викликала антиєврейські заворушення; причиною третьої було вигнання євреїв з Іспанії 1492 року. Правителі Угорщини, Чехії та Польщі (Бела IV 1251 року, Пржемисл Отокар II 1254 року та Болеслав Сором'язливий 1264 року) запропонували євреям притулок та захист, які давали га-

рантію від примусового хрещення, особисту свободу та деяку юридичну автономію. Ці привілеї, очевидно, мали за візирець документи, що їх видав папа, та австрійський Фредериціанум 1244 року. Правителі Центрально-Східної Європи, за винятком Польщі, кілька разів виганяли євреїв, Польща ж урешті-решт стала їхнім найбільшим центром.

У Чехії та Угорщині євреї були кріпаками королівської скарбниці (*servi camerae*), і лише наприкінці середньовіччя представникам угорської знаті також було дозволено мати «власних» євреїв. У Польщі євреїв вважали вільними, вони не були зобов'язані носити окреме вбрання чи жити в гето. Однак деякі міста чинили спротив єврейській присутності. Євреї оселялися здебільшого в містах, провокуючи ворожу реакцію з боку німецьких бюргерів, чиє становище було панівним. Проте антиєврейські настрої, що іноді призводили до заворушень і навіть погромів, суттєво відрізнялися від пізнішого расистського й ідеологічного антисемітизму, підтверджуючи термін «юдофобія», що його запропонував американський історик Арно Маєр. Юдофобію характеризував релігійний фанатизм, який супроводжували поширені забобони про нібито ритуальні вбивства та відповідальність євреїв за спалахи чуми. Економічні причини (конкуренція та економічна залежність) також відігравали свою роль. Проте можливості та життєві умови на сході були для євреїв ліпші, ніж на заході, про що свідчило зростання їх кількості.

Перші три століття

Принциповим питанням, із яким зіткнулися держави Центрально-Східної Європи, ставши частиною християнського світу, були стосунки зі Священною Римською імперією та панством. Священна Римська імперія, до якої входили переважно німецькі землі, стикалася з цими державами подвійно: як імперія, що претендувала на всесвітнє панування, і як німецьке королівство, чиї прикордонні князівства здійснювали експансію на схід, прагнучи християнізувати полабських слов'ян та встановити над ними контроль. Полабські землі (термін походить від Лаби – слов'янської назви річки Ельби) створювали буфер між Німеччиною та Польщею, яка також намагалася підкорити тубільні слов'янські племена. Однією з причин хрещення Мешка було бажання відрізнятись від полабів у стосунках з імперією та Німеччиною.

І справді, прийняття християнства дало Мешкові змогу протиставити імперії папство, передавши свою державу під протекцію Риму. Хоч іноді йому, а також його наступникам доводилося визнавати сюзеренітет імперії, польські правителі не мали статусу постійних васалів імператора. Можливість встановити вигідніші стосунки з'явилася, коли імператор Отон III висловив прагнення відродити Римську імперію, що спиралася б на чотири стовпи: Італію, Галію, Німеччину й Склавінію (країну слов'ян). На чолі Склавінії імператор бачив сина й наступника Мешка – Болеслава Хороброго. Двоє правителів 1000 року зустрілися в Гнезні, де імператор визнав незалежний статус польських князів й окремішність польської церковної організації. У певному розумінні ця зустріч позначила входження Польщі як незалежної держави до європейської спільноти. Однак після передчасної смерті Отона III мета Болеслава Хороброго створити слов'янський блок й отримати королівську корону почала суперечити інтересам імперії. Болеславова окупація Богемії та Моравії, в якій він претендував на спадок Пржемисловичів, призвела до великої війни. Слов'янського блоку створити не вдалося, але Болеслав прийняв королівський титул і зробив свою країну важливим членом середньовічного християнського світу. Цікаво, що кордони держави Болеслава Хороброго майже збігалися з сучасними кордонами Польщі.

Через десяток років після смерті Болеслава, наприкінці 1030-х років, чеський князь Бжетислав спробував підкорити Польщу своїй владі. У цьому, як і в прагненні здобути більшу незалежність від імперії, він зазнав невдачі. Польсько-чеські конфлікти були характерні для того періоду, але вони не відображають усієї історії стосунків між цими державами. Чеський внесок став визначальним для розвитку польської культури, як і роль колишнього празького єпископа Адальберта, пізніше канонізованого під іменем святого Войцеха, в поширенні християнства в Польщі та, меншою мірою, в Угорщині.

Чехія, на відміну від Польщі, з самого початку безпосередньо зазнала більшого тиску з боку Німеччини. У складному процесі державного будівництва князі Пржемисловичі визнали феодалну зверхність імператора. Однак історичні мапи не досить точно відтворюють цей факт, зображаючи Чехію невіддільною частиною імперії. Насправді

залежність Праги практично не виходила за межі князівського омажу та зобов'язання постачати кілька сотень рицарів в італійські походи. У Чехії ніколи не було імперських військ, не відбувалися імперські сейми. Єпископи не були імперськими князями, чеські землі не були імперськими ф'єфами, і на цій території діяли лише закони, видані в Празі.

Проте відносини з імперією тісніше пов'язали Чехію з Німеччиною, дозволяючи їй втручатися й впливати на внутрішній розвиток. Ціною було не тільки посилення культурного онімечення, про що вже йшлося, але й де факто певна політична залежність. Імператор надавав королівський титул спочатку *ad personam* і в обмін за вірну службу. Лише на початку XII століття Чехія здобула постійний статус королівства.

Становище Угорщини дуже відрізнялося. Як і Польща, ця держава дуже недовго перебувала в залежності від імперії й стала королівством вже в 1000 році, коли святий Стефан отримав корону від Риму. Як і Мешко, він нібито передав свою країну під протекцію папи. Балансування між імперією та папством, таке характерне для тогочасної Польщі, також прикметне в випадку Угорщини, але тут долучалися проблеми з південно-східного, візантійського напрямку. Константинополь здійснював експансію на Балкани та мав плани щодо Угорщини. Цей конфлікт призводив до воєнних сутичок, зокрема з приводу Боснії та Сербії. Угорські інтереси в цьому регіоні було пов'язано зі згаданою унією з Хорватією. Її ініціював святий Ласло, а довершена вона була за Коломана, коли хорватська знать у *tracta conventa* 1102 року визнала Арпадів за правителів. Участь Угорщини в адриатичній політиці спричинила суперництво з Венецією й складні маневри в Римі та норманській Сицилії.

З Угорщиною на чолі, Центральна-Східна Європа входила в тісніші зв'язки з християнським світом. Арпади, Пржемысловичі та П'ясти укладали шлюби між собою та з німецькими, французькими й київськими принцями й принцесами. Коли велика боротьба за інвеституру розвела імператора й папу по різні боки, чехи зазвичай підтримували імператора, а поляки й угорці – папу. За іронією долі, король Болеслав Сміливий, котрий відновив королівський титул, розпочав конфлікт із краківським єпископом Станіславом і заподіяв йому смерть 1079 року. Ця трагедія дещо

нагадувала вбивство єпископа Томаса Бекета, котре заподіяв англійський король Генрих II сто років по тому, і призвела до падіння Болеслава та канонізації Станіслава, який став святим заступником Польщі.

Характерним для тієї доби було те, що мінливості долі Польщі, Чехії чи Угорщини було тісно пов'язано з особами правителів. Короткі періоди стабільності чергувалися з міжусобицями й анархією. Скажімо, Чехія поступово втрачала сильну позицію, яку мала наприкінці X століття, і тимчасово втратила Моравію. Підтримуючи імператорів наприкінці XI та в XII століттях, Чехія досягла деяких цілей, але згодом також потерпала від імперського втручання, особливо за правління імператора Фридриха Барбароси. Моравії було надано статус маркграфства, а отже, вона стала безпосереднім ф'єфом імператора. Відсутність первородства призводила до конфлікту між претендентами на початку кожного правління.

Особливо гострою ця проблема була для Польщі, де представники династії П'ястів були дуже численні. Ще один Болеслав (Кривоустий) прагнув урегулювати систему спадкоємства, визнавши різні центри влади. Його заповіт від 1138 року поділив Польщу між п'ятьма синами. Старшого сина було визнано сеньйором і володарем неподільної краківської землі, він також посідав верховну владу в церковних і закордонних справах. Однак період поділу королівства було позначено подальшим зростанням кількості дрібних політичних утворень, які ворогували одне з одним. Можна стверджувати, що настав період феодальної анархії, однак слід пам'ятати про відмінності від Заходу й про те, що локальні центри все ж виконували певні корисні функції.

Хоча за правління короля Бели III (1172–1196) Угорщина досягла значних адміністративних, культурних та фінансових успіхів, після його смерті країна поринула в міжусобиці. Представники світської знаті зміцнювали свою владу в комітатах номінально як представники короля, але насправді як самостійні володарі. Історики вказують на перетворення комітатів з адміністративних утворень навколо фортець на автономні володіння знаті.

Великий рух раннього середньовіччя – хрестові походи – заторкнув Центрально-Східну Європу порівняно мало. Лише Угорщина була свідком короткого епізоду Першого (1096–1099) та Третього (1189–1182) хрестового по-

ходів, які уможливили контакт із численним західним рицарством і призвели до нової хвилі імміграції. Король Андрій II навіть приєднався до П'ятого хрестового походу в 1218 році, а король Чехії Владислав II брав участь у Другому 1147 року. У Польщі лише один князь і, можливо, декілька рицарів стали хрестоносцями, але це мало маргінальне значення.

З X по XIII століття в Центрально-Східній Європі відбувався економічний розвиток, хоча й не дуже помітний. Попри значні природні багатства, в регіоні було відносно мало копалень. Міста, в яких рудиментарний прошажок ремісників відігравав незначну роль, поступово перетворилися з сільських агломерацій, окремі з яких мали певну спеціалізацію, на центри товарного обміну. Присутність єврейських, мусульманських та грецьких торговців сприяла організації виробництва й була джерелом капіталу. Розташування Чехії й Угорщини виявилось зручним для внутрішньоевропейської торгівлі; встановлений у Польщі контроль перших П'ястів над Краковом, Вроцлавом і кількома поморськими містами створив підґрунтя для пізнішої участі країни в міжнародній торгівлі.

Сільське господарство було не лише примітивніше та екстенсивніше, ніж на Заході, але й відрізнялося формами великого землеволодіння. У Західній Європі манор отримувал надлишковий продукт від праці сервів. У Центрально-Східній Європі це було радше винятком, а більшість селян платили натуральну ренту. У Франції та Англії таке явище поширилося лише в часи пізнього середньовіччя.

У царині культури регіон радше засвоював стимул, отриманий від Заходу, аніж швидко прогресував. Проте помітні були перетворення під егідою церкви. Релігійна архітектура через візуальні засоби виконувала дидактичну функцію, що було надзвичайно важливо для переважно неписьменного населення. Як свідчать нещодавні відкриття й археологічні знахідки, художній рівень скульптур, ілюстрованих манускриптів та інших мистецьких творів був на диво високий. Наприкінці XII та в XIII столітті з'явилися перші латинські хроніки, авторами яких були духовні особи: хроніка Гала Аноніма (ймовірно, французького ченця), хроніка каноніка Козьми Празького та Анонімна хроніка, або «Gesta Ungarorum». Великі церковні реформи на Заході призвели до появи в

Центрально-Східній Європі таких релігійних орденів, як бенедиктинці та цистерціяни, котрі відіграли дуже важливу роль у духовному та матеріальному прогресі.

Великі зміни

З кінця XII, у XIII, згодом у XIV і на початку XV століття Центрально-Східна Європа зазнавала глибоких змін під впливом Заходу. Ці зміни можна назвати революційними, бо вони позначилися майже на всіх аспектах життя регіону: економічному, соціальному, політичному, культурному. Перша фаза була пов'язана з західноєвропейською демографічною експансією в менш населені й розвинені місцевості – справжнім колонізаційним процесом. Друга фаза, яка охопила не такі численні маси, стимулювала динамічне економічне зростання Центрально-Східної Європи, що створювало різкий контраст до поглиблення структурної кризи на Заході. Кінцевими результатами були: зростання грошової економіки, пов'язаної з новими техніками виробництва й товарного обміну, перетворення в сільському господарстві, збільшення видобутку корисних копалин, урбанізація та експансія торгівлі, міжнародної та внутрішньоевропейської. Все це призвело до нових змін у соціально-політичній сфері, внаслідок яких викристалізувалися стани (шляхта, духівництво, бюргерство) та їх участь в управлінні через представницькі органи.

Масовий наплив поселенців, переважно з Німеччини, котрий організували правителі та магнати, часто пов'язують із втратами населення внаслідок татарської навали. І справді, великий наступ татар 1241 року, що спустошив південну Польщу та майже знищив угорську державу, яку окупували напасники, заподіяв великі збитки. Але оскільки колонізація почалася раніше й була закорінена в економічних реаліях, татарська навала, ймовірно, лише посилила процес. Поселенці прибували організованими групами на чолі зі старостами, які укладали контракти, що нагадували васальні стосунки. Вони мали обробляти землю та будувати міста й селища як вільні від плати орендарі за так званим німецьким правом, котре також забезпечувало певне самоврядування.

Запровадження грошової ренти, хоч іноді була чинна й натуральна рента (польське право), вперше було здійснено в Чехії впродовж XIII століття. Воно спричинило зростан-

ня виробництва, – селяни мали продавати продукти, щоб отримати гроші для сплати ренти, – але також принесло користь багатшим прошаркам. У деяких випадках грошова рента послабила залежність селян від пана, хоча й перешкодила формуванню сильних селянських громад, як на Заході, а в цілому посилила панську та послабила королівську владу.

Чи були німецькі поселенці єдиним рушієм у запровадженні нових методів землеробства, серед яких був важкий плуг і трипільна система? Чи були вони справжніми піонерами прогресу серед відсталих народів Центрально-Східної Європи? Стверджувальному погляду, який є дещо спрощеним, суперечать два докази. По-перше, весь процес абсорбації поселенців і перетворення їх на чинник змін передбачає досить високий рівень місцевої цивілізації. На ті місцевості, де німецьких поселенців не було, також поширювалися тенденції загального розвитку. По-друге, здається, що справжня кількість німецьких поселенців (серед них були також вихідці з Фландрії та долини Райну), була менша, ніж її зазвичай уявляють. Отже, є значна відмінність між впливом німецького права та впливом етнічно німецьких колоністів.

Розпочинаючи процес колонізації, поселенці прагнули отримати від правителя звільнення від податків, а також юридичну владу над орендаторами. Зростання влади угорських маґнатів породжувало антагонізм із дрібними васалами короля (сервієнтами), які засуджували постійне роздачування маґнатам королівських земель і вимагали статусу шляхти та участі в судочинстві. 1222 року король Андрій II видав Золоту буллу, яка звільняла від податків і надавала юридичну недоторканість усім шляхтичам від народження, обмежувала їхні військові зобов'язання й надавала їм доступ до посад, яких мали бути позбавлені євреї й мусульмани. Золота булла, котру іноді порівнюють із Великою хартією вольностей, хоча деякі історики вважають її не такою заплутаною, містила пункт, що дозволяв повстання, якщо король порушить її норми. Офіційно цей пункт стосувався лише маґнатів, хоча з часом його почали тлумачити як привілей усієї шляхти.

Тут треба зробити незначий відступ з приводу термінів «шляхта» і «стан». Слово «шляхта» (*szlachta*, *šlechta*) у західнослов'янських мовах походить від німецького «*Geschlecht*», що означає рід або родину й підкреслює важли-

вість походження. Угорське «nemesség» має схоже походження. «Стан» означає групу людей із однаковим правовим статусом, зазвичай за правом народження, яка вважає себе колективом. Насправді уявлення про автономну спільноту (communitas) і громадянське суспільство (societas civilis) в той час швидко прогресувало в західній теорії та практиці. Ці уявлення передбачали групові права й свободи, на відміну від переважно індивідуальних зв'язків часів феодалізму.

Такі процеси призвели до появи нового типу зборів, що репрезентували стани, і врешті-решт набули форми парламенту (сейму). В Угорщині в 1260-х роках представники шляхти зустрічалися на зборах. У 1278 році спеціальні збори було скликано в Чехії після смерті монарха. Вони охоплювали духовництво, велику й дрібну шляхту та бюргерство. Маніфест Вацлава II від 1291 року часто розглядають як проголошення станової монархії. Сейми Польщі й Угорщини зрештою стали двопалатними; в Чехії, після деяких коливань, утвердилась однопалатна система. Їхня законодавча влада була меншою, ніж у палати громад в Англії. Хоча бюргерське представництво стало постійним у сеймі Чехії (sněm) – де факто після гуситської революції XIV століття – та Моравії, у Польщі міста мали реальне представництво лише з XIII по XV століття, а в Угорщині переважно в XV столітті. Однак із середини XV століття жоден законодавчий акт не можна було прийняти без згоди шляхти.

Зростання міст Центрально-Східної Європи в часи великих змін було однією з їхніх найважливіших рис. Колоністи побудували нові міста або відбудували старі. Позаяк міські хартії ґрунтувалися переважно на так званому маґдебурзькому муніципальному праві (яке гарантувало міську автономію та самоврядування), деякі історики вказують на народження міст у Центрально-Східній Європі в XIII столітті. Така думка хибна, оскільки міста існували в цьому регіоні й раніше, але це відображає кількісні та якісні зміни в їхньому характері. Поза тим можна зауважити, що Берлінську хартію датовано 1230 роком.

Природа міст була різна. Це були королівські та приватні міста (тобто міста магнатів). Декілька постали навколо копалень, інші були переважно торговельними або адміністративними центрами. Німецька присутність була істотною, проте, за деякими винятками, німці не становили біль-

шости міського населення, а після епідемії «чорної смерти» їх імміграція значно зменшилася. Однак упродовж одного-двох століть німецька мова була «лінгва франка» в містах усього регіону. Разом із латиною вона панувала при королівському дворі в Празі й Вишеграді та при князівських дворах силезьких і померанських П'ястів. У деяких випадках можна говорити про німецькі міста в особливому значенні, наприклад, саксонські міста в Трансильванії, що мали широку територіальну автономію, як-то Коложвар (Клавзенбург, Клой) або Брашо (Кронштадт, Брашов).

Хоча підрахунки приблизні й суперечливі, видається, що густота міської мережі в Чехії дорівнювала західним показникам, залишаючи попереду тільки Фландрію та частину Італії. Прагу, з її 35000 населення в другій половині XIII століття можна назвати великим містом, – історики міст вважають 10000 межею між великими й середніми містами, – але Прага не витримувала порівняння з такими мегаполісами, як Париж, Венеція, Флоренція чи Генуя.

Згідно з класифікацією історичного географа Нормана Павндза, місто з тисячею мешканців було переважно сільськогосподарською агломерацією місцевого значення. Міста з населенням до 2500 мали регіональне значення; міста, що налічували близько 5000 мешканців, були центрами торгівлі й ремесла, що обслуговували велику територію. Зваживши на ці цифри, можна звернутися до міст Центрально-Східної Європи з XIV століття до завершення середньовіччя. У Чехії гірниче місто Кутна Гора сягало 18000 мешканців. Брно мало 8000, а Хеб – 4500 чоловік. Перехід Силезії від польських до чеських правителів означає, що Вроцлав (чеське Вратислав, нім. Бреслау), який мав 20000 населення й далі зростав, слід вважати містом на землях святого Вацлава. У Польщі, крім Гданська (Данцига), який повернули під її суверенітет лише 1466 року, з понад 20000 мешканців, лише п'ять або шість міст перевершували 10000. Краків наприкінці XIV століття мав 12000; Познань – між 5000 та 6000. Близько вісімдесяти міст мали від 2000 до 3000 мешканців. Решта п'ятсот налічували від 500 до 15000. В угорському королівстві Буда в XV столітті чисельність населення сягла 8000; Естергом (Гран) та Сегед мали близько 7500, а Загреб близько 1000 мешканців століття до того. Десять тридцять п'ять міст мали від 1000 до 3000 мешканців. Типових аграрних агломе-

рацій, на кшталт селища (від 500 до 1000) що не мали муніципального статусу, було близько восьмисот. Міста Далмації не згадано з огляду на відносно нетривалий період угорського панування в регіоні: 1358–1420.

Як і в усій Європі, міста перебрали ініціативу виробництва товарів та ідей, як пише французький історик Ле Гоф, і стали символом мобільності та підприємництва. Місто Гданськ звернулося до старого римського прислів'я: «Треба подорожувати» (*navigare necessere est*). Усвідомлення бюргерами того, що вони становлять окремий стан, з'явилося в боротьбі за створення міжміських коаліцій та отримання корпоративних привілеїв. У польських містах було створено міжміські коаліції в XIV та на початку XV століття, а міста Чехії та Угорщини здобули корпоративні привілеї в XV столітті. Проте тривалі коаліції, що ґрунтувалися на солідарності міст, існували тільки в Чехії. Деінде – випадок Трансильванії особливий – міста віддавали перевагу індивідуальним домовленостям із правителями, котрі надавали містам захист, але не місце в структурі політичної влади. Багатоетнічний характер міст, – з німецьким, єврейським, вірменським та італійським елементами, – що відрізняв їх від сільського оточення, також перешкоджав містам досягнути постійного представництва, хоч і не був головною причиною невдач. Межу між багатими бюргерами та рицарями наприкінці середньовіччя не було подолано. Патріціят Кракова мав великий соціальний престиж і владу, але врешті багато з його представників надбали землю й шляхетство та перейшли з одного стану до іншого.

Середньовічне прислів'я, що міське повітря робить вільним, ілюструвало звичай, за яким після певного терміну особисту свободу міського мешканця не можна було піддавати сумніву. Це заохочувало до соціальної мобільності та посилювало зв'язки міської економіки з селом.

Подальша урбанізація та економічне зростання в Центральній-Східній Європі наприкінці середньовіччя було тісно пов'язано з гірництвом. У Чехії та Угорщині (Словаччина й Трансильванія) видобували золото, срібло та мідь, а в південній Польщі – срібло й свинець (необхідний для виплавлення срібла та міді). У Польщі виявлено також значні поклади солі. Інтенсивне гірництво було переважно результатом важливого технологічного прориву завдяки запро-

шеним німецьким спеціалістам, а також політики економічного заохочення стосовно власників копалень. У гірництво інвестували німецький та італійський капітал. Наприкінці XIV століття коштовні метали почали відігравати вирішальну роль у розвитку торговельних схем. Угорщина стала головним постачальником золота, видобуваючи, ймовірно, майже третину від усього європейського обсягу. Настільки ж значним був видобуток срібла в Чехії. Щодо Польщі, то тут виробництво заліза на душу населення протягом 1340–1580 років зросло вдвічі.

Польська середньовічна торгівля, на відміну від Чехії та Угорщини, мала переважно східно-західну транзитну природу. Проте з XIV століття країна почала отримувати прибуток від міжнародної регіональної торгівлі. Польський свинець був найважливішим товаром, і краківські фінансисти інвестували капітал в угорські копальні, об'єднуючися з такими німецькими банкірами, як Фуґери. Видобуток коштовних металів у Чехії та Угорщині не лише збільшив грошовий обіг у цих країнах, де празький срібний грош та угорський золотий флорин стали символами твердої валюти, але й дозволив експортувати їх на Захід. Це вирівняло торговельний баланс. Західна Європа експортувала в регіон текстиль та інші готові продукти, спеції, вино, фрукти й сіль. Деякі з цих продуктів створювали конкуренцію й навіть шкодили місцевим продуктам на внутрішньому та міжнародному ринках, хоча дешевші польські тканини були конкурентоспроможні, а Чехія й далі була експортером готових продуктів. Німеччина, Франція та Нідерланди були їхніми головними торговельними партнерами на Заході, руські князівства – на Сході.

Можна говорити про дві торговельні зони: центральну (Угорщина, Чехія та південна Польща) та балтійську, хоча їхній вплив перетинався. У першій зоні, як уже згадувалося, головну роль відігравали коштовні метали, але вівці (і вовна) та велика худоба з Угорщини й дещо менше з Польщі також почали набирати ваги. Складське право Відня (право відкривати транзитні товари для продажу в місті) дещо гальмувало цю торгівлю, що може пояснити намагання Чехії та Угорщини встановити контроль над Австрією.

У другій, балтійській зоні домінувала Ганзейська ліга, що складалася переважно з німецьких міст, чий члени й агенти були розкидані від Лондона до Новгороду. Ганза бу-

ла посередником між регіонами, котрі економічно доповнювали одні одних, перевозячи збіжжя, сіль, рибу, хутро, тканини, ліс, дьоготь, важливі для західної економіки, сприяючи водночас зростанню міст на Сході. Діяльність Ганзи охоплювала Польщу (Краків був її членом) та Угорщину, з якої імпортували коштовні метали, хоча більшу частину їх вивозили суходелом. Це була здебільшого оптова торгівля з відносно малими інвестиціями, що ставило східні країни в певну залежність від Заходу.

Про початок розподілу праці докладніше йдеться в наступному розділі. У цьому зупинімося на зростанні та добробуті, які суттєво позначилися на політичній динаміці доби пізнього Середньовіччя. І справді, є багато підтверджень теорії, що без чеського срібла експансійна політика Пржемисловичів була б неможлива. Могутність Угорщини наприкінці XIV століття спиралася переважно на золото. Політика останнього П'яста – Казимира Великого, який прагнув зробити Краків центром економічної активності на північно-південній (балтійсько-угорській) та західно-східній осях, відповідала його політичним цілям. Так само й спроби встановити контроль однієї династії над усім регіоном, чи принаймні об'єднати дві корони, були пов'язані зі зростанням економічної взаємозалежності країн Центрально-Східної Європи. Порівняно з чисельністю населення на 1000 рік, через три з половиною століття спостерігали значне його зростання в Угорщині й Чехії та менше в

Таблиця 1.2 Чисельність населення перед 1348–1350 роками

	Населення (в мільйонах)	Щільність на 1 км
Франція	19–20	36,5
Німеччина	8,5-10	15,7
Британські острови	3,3	10
Італія	9,2	Менше 30
Польща (в різних кордонах)	1,5	6–7
Угорщина	2,5–3	7–10
Чехія	1,5–2	14 (бл. 1300 року)

Джерело: М. Malowist. *Wschód i zachód Europy w XIII–XVI w. Konfrontacje struktur społeczno-gospodarczych.* – Warszawa, 1973, с. 20; J. Kloczowski. *Europa słowiańska w XIV–XV wieku.* – Warszawa, 1984, с. 53.

Польщі, хоча тут щільність населення також зросла. Розрив із Західною Європою залишався, хоча він, вірогідно, зменшився після епідемії «чорної смерті», яка ледь зачепила Центрально-Східну Європу.

Якщо представити дані таблиці 1.2 та деякі додаткові цифри на мапі Європи, постане центральна зона від Палерма й Неаполя до Антверпена та Лондона з понад 20 мешканцями на км, по обидва боки від неї – друга зона з 8-15 мешканцями й остання зона з 2 або менше мешканцями на км. Польща, Чехія, Угорщина, Бранденбург, південна Франція, Іспанія та Португалія опинилися б у другому, середньому регіоні.

Який був ступінь культурного розвитку Центрально-Східної Європи часів пізнього середньовіччя? Наскільки розвинувся регіон упродовж цієї доби? Церква та двір і надалі були центрами та покровителями культури, але значення міст дедалі зростало. Будували ратуші та резиденції патриціїв, які стали зразками світської готичної архітектури. Камінь чи цегла (на півночі) були будівельним матеріалом у більших містах та замках, кількість котрих у Польщі помітно зросла за правління останнього П'яста. Такі терміни, як «віслянська готика» та «празька готика» засвідчують оригінальний характер регіону. Значним також був німецький вплив; треба назвати такі імена, як Петер Парлер, празький архітектор і скульптор, та Віт Ствош, краківський скульптор. Наприкінці середньовіччя посилювалися французький та італійський впливи, особливо в Угорщині.

Стосовно літератури народною мовою, незважаючи на деякі свідчення про існування творів релігійного характеру чеською мовою в X столітті, письмова чеська, польська та угорська літератури з'явилися в XIII столітті. Латина залишалася мовою белетристики та хронік. Латинська поезія Чехії була цілком «західна»; такі важливі твори, як хроніка Шимона Кезаї в Угорщині та Вінцентія Кадлубка в Польщі у XIII столітті, а також хроніка Даліміла (написана чеською) в Чехії в XIV столітті, добре витримували порівняння з іноземними хроніками. Чеська проза, а особливо релігійні вірші та гімни гуситів, досягли найвищого рівня наприкінці XIV – упродовж XV століття.

Релігійний та церковний елемент і надалі був помітний у культурному процесі. Він посилювався внаслідок

стрімкого зростання релігійних орденів у XIII столітті: у Польщі в п'ять разів, трохи менше в Чехії та в чотири рази в Угорщині. Найбільше з'явилося ченців: домініканців, а трохи згодом і францисканців, чийм завданням було поглибити релігійну свідомість мас. Саме глибокою релігійністю, на противагу світськості церковної ієрархії, приваблювали реформатори кінця XIV століття мешканців Чехії, відкриваючи тим самим шлях гуситському рухові. Внесок Гуса в розвиток чеської мови, її граматики та ортографії можна порівняти з внеском Лютера в розвиток німецької. Чеський переклад Біблії було здійснено пізніше лише за німецький та італійський і раніше за французький. Гуситським впливам завдячує поява першого угорського перекладу Біблії. Незалежно від гуситів було здійснено переклад чеською Платона та великих італійських поетів.

Зростання політичної, релігійної та культурної потреби в центрі вищої освіти в регіоні призвело до створення 1348 року Празького університету. Його було засновано як універсальну та чеську інституцію, що мала обслуговувати чотири нації: чеську, саксонську, баварську та польську. Це був перший університет континенту на північ від Альп та на схід від Райну. Услід за ним було засновано Краківський університет, після його оновлення 1400 року більше відомий як Ягелонський. Особливо великі досягнення було зроблено в царині математики та астрономії – саме тут було засновано першу катедру з цієї дисципліни в Європі. Університет, заснований 1367 року в місті Печ в Угорщині, існував недовго, тому угорські студенти навчалися в Празькому та Краківському університетах, а також у новоствореному Віденському, де угорська патіо поширювалася також на поляків і чехів.

Вплив італійського Ренесансу та гуманізму Центрально-Східна Європа в цілому вповні відчула в XVI столітті, і в той самий час на регіоні також позначилися впливи, що походили з Німеччини та Нідерландів. Але не можна забувати про місцевий гуманізм XV століття, якому в минулому не віддавали належного. Його характеризує розквіт латинської літератури й поява перших творів народними мовами, а сформувався він спершу на землях Корони святого Стефана, зокрема в розташованій неподалік від Хорватії, яка мала тісні контакти з Італією в часи кватрочента. І справді, хорватська латиномовна література доби гу-

манізму особливо багата й цінна. Марко Марулич, можливо, був найкращим латиномовним письменником, але його твори народною мовою здобули йому звання «батька хорватської літератури». Люди, тип котрих Маріянна Бірнбавм характеризує як «угорську ренесансну особистість», хоч якого б – хорватського, румунського, польського чи німецького – походження вони були, стікалися в Буду до пишного двору Матяша Корвіна. За його правління з'являються ренесансні палаци, хоча готичний стиль домінував аж до XVI століття. Про розкішну королівську бібліотеку казали, що вона найбільша в Європі поза Італією. Двома іншими покровителями мистецтв були Янош Вітез, архієпископ Угорщини, та його небіж єпископ Печа, Янош Чезміцей (хорв. Чесмічкі) – видатні вчені-гуманісти. Чезміцей, знаменитий латинський поет, відомий під іменем Янус Паноніус, засвідчував високий рівень гуманістичної культури тогочасної еліти країни.

Зв'язки Чехії з Італією було перервано під час гуситських війн, – у Римі не вітали чеських єретиків. Проте в другій половині XV століття в країні було кілька видатних гуманістів, наприклад, латинський поет Богуслав Гасиштайн із Лобковиць. На відміну від Чехії, Польща, особливо Краків, була в центрі європейського культурного та інтелектуального життя. Краківський університет був причетний до течії консілярів, які намагалися застосувати середньовічний конституціоналізм до церковного управління. Рух породив піонера міжнародного права Паулюса Владімірі (Павел Влодкович), чиє засудження навернення поган мечем привернуло увагу Констанцького собору. Ян Длугош написав кілька хронік, які були етапом на шляху до сучасного історіописання. Італійський гуманіст Філіп Буонакорсі, відоміший як Калімах, працював в Угорщині, але підтримував зв'язки з флорентійською академією неоплатоніків.

На схилі середньовіччя еліти Центрально-Східної Європи остаточно інтегрувалися в європейську культуру. Якщо вважати книгодрукування свідченням прогресу, то важливими є такі дати: перші друкарні з'явилися в Чехії в 1450-х роках, а в Угорщині та Польщі – в 1470-х. Відповідною датою для Італії є 1460-ті, а для Англії та Франції – 1470-ті роки. Звісно, це стосувалося вузьких кіл населення, але чи були вони вужчими, ніж у більшості європейських країн? Можна сперечатися що до оригінальності культури, але

навіть тут Центрально-Східна Європа залишила свій слід. Щодо політичного розвитку, до якого тепер звернемося, то його енергія та досягнення перевищували західні.

Пізнє Середньовіччя

Підсумувати хронологію основних політичних подій у Центрально-Східній Європі впродовж трьох століть – нелегке завдання. Можливо, орієнтовний поділ на чотири періоди полегшить справу. Перший період тривав майже все XIII століття й характеризувався нестабільністю в Чехії та Угорщині, – вони обидві набирали потужності, але й зустрічали на цьому шляху перешкоди. Частково об'єднання розділеної Польщі призвело до залежності від Праги. В регіоні з'явилися дві нові сили – тевтонські рицарі та Габсбурги, діяльність котрих мала серйозні та довготривалі наслідки.

Другий період охоплює більшу частину XIV століття. Це була доба прикметного паралелізму в розвитку трьох країн, які набували ваги й могутності. Для Чехії та Угорщини це був «золотий вік».

Під час третього періоду, що почався в 1380-х роках і завершився в середині XV століття, Чехія та Угорщина були об'єднані під владою однієї династії, але цю потужну комбінацію значно послабили гуситські війни в чеських землях та зростання турецької загрози на південному сході. У випадку Польщі унія з Литвою стала поворотним моментом в історії країни й змінила баланс сил у регіоні.

Нарешті, четвертий період охоплює решту XV століття. Передовсім він окреслив новий етап паралельного розвитку як центрально-східноєвропейську версію Нової монархії. Період завершився ствердженням влади польсько-литовської династії і в Чехії та Угорщині.

Тепер розглянемо ці події докладніше. Домагання імперської корони, котрі здійснював король Чехії Пржемысл Отокар II (їм передувала Пржемыслова експансія в Австрію), трагічно завершилися 1278 року його загибеллю в битві на Моравському полі. Деякі польські князі були союзниками чеського короля, а угорці прийняли сторону його успішного суперника Рудольфа Габсбурга, чия поява на сцені провістила ту роль, яку цій династії судилося відіграти в Центрально-Східній Європі. Однак сили Чехії ще не

було вичерпано, і два останні Пржемисловичі – Вацлав II та Вацлав III – установили контроль над більшістю польських князівств і 1300 року здобули польську корону. Вацлав III деякий час обіймав і титул короля Угорщини. Ця країна оговталася від татарського спустошення за правління Бели IV, котрого називають другим засновником держави, але це ефектне поліпшення виявилось минулим. Після смерті Бели IV в 1270 році почався період майже повної децентралізації, коли могутні магнати не підкорялися або ігнорували королівську владу. Періодично Угорщина співпрацювала з розділеною Польщею, що зберігала певні елементи єдності: концепцію корони, сеньйоріяльне Краківське князівство та єдину церковну організацію. Татарська навала, як ми вже згадували, спустошила й південні польські князівства; на півночі мазовецький князь Конрад, нездатний протистояти нападам поган-прусів, запросив тевтонських рицарів. Цей орден хрестоносців, здебільшого німецький, шукав арени для діяльності. Перед тим він недовго діяв в Угорщині, але його звітти вигнали, коли територіяльні амбіції ордену стривожили короля. Прийшовши до Польщі 1226 року, рицарі підкорили й на вернули в християнство прусів та створили духовну державу. Вона була цілком незалежна від Конрада, частину земель котрого використовувала як базу й відмовлялася їх полишити. Отож на колонізованих і завойованих землях, що оточували поляків із північного сходу, постала німецька експансійна держава. Це був зародок майбутньої «проблеми коридору».

Під час другого періоду зникнення династій Арпадів та Пржемисловичів у першому десятилітті XIV століття позначило початок правління іноземних династій в Угорщині й Чехії. Для Польщі це означало збільшення шансів її об'єднання, хоча новий король Чехії також претендував на польську корону. Конфлікт із претендентом з династії П'ястів, Владиславом Локетekom, мав протонаціоналістичний польсько-німецький аспект. Владиславу протистояла коаліція німецького міського патриціату, німецько орієнтовані князі Силезії, які визнали за короля Чехії Йоана Люксембурзького, та тевтонські рицарі. Тривала боротьба на тлі польсько-угорського зближення завершилася відродженням об'єданого польського королівства, до якого, проте, не ввійшли два найрозвиненіші регіони – Силезія та Помор'я. Силезія відійшла до Корони святого

Вацлава; Помор'я, включно з Гданськом, приєднали до своєї держави тевтонські рицарі.

Наступний період засвідчив цікаву симетрію в розвитку трьох країн упродовж майже всього XIV століття. У кожній країні на троні був батько, а згодом син, що досягнув найбільшої могутності: Владислав і Казимір Великий у Польщі; представники Анжуйської династії Карл Роберт і Людовік Великий в Угорщині; Йоан та Карл IV Люксембург у Чехії. За правління цього останнього монарха, який також був імператором Священної Римської імперії і зробив Прагу великою столицею, землі Корони святого Вацлава посіли центральну позицію в Європі. Дискусії щодо того, чи діяв Карл як німець, що прагнув інтегрувати Чехію в імперію, чи як щирий чех (його мати була з династії Пржемысловичів), який розвивав королівство, є анахронічними. Політика Карла була династичною і зосереджувалася на чеських теренах – вона не дуже відрізнялася від пізнішої політики Габсбургів, які спиралися на Австрію. За правління Карла в країні було централізовано й кодифіковано право, засновано Празький університет і створено незалежну архієпархію. Золота булла 1356 року зробила короля Чехії формально першим із імперських курфюрстів. Після приєднання Силезії та Лужиць до чеської корони країна досягла найбільшого територіяльного розмаху. Проте, як виявив подальший розвиток, суспільство підірвала криза, що вилилася в гуситську революцію.

У сусідній Польщі Казимір Великий продовжував проугорську політику батька, але у внутрішній реконструкції, здається, наслідував чеський взірець. Казимір намагався кодифікувати польські закони, можливо, під впливом кодексу «Маєстатіс Кароліна». Поряд із Краковом було засновано місто Казімеж за взірцем празького Нового Міста. Краківський гріш був польським відповідником чеської монети. Нарешті, Краківський університет мав змагатися з Празьким. Казимір не зміг повернути втрачені провінції і, частково як компенсацію цієї втрати, частково щоби зміцнити свою позицію та шанси повернути втрачене, встановив свою владу в Червоній або Галицькій Русі (що згодом отримала історичну назву Східної Галичини). Це була перша експансія Польщі на Схід, можлива по тому, як татари роздробили та підкорили частину руських земель, що раніше входили до складу Київської держави. Внаслідок

цього королівство стало різномірнішим. Політика Казимира була спрямована на згуртування колишніх незалежних польських князівств та перетворення їх на адміністративні провінції. Звідси походить централізація, уніфікація законів та урбанізація, котру супроводжувало надання нових привілеїв євреям. Ідея, що король був володарем усієї землі та міг заповісти її всю або частину, співіснувала з пізнішим уявленням про неподільну корону. Завдяки цьому принципу після смерті Казимира вся Польща відійшла його племінникові, королеві Людовіку Угорському.

Людовік правив за часів могутності Угорщини, але її основи заклав його батько Карл Роберт. Представник неаполітанської гілки Анжуйської династії, Карл Роберт віддавав перевагу французьким взірцям і моді, і вони під час його правління витіснили німецькі впливи. Успішно обмеживши владу магнатів, які практично розділили між собою Угорщину, король прагнув централізувати владу через адміністративні реформи та запровадження пізньофеодальних моделей. Військові сили Карла склалися з військ, що їх зібрали барони в своїх маєтках, – маєтності успадковували за правом майорату, щоби уникнути роздроблення, – та зі шляхетного ополчення під проводом правителів комітатів (ішпанів). З баронами та військовими частинами з комітатів, які називалися «бандерії», тобто короєви, він створив функціональну військову систему. Спираючися на міцне фінансове та економічне підґрунтя, монарх отримував третину прибутків від коштовних металів, що їх власники мали обмінювати на королівському монетному дворі (він скидався на монетний двір Чехії). Однак королівським прибічникам і далі роздавали землі, і з'являлася нова аристократія. Норми Золотої булли було розширено, щоб охопити всю шляхту, а селян обклали новим податком.

Двір Людовіка Великого в розкішній резиденції в Буді та Вишеграді вражав сучасників. Коли Польща перейшла під його владу (1370–1382), представники Анжуйської династії вважали себе за рівню французьким королям та імператорам Священної Римської імперії. Насправді ж реалії не сприяли унії з Польщею, і вона не принесла нічого, крім конфліктів. Поза тим, Людовік, який мав тільки дочок, пішов на поступки польській шляхті, щоби узаконити для них право спадкоємства. Ці привілеї, видані в Кошицях 1374 року, знизили податок на землю до символіч-

ної суми та обмежили обов'язок брати участь у воєнних кампаніях за межами країни. Це стало прецедентом для майбутніх польських торгів щодо успадкування трону.

Кінець Анжуйської династії відкрив шлях Люксембургам і Габсбургам, які мали намір одружитися з дочками Людовіка (Марією та Ядвігою) й контролювати Угорщину, Польщу та Чехію. Якби це сталося, Габсбурги, котрі пережили Люксембургів, створили б імперію, в яку входила б і Польща, ще в середині XV століття. Проте польські магнати зруйнували ці плани, наполігши на одруженні Ядвіги не з ерцгерцогом Габсбургом, а з великим князем Литви Ягайлом (Ягелом). Тож чоловік Марії Сигізмунд Люксембурзький став королем Угорщини (1387), Чехії (1419) та імператором Священної Римської імперії, об'єднавши під своєю владою багато держав. Тим часом Ягайло (у хрещенні Владислав) та його дружина Ядвіга правили Польщею та Литвою, іншим величезним утворенням. Справді, їхні спільні володіння охоплювали територію в майже мільйон квадратних кілометрів – населення Литви важко підрахувати. Різні історики називають три, шість і навіть дев'ять мільйонів. Все це різко змінило баланс сил регіону.

Литва в XIV столітті була величезною країною, багатою, але нерозвиненою, що простягалася від Балтики майже до Чорного моря й охоплювала більшу частину сучасної Білорусі та України. Це була дуалістична балто-слов'янська держава, а після того, як Ягайло прийняв і запровадив християнство, – єпархію у Вільні (Вільнюсі) було засновано 1387 року, – також католицько-православний конгломерат. На заході Литві загрожували тевтонські рицарі, котрі, проповідуючи навернення мечем, атакували її територію. Щоби зупинити їх і зберегти просторі володіння на сході, на які претендувала молода експансивна Московія, унія з Польщею здавалася єдиною альтернативою. Але це не означало, що литовсько-руські землі Ягайла було інкорпоровано до Польщі, як це нібито передбачала Кревська унія. Литвою й далі правила династія, а не Польща. Литовці – зокрема двоюрідний брат Ягайла Вітовт (Вітольд), який за відсутності короля правив країною, – дали зрозуміти, що не терпітимуть польських землевласників, військ чи інших форм втручання.

Династична унія, що базувалася на шлюбі Ягайла та Ядвіги, довела свою користь, коли поляки та литовці ра-

зом перемогли тевтонських рицарів у битві під Грюнвальдом (Таненбергом) 1410 року. Однак знадобилося ще п'ятдесят років, щоб рицарі втратили силу, і лише після того пруські міста й шляхта повстали та віддалися під протекцію короля Польщі. Так звана Тринадцятилітня війна завершилася Торунським миром, за яким до Польщі переходило близько половини рицарських земель – стара Померанія, що відтоді називалася Королівська Прусія, – разом із містом Гданськ (Данциг). Отже, Польща знов отримала вихід до Балтики, що мало великі наслідки в майбутньому. Тим часом відбувався поступовий процес вестернізації, навіть колонізації литовських панів і бояр. Але якщо Литва й піддалася мовному та культурному впливові Польщі, то й сама вона породила багато лідерів, що відіграли визначальну роль у польській історії.

Нащадки Ягайла не мали автоматичного права на успадкування польського трону, але їх обрання узаконював той факт, що Ягелони були спадковими правителями Литви, а поляки не бажали розривати унію. За правління цієї династії шляхта, що поступово кристалізувалася як стан, отримала нові імунітети та більший контроль над селянством. У 1420-х та 1430-х роках привілей *neminem captivum* захистив шляхтичів від свавільного арешту. Цікаво, що цей акт передував англійському *habeas corpus*. У 1450-х роках Нешавський статут проголосив необхідність згоди місцевих шляхетських зборів (сеймиків) для запровадження закону. Проте королівська влада була й далі потужною, як і міжнародна позиція Ягелонів. У 1440-х роках ненадовго було відновлено польсько-угорську унію, коли Владислава III обрали королем Угорщини (знаний як Уласло I). Він загинув через чотири роки під час хрестового походу на Варну. Його племінник, інший Владислав, став королем Чехії (як Владислав II), а наприкінці XV століття – також королем Угорщини. На той час Ягелони контролювали всю Центральну-Східну Європу та просторі литовсько-руські землі. Поляки прийняли ці успіхи як належне, повіривши, що шляхом уній та династичних комбінацій вони можуть вирішувати міжнародні проблеми та утверджувати могутність своєї країни.

Тепер ми маємо повернутися й розглянути події в Угорщині та Чехії, які врешті-решт привели ці країни під берло Ягелонів. Король Угорщини Сигізмунд Люксембурзький без

успішно намагався обмежити зростання сили магнатів, що виявлялося в змінах землеволодіння. Тож між 1382 та 1437 роками королівський домен скоротився з 15% до 5%; шляхетські землі зменшилися з 53% до 43%; церковні землі залишилися незмінними на позначці 12%; натомість володіння магнатів зросли з 20% до 40%. Нетривалі зусилля Сигізмунда спертися на міста виявилися неефективні. Його спроби протидіяти турецькій загрозі, організувавши спільноєвропейський хрестовий похід, завершилися поразкою під Нікополем. За його правління Угорщина змушена була нарешті віддати Далмацію Венеції, відмовившись, отже, від претензій на Адріятику. Проблеми виникали всюди. Надмірний фінансовий і військовий тягар у Трансильванії призвів до масового повстання угорських і румунських селян, до якого приєдналися міста, частина секлерів і навіть дрібної шляхти. Повстання було придушено 1437 року й союз трьох націй – угорців, секлерів та саксонців – став підмурком трансильванського режиму. Румуни залишилися поза грою.

Однак угорські проблеми Сигізмунда навіть не порівняти з проблемами його брата, короля Вацлава в Чехії та самого Сигізмунда, коли він успадкував братів трон. Гуситський переворот оцінюють по-різному: як частину загальноєвропейської кризи, що вперше проявилася в Чехії, або як вияв специфічних чеських умов; як пререформацію або як чеську реформацію; як національну або буржуазну революцію. Можливо, це була найважливіша подія в чеській історії. Універсальний та місцевий елементи змішалися, щоби підняти революцію, яка змінила релігію, культуру, політику, економіку та суспільство. І навіть якщо навколо цього виникли певні міти, гуситський рух став джерелом натхнення для чеської демократичної традиції XIX і XX століть.

Гуситська революція була в своїх витоках духовною та релігійною. У Чехії в XIV столітті майже третина землі належала церкві. Її панівне становище викликало незадоволення багатьох, хто засуджував корупцію, мирські звичаї духівництва та зраду справжніх християнських цінностей. Шляхта, особливо дрібна, заздрила церковній могутності й брала активну участь у цій критиці, так само, як міста, де численні школи та Празький університет породили яскравий і досвідчений еквівалент середнього класу. Король Вацлав спочатку симпатизував релігійному запалові проповідників,

які закликали духівництво змінити свій спосіб життя та вимагали реформ. Одним із найуспішніших проповідників був Ян Гус, котрий звертався до віруючих чеською мовою у Віфлеємській каплиці в Празі. Деякі реформатори підкреслювали чеську природу цього руху. Єронім Празький визначав національність критеріями релігії та крові; в тогочасних творах було чимало ксенофобії. Вимога зробити університет справді чеським центром відповідала бажанню Вацлава підкорити його владі короля Чехії. Тому в своєму Кутногорському декреті він віддав три голоси чеській нації й один решті трьом. Це призвело до масового відпливу, який спричинився до заснування Ляйпцизького університету. Гус став ректором Празького університету, а оскільки університет тлумачив справи конституційного та політичного характеру, це не було лише інтелектуальним призначенням.

Незалежно від того, належав гуситський націоналізм до сучасного типу чи ні, він, поза сумнівом, відіграв величезну роль у зростанні чеської національної свідомости. Він також розширив концепцію політичної нації, зарахувавши до неї міщан і найсвідоміших селян. Однак, ті історики, що наполягають на підпорядкованості національних, політичних і соціальних проблем релігійним, мають рацію. Для гуситів віра легітимізувала спротив владі. Найважливіший документ того періоду, Чотири празькі статті, проголошував принципи свободи совісті та висловлювань і вимагав для всіх віруючих права проповідувати Слово Боже й отримувати, як духівництво, причастя у двох видах, *utraque species*; звідси походить термін «утраквісти» стосовно гуситів. Чаша для причастя стала символом революції, і це справді була революція, з її егалітарним посланням і вимогою (що також містилася в Чотирьох статтях) євангельської бідности церкви.

Розрив між Гусом і королем відбувся через проблему продажу папських індульгенцій, як і згодом у випадку Лютера. Як і Лютер, Гус знайшов захист у кількох магнатів. Коли ж його викликали під охоронною грамотою Сигізмунда на Костанський собор, Гус відмовився зректися своїх поглядів стосовно свободи совісти окремої людини, котрі сформувалися під впливом радше моральних, а не ідеологічних творів англійця Джона Вікліфа. Гуса визнали єретиком і спалили на вогнищі 1415 року. Така сама доля незабаром спіткала кількох його основних послідовників.

Чехія зреагувала виявом непокори: дефенестрацією (викиданням із вікон) з міських магістратів – вона передувала відомішій дефенестрації 1618 року – і збройним опором наступникові Вацлава Сигізмунду. Натхненні релігійним запалом і бойовим завзяттям, співаючи гімни, гусити один за одним перемагали хрестові походи, організовані з благословення папи.

Під проводом таких видатних вояків, як Ян Жижка, гусити здійснювали віськові походи в Моравію, Силезію, північну Угорщину (Словаччину) й німецькі землі, дійшовши на півночі до Балтики. Ніколи до чи після того чехи не виявляли такої енергії та войовничого духу. Проте внаслідок зростання розбіжностей розпочався внутрішній розглад. Радикальне крило, таборити, що виступали за релігійну та соціальну утопію, врешті-решт зазнали поразки від поміркованих утраквістів і католиків у битві під Ліпанами. На реформаторському Базельському соборі вдалося досягти хиткого компромісу, але папа його не ратифікував.

Тепер ми переходимо до другої половини XV століття. Це була доба місцевих королів у Чехії та Угорщині й Казимира Ягелончика в Польщі та Литві. Їхні режими де-що нагадували Нові монархії на Заході: Францію Людовіка XI чи Англію Генриха VII.

Хоча можна провести певні паралелі в розвитку країн Центрально-Східної Європи, існували також різочі відмінності. У 1450-х роках Чехія перейшла під владу Їржі Подебрада, спочатку регента, а згодом короля. З гуситських десятиліть країна вийшла докорінно трансформованою. Відбулися вплив на місцеву культуру, особливо на мову, про що вже йшлося, та ізоляція Чехії від католицької Європи. Прага та її університет втратили свій космополітичний характер. Чеська політична нація, упродовж покоління позбавлена монарха, звернулася до самоврядування. Зросло значення станових зборів, з яких було виключено духівництво (крім переважно католицької Моравії), а також зросла роль бюргерства, в якому вже не домінував німецький елемент. З іншого боку, баланс підважували апетити панів і шляхти, котрі збагатилися завдяки конфіскованим церковним землям. Тому стабільність, за яку боровся король Їржі, сам магнат і утраквіст, була ненадійна. Наполягання короля на тому, що він є

правителем і утраквістів, і католиків; поява Громади чеських братів, які виявляли високі інтелектуальні та моральні якості, не викликали схвалення Риму. Та папський заклик до хрестового походу проти Чехії прийняв лише угорський король Матяш Корвін із причин радше політичних, ніж релігійних.

Дорогу до влади Матяшеві торував здебільшого його батько, регент Янош Гуняді, герой воєн із турками. І справді, турецька загроза була близька й серйозна, як ніколи. Гуняді де факто командував нещасливим хрестовим походом на Варну 1444 року, в якому загинув король Польщі та Угорщини. Проте подальші переможні кампанії Гуняді стабілізували ситуацію, давши змогу Корвінові консолідувати й посилити королівство. Це було нелегке завдання, але Гуняді вказав шлях, мобілізуючи ресурси міщан і селян та вкладаючи власні гроші в кампанію.

Матяш почав правління, перемігши опозиційних магнатів у справжній громадянській війні. Але він не міг відразу подолати обмеження королівської влади: король мав фінансувати оборону країни, шляхта була вільна від податків, велике значення мали щорічні станові збори. Матяш спочатку спирався на збори, щоби збільшити вплив дрібної шляхти в комітатах і зробити посаду воеводи (надор або намісник короля) виборною. Після того, за допомогою своїх прибічників, котрі стверджували, що монарх має абсолютну владу (*potestas*), він спробував правити самостійно. Надзвичайно ефективна реорганізація адміністрації, в якій служили міщани й навіть селяни, п'ятиразове збільшення королівських прибутків (здебільшого завдяки монополіям, митним зборам, оподаткуванню копалень, а також загальним податкам) і створення професійного найманого «чорного війська» відновили могутність Угорщини. Населення складало від 3,5 до 4 мільйонів, а королівські прибутки були лише на 40% менші, ніж у тогочасній Франції. Про культурні здобутки часів правління Корвіна ми вже говорили.

Однак замість того, щоб використати цю могутність проти Туреччини, Матяш Корвін спрямував її на західну експансію. Захоплення Відня та Братислави могло бути продиктовано економічною необхідністю й справді зміцнило фінансову могутність королівства. Але тривалі війни проти Іржі Подебрада під приводом хрестового походу

ду проти єретиків – що принесли Матяшеві Моравію, Силезію, Лужиці й навіть корону Чехії – вже напевно виснажили Угорщину та нажили ворогів за кордоном. Папство й Венеція займали протилежні позиції; Польща вбачала в Корвінові суперника. Пояснення деяких істориків, що завоювання басейну Дунаю було лише засобом зібрати сили для вирішальної війни проти Туреччини, непереконливе. Але навіть якщо це були справжні мотиви Матяша, результат виявився зворотній: послаблення й ізоляція. У своєму панегірику на честь короля видатний поет Янус Паноніус звинувачував Захід у байдужості до турецької загрози: «Франція спить, Іспанія не дбає про Христа; Англію зруйнувала бунтівна знать, а сусідня Німеччина марнує час на нескінченні збори. Італія й далі торгує»³. Можливо й так, але це не виправдовує неготовності Угорщини, яка наблизила катастрофу наступного століття.

Сучасник Їржі та Матяша, Казимір Ягелончик мав перевагу династичної неперервності й стабільнішої королівської влади. За його тривалого правління відбулися остаточна кристалізація двопалатного парламенту (сейму) та зростання парламентарного управління, що призвело до певного балансу влад. Про вражаючі культурні досягнення цього періоду ми вже згадували, як і про найбільший успіх – повернення Гданська та вихід до Балтики. Проте загроза з боку тевтонських рицарів не зникла, й амбітні литовські мрії про усунення Московії як суперника в руських землях були поза можливостями Ягелонів. Однак події в Чехії та Угорщині, здавалося, надавали більше можливостей. Польща зайняла дружню позицію щодо гуситів, хоча ні Ягайло, ні Вітовт не змогли прийняти запропоновану корону святого Вацлава. Поляки підтримували Їржі Подебрада, і після його смерті 1471 року сина Казимира було обрано королем Чехії під іменем Владислава II. Через дев'ятнадцять років, після смерті Корвіна, його закликали на угорський трон. Отже, в останнє десятиліття XV століття литовська династія досягла помітних успіхів, правлячи Польщею, Литвою, Чехією та Угорщиною. Хоча Владислав (Уласло II) виявився слабким правителем (очевидно, саме це було причиною того, що магнати обрали його й дали прізвисько «Rex Bene» (Король Добре)), він був людиною високої культури та зробив певний внесок принаймні в цій царині. ?

До завершення середньовіччя Центрально-Східна Європа пройшла довгий шлях від прийняття християнства за п'ять століть до того. Звісно, цей регіон (за винятком Чехії) не досягнув у матеріяльній сфері рівного становища з розвиненішими західними країнами. Культурне відставання було значно меншим. Проте в духовних та релігійних справах гуситський рух став стимулом для Реформації в усій Європі. Ідентичності Польщі, Чехії та Угорщини були чітко сформовані, незважаючи на багатоетнічність та композитну природу (нормальну для тієї доби). Кордони Польщі впродовж цих століть змінилися найбільше; кордони Угорщини – найменше, але неперервність було забезпечено концепцією корони, а з наближенням Нового часу – концепцією нації.

2

Виклик Нового часу

Ренесанс і Реформація

Традиційна межа, що відділяє Новий час від середньовіччя, досить умовна. У 1500 році не відбулося нічого, що дало б підстави вважати його віхою. Фернан Бродель пише про «довге XVI століття», яке тривало двісті років, від середини 1450-х до середини 1650-х років. Оскар Галецький вважає, що доба переходу від середньовіччя до Нового часу охоплювала XV і XVI століття. Однак, зважаючи на довготривалий процес, з одного боку, і на ряд подій в останні десятиліття XV століття – з іншого, традиційна періодизація має сенс. Хоч у цьому розділі ми дійдемо лише до першого десятиліття XVII століття, варто пам'ятати, що під час цього тривалого процесу «середньовічні» та «модерні» форми співіснували та збігалися.

Низка значних подій, що розпочалися в другій половині XV століття, призвела до глибинних змін. Завоювання турками Константинополя 1453 року створило постійну військову загрозу для Європи, вплинуло на формування ідеї «Третього Риму» в Московії, відрізало Балкани від решти континенту та поживило інтелектуальні процеси на Заході. Дата падіння мусульманської Гранади – 1492 рік – позначила завершення іспанської реконквісти та збіглася з першою експедицією Колумба. Два роки по тому вторгнення французів в Італію розпочало новий етап у міжнародних стосунках. Оголошення «Дев'яноста п'яти статей» Лютера в 1517 році стало першим кроком до Реформації. Привертає увагу певна хронологічна послідовність подій, що

До завершення середньовіччя Центрально-Східна Європа пройшла довгий шлях від прийняття християнства за п'ять століть до того. Звісно, цей регіон (за винятком Чехії) не досягнув у матеріальній сфері рівного становища з розвиненішими західними країнами. Культурне відставання було значно меншим. Проте в духовних та релігійних справах гуситський рух став стимулом для Реформації в усій Європі. Ідентичності Польщі, Чехії та Угорщини були чітко сформовані, незважаючи на багатоетнічність та композитну природу (нормальну для тієї доби). Кордони Польщі впродовж цих століть змінилися найбільше; кордони Угорщини – найменше, але неперервність було забезпечено концепцією корони, а з наближенням Нового часу – концепцією нації.

2

Виклик Нового часу

Ренесанс і Реформація

Традиційна межа, що відділяє Новий час від середньовіччя, досить умовна. У 1500 році не відбулося нічого, що дало б підстави вважати його віхою. Фернан Бродель пише про «довге XVI століття», яке тривало двісті років, від середини 1450-х до середини 1650-х років. Оскар Галецький вважає, що доба переходу від середньовіччя до Нового часу охоплювала XV і XVI століття. Однак, зважаючи на довготривалий процес, з одного боку, і на ряд подій в останні десятиліття XV століття – з іншого, традиційна періодизація має сенс. Хоч у цьому розділі ми дійдемо лише до першого десятиліття XVII століття, варто пам'ятати, що під час цього тривалого процесу «середньовічні» та «модерні» форми співіснували та збігалися.

Низка значних подій, що розпочалися в другій половині XV століття, призвела до глибинних змін. Завоювання турками Константинополя 1453 року створило постійну військову загрозу для Європи, вплинуло на формування ідеї «Третього Риму» в Московії, відрізало Балкани від решти континенту та пожвавило інтелектуальні процеси на Заході. Дата падіння мусульманської Гранади – 1492 рік – позначила завершення іспанської реконквісти та збіглася з першою експедицією Колумба. Два роки по тому вторгнення французів в Італію розпочало новий етап у міжнародних стосунках. Оголошення «Дев'яноста п'яти статей» Лютера в 1517 році стало першим кроком до Реформації. Привертає увагу певна хронологічна послідовність подій, що

відбувалися в Центрально-Східній Європі: 1466 рік – зміна орієнтації Польщі на Балтику; 1490-ті роки – колапс централізму Матяша Корвіна, зміцнення Центрально-Східної Європи Ягелонів; 1505 рік – конституція *Nihil novi*; 1525 та 1526 роки – відповідно, секуляризація Пруссії та битва під Мохачем. Безперечно, падіння Константинополя також безпосередньо стосувалося Угорщини та Польщі.

Європа зазнавала змін, хоча тут можна зазначити лише кілька найхарактерніших процесів. У культурній, мистецькій та інтелектуальній сферах Ренесанс – відродження культурних здобутків греко-римського світу – і гуманізм як літературний рух сягли вершин уже в XV столітті. Апогей тривав і поширювався в усій Європі. Леонардо да Вінчі втілював елітарний і вишуканий тогочасний ідеал гармонійно розвиненої людини. Притаманний гуманізму прагматизм і скептицизм відображено в творах Мак'явелі про суспільство та політику. Північні гуманісти, серед яких Еразм Роттердамський, зверталися до Біблії та раннього християнства. Критикуючи розкішний і освічений, та водночас світський і корумпований папський двір, вони, проте, залишалися в лоні церкви. Протестантська реформація розірвала ці стосунки, і відгомін такої події вийшов поза релігійні справи, вплинувши на політичні та соціальні-економічні процеси.

Глибинні економічні зміни були невід'ємною частиною процесу трансформації в Європі: заморська експансія та колоніалізм, швидке демографічне зростання й нові потреби урбанізованої громади, революція цін і становлення капіталізму, міжнародний поділ праці. Старе суспільство ставало більш плинним і мобільним. Винайдення пороху й використання професійного найманого війська підважували військову монополію шляхти.

Центрально-Східна Європа долучилася до Ренесансу й Реформації, зробивши внесок в обидві течії. У політично-конституційній царині спостерігалася дедалі більша відмінність між Польщею, Угорщиною та Чехією, з одного боку, та Заходом і Московією – з іншого. Різниця особливо вражає, якщо згадати про заморську експансію Заходу та феноменальну експансію Московії-Росії на суходолі. Ця країна 1462 року охоплювала 750 000 км, а в першій половині XVI століття сягла вже 2,8 мільйонів км. Щоправда, в Центрально-Східній Європі тривала тенденція до ре-

гіональної консолідації. На зміну правлінню Ягелонів у Чехії та Угорщині з 1490-х до 1520-х років прийшло правління Габсбургів. Але чеське та угорське королівства були лише додатком до габсбурзької німецько-іспано-американської світової імперії, в якій «ніколи не заходить сонце». Польсько-литовську династичну унію 1569 року було перетворено на реальну унію, що призвело до посилення експансії на схід. Один польський економіст середини XVI століття обстоював колонізацію України, зіставляючи її з заморською експансією західноєвропейських країн, але масштаб, звісно, було не порівняти.

Перш ніж звернутися до питання економічних підвалин розвитку Центрально-Східної Європи та розбіжності шляхів двох частин континенту, огляньмо культурну еволюцію. Ренесанс у Центрально-Східній Європі поширювався здебільшого через безпосередні контакти з Італією. Щодо гуманізму, однак, треба зауважити потужний вплив Еразма Роттердамського на Польщу й Угорщину та вітенберзького гуртка на Чехію. У всіх трьох країнах можна простежити очевидний зв'язок між культурним розвитком та політичною ситуацією; наприклад, дедалі більше конституційно-релігійне напруження в Чехії, національна катастрофа (під Мохачем) в Угорщині та «золотий вік» у Польщі.

Тріумф Ренесансу в мистецтві й архітектурі Чехії припав на кінець XVI – початок XVII століття та набув форми маньєризму. Цей стиль поширився в усій Центрально-Східній Європі. Прага часів імператора Рудольфа була чарівним містом, де збиралися алхіміки й астрологи. Легендарний рабин Лев, творець славетного Голема, був сучасником Рудольфа. Архітектура чеських і моравських замків була оригінальним внеском у мистецтво, але письменникам-гуманістам бракувало обдарованости. Провідний хроніст, Вацлав Гаєк з Лібочан, не зазнав помітного впливу нової історіографії. Краліцька Біблія, пов'язана з товариством «чеських братів», про яких ітиметься далі, була видатною пам'яткою літературної чеської мови. Видання чеських книжок також справляло враження. У 1560-х роках було засновано два єзуїтські колежіуми, серед яких славетний празький Клементинум.

В Угорщині, де архітектурний стиль раннього Ренесансу змішувався з готикою, (як і в Чехії) – так звана Вла-

диславська готика, зразком якої є собор у Каші (в Кошицях), – політичні події не сприяли розвитку мистецтва. Поразка Угорщини від турків під Мохачем призвела до поділу держави на три частини: габсбурзький північний захід, центр, який окупували турки, та напівзалежну Трансильванію. Під час неперервних війн було зруйновано багато видатних споруд у Вишеграді, Естергомі та інших містах. Проте рами дверей та вікон, надгробки, а також палаці кінця XVI століття засвідчують вплив Ренесансу. 1541 року вийшла перша друкована книжка угорською мовою – переклад Нового Завіту. Найвидатнішим письменником був перший національний поет-лірик Балінт Балаші.

Майже на п'ятдесят років старший за Балаші був славетний хорватський драматург Марин Држич. Обидва автори жили в умовах турецької загрози, й антитурецька тема справді була провідною у творах хорватських гуманістів XVI століття. Для тогочасної літератури характерна також залежність від християнської традиції. Внаслідок невпинних війн хорватська література розвивалася здебільшого на узбережжі Далмації – домівкою Држича був Дубровник (Рагуза) – і на островах, аніж на незахищеній території, зокрема в новоствореній зоні – Військовій Крайні.

У Польщі, де політичні та економічні умови були сприятливіші для Ренесансу, архітектура, література та наука досягли небачених вершин. Королівський замок на Вавелі, відбудований на початку XVI століття за правління короля Сигізмунда Старого та його дружини італійки Бони Сфорца, демонструє суто ренесансні риси, збережені в найкращому вигляді. Каплицю Сигізмунда вважають одним із найкращих зразків Ренесансу поза Італією. Цей стиль також вплинув на побудову багатьох палаців та храмів у всій країні. Заснування університету в Вільні (Вільнюсі), спочатку як єзуїтського колегіуму, було важливим кроком у розвитку вищої освіти, так само, як нова приватна академія в Замості – місті, повністю побудованому в ренесансному стилі. Популяризація народної мови через друк (перша книжка польською мовою з'явилася 1513 року) відповідала тенденціям у сусідніх країнах. Вісім тисяч назв книжок, опублікованих у Польщі в XVI столітті не дуже поступаються десяти тисячам, які надрукували в Англії.

Серед кількох інших імен у белетристиці, історії та політичній літературі вирізняється Миколай Рей – батько

польської літератури народною мовою. Ян Кохановський писав латиною і польською, а його творчість відображала добу польського Ренесансу та найбільших мистецьких здобутків. Разом із уславленим астрономом Міколаєм Коперніком, гордістю Ягелонського університету, і пристрасним політичним письменником Анджеєм Фрич-Моджевським він заслужив похвалу Еразма Ротердамського, котрий писав, що Польща змагалася з найславетнішими націями Європи.

На народні маси нові течії вплинули менше; рівень письменности та мережі шкіл був нижчий, ніж на Заході, але відставання, вочевидь, було не надто велике. Той факт, що енциклопедичний словник тієї доби *Calerini Dictionarium* серед одинадцяти мов містив чеську, польську та угорську, свідчить про добру інтегрованість регіону. Його мобільна еліта сприймала основні культурні, ідеологічні й релігійні течії своєї доби та брала в них участь. Однією з таких течій, звісно, була Реформація.

Лютеранство проникло в регіон у перших десятиліттях XVI століття, поширившись у містах Королівської Пруссії (польського Помор'я), гірничих містах північної Угорщини (Словаччина), саксонських районах Трансильванії та містах Чехії. Це не дивно, бо Лютер писав німецькою, якою розмовляла більшість бюргерів. Окрім того, муніципальна автономія ускладнювала заборону чи боротьбу з новою вірою. Певне підозріле ставлення чехів до «німецької віри» ослабло після того, як Лютер визнав, що всі протестанти в душі є гуситами. Кальвін писав латиною, що частково пояснює його значний успіх серед нобілітету й шляхти в Угорщині, Польщі, Литві та землях Корони святого Вацлава. Майже повна ідентифікація нової віри з цими соціальними групами змусила кальвіністів прийняти політичні та соціальні ідеї шляхти. Польські протестанти, наприклад, підтримували шляхетську програму «виконання законів», про яку трохи згодом. Лише теологічно екстремальні групи, такі, як чеські брати та антитринітарії (відомі також як унітарії, соцініяни, аріяни чи польські брати), котрі відкидали догму Святої Трійці, проповідували своєрідний соціальний егалітаризм і навіть пацифізм. Ця революційна позиція ізолювала їх від решти протестантів. Бастіоном антитринітаріїв була Трансильванія та окремі регіони Польщі й Литви.

Успіхи Реформації пояснювалися, крім власне релігійних причин, як і всюди, критикою світського способу життя духовенства, звинуваченнями в неправомірному втручанні у фінансові справи та залежності від Риму. Серед найекстремальніших вимог протестантів були: створення національного синоду, вживання народної мови в літургії та секуляризація церковних земель. Однак остання вимога не фігурувала серед нарікань поляків.

Основні впливи Реформації в Центрально-Східній Європі відбувалися в царині культури: національної літератури, освіти, зростання національної свідомости. Спираючися на Святе Письмо та пропагуючи свою віру через писемні твори, реформатори прагнули завоювати широку аудиторію. Звідси випливала необхідність публікації перекладів народними мовами. У Польщі, Чехії та Угорщині серед інших з'явилися відповідно протестантська Радзивілівська чи Берестейська Біблія (1563), Краліцька Біблія та Біблія Карої (1590). Вони стимулювали видання католицьких Біблій, наприклад, польського перекладу отця Вуйка. Попри те, що в Литві Біблія народною мовою з'явилася лише у XVIII столітті, а словацькі протестанти послуговувалися чеською Біблією, Реформація стимулювала появу публікацій мовами, які практично не мали власної літератури – наприклад, словацькою. Стосовно Литви можна твердити, що саме Реформація остаточно вписала цю країну в орбіту західної цивілізації. У регіоні з'являлося дедалі більше творів полемічної літератури, релігійних і політичних, що позначалося на розвитку літературної мови.

Реформатори надавали значної уваги освіті, і їхні школи справді сягли високого рівня. У Польщі серед провідних були школа чеських братів у Лешно та школа антитринітаріїв у Рахові, а в Трансильванії – лютеранська школа в Брашо. Однак, хоча Реформація в Центрально-Східній Європі могла похвалитися багатьма видатними інтелектуалами, вона не мала лідерів національного масштабу. Серед найвідоміших – поляк Ян Ласкі (він уславився своєю діяльністю за кордоном як Іван з Ласко), Карел Жеротин з Моравії та Петер Меліус, чільний творець Реформатської церкви Угорщини. Хорват Матіяс Флацій Ілірик був одним із провідних теологів протестантизму. Але жоден із них не досягнув масштабу та впливу Лютера, Кальвіна, Цвінглі чи Джона Нокса.

XVI століття було добою релігійних війн і таких злодіянь, як, наприклад, Варфоломійська ніч у Парижі. Священна інквізиція навіювала жах в Іспанії та Італії. На противагу цим країнам, Польща, Чехія (особливо Моравія) й Трансильванія були оазами толерантності. На це було кілька причин. Ягелони й навіть їхні перші наступники Габсбурги були людьми поміркованих поглядів. Лютер і Меланхтон листувалися з польським двором, як і Кальвін, котрий також звертався до угорських і польських магнатів та присвятив одну зі своїх праць польському принцові Сигізмунду Августу, сподіваючися повернути його на Реформацію. Цього не відбулося, але, ставши королем, Сигізмунд Август виголосив у сеймі знамениті слова: «Я не король вашого сумління». 1570 року польські кальвіністи, лютерани та чеські брати уклали угоду (*Consensus Sandomiënsis*) діяти разом на захист свободи релігії. Через три роки Варшавська конфедерація зробила толерантність де факто законом країни. Обидва акти отримали схвальний відгук у всій Європі.

Толерантність у Польщі виходила радше від політичної нації, а не від правителя, крім різних течій протестантизму, вона стосувалася також православних християн, мусульман та євреїв. Але ця толерантність не поширювалася на народні маси, й часто від волі пана залежало насадити свою віру серед селян. Як правило, цього не відбувалося. Ставлення католицької шляхти підсумував один магнат, сказавши, що віддав би половину свого життя, щоб усі протестанти повернулися до католицизму, але віддав би все життя, щоби ніхто не змушував їх це робити.

На XVI століття в Польщі припала нова хвиля єврейської імміграції. Незважаючи на спорадичні виступи проти емігрантів у містах (і на те, що 1495 року їх було тимчасово вигнано з Литви), євреям тут велося краще, ніж у більшості інших країн. На 1576 рік їх кількість сягла 150 тисяч, тобто зросла в п'ять разів з кінця XV століття. Частково це було спричинено міграцією (нерідко примусовою) з Чехії та Угорщини. Євреї отримали самоврядний статус із власними зборами (ваад). У 1525 році один багатий єврей отримав шляхетство, зберігши свою віру. У той самий час євреї на землях Габсбургів мусили носити спеціальне вбрання.

У Чехії 1512 року празький сейм підтвердив попередні релігійні угоди заради збереження миру. Вигнання чеських братів, які знайшли притулок у Польщі, було ви-

нятком, пов'язаним із політичними заворушеннями 1457 року. У 1575 році чеський сейм дійшов згоди на спільній протестантській платформі, що ґрунтувалася переважно на лютеранстві. Віру, яка отримала назву *Confessio Bohemica*, визнали тільки 1609 року в «Листі Величності» імператора Рудольфа. Документ обмежував толерантність лише до послідовників цього віровизнання, серед яких були й селяни. У певному сенсі, толерантність була ширшою в Моравії, бо тут знайшли притулок унітарії, котрих вигнали з Трансильванії в 1569–1570-х роках, а місцеві євреї здобули певну автономію. Моравські станові збори проголосили, що «Моравія радше зникне у вогні та понелі, ніж погодиться на примусове насадження будь-якої віри»⁴. І справді, мандрівники кінця XVI століття повідомляли про безліч релігійних сект, що вільно діяли в Моравії. Щодо напівзалежного князівства Трансильванія, то тут з 1571 року режим ґрунтувався на визнанні чотирьох релігій: католицтва, лютеранства, кальвінізму та віри унітаріїв-анти-тринітаріїв, а також на толерантності до православних християн, євреїв та вірмен. Після певних вагань це затвердили наступні сейми. Проте інші релігії було заборонено.

Реформація в Центрально-Східній Європі XVI століття досягла значного успіху мирним шляхом, частково завдяки байдужості Католицької церкви, частково тому, що була пов'язана зі шляхетською верствою. З іншого боку, протестантам бракувало фанатичного запалу, який відрізняв їх в інших країнах. Британський історик Р. Еванс пише про «м'яку» Реформацію в Угорщині. Польська протестантська шляхта не наражалася на ризик і не мусила йти на великі жертви, практикуючи свою віру. Тиск на неї був незначний.

Католицька Реформація або контрреформація розгорталася повільно, зосереджуючися на освіті. Такі єзуїти, як відомий польський проповідник Пьотр Скарґа чи знаний за кордоном кардинал Гозій, не брали на себе ролі інквізиторів. Постанов Тридентського собору не було застосовано до Польщі, а спочатку й до габсбурзьких земель. В Угорщині протестантизм зберігся переважно тому, що був пов'язаний із антигабсбурзькою шляхетською партією. У Польщі він занепав через причини, не залежні безпосередньо від теології. У Чехії насильне викорінення Реформації було пов'язано з політичними подіями.

Вплив торговельної революції на Центрально-Східну Європу є предметом тривалих дискусій. Чи були тогочасні процеси причиною пізнішого поділу континенту на передові та відсталі регіони? Чи справді «незначна розбіжність XV століття перетворилася на велику нерівність XVII-го та грандіозну відмінність XIX-го»?⁵

Історики більше не дотримуються думки, що морські відкриття, які змінили торговельні маршрути, ізолювали континентальну Центрально-Східну Європу, позбавивши її переваг, котрими користався Захід. Морські відкриття й усе, що вони започаткували, не спричинили структурних змін в європейських торговельних стосунках і не призвели до розподілу праці за схемою «західні продукти споживання проти східної сировини та харчів». Результатом була не ізоляція, а тісніша інтеграція та революція цін, внаслідок якої удвічі зросли ціни на сільськогосподарську продукцію; до того ж вона зумовила масовий експорт до окремих західноєвропейських країн (наприклад, до Нідерландів). Чи призвело таке становище до залежності Центрально-Східної Європи, прирікаючи її «на колоніальну долю виробника сировини»?⁶ Чи зростання західноєвропейського капіталізму спиралося на східноєвропейський ринок, іншими словами, чи справді цей регіон, зрештою, заплатив за зростання Заходу?

Конструюючи модель світової капіталістичної економіки XVI століття, американський історик Імануел Валерстайн говорить про існування ядра, напівпериферії та периферії, які відіграли специфічну роль в економіці, сформували відмінні класові структури й, зрештою, отримали неоднаковий зиск від функціонування системи. Втім, інші історики заперечують появу світової капіталістичної економіки, вважаючи це за інтелектуальну концепцію, не доведеною емпіричними доказами. Стосовно Центрально-Східної Європи зазначено, що Англія, країна передового капіталізму, не імпортувала збіжжя з цього регіону, а іноді навіть сама його експортувала. Нідерланди, інша країна «ядра», й справді забезпечувала чверть своїх потреб завдяки імпорту зерна з балтійського регіону, але також брала участь у спекулятивній торгівлі збіжжям. Отже, теза про те, що ринок сам запровадив поділ праці між різними

країнами, є сумнівною. У будь-якому разі, експорт збіжжя з Центрально-Східної Європи міг забезпечити потреби щонайбільше мільйона мешканців Заходу.

Інший історик, Роберт Бренер, висунув тезу, що не сама торгівля, а природа відносин власності визначила шлях економічного розвитку. Центрально-Східна Європа відставала не через однобокий, аграрний тип свого експорту, а через те, що її відстала структура – наприклад, слабкий внутрішній ринок – змусила її долучитися до торгівлі такого типу. Це приводить нас до питання про фільваркову економіку Центрально-Східної Європи та «друге закріпачення», про що йтиметься далі. Валерстайнів аргумент, що ця економіка була специфічною формою аграрного капіталізму, неприйнятний, а вдоскоалена теза, що землевласник, не будучи сам капіталістом, став зняряддям голландського капіталіста, який купував збіжжя, дуже сумнівна. Відкидаючи ідею про колоніяльну залежність як причину створення фільваркової системи, польський історик Єжи Топольський розглядає таке явище як реакцію землевласника на зменшення прибутків. Це був загальний феномен, на який французи реагували зосередженням земель, а іспанці та португальці – участю в колоніяльній експансії. Зауваження Бренера, що землевласники не мислили капіталістичними термінами й відповідали на проблему традиційними засобами, є дуже влучним.

Чим були «друге закріпачення» (дещо оманливий термін) та маноріяльна або фільваркова система в сільському господарстві? Як було згадано в попередньому розділі, для аграрної структури наприкінці середньовіччя були характерні господарства, в яких селяни виробляли продукцію для власного вжитку та продавали надлишок. Частина продукції (або грошей) отримував пан у вигляді ренти, оскільки сам він мав лише невелику ділянку землі, прилеглу до манору, що її обробляв безпосередньо, зазвичай залучивши найману силу. Ця ділянка називалася «фільварок». Великі маєтки були здебільшого агломерацією менших одиниць і, як правило, приносили малі прибутки, з огляду на невеликі ренти та повинності. Селян, котрі платили ренту, хоча їх і обтяжували різноманітні повинності на користь корони, церкви чи пана, не можна вважати кріпаками в розумінні особистої, економічної та юридичної залежності (обмеження пересування, сервільні повинності та сеньоріяльний суд).

Аграрний бум та сприятливі умови зовнішньої торгівлі спричинилися до поступового перетворення орендних господарств на фільваркові (німецький термін – Gutswirtschaft, польський folwark, угорський uradalom, хоч вживали й латинський термін allodium), в яких селяни мусили частину свого часу працювати на панській землі. Саме це розуміємо під терміном «друге закріпачення», і питання полягає в тому, наскільки воно поширилося в Центрально-Східній Європі в XVI столітті? Чи була фільваркова система невіддільна від кріпацтва? Що вважати причиною, а що – наслідком? Чи виявилось «друге закріпачення» ретроградним шляхом, «рефеодалізацією», яка відрізняла регіон від Заходу в ті часи?

Теорія про обмежене пересування селян, скорочення їхніх прав, збільшення сервільних повинностей безпосередньо в результаті сільськогосподарського буму надто покvapна й поверхова. Обмеження свободи пересування селян запроваджували й для того, щоби запобігти депопуляції села або з фіскальних причин. Фільваркові господарства існували й без кріпаків; а в деяких високопродуктивних галузях сільського господарства кріпацтва ніколи не було. Між країнами та регіонами були істотні відмінності.

У Чехії перший законодавчий акт, що прив'язував селян до землі, з'явився 1497 року, але не мав великого ефекту. Стосунки між селянами й панами впродовж більшої частини XVI століття визначалися здебільшого старими орендними угодами. Скажімо, кріпацьку працю почали застосовувати в рибальстві, але не у винокурінні. Найбідніші та безземельні селяни забезпечували маєтки найманою працею, платня за яку зростала. Тому не можна стверджувати, що кріпацтво в Чехії XVI століття було масовим явищем. Окрім того, попри незадоволення, в той час не було селянських повстань.

В Угорщині 1490 року кріпацтво не означало особистої залежності або обмеження пересування. Після селянського повстання 1514 року (під проводом Дожі), що його спричинили надмірні податки та обмеження прав і можливостей покращити своє становище, угорський сейм запровадив «довічне кріпацтво». Було визначено трудові повинності в панському фільварку (один день на тиждень), обмежено мобільність селян і підтверджено юрисдикцію маноріального суду. Однак ці закони насправді не

діяли, а деякі навіть було скасовано в 1530-х та 1540-х роках. З економічних причин корона та великі землевласники віддавали перевагу селянській мобільності, а хаос часів турецьких війн та поділів країни вкрай ускладнював поневолення селян. У турецькій частині Угорщини кріпацтва не було; у Трансильванії воно існувало, але секлери ніколи не були «довічними кріпаками». Статус вільних селян, що мали право носити зброю, та гайдуків (багато з котрих були кріпаками-втікачами) постійно змінювався. Селяни-винобороби не виконували жодних сервільних повинностей.

Поява й зростання фільваркового господарства були характерні лише для габсбурзької Угорщини, й маєтки тут дуже рідко збільшувалися завдяки селянським землям. Фільварки охоплювали не лише орні землі, але й сади та виноградники. Більшість із них обробляли за допомогою найманої праці. Прагматичні угорські шляхтичі не контролювали виноградарства й торгівлі худобою. Хоча остання галузь наприкінці XVI століття зазнала успішного втручання хорватських магнатів Зринські чи Зрині. Але шляхта здобула пріоритетне право купівлі вина й монопольного продажу, що означало подвійну експлуатацію общинників. Допоки тривав аграрний бум, доступу селян до ринку ніщо не загрожувало. Лише з погіршенням умов шляхта почала вживати всіх можливих засобів для визиску та експлуатації кріпаків.

У випадку Польщі серія законів наприкінці XV століття, апогеєм якої стали Пьотрковські статуги 1496 року, – по тому з'явилися нові в XVI столітті, – обмежили мобільність селян, обтяжили їх трудовими повинностями, відібрали в них право подавати скарги до королівського суду та закрили для нешляхтичів доступ до вищих церковних посад. Часте повторення цих положень дає підставу припустити, що на практиці їх обходили. Попри тогочасні свідчення про селянські злидні та експлуатацію, що її чинили пани, насправді ситуація була дещо інакша. Існували селяни, заможніші за дрібну шляхту, та селяни, котрі виробляли товар для ринку й посилали власних робітників відробляти примусову працю у фільварку. Обсяг панщини зріс з одного до трьох днів на тиждень, але її не завжди можна було впровадити. Більшість наявної інформації стосується коронних земель чи великих маєтків і залишає без відповіді безліч питань про умови в

маєтках дрібної та середньої шляхти. Як і в Угорщині, розширення маноріальних земель через загарбання селянських наділів було рідкісним явищем.

Навіть побіжний огляд засвідчує, що кріпацтво не можна вважати за основний критерій, котрий відрізняв Центрально-Східну Європу від решти континенту в XVI столітті. Примусова праця кріпаків існувала в Саксонії, Штирії та Баварії, а в Чехії її майже не було. Були певні подібності між Польщею та Каталонією.

Звернімося тепер до торгівлі та способу виробництва в регіоні, який успішно розвивався впродовж більшої частини XVI століття. У Польщі стимулом для виробництва збіжжя був спочатку внутрішній ринок. Існує припущення, що лише третина з усього виробленого збіжжя потрапляла на ринок, а близько 12 відсотків експортували. Але цей сегмент регулювали європейські ціни, які, своєю чергою, позначалися на внутрішній структурі цін. Торгівля збіжжям збагачувала не лише експортерів (а серед експорту було також селянське збіжжя), але й виробників, що продавали свій товар на місцевих ярмарках. Експортне жито, обсяги якого з 1492 по 1618 рік зросли у вісім разів, Віслою переправляли до Гданська. Це місто слугувало посередником, кредитором та експортером. Його прибутки були непропорційно високі, але немає свідчень, що експорт збіжжя завдавав шкоди будь-якій суспільній групі.

Тоді як збіжжя складало 70 відсотків польського експорту, експортована й реекспортована худоба та хутро (здебільшого литовське) становили решту головних продуктів. Щодо Угорщини, в другій половині XVI століття худоба складала в країні 75 відсотків обсягу всього експорту, хоча сам експорт охоплював лише від 2,5% до 5% місцевого поголів'я. Це була величезна кількість. Попри те, що основним покущем були німецькі землі, Венеція щорічно імпортувала від 15000 до 20000 великих довгородих угорських волів. Худобу вирощували переважно заможні селяни на пасовиськах (*puszta*), розташованих навколо торгових міст (*oppida*). Мідь і збіжжя були наступними за значенням товарами, що разом із худобою складали майже 90 відсотків усього експорту. Угорське вино, зокрема токайське, на середину XVI століття здобуло визнання в усій Європі та йшло на експорт до багатьох країн, особливо до Польщі. Стосовно імпорту, головним товаром у польсько-

му списку були тканини (близько 60% всього імпорту), а в Угорщині – текстиль (майже 70%). Значну частину дешевих тканин імпортували з земель Корони святого Вацлава. Спосіб виробництва в Чехії істотно не змінився. У першій половині XVI століття відбулося відродження видобутку копалин, особливо срібла та міді. Місто Яхимов (Йоахімсталь) раптово розквітло, а його срібний талер (від якого походить слово «долар») символізував тверду валюту тих часів. В Угорщині словацькі копальні відродилися до життя після потужної модернізації. Як уже було зазначено, найважливішим предметом експорту була мідь, що мала великий попит на Заході. Після поділу Угорщини Габсбурги заохочували виробництво міді для військових потреб. Трансильванські копальні переживали стагнацію; лише ртуть мала певну вагу на ринку. У Польщі тривало виробництво свинцю та меншою мірою срібла. Якщо майже всі копальні кошовних металів в Угорщині належали південнонімецьким підприємцям, то золоті копальні в Силезії перейшли у власність великих німецьких банкірів Фугерів. Однак регіон втратив цей капітал наприкінці XVI століття, коли срібні копальні Потосі почали заповнювати Європу значно дешевшим американським сріблом. Нездатна конкурувати на міжнародному ринку гірничо-промисловість Центрально-Східної Європи з того часу обмежувалася місцевим ринком. Якщо згадати, яку роль кошовні метали відігравали в платіжному балансі регіону із Заходом, ця зміна, безперечно, була на гірше.

Поділ праці між Західною та Центрально-Східною Європою ґрунтувався на однібічному розвитку аграрного виробництва й виявився врешті-решт шкідливим. Але треба наголосити, що за сприятливих торговельних умов у XVI столітті Чехія, Польща та Угорщина збагатилися, і то не лише шляхта, але й міщани та селяни. «Друге закріпачення» формувалося протягом тривалого часу й було не стільки наслідком аграрного буму, як подальшої інтеграції ринку. На процес впливали інші фактори, що не мали суто економічної природи. Чому отриманий з торгівлі капітал не накопичували й не реінвестували в економічно вигідне виробництво? Спрощуючи складну проблему, можна сказати, що більшу частину грошей поглинуло світське життя, купівля предметів розкоші, утримання панської челяді або приватного війська. Якщо гроші інвестували в

землю, принаймні частково це робилося з міркувань престижу. Багатий торговець мріяв стати шляхетним земле-власником. Така ж ситуація була в країнах Заходу, але там це не спричинило розриву між шляхетним статусом та діловою активністю. Важливо й те, що навіть у Празі або Гданську серед банкірів чи торговців не було таких могутніх, як Фугери. Завдяки діяльності в Центрально-Східній Європі вони як іноземні капіталісти отримували зиск і відступали, коли умови були менш сприятливі. Це був економічний і соціальний феномен, що стане очевидним, коли ми звернемося до соціальних структур Центрально-Східної Європи.

На початку XVI століття деякі підрахунки дають нам цифри, зазначені в таблиці 2.1. За винятком Угорщини, регіон переживав стабільне й значне демографічне зростання, яке у випадку Польщі було пов'язано з експансією в східному напрямку. Таке демографічне зростання відповідало загальноєвропейським тенденціям того часу. Однак існувала істотна відмінність, яка стосувалася розвитку міст.

Таблиця 2.1 Населення близько 1500 року

	Населення (в мільйонах)	Щільність на 1 км
Чехія (без Моравії та Силезії)	1,3	Бл. 19
Угорщина	4,5	8
Польща (без Литви)	3	14

Джерело: на підставі праць S. Russocki. «Monarchie stanowe środkowoschodniej Europy XV–XVI w.». *Kwartalnik Historyczny*, 84, 1977, с. 75 та Eric Fugedi. «The demographic landscape of East-Central Europe» у книжці Antoni Maczak, Henryk Samsonowicz, Peter Burke (eds.). *East-Central Europe in Transition from the Fourteenth to the Seventeenth Century*. – Cambridge and Paris, 1985, с. 54.

Прага була єдиним великим містом регіону з населенням близько 50 тисяч у другій половині XVI століття. Наступним за величиною містом був Гданськ із 30 тисячами. Краків мав від 10 до 20 тисяч населення. Яхимов раптово зріс від однієї до 14 тисяч упродовж десятиліття, але згодом знову зменшився до розмірів маленького міста, як і решта гірничих міст. Імовірно, понад 25 відсотків населення Чехії та 25 відсотків населення Моравії жили в міс-

тах. У самій Польщі, тобто не враховуючи Литви, питома вага міського населення наприкінці XVI століття також сягала 20 відсотків. В Угорщині десь 15 відсотків були міськими мешканцями. Щоби зіставити, відповідне число в північній Італії дорівнювало приблизно 50 відсоткам, а в Голандії становило від 46 до 54 відсотків.

Порівняно щільна міська мережа складалася переважно з маленьких напівсільських агломерацій, які швидко множилися. Це контрастувало з Заходом, де міста збільшувалися, а кількість міст із населенням понад 100 тисяч зростала. Добрим зразком маленьких міст є угорські *орріда*, що розвинулися як торговельні центри у виноробських та скотарських місцевостях. У загальноєвропейському розумінні їх важко назвати містами. Деякі королівські міста переходили до приватних осіб як плата, коли монархи опинялися в скруті.

Катастрофа під Мохачем і постійні турецькі війни заподіяли значної шкоди населенню та містам країни. Обережні підрахунки свідчать про втрату населення у розмірі одного мільйона. Населення Буди за турецької окупації швидко зменшилося, а інші міста завмерли на рівні середньовічної урбанізації. Лише небагатьом містам, залученим у транзитну торгівлю, і маленьким містам велося відносно добре. Багато німецьких бюргерів виїхали до Німеччини, що спричинилося до певної мадяризації міст. У цілому чисельність ремісників зменшилася. Відомий угорський історик, можливо, перебільшував, коли писав, що «нація, яка на початку XVI століття стояла напередодні раннього капіталізму, упродовж десятка років відступила до рівня своїх предків-номадів»⁷, але суттєвий регрес був очевидний.

У Польщі XVI століття позначилося динамічним соціально-економічним розвитком. Згідно з деякими підрахунками, населення тут зростало швидше, ніж на Заході. З середини XV до середини XVI століття до чотирьохсот п'ятдесяти наявних міст додалися ще двісті. Щоправда, багато з них не мали самоврядування, гільдій чи торговельних асоціацій. Зростання промислів у селах створювало конкуренцію міському ремеслу. Проте збільшення виробництва полотна й шкіри, поява перших мануфактур у західній Польщі (паперові млини), а також поширення нових технологій у виробництві заліза (великий горн) доводить, що економічний розвиток не був цілком однобічний.

Гданськ, який не лише провадив морську торгівлю, але й сам виробляв багато товарів (меблі, годинники, печі), був заміником загальнопольського ринку. Це балтійське місто з навколишніми землями, які дуже нагадували Нідерланди, було практично державою в державі з власною валютою, флотом, військом та дипломатією. Його патриції володіли земельними маєтками, як і міщани з інших міст Королівської Пруссії. З усього регіону, крім Праги, вони найбільше нагадували західних бюргерів. Насправді деякі вільні міста в Чехії мали більше земель у певних провінціях, аніж пани або рицарі. Натомість в Угорщині лише 1,5% селянських господарств належали містам.

Міщанам доводилося конкурувати як із закордонними імпортерами, так і з місцевою шляхтою, чия продукція, як правило, була вільна від мита, податків і зборів. У Польщі магнати й шляхта не лише поступово монополізували найприбутковішу торгівлю збіжжям, але й лобіювали закони, що забороняли бюргерське землеволодіння (1538), з винятками, про які вже йшлося. Шляхтичі почали вивозити своє збіжжя відразу до Гданська, оминаючи посередників. Окрім того, 1565 року польським торговцям було заборонено виїздити за кордон зі своїми товарами. Водночас із побоюванням конкуренції існувало й переконання, що вести бізнес із закордонними імпортерами, які мусили продати свій товар, було вигідніше, ніж наражатися на ризик, продаючи та купуючи товари за кордоном.

Зростання могутності знаті було наслідком поєднання економічних, соціальних та політичних факторів. Для розвитку шляхетського стану в усій Європі існували різні шляхи, і можна говорити про появу «нової» шляхти. Вона була новою в генетичному розумінні, йдеться про перетворення рицарів на шляхтичів-господарів, і з огляду на їх дедалі більше залучення в адміністрацію, суди та професійне військо. До того ж, ті, кого ми називаємо шляхтичами (дрібна шляхта, рицарі) відігравали певну роль, на кшталт ролі середнього класу в Західній Європі. Проте, й це важливо, вони були менш пов'язані з монархом і залежні від нього. З іншого боку, між магнатами й середньою, дрібною та безземельною шляхтою формувалися стосунки «патрон-клієнт», особливо в Польщі; на Заході ця практика в той час зникла. Треба також пам'ятати, що польську шляхту, яка, ймовірно, складала від 6 до 8 відсотків усього населен-

ня, та угорську з її 5 відсотками, в Європі перевершували тільки іспанські ідалґо (ймовірно, від 10 до 12 відсотків). Значна частина польської та угорської шляхти була вбога, позаяк існувала практика надавати шляхетський стан цілим селам за звитягу, виявлену під час війни. На відміну від багатьох європейських країн, різні форми державної служби не давали доступу до шляхетства, і теоретично це була замкнена група. На практиці неправомірне вторгнення до шляхетських лав виявлялося нелегко, особливо в Польщі, де не існувало геральдичної палати. Судячи з усього, самочинне або приховане ошляхетнення хоч і каралося законом, але було досить поширеним явищем.

Соціальна структура Центрально-Східної Європи XVI століття, попри всі локальні розбіжності та варіанти, не дуже відрізнялася від Франції. Магнатська група була приблизно тотожна, духівництво – кількісно менше, шляхта – значно численніша, бюргерів було приблизно порівну. Контраст у вбранні, манерах та звичаях, напевно, був менш різким, ніж сто років потому.

Політичний розвиток

Зародження абсолютизму на Заході та самодержавства на Сході (Московія) виявляло два різні підходи до політики. Як зазначає Ено Сюч, Захід ішов шляхом централізації, а Схід – знищення (наприклад, у Новгороді, звідки Москва 1478 року масово депортувала громадян). На Заході абсолютистська держава компенсувала зникнення кріпацтва, а на Сході самодержавство було знаряддям його зміцнення. У випадку Центрально-Східної Європи її специфічний характер перешкоджав успішному запровадженню західної моделі. Існування «громадянського суспільства» та «cogrus politicum» виключало використання східних методів.

На початок XVI століття Чехія, Угорщина й Польща були сформованими становими державами (нім. *Ständestaat*) з парламентськими інституціями. На еволюцію системи впливала боротьба за владу між королем і станами, тобто магнатами та шляхтою, а в Чехії також і впливовими бюргерами. У Польщі правителі навчилися використовувати шляхту як потенційного союзника проти магнатів лише наприкінці століття, але не змогли скористатися ви-

годами такого альянсу. Отож у державі сформувалася специфічна форма шляхетської демократії – Respublika.

Чеські та угорські магнати досягли впливу на короля в перші десятиліття XVI століття, хоча з магнатами за владу змагалася шляхта, а в Чехії міста успішно протистояли спробам знизити їхній статус. У другій половині XVI століття зусилля Габсбургів посилити королівську владу призвели до створення збалансованішої системи. Фіскальна та адміністративна влада місцевих зборів на рівні землі, округи чи комітату відповідно в Польщі, Чехії та Угорщині дедалі зростала. Угорським комітатам, зокрема, судилося відіграти важливу роль у подальшій еволюції держави.

Концепція Корони святого Вацлава, святого Стефана чи Корони Польщі, що символізувала симбіоз монархії та політичної нації, у певному розумінні була сучаснішою, аніж поширена концепція держави як власности династії. Згадаймо, у Чехії політична нація охоплювала три стани (магнатів, рицарів та міщан), представлені в сеймі (snem). До сейму Моравії входив також стан духівництва. Королівська рада не змогла перетворитися на другу палату парламенту. Два королі-Ягелони, Владислав та Людовік II, виявили, що їхні привілеї на вищу виконавчу, судову та військову владу насправді обмежені. Земельний закон 1500 року (Zřízení zemské), який забезпечував справедливий розподіл посад між магнатами й рицарями, ще більше обмежив королівську владу. Фінансова база королівської влади вичерпалася з відчуженням королівського домену та обіцянками короля не вимагати його повернення. Роль сейму, який затверджував надзвичайні податки та обирав правителів, стрімко зростала.

Угорський сейм сформувався як двопалатна інституція, де у верхній палаті (палаті лордів) засідали магнати разом із вищим духівництвом. Обрані представники комітатів, делегати від вільних королівських міст (із одним колективним голосом) та заступники відсутніх магнатів і єпископів утворювали нижню палату. Отже, лише шляхта, велика й дрібна, домінувала в сеймі та могла справедливо називатися політичною нацією. Цю претензію було підтверджено 1514 року в Opus Tripartitum Іштвана Вербоці, що його, хоч і без королівських санкцій, розглядали як кодекс законів. Tripartitum проголошував, що всі шляхетичі рівні, та підтверджував їхні привілеї, серед них – по-

ложення Золотої булли про збройний опір. Теоретично всі шляхтичі могли особисто брати участь у роботі сейму, і це підкреслювало факт, що колективний суверенітет належав цій *patio hungarica*, об'єднаній із державою через Корону святого Стефана. Сейм Хорватії, звісно, був окремою інституцією.

Польський сейм ближчий до угорської, ніж до чеської моделі. Духівництво не було представлено в нижній палаті, а міщанство – лише символічно. Це був наслідок як небажання шляхти ділитися владою, так і певної байдужості з боку міщан. За винятком можна вважати провінційні збори напівавтономної Королівської Пруссії, де представники великих міст збалансовували шляхту. Спосіб обрання через місцеві шляхетські збори (сеймики) нагадував ситуацію в Угорщині. Проте вища палата, сенат, не була спадковим володінням панів, а складалася зі світських та церковних осіб, котрих король призначав пожиттєво. Спочатку сенат намагався домінувати над нижньою палатою, але поступився тискові шляхти, діяльність котрої базувалася на платформі «виконання законів» – пов'язаній, як ми вже зазначали, з Реформацією – і прагнула посилити королівську владу, але під наглядом політичної нації. Перед тим, як сказати кілька слів про цю надзвичайно важливу течію, треба наголосити, яке місце відводила закономі польська *Respublika XVI* століття.

Грунтована на кодексі, відомому як статут Ласького, польська система мала низку оригінальних рис і функціонувала краще, ніж угорська чи чеська. Серед її головних засад був захист власності від конфіскації та персональних прав від свавільного арешту (*ne in inem captivabimus*). Конституція *Nihil novi* 1505 року проголосила, що жоден закон не можна прийняти без згоди сейму. Наголошення першості закону було очевидне. І справді, тогочасна книжка стверджує, що «і король, і всі стани королівства мають підкорятися законі»⁸. Закон мав гарантувати свободу, її ж розуміли як свободу від гноблення й абсолютизму, а також як свободу брати участь у врядуванні та йому протистояти. Проте не слід забувати, що свобода також означала виняткові привілеї шляхетської нації, котра, як зазначає польський історик Імануель Ростворовський, була сучасною у своїй загальнонаціональній активності, але середньовічною в своєму становому характері. Однак мож-

на додати, що термін «польська нація» у творах XVI століття вживали також для позначення всіх мешканців країни. Уславлений проповідник Скарґа наголошував, що селяни належали до тієї ж польської нації.

Повертаючися до «виконання законів», слід сказати, що цей рух намагався послабити вплив магнатів, змушуючи повернути джерела прибутку, надані їм у користування з королівського домену (його подальше відчуження заборонялося) та не допускаючи нагромадження посад. Духівництво мало розділити податковий тягар; шляхетський сейм мав переглянути та взяти під контроль управління фінансів і юстиції. Цей рух давав королеві нагоду спертися на шляхту, щоби посилити свою владу, як чинили французькі та англійські правителі, спираючися на середній клас. Проте ця аналогія недосконала. Шляхта мала власні політичні амбіції й була менш передбачувана, ніж магнати, з якими традиційно мали справу королі. До кінця століття, коли королівську владу вже обмежували *pacta conventa* та Генрихові статті (про них згодом), магнати навчилися маніпулювати шляхетськими масами у власних інтересах.

Під час конфліктів і полеміки формувалася нова система. Тогочасний політичний коментатор зазначав, що «в нашій країні в дивний і незвичний спосіб утворилося поєднання трьох форм правління»⁹. Це були монархічна, аристократична (втілена в сенаті) та демократична (представлена нижньою палатою) форми. Ввійшов у вжиток термін «*forma mixta*». Система була предметом гордості як така, що спиралася на контроль і баланс усіх сторін, і відображала шляхетську демократичну ідеологію. Вживання слова «демократична» може здатися нам необґрунтованим. Але для шляхтичів, котрі навчалися в школах, де античні моделі ставили за зразок, польська демократія продовжувала традиції Римської республіки – демократії в класичному розумінні. *Civis Romanus, Senatus Populusque Romanus* були знайомі й релевантні концепції. Якщо шляхта, перетин суспільства згори донизу, претендувала на управління державою, будучи меншістю, згадаймо, що політичний електорат у Франції навіть у 1830-х роках охоплював менше ніж 2 відсотки населення. В Англії цей показник до реформи 1832 року становив трохи більше за 3 відсотки. Щоправда, польський конституціоналізм і свободи співіснували з кріпацтвом та дискримінаційними за-

ходами щодо міщанства. Це була ціна, сплачена за «золотий вік», але чи була вона надзвичайною? Слава та велич Атен і Риму були побудовані на рабстві, як у Новий час – слава та велич Сполучених Штатів.

Ягелони та Габсбурги

На початку XVI століття державна система Ягелонів, що охоплювала всю Центрально-Східну Європу, спиралася здебільшого на співпрацю між представниками династії. Маючи сильну позицію в регіоні, Польща та її монархи намагалися впливати на угорське політичне життя, а через призначення принца-Ягелона губернатором Силезії посилити позиції Владислава в Чехії. Зваживши на габсбурзькі претензії на Корону святого Вацлава й святого Стефана, суперництво між Ягелонами та Габсбургами почалося й розвивалося часом паралельно із двобоєм між Габсбургами й Валуа на Заході.

Прагнучи посилити тиск на Польщу та Литву, Габсбурги надавали підтримку тевтонським рицарям і Московії. Незахищена від постійної експансії Московії до 1500 року Литва втратила майже третину своєї території; лише переможна битва під Оршею 1514 року тимчасово зупинила наступ московитів. Намагаючись відірвати Габсбургів від антиягелонського союзу, 1515 року Віденський конгрес домігся укладення матримоніального пакту, за умовами котрого представники довговічнішої династії мали успадкувати Угорщину та Чехію. Людовік Ягелон пошлюбив Марію Габсбурзьку, а Фердинанд Габсбург – сестру Людовіка Анну. Це був зразок славнозвісної політики Габсбургів, яку сучасник віншував словами: «*Bella gerunt alii, tu felix Austria, nube*» («Коли інші воюють, ти, щаслива Австріє, береш шлюб»).

Деякі чехословацькі та угорські історики звинувачують Ягелонів у готовності віддати Прагу й Буду Габсбургам в обмін на дружній нейтралітет. Це твердження суперечливе. Насправді Угорщина могла іноді здаватися тягарем, з огляду на її внутрішню нестабільність і корупцію. Спроба хрестового походу проти турків обернулася селянським повстанням проти панів під проводом Дожі, про яке ми вже писали. Бругальне придушення повстання виявило масштаб соціальних антагонізмів. У 1525–1526 роках

відбулося повстання гірників у словацькому регіоні. Політично країна була розділена між прогабсбурзькою, переважно магнатською фракцією та національною шляхетською партією, яка відмовлялася прийняти іноземних правителів, – це проявилось, скажімо, в голосуванні на сеймі 1505 року. Вербоці був одним із лідерів цієї партії, а Трипартитум відображав її позицію. Воевода Трансильванії Янош Запойя (Сапоя), котрий сам претендував на корону, підтримував цю партію. З Людовіком II, який 1516 року вступив на трон десятилітнім і котрого розбестило погане виховання, навряд чи можна було пов'язувати надії на відновлення монаршої влади чи захист країни. Недовкомплектовані прикордонні гарнізони в умовах безгрошів'я провадили безнадійну боротьбу проти турків. У 1521 році турки захопили Белград, південні ворота країни. Становище Угорщини було дуже тяжким.

Король Польщі Сигізмунд Старий, дядько Людовіка, марно намагався підтримати позиції Буди. Пам'ятаючи про те, що польська антитурецька інтервенція в Молдавію у 1490-х роках призвела до розриву з надто пильними Габсбургами, Краків діяв обережно. Польща також не могла собі дозволити ворогувати з Османською імперією, з якою згодом уклала вічний мир (1533). Крім того, перед країною постало безліч проблем після того, як великий магістр Тевтонського ордену Альбрехт фон Гюгенцолерн, котрий також був племінником Сигізмунда, навірнувся в лютеранство. Польща мала вибір: розпочати війну проти ізольованого Альбрехта й приєднати його землі до Королівської Пруссії чи прийняти секуляризоване герцогство Пруссія (майбутня Східна Пруссія) як польський лен. Перше вимагало грошей і було ризиковане; друге могло, зрештою, призвести до мирної анексії, як уже сталося з васальним герцогством Мазовецьким після смерти його правителя. Тоді було важко передбачити, що маленька напівзалежна Пруссія стане колись однією з наймогутніших європейських держав. Так само ніхто не міг передбачити смерті Людовіка II Угорського, що відкрила шлях спадкоємцям Габсбургам.

Людовік II загинув у серпні 1526 року в битві під Мохачем. Поспіхом зібране військо, що складалося зі значної кількості чеських, німецьких та польських найманців, а також цвіту угорської шляхти, було знищено. У XIX

столітті поет Міхай Верешмарті назвав Мохач «великим цвинтарем національної величі», і справді він розпочав ланцюгову реакцію, яка змінила плин угорської історії.

Негайним наслідком стало обрання королем водночас Фердинанда Габсбурга та Яноша Запойї, котрий не брав участі в битві під Мохачем і зберіг свої сили. Однак, незважаючи на цю перевагу та легальність його обрання, перемогли Габсбурги. Для Запойї настали тяжкі роки, коли він співпрацював із Польщею (він був зятем Сигізмунда) та разом із турками здійснив у 1529 році безуспішну спробу облоги Відня. Після невдалого завершення тривалих і заплутаних переговорів щодо об'єднання земель, які належали Габсбургам і Запойя, Фердинанд спробував захопити всю країну. Втрутилися турки й у 1540-х роках окупували Буду та центральну Угорщину. Попри відновлені дипломатичні зусилля, – до них активно залучили кардинала Мартінуці (Утішиновича), єдиного справжнього державного діяча того часу, – потрібний поділ країни виявився незворотним. Країну розділили на Королівську Угорщину під владою Габсбургів, яка охоплювала західні землі зі Словаччиною та урізаними частинами Хорватії; турецьку Угорщину, котру перетворили на провінцію Османської імперії; та князівство Трансильванію, яке хоч і було васалом султана, могло провадити свої справи самостійно, якщо це не перешкоджало турецьким інтересам. Саме ця напівзалежна Трансильванія, що дотримувалася засад об'єднаного королівства, втіленого в Короні святого Стефана, стала гарантом прав Угорщини й великою мірою зберегла її традиції.

Багатонаціональна державна система, яку Габсбурги заходилися будувати в Центрально-Східній Європі після 1526 року, мала низку особливостей. Зв'язок зі Священною Римською імперією – Фердинанд став імператором у 1556 році – була джерелом як сили, так і конфліктів. Аби зберегти позиції в імперії, Габсбурги мали посилити свою базу в Центрально-Східній Європі й навпаки. Оскільки Габсбурги виявилися втягнені в ширші європейські проблеми, їм іноді доводилося ігнорувати інтереси власних королівств: Угорщина мала нести головний тягар прикордонної боротьби, бюджет Чехії змілів унаслідок постійних воєн. Однак їхня позиція аванпосту чи бастіону в боротьбі проти турків принесла Угорщині певну користь. Іє-

роїчна оборона Сигетвара Міклошем Зрині (Нікола Зринські) піднесла незалежний дух, особливо серед дрібної шляхти в комітатах, і посилила опір Габсбургам.

У прагненні консолідувати сили Габсбурги намагалися зробити спадковими Корони святого Вацлава й святого Стефана. Зі свого боку, стани Чехії, Моравії та Угорщини наполягали, що Фердинанд був їхнім правителем унаслідок виборів 1526–1527 років, а не Віденської угоди про спадкоємство. Габсбурги впроваджували засаду спадковості непрямо, влаштовуючи вибори наступників за життя монарха-правителя. Одночасно з проабсолютистською «іспанською партією» при дворі вони прагнули централізувати й посилити фінансову базу монархії. Канцелярії Чехії та Угорщини, залишаючись потужними органами центральної влади, не завжди діяли ефективно. Придворна рада (Reichshofrat), що займалася адміністративними та судовими справами, так і не стала важливою інституцією, оскільки чехи та угорці співпрацювали з нею неохоче. На 1530-ті роки угорська та чеська секції припинили функціонувати. З 1530 по 1603 рік в Угорщині не було призначено жодного воєводи, а угорська урядова рада, що складалася з окремих аристократів, не стала мостом між монархом та місцевою адміністрацією. Комітати часто не підкорялися уряду. Лише у військових та фінансових справах було досягнуто справжньої централізації з ефективною Військовою радою (Hofkriegsrat) та Придворною палатою (Hofkammer), котра мала відділення в Празі та Пожоні (нині Братислава). Це друге місто було резиденцією сейму й де факто столицею Королівської Угорщини. Серед решти органів Таємна рада (Geheimrat), яка займалася закордонною політикою, залежала виключно від волі правителя.

Із населенням у 4,5 мільйони (в тогочасній Англії мешкало 5 мільйонів людей) Чехія в цілому була могутньою державою. З 1500 по 1600 рік податки потроїлися, але тільки частину цих грошей витрачали на місці. Монархія також брала закордонні позики під заставу копалень та державних прибутків, що несприятливо позначалося на місцевій економіці. У Королівській Угорщині лунали скарги на сприяння австрійським панам і містам, а також на імпорт австрійських вин. Наслідком зв'язків з імперією був вплив німців, передовсім шляхти, а також бюргерів. Габсбурги не могли спертися на жоден соціаль-

ний клас у землях святого Вацлава й надавали підтримку німецьким радникам, а подекуди й німецькій мові. Цьому опирався чеський сейм.

Спроби організувати спільні засідання різних сеймів габсбурзьких земель були непослідовні. Складнощі виникали внаслідок великої кількості різновидів сеймів; у сейми Тироля та Форальберга, наприклад, входили навіть селяни. Крім того, існував ризик сприяти утворенню об'єднаного блоку станів, який міг протистояти монархії. Попри це збиралися спільні сейми Корони святого Вацлава (Чехія, Моравія, Силезія та Лужиці). На початку XVII століття було проведено конференцію для обговорення питань спільної оборони, на якій були присутні представники Чехії, Угорщини та австрійських спадкових провінцій. Дві найбільші проблеми другої половини XVI століття стосувалися економіки та релігійних процесів. Перша була пов'язана з оборонними заходами проти Туреччини та централізаційною політикою Габсбургів. Вони викликали певний спротив з боку станів. Друга проблема призвела до того, що міста Чехії підтримали 1547 року німецьких протестантів і втратили деякі свої привілеї. Як наслідок, відбулося вже згадане вигнання чеських братів. У 1550-х роках на території Чехії, а через кілька років і в Угорщині, почав діяти орден єзуїтів. Однак, як ми вже зазначали в цьому розділі, ті часи характеризувала значна толерантність. Перші правителі-Габсбурги не були релігійними фанатиками. Як пише Р. Еванс, у XVI столітті гуманізм цієї династії переважував її католицтво. Баланс між правителями й станами та між католицтвом і протестантизмом, можливо, був хиткий, але все-таки існував.

Звісно, у спустошених після війни угорських землях ситуація була менш стабільна. Кордони змінювалися, але найбільша частина належала Габсбургам – 262–300 тисяч км проти турецьких 237–275 тисяч км та 137 тисяч км, що належали Трансильванії. Підрахувати населення турецької частини дуже складно; у Трансильванії воно становило щонайбільше 500 тисяч.

У різнорідній Трансильванії, яка охоплювала три нації та чотири релігії, комітати співіснували з саксонськими автономними містами й землями (Königsboden) та секлерськими районами. Мадяри були здебільшого шляхтичами, католиками та кальвіністами; серед секлерів була велика кількість унітаріїв, а їхній соціальний статус різнився: від шлях-

ти до вільних селян і тимчасових кріпаків. Вони постачали найбільше вояків. Саксонські бюргери зазвичай були лютеранами. Іншою групою, що виникла через безперервні війни, були гайдуки – селяни, що втекли від турків чи з панських маєтків і жили грабунком та воєнними авантюрами. Гайдуки були дешевою найманою силою. Одного разу допомігли Трансильванії в боротьбі проти Габсбургів, вони оселилися на суміжних з нею землях.

Трансильванський режим давав князеві змогу зосередити значну владу, використовуючи одну групу проти іншої та забезпечуючи собі солідну економічну базу. Золоті, залізні та соляні копальні належали Короні; крім того, князі були найбільшими землевласниками. У 1576 році князя Стефана Баторія, по тому, як він зупинив поновний наступ Габсбургів на Трансильванію, було обрано на польський трон. Так було створено ще одну польсько-угорську (трансильванську) унію, яка тривала до 1586 року. Через п'ять років Трансильванія вступила в Довгу або П'ятнадцятилітню війну – надзвичайно ускладнену серію конфліктів, у яких основними сторонами були турки та Габсбурги. До 1600 року Трансильванія ненадовго перейшла до Михайла Хороброго (Міхала Великого), князя Молдавії та господаря Волощини, котрого в румунській історіографії вважають першим творцем єдиної Румунії. Згодом Габсбурги встановили своє правління, проти якого піднялося повстання на чолі зі Іштваном Бочкаєм. Обраний на князя на сеймі Трансильванії та Верхньої Угорщини (Словаччини), Бочкай також отримав підтримку гайдуків і віддячив їм свободою. У 1606 році він практично нав'язав Габсбургам Віденський договір, який було втілено в життя два роки по тому під тиском пожонського сейму.

Договір ілюструє роль Трансильванії як захисника прав Угорщини під владою Габсбургів. Правителям довелося надати сеймові право обирати воєводу, а також інші права. Було підтверджено свободу релігії. Водночас ухвалено нові положення, які затверджували вічне кріпацтво, у тому числі з обмеженням пересування та підкоренням судовій владі пана. Важливіше, що справи, пов'язані з кріпацтвом, було передано під безпосередній контроль комітатів.

За таких умов Габсбурги не могли утримати концесії в Чехії, де родинна криза 1609 року змусила Рудольфа видати «Лист величності». Цей документ підтверджував віль-

не визнання *Confessio Bohemica*, передавав консисторію та університет під протекцію чеського сейму. Подібні привілеї поширилися на Моравію та Силезію. У сеймі було створено спеціальний орган захисників, що репрезентували три стани, і він мав наглядати за впровадженням «Листа». Зі свого боку, католики й протестанти уклали угоду (*Pogovnaní*), що гарантувала свободу віровизнання. Угода передбачала право будувати церкви на землях, які офіційно належали Короні.

Угода 1606–1609 року, до якої входив і мирний договір з Туреччиною, підписаний у Жітваторок, принесла угорським землям відносно тривалий період миру. Після величезних руйнувань це було необхідністю. Певної стабільності було досягнуто в стосунках між двором та сеймами й становими зборами, а також між католицьким та протестантським табором. Однак цей компроміс міг тривати, доки зберігався певний баланс влади. Через десять років у Чехії вибухнуло найбільше зіткнення абсолютизму та парламентаризму, католицизму та протестантизму, що призвело до жаклих наслідків у регіоні та в усій Європі.

Польсько-Литовська Річ Посполита

Правління двох останніх Ягелонів, Сигізмунда Старого та Сигізмунда Авіуста, охоплює більшу частину XVI століття. Обидва королі, хоч і були обрані, вважали себе «природними» династичними правителями зі спадковою базою в Литві. Однак Сигізмунд Старий, попри всю свою могутність, у вирішальні моменти поводився нерішуче, а його син мав звичку зволікати. У внутрішній політиці за Сигізмунда Старого провідне місце посідав згаданий рух «виконання прав», який спричиняв потрійне змагання між королем, магнатами та шляхтою. Рух занепадав, оскільки шляхта – за словами польського історика Антонія Мончака – дедалі більше втягалася в клієнтські стосунки з магнатами, втрачала економічний ґрунт і не мала лідерів та доброї організації. Найвидатніші представники дрібної шляхти самі приєднувалися до лав магнатів. Зі свого боку, король не впроваджував західної практики платити за службу грошима. Натомість надавав, як і раніше, компенсацію зі своїх володінь, а земля була справжнім індикатором багатства й престижу.

У закордонних справах Сигізмунд Август продовжував політику уникання конфліктів із Туреччиною. Однак він припустився, можливо, найбільшої помилки, дозволивши постати герцогству Пруссії, поширюючи право спадкоємства на бранденбурзьку гілку династії Гюгенцолернів. Їхні володіння тепер оточували приморські провінції Польщі. Проте балтійська проблема, питання «*dominium maris Baltici*» (панування на Балтиці) була, здебільшого, наслідком експансії Московії в цьому напрямку. Ізольований орден мечоносців (раніше пов'язаний із Тевтонським орденом), який діяв на території Лівонії (тобто нинішньої Латвії та Естонії), опинився всередині московсько-польського конфлікту. Після низки війн, що їх із великою жорстокістю вів Іван Грізний, і в яких брали участь також Данія та Швеція, великий магістр Готард Кетлер був змушений секуляризувати орден. Він не міг поширити своє правління на всю Лівонію, і тому, за умовами унії з Польщею 1561 року, погодився стати васальним герцогом Курляндії. Решта Лівонії перейшла під спільне польсько-литовське правління.

Залучення Речі Посполитої в балтійські проблеми збільшило ризик конфронтації з Московією та Швецією. Це призвело до відновлення зусиль побудувати флот і переконати шляхту та магнатів, що їхні економічні інтереси пов'язано з Балтикою. Московська загроза великою мірою спричинилася до перетворення династичних польсько-литовських зв'язків на реальну унію. Вимоги створення такої унії висловлювалися впродовж століття й виступали в програмі «виконання прав». Спочатку поляки розуміли під унією повне приєднання Литви. Однак литовці заперечували, а інші владні інтереси суперечили такому рішенню. Литовські пани, чия влада над боярами була значно більша за владу польських магнатів над шляхтою, боялися її втратити. Монархи-Ягелони, чие спадкове становище в Литві забезпечувало їм польський трон, не бажали поступатися своїми династичними інтересами. Проте Сигізмунд Август був бездітний і прагнув завершити працю, яку розпочав його предок Ягайло. У Литві вже склалися соціально-економічні та культурні умови, котрі наближали її до Польщі. Литовська шляхта бажала отримати такі самі привілеї, що їх вже мали польські шляхтичі, та виступала за унію. Стосовно православної шляхти Литви

(її білоруських та українських земель), її громадянську та політичну рівноправність польський сейм визнав у 1563 та 1568 роках.

Люблінська унія 1569 року, у підсумку, була заслугою Сигізмунда Августа, котрий натиснув на литовських панів, приєднавши до Польщі Підляшшя, Волинь та Україну. Боячись, що наступним кроком буде злиття з Польщею всієї країни, литовці поступилися. Унія створила Річ Посполиту «двох націй» зі спільним обраним правителем, який мав титул короля Польщі та Великого князя Литовського, спільним двопалатним сеймом та подвійними адміністративними установами на всіх рівнях. Литовські статuti зберігалися, а старобілоруську мову, як і раніше, вживали в офіційних документах. Урешті-решт, польська витіснила її без опору, чому сприяла мовна колонізація литовської шляхти. Дві країни мали спільні митниці та монети, але зберігали окремі скарбниці. Зберігалися також окремі армії, а деякі закордонні справи (наприклад, стосунки з Московією) залишалися прерогативою литовської канцелярії. Ця своєрідна федерація в певному сенсі була унікальною. Тогочасні західні автори наводили її як приклад «єдиного й класичного випадку» унії двох держав.

Річ Посполита була найбільшою країною Європи після напівєвропейських Московії та Туреччини. Однак її розмір був сумнівною перевагою, оскільки великі відстані й погана комунікація негативно впливали на функціонування державного апарату та мобілізацію збройних сил. Внесок Литви в податках був відносно малий. Різномірний характер та інтереси віддалених східних провінцій, де магнати набули напівнезалежного статусу, порушили баланс між панами й шляхтою. Перехід України до Польщі, котра відрізнялась релігією, мовою та звичаями, спричинив серйозні внутрішні проблеми. Польське правління в Україні начебто означало виникнення спільного польсько-московського кордону. Польщу було втягнуто в східні проблеми й піддано східним впливам. Почалася певна орієнтація країни та суспільства.

Порівняльний аналіз Речі Посполитої та Габсбурзької монархії уможливив би глибше розуміння цих двох моделей регіональної інтеграції. Польсько-Литовська Річ Посполита з її напівфедеральною та дуалістичною системою й тенденцією до більшої правової однорідности спиралася

на певніший ґрунт; вона ґрунтувалася на спільній політичній культурі мультіетнічної шляхти. Ця шляхта, що мала справжній суверенітет, була тим цементом, що об'єднував Річ Посполиту. У монархії Габсбургів консолідаційним елементом дедалі більше ставав династичний. Якщо вживання терміна «Австрія» стосовно всіх габсбурзьких земель є некоректним, то термін «Польща» має подвійне значення. «Польща» означає етнічну Польщу на противагу Литві чи Україні, а також державу Польщу, яка охоплювала всю Річ Посполиту. Якби існував термін, еквівалентний «Британії» (що включає Англію, Шотландію та Велс), можна було б уникнути плутанини. Офіційно польська частина називалася «Корона», – кожному литовському посадовцеві відповідав коронний, – але спроби застосувати термін Корони як назву її мешканців (*kogoniarz*) здійснювалися лише на розмовному, майже сленговому рівні.

Багатоетнічний характер Габсбурзької монархії можна було порівняти з Річчю Посполитою, позаяк в обох державах існували сили, що протидіяли централізації. Землі, компактно населені поляками, ймовірно, не перевищували 20% території Речі Посполитої. У другій половині XVI століття етнічні поляки становили близько 40% населення. На території Корони (Польщі) найбільшу групу складали русини-українці, чия окремішність робила їх третьою, хоч офіційно й не визнаною нацією Речі Посполитої. Німці, які складали важливий сегмент населення, були тісніше інтегровані та зазнали певної колонізації після повної інкорпорації Королівської Пруссії 1569 року. Окрім єврейської громади, що дедалі зростала та яку ми розглянули вище, менші етнічні групи, здебільшого в містах, становили шотландці, італійці та вірмени. Деякі з цих народів мешкали також у литовській частині Речі Посполитої. Тут етнічні литовці також займали меншу частину території, а східні землі були переважно білоруськими. Існували також татарські поселення та нові німецькі іммігранти з Лівонії. Німецька знать швидко вливалася в лави литовської.

У релігійній сфері основна лінія поділу проходила між католицтвом та православ'ям, і 1596 року було здійснено спробу релігійно об'єднати Річ Посполиту завдяки Берестейській унії. Цей комплексний багатовимірний захід мав на меті підпорядкувати православні маси

Київської митрополії під владу Риму з-під Константинополя та Москви. Однак унія призвела до внутрішнього розколу з тяжкими релігійними та політичними наслідками. Відтоді Католицька, Православна та Греко-Католицька церкви перебували в жорсткій опозиції одна до одної.

Релігійні проблеми в габсбурзькій монархії, як ми побачимо згодом, було пов'язано з абсолютистськими прагненнями правителів, зокрема, політикою обрання короля за життя його попередника. У Польщі така практика не сформувалася, єдиним випадком було обрання Сигізмунда Августу. Політична нація рішуче опиралася їй як шляхові до *absolutum dominum*. Подальша еволюція в двох країнах відбувалася в протилежних напрямках. Якщо династія Габсбургів консолідувала свою владу, то в Польщі період вільних виборів королів та похідна звідси відсутність неперервності послабили владу короля. Однак цікаво, що шляхта була схильна віддавати перевагу правителям з однієї родини, якщо вони були.

Після смерти Сигізмунда Августу 1572 року відбулися перші вибори з вільним обранням кандидатів. Переміг Генріх Валуа, герцог Анжуйський (згодом король Франції Генріх III), котрого, з огляду на репутацію французьких монархів, змусили підписати справжній соціяльний контракт зі шляхетською нацією. Цей документ, відомий під назвою Генрихових статей, разом зі спеціальними положеннями – їх складали для кожного наступного короля – став основою політичного режиму Речі Посполитої. Король погодився не втручатися у вільні вибори свого наступника; щодва роки скликати сейм, згода якого була необхідна для запровадження нових податків та *levée en masse* (мобілізації) шляхти. Для проголошення війни чи укладення миру була необхідна згода постійної ради сенаторів. Порушення цих статей звільняло політичну націю від присяги на вірність правителю. Генрихові також довелося присягнути, що він зберігатиме релігійну толерантність.

Однак його правління тривало менше року й завершилося, коли, дізнавшись про смерть брата, він негайно повернувся до Франції, щоби вступити на трон. Складна й заплутана боротьба за вакантну польську корону призвела до подвійного обрання імператора Максиміліяна та правителя Трансильванії Стефана Баторія. Трон дістався Баторієві, який зберіг також контроль над Трансильванією

через спеціальну краківську канцелярію. Одинадцятирічне правління Стефана Баторія було позначено відносною внутрішньою стабільністю та успіхами в зовнішній політиці, але смерть завадила його далекосяжним планам.

Баторій прагнув бути сильним монархом, і в цьому йому допомагав Ян Замойський, котрий вражав своїх сучасників раптовим піднесенням з дрібного шляхтича до найбагатшої людини Речі Посполитої, засновника академії в Замості, канцлера та великого гетьмана. Однак король Стефан мусив платити за свій успіх. Починаючи велику воєнну кампанію проти Івана Грізного, який вдерся в Лівонію, Баторій пішов на політичні поступки в обмін на гроші. Так він отримав чималий кредит від Гданська і вибачив йому виступи проти королівської влади. Він дозволив курфюрстові Бранденбурзькому стати протектором хворого герцога Пруссії в обмін на грошову компенсацію. Щоби сейм проголосував за нові податки, король погодився на створення трибуналу замість королівського суду. Останній захід відповідав програмі «виконання прав», але його продиктувала радше миттєва доцільність, аніж глибокі міркування. Насправді король не виявляв бажання спиратися на шляхту, попереджаючи, що прагнення до свободи може виродитися в розгнuzданість.

Переможна війна проти Московії була ефектною та добре спланованою справою. Вдалим було використання військових загонів секлерів та польської піхоти. Лівонію повернули, і лише мир вберіг Московію від повної поразки. Чи була східна політика короля Стефана пов'язана з його планами антитурецького хрестового походу та остаточного об'єднання Угорщини? Чи справді дорога до Буди лежала через Москву? Щодо цього є багато припущень. У будь-якому разі Замойський зміг продовжити стару політику захисту Польщі від конфлікту з Туреччиною, використовуючи буферні держави, які були в польській сфері впливу (1595 року Молдавія визнала сюзеренітет Польщі), зберігаючи дружні стосунки з султаном.

Смерть Баторія знову актуалізувала питання спадкоємності. Знову подвійне обрання протиставило Габсбурга іншому кандидату, цього разу синові шведського короля Сигізмунду, котрий був одружений із Ягелонкою. Замойський забезпечив перемогу Сигізмунда III воєнними засобами, але новий король не бажав бути від нього за-

лежним. Конфлікт між цими двома особами затьмарив одне з найдовших правлінь у польській історії: 1587–1632.

Якщо Баторій дуже подобався полякам і був об'єктом надмірного уславлення, то погана оцінка Сигізмунда III є наслідком його особистості та стилю урядування. Хоча він був наполовину Ягелоні розмовляв польською, Сигізмунд III завжди здавався іноземцем. «Мовчазний, млявий і впертий», за словами сучасників, він був нездатний приборкати гомінку, непостійну та емоційну шляхту. Одружений із представницею династії Габсбургів, він оточив себе німцями. За дивною іронією долі, Сигізмунд, переможець Габсбургів, був близький до їхньої позиції в релігії та ідеології. На нього покладали надії досягнення миру на Балтиці, а він не полишав зусиль успадкувати шведський трон. Для цього він провадив таємні переговори з Габсбургами, пропонуючи поступитися їм польською короною в обмін на їхню підтримку. Коли ці плани було оприлюднено на «інквізиційному» сеймі 1592 року, вони мало не коштували Сигізмундові корони. Престиж монархії зазнав непоправного удару. Шляхта переконалася, що династичні інтереси королів-іноземців (Анжу, Баторій, Ваза) не завжди збігаються з інтересами Речі Посполитої.

Спроби Сигізмунда укріпитися в Швеції зазнали невдачі. Лютеранська Швеція не бажала короля-католика. Тоді Сигізмунд згадав про свою обіцянку передати Естонію з володіння Швеції до Польщі. Це означало війну. У 1605 році литовський гетьман Кароль Ходкевич здобув ефектну перемогу над шведами під Кірхольмом (Саласпілсом), але війна виявила значну військову слабкість Речі Посполитої. Країна потребувала реформування всіх інституцій, що дало б можливість мобілізувати її значний потенціал. Саме цього марно прагнув рух «виконання прав». Прагнення короля та його оточення були інші й беззаперечно монархічні. Вони передбачали обрати сина Сигізмунда ще за життя батька, збільшити податки задля створення постійної армії, реформувати парламентську процедуру та, можливо, частково розкріпачити селянство. Шляхті ці ідеї нагадували габсбурзький абсолютизм. Король потребував популярного речника, але Замойський був тепер на протилежному боці, переймаючись переважно послабленням королівської влади. Після його смерти виникла дивна коаліція проти короля. У ній

зійшлися католицький магнат Миколай Зебжидовський, протестанти, які підозрювали Сигізмунда у зв'язках із контрреформацією, та шляхетські реформатори, що вимагали «виконання прав».

Звинувативши короля в порушенні закону, опоненти вдалися до «рокошу» (rokosz) 1606–1609 року. Це слово угорського походження вживалося на означення правочинного повстання. На полі битви перемогли королівські сили, але насправді й король, і реформаторська шляхта зазнали поразки. У цьому сенсі рокош Зебжидовського (чи Сандомирського) позначив поворотний пункт у польській історії. Шляхетська демократія, замість еволюювати в справжню парламентську систему з сильною виконавчою владою, що могла би зробити величезну Річ Посполиту могутньою державою та обмежити крайнощі кріпацтва, почала перетворюватися на некеровану олігархію. Обструкція стала політикою. У наступні роки магнати здобули все, чого король був позбавлений: солідну фінансову базу, постійну армію та велику шляхетську клієнтелу.

Перше десятиліття XVII століття було визначальним, якщо зважити на його наслідки. Рокош Зебжидовського збігся в часі з аферою Лжедімітрія, що позначила нову фазу польсько-московських стосунків. За підтримки польських та литовських магнатів царський трон посів узурпатор, який називав себе сином Івана Грізного. В Росії розпочалася «велика смута». Згодом у конфлікт було втягнено й саму Річ Посполиту, і після рішучої перемоги гетьмана Жулкевського під Клушиним 1610 року в Кремлі розмістили польський гарнізон. Москва обрала царем Владислава, сина Сигізмунда III, за умови, що він прийме православ'я. Здавалося, Річ Посполита досягла вершини могутності на сході, але з довготермінової перспективи це було ілюзією. Події в Речі Посполитій та Московії відбувалися майже водночас із появою «Листа величності» імператора Рудольфа та угодою між станами в Чехії. І знову основну проблему не було розв'язано. Конфронтація між абсолютизмом та станами, католицькою реформацією та протестантизмом (і православ'ям) як частина великої міжнародної кризи була попереду.

Криза XVII століття

Термін «криза» та його значення

XVII століття було буремним та неспокійним часом, повним руйнівних війн та кривавих революцій. На початку 1640-х років деякі англійські проповідники та політичні памфлетисти говорили про «всесвітнє потрясіння», що відбулося на різних країнах від Каталонії до Англії та від Німеччини до Португалії. Вони помітили, що боротьба «охопила багато королівств», до яких зарахували Чехію, Угорщину та Польщу.

Глибинні зміни відбувалися майже повсюди та в багатьох життєвих сферах. Історики, які досліджують зміни у військовій справі, говорять про військову революцію. Історики науки, що її в XVII столітті уособлював Ісаак Ньютон, кажуть про наукову революцію. Насправді ж цей термін має широке застосування. Прогрес і регрес, пишнота й злидні однаково характерні для тієї епохи. Блискучий стиль бароко в літературі, мистецтві та архітектурі, що вплинув на світогляд і спосіб життя, був показовою маніфестацією тріумфу контрреформації, піднесення абсолютизму та аристократичної ментальності. Однак ця велич також була призначена розвіювати сумніви. Історики характеризували бароко в землях Габсбургів як «суміш впевненості й небезпеки» та зазначали, що цей стиль відображав «кризу чуттєвості».

Повертаючись до Центрально-Східної Європи, творам тогочасних авторів був притаманний лейтмотив небезпеки й грізного фатуму. Угорські політики, проповідни-

ки та письменники давали волю відчаю, кажучи про війни, соціальні вади та економічні негаразди. У Польщі оптимізм XVI століття розвіявся. Моралісти були схильні вбачати в козацькому повстанні 1648 року знак гніву Божого й тлумачити королівські ініціали ICR (Ioannes Casimirus Rex) як «initium calamitatis regni» (початок лиха в королівстві). Видатний чеський мислитель і педагог Ян Амос Коменський (Comenius) у схожих термінах висловився про катастрофу Тридцятирічної війни. Його славетна книжка-алегорія «Лабіринт світу» зображує прочанина в пошуку ладу та гармонії в світі, повному страхітливих протиріч. Цей твір може бути символом ширшого занепокоєння конфліктами та дезінтеграцією в культурі того часу.

Новітня історіографія породила концепцію загальної кризи XVII століття, сформульовану в духовних, ідеологічних, політичних та соціально-економічних термінах. Коли саме сталася ця криза, які були її причини, сутність та наслідки? Чи охопила вона всю Європу? Британський історик Е. Гобсбавм, зауваживши, що економічний та демографічний бум передував стагнації та навіть рецесії, вживає цей термін стосовно цілого періоду 1560–1660 років. Він стверджує, що вищі класи надто швидко накопичили багатство й непродуктивно використали його. Криза була проявом розриву феодального суспільства та капіталістичних форм виробництва й позначила перехід від феодалізму до капіталізму. Деякі історики, що зверталися до стагнації, демографічного спаду та рецесії, додали свої відкриття стосовно кліматичних умов та інших факторів. Концепцію Гобсбавма було застосовано до політичної історії Англії, Іспанії та Франції (це зробили Г. Тревор-Ропер, Дж. Еліот та Р. Муньє). Це допомогло сформулювати різні дефініції кризи: конфлікт між «двором» і «країною», між центром і регіонами, між абсолютизмом та республіканством. Попередньої згоди дійшли стосовно того, що в Західній та Центральній Європі справді відбулась економічна та політична криза, яка проявилася в різний спосіб; відмінності походили від різних соціальних і політичних структур, релігійних інституцій та вірувань.

Чехословацький історик Й. Полішенський намагався надати більшої точності концепції кризи. Він визначив її як кульмінацію внутрішніх конфліктів, які дедалі поглиблювалися всередині певного суспільства та призвели до

раптового колапсу наявних економічних, соціальних, культурних та політичних відносин, наслідком чого стали регресія, регіональна чи загальна, або потужний крок уперед у розвитку цього суспільства¹⁰.

Таке визначення дало Полішенському змогу охопити також Нідерланди (вони тоді переживали «золотий вік») та Англію, для яких криза означала прогрес, а не занепад.

Питання причин та тривалості кризи також вивчав американський історик Т. Раб. Вживаючи термін, що походить із медицини, він підкреслював важливість стадій «підйому температури» та клімаксу, котрий позначив перервність процесу. Послаблення конфлікту він датує 1660-ми роками. Так сталося, що це десятиліття було визначальним для Польщі, певною мірою для Чехії та найменше для Угорщини. Підкреслюючи багатогранну природу кризи XVII століття, її економічного, соціального, ідеологічного та інших вимірів, Т. Раб робить висновок, що єдиним придатним визначенням для цих багатоманітних проявів є «криза влади». У такому разі постає принципове питання: в чому полягала автентична влада? Де вона перебувала? Звідки витікала? Тут постає широке коло проблем: зміцнення централізованого управління, бюрократія, податки, які загрожували автономії суспільних станів та провінцій. Суперечки між Кастилією та іншими провінціями Іспанії, між короною та парламентом в Англії добре ілюструють ці процеси. Наслідком цього, за Т. Рабом, було домінування аристократії в політиці, суспільстві та культурі й утворення структур, в яких можна вбачати сучасну державу.

Спроба ретельно перевірити застосування цих концепцій до Центрально-Східної Європи перевершила би предмет та обсяг цієї книжки. Однак можна відзначити експериментальну модель, яку сформулював О. Субтельний на підставах аналізу кризи в п'яти країнах регіону на початку XVIII століття. Не заглиблюючись у методологічні проблеми, слід констатувати, що на Чехії, Польщі та Угорщині в XVII столітті позначилися великі потрясіння, до яких повною мірою можна застосувати термін «криза». Для Чехії та Польщі наслідки були сумніші, ніж для будь-якої країни Заходу. Вони стали поворотним пунктом в історії та поставили під загрозу саме існування чеської нації та Польсько-Литовської держави. Хронологічно криза охопила Чехію в першій половині XVII століття, а на-

прикінці його, попри заподіяну шкоду, спостерігалися ознаки економічного відродження. У випадку Польщі відносно мирні й заможні 1620-ті та 1630-ті роки передували потрясінням середини XVII століття. Коли країна почала повільно відновлювати сили, цей процес перервали війни початку XVIII століття. В Угорщині, внаслідок потрійного її поділу, криза заторкнула більшу частину країни порівняно пізно. Наприклад, Трансильванія пережила недовгий «золотий вік» на початку століття й зазнала руйнування після середини 1650-х років. Війни та повстання були майже постійною справою в Речі Посполитій та землях святого Стефана.

Тепер оглянемо стисло демографічні, економічні та соціальні складові в Центральній-Східній Європі, що в дечому скидалися на західні, однак зберігали власні особливості. Хоча певну демографічну стагнацію і навіть спад спостерігали в багатьох європейських країнах, ніде ситуація не була такою катастрофічною, як у Центральній-Східній Європі. Історики говорять про загальне уповільнення європейської економіки, але в Польщі регресія набула цілком іншого масштабу. Внаслідок війн та епідемій, які їх супроводжували, населення Чехії та Польщі зменшилося, за різними підрахунками, на третину чи навіть наполовину. Десять такі цифри наведено для Угорщини, об'єднаної наприкінці століття, але сьогодні їх піддають сумніву як надто високі. У будь-якому разі вважають, що ця демографічна катастрофа значно обмежила продуктивні сили в той час, коли вони були найбільше потрібні. Деякі історики вважають, що головною перешкодою на шляху економічного відновлення було зростання фільваркової економіки та кріпацтво. Однак цей погляд останнім часом втрачає популярність.

Загальна картина є складною. Існувало багато факторів, що негативно позначалися на економіці, зокрема занепад міст. Міста, які зазнали значних збитків від воєн, також потерпали від зменшення внутрішнього ринку, що було наслідком зростання самодостатніх магнатських маєтків та втручання шляхти в муніципальні структури. Приватні міста без гільдій, пов'язані з багатою околицею, створювали серйозну конкуренцію вільним чи королівським містам. У Чехії та Угорщині міщани були обтяжені дедалі більшими податками. Характер торгівлі між Сходом і Заходом (сільськогосподарські продукти в обмін на продукти легкої

промисловости) загалом шкодив містам, навіть попри те, що дешевші, ніж англійські, силезькі та лужицькі текстильні продукти вигравали конкуренцію. Війни 1650-х років зруйнували динамічну мережу міжнародних ярмарків; інші фактори, як, скажімо, конкуренція з боку російського збіжжя та шведської міді, порушили традиційні торговельні схеми. Із падінням цін на збіжжя на Заході та через відсутність зростання виробництва в Польщі, балтійський експорт досяг свого піку 1618 року, а згодом зменшувався. Схожою була доля угорського експорту худоби: на 1620-ті роки припав кінець попереднього буму.

На середину століття Центрально-Східна Європа втратила те значення, яке раніше мала в міжнародному поділі праці. Польсько-голандська торгівля почала поступатися місцем британсько-московській, в якій важливе місце посідали коноплі та дьоготь. Однак тривала інтенсивна польсько-литовсько-московська торгівля (продукти мануфактури в обмін на хутро й деревину); роль Риги тут можна було порівняти з Іданськом. Угорська торгівля худобою, своєю чергою, втрачала від конкуренції з данською, а угорська мідь змушена була конкурувати зі шведськими металами. Хоча ціни на худобу в 1660-х роках знову зросли, головний зиск від цього отримали іноземні (тобто південнонімецькі) торговці. Угорці, окрім таких магнатів, як Зрині та Батяні, не могли з ними змагатися.

З погіршенням економічних умов зростала відстань між багатими та бідними. Багато селян потрапляли до останньої категорії, хоча надзвичайно різномірний характер цього соціального класу робить ризикованими широкі узагальнення щодо економічного становища та правового статусу. Попри те, що кріпацтво разом зі зростанням фільваркової економіки в XVII столітті поширювалося в Чехії та Королівській Угорщині, існували також прикордонні прошарки, наприклад, уже згадані гайдуки в Угорщині чи козаки в Речі Посполитій. Однак треба наголосити на двох фактах. По-перше, кріпацтво ставало суворішим; по-друге, воно не обмежувалося Центрально-Східною Європою. Король Польщі Ян Казимір присягався 1656 року звільнити народ свого королівства «від несправедливих тягарів та гноблення»¹¹. Тогочасна угорська хроніка містить твердження, що це проти Божої волі – «одній нації ось так кривдити інших людей тієї ж нації»¹².

Чи селян ще вважали належними до тієї ж нації, що шляхта й міщани? Коменський визначав націю як масу людей, котрі походять зі спільного племені, населяють одне місце (яке він називає країною), вживають спільну мову, пов'язані особливими зв'язками та борються за спільне добро; себе він уважав людиною моравської нації та чеської мови. Але це не означає, що він говорив про націю в термінах свідомої суспільно-політичної спільноти. Дедалі частіше термін «політична нація» виключав селянство, попри деякі винятки. Тогочасний польський політичний автор А. Олізаровський уважав, що в його країні немає справжньої демократії, оскільки сейм репрезентує лише шляхту, а не народ. Але це не був типовий погляд.

Доля селян погіршувалася в багатьох частинах Європи, що дає підставу деяким історикам говорити про «рефеодалізацію». У Франції кардинал Ришельє порівнював селян із мулами, «які звикли носити тягарі, та яким тривалий відпочинок шкодить більше, ніж праця». Тогочасний неанолітанський економіст розглядав селян як «тяглову худобу»¹³. Центрально-Східну Європу відрізняло те, що, як ми вже зазначали, королівський уряд припинив втручатись у взаємини між паном та селянином. Крім того, завершення економічного буму погіршило економічне становище селян; це вбило їхню ініціативу, зробивши примусову працю надзвичайно неефективною.

На іншому краї соціальної ієрархії найбагатші шляхтичі дедалі більше дистанціювалися від решти шляхти. Багатство було основним критерієм, багатство демонстративно витрачали й уживали для посилення політичної та соціальної позиції. Ця вища група, частково омолоджена новою кров'ю (але цілком нова та велика лише в Чехії після 1620-х), набрала форми магнатської олігархії в Речі Посполитій та титульованої аристократії в Чехії й Угорщині. Стосовно біднішої шляхти занепад в Угорщині інституту найманих службовців (*familiares*) позбавив її додаткового доходу. У Польщі шляхта дедалі більше залежала від магнатів, особливо в Литві та Україні, хоча пани на словах присягали на вірність засаді шляхетської рівності. У Чехії великий переворот 1618–1648 років призвів до фактичного зникнення шляхти (тобто рицарства) як незалежного політичного фактора.

Під владою Габсбургів

Династична неперервність, котрої досягнули внаслідок запровадження спадкового правління в Чехії після 1627 року та 1687 року в Угорщині під час її об'єднання, була можлива завдяки двом факторам: військовому завоюванню (відвоюванню) та фізичному виживанню родини Габсбургів. Однак абсолютизм не перетворювався на деспотичну чи необмежену владу. Правителів доводилося спиратися в державі на окремі групи та вдаватися до допомоги ефективних інституцій виконавчого характеру. У габсбурзьких землях титулована аристократія, особиста й спадкова, була головним елементом підтримки монарха. На відміну від польських королів, Габсбурги здобули право надавати шляхетство на свій розсуд; це включало важливе право визначати маєтки, надавати титули та право майорату. З XVI століття й надалі монархи надавали титули баронів та графів (рідше й пізніше принців) у Чехії та Угорщині. У землях Корони святого Вацлава поширилося вживання отриманого титулу замість традиційного терміну «пан».

Проте слід розрізняти чеську та угорську аристократію. Характер першої різко змінився після перемоги Габсбургів під Білою Горою 1620 року, що стала визначальним моментом чеської історії. Внаслідок репресій та конфіскацій майже половина маєтків змінили власника. Старі чеські пани становили 30,2%, «нова аристократія», яка прийшла разом із Габсбургами й завдячувала їм особистою лояльністю – родини Піколоміні, Буко, Колоредо, Галас – 68,8%. Їхня присутність драматично ілюструвала імперські зв'язки Габсбургів. Зростання кількості та впливу німців після 1526 року викликало спротив з боку чеських станів. У 1615 році вони прийняли мовний закон, який зобов'язував усіх чиновників та представників станів уживати чеську. Все це змінилося після 1627 року. Пізніше в цьому розділі ми звернемося до тих подій.

Угорські магнати, стаючи титулованою аристократією, також були прогабсбурзькими, але тут баланс виявився хиткішим. Хоча траплялися змішані шлюби й тісні контакти з аристократією австрійських та моравських земель, угорські аристократи ще не були інтегровані у владну структуру Відня. Їхній одяг, мова та імена ставили їх осто-

ронь. Близько сотні родин, які займали верхівку соціальної ієрархії, на той час здебільшого католики, робили все можливе, щоб тогочасна криза не призвела ні до рішучої перемоги абсолютизму, ні до олігархічної анархії. Після тимчасової затримки останніх десятиліть XVII та на початку XVIII століття було відновлено політичний баланс, хоча й не дуже стійкий.

Упродовж більшої частини цього періоду на події в Угорщині впливала Трансильванія, чия місія наглядати за інтересами угорських станів, яким загрожував династичний абсолютизм, постійно підтверджували її князі. У Трансильванії не було місцевої аристократії, котру можна б зіставити з аристократією Королівської Угорщини, а її шляхта складалася, здебільшого, з ошляхетнених секлерів, гайдуків, румунів та німецької «саксонської» еліти. Міщани окремих міст іноді колективно отримували шляхетський статус. До кінця 1650-х років Трансильванія надсилала спостерігачів на сейм у Пожоні. Дві з її правлячих князівських родин походили з самої Угорщини. Отже, навряд чи можна вважати Трансильванію іноземним утворенням. Габсбурзькі плани здобути князівський титул викликали критику навіть з боку стійких католиків-лоялістів, серед них всемогутнього примата кардинала Петера Пазмані. Окрема, але дуже відчутна присутність Трансильванії суттєво позначилася на подальшій еволюції земель Святої корони.

Габсбурзька політика, спрямована на посилення королівської влади, на додаток до лояльності аристократії, вимагала також міцної фінансової бази та ефективної бюрократії. Прибутки монарха походили вже не з коронних земель – які складали трохи більше 1% від усіх надходжень із Чехії – але зі звичайних та надзвичайних податків. Серед перших були королівські права та прибутки з королівських міст; другі ґрунтувалися на оподаткуванні окремих видів прибутків чи власності. Монархи прагнули запроваджувати, збільшувати та збирати податки за мінімальної згоди парламентських органів. Вони також намагалися не допустити ухиляння від податків аристократії та шляхти. До кінця XVII століття цього вдалося досягти, хоча й не повністю.

Державна бюрократія, як і раніше, залежала переважно від станів, яких було досить, щоб ускладнити її онімечення. Однак присутність прибульців з імперії в адміністрації

та військовому командуванні видавалася необхідною, щоб забезпечити одностайну лояльність чиновників. Не всі вони були етнічними німцями, багато походило з віддалених володінь Габсбургів. Знадобився певний час і зусилля, щоб зробити бюрократію окремим державним органом, який перебував під повним контролем монарха.

З плином XVII століття бюрократія та велике військо стали двома підвалинами, на які спиралося правління Габсбургів. Однак історики піддають сумніву давнішу концепцію, що Австрія (конгломерат держав) набула власної й окремої ідентичності в результаті війн проти Туреччини. Еванс, наприклад, наполягає, що єдність монархії підсилювали політичні аспекти контрреформації, соціально-економічний розвиток, а понад усе – комплекс спільних звичаїв керівної групи. Якщо прийняти цю інтерпретацію, це означає, що спільність походила, радше, від етосу аристократії, а не від посилення державного контролю. Своєю чергою, монархія здобула високий владний статус під час низки воєн проти турків, але не внаслідок їх.

Практично немає сумніву, що контрреформація, що брала за взірць іспанську модель, справила великий вплив на габсбурзький абсолютизм та його роль у Чехії та Угорщині. Проте було б занадто просто підкреслювати її австрійську сторону, забуваючи про вітчизняні чеські та угорські аспекти. Зрештою, не лише протестантизм, але й католицька реформація значною мірою вплинули на національну мову та національну свідомість. В Угорщині спадає на думку видатна особа кардинала Пазмані, автора важливих полемічних творів угорською мовою. Це була основна причина, чому він не здобув популярності поза межами країни. У Чехії представник дрібної шляхти Богуслав Бальбін захищав чеську мовну спадщину та вживання рідної мови, але його центральний твір з'явився друком лише в наступному столітті. В Хорватії контрреформація породила ще одну важливу літературну та політичну постать, Юрія Крижанича, котрий виступав за примирення церков (Католицької та Православної) як способу об'єднання слов'ян. У цьому розумінні він був провісником слов'янофільства XIX століття. Петер Беніцкі, який писав словацькою та угорською, належить літературам обох країн.

Пазмані та Бальбін були єзуїтами, а саме єзуїти становили авангард католицького наступу по всій Європі. Особ-

ливо це стосувалося габсбурзьких земель, де бракувало священників. Успіхи єзуїтів затьмарили домініканців, францисканців, капуцинів, кармелітів, піярів та паулінів і стосувалися здебільшого освітньої сфери. Єзуїти надавали великої уваги емоційним та духовним потребам людей та отримували значний відгук. Єзуїтський університет було створено в чеському місті Оломоуц. Пазмані заснував колегіум у місті Пожонь (Братислава) та університет у місті Надьсомбат (Трнава у Словаччині) у 1635 році. Це був перший угорський університет, який зберігся до нашого часу і, зрештою, переїхав у Будапешт. Єзуїти поступово поширювали вплив на аристократію, тоді як кальвінізм зберігався переважно серед угорської шляхти, підживлюючи антинімецькі настрої.

Чи була культура доби бароко в Угорщині та Чехії тожнана габсбурзькому абсолютизму, а отже, ворожа чеським та угорським традиціям? Як і щодо контрреформації, таке твердження було б надто зухвалим. Першу барокову церкву в Чехії побудували лютерани. На бароковий маньєризм можна натрапити в творах протестантів. Праці Коменського, зокрема найважливіша пам'ятка чеської прози XVII століття – вже згаданий «Лабіринт», належать доби бароко. Те саме стосується малярства католика Карела Шкрети та протестанта Вацлава Голара. Польський сарматизм, специфічна ідеологія республіканства барокової доби, про яку йтиметься згодом, відчутно вплинули на Чехію та Угорщину, а також на Хорватію та Словаччину. Це не обмежувалося тим, що посилення на Атилу та скитів як предків угорців поверхово нагадували польські звернення до давніх сарматів. Існували глибші аналогії на художньому та ідеологічному рівнях. Угорщину XVII століття зображують як місце зустрічі сарматизму, іліризму (продукту сербо-хорватського барокового гуманізму) та панонізму. «Облогу Сигетвара», епічну поему Міклоша Зрині (нащадка героя XVI століття) вважають найважливішим літературним твором століття. Написану угорською, її переклав хорватською брат автора. Палаці Зрині, Естергазі, Веселені були центрами угорської культури до того, як аристократія підпала під чари Відня та Габсбургів. Трансильванія відіграла велику культурну роль упродовж того періоду. Колегіум Дьюлафехервар (Alba Julia), з німецькими викладачами, яких запросив Габор Бетлен, був важливим

освітнім центром. На початку 1650-х Коменський кілька років викладав у Сарошпатаку в Угорщині.

Темну сторону доби репрезентувало полювання на відьом, яке спочатку поширилося в чеських землях, а згодом в Угорщині. У Чехії можна було вбивати ромів навіть без попередження. Стосовно євреїв, у землях Корони святого Вацлава їхні привілеї було підтверджено, а до кінця століття вони отримали територіальну автономію в Чехії та Моравії за польською моделлю. Прагу, з найбільшим єврейським населенням регіону – близько 7800 чоловік на 1635 рік, це майже половина єврейства Чехії – називали «столицею Ізраїлю». Монархія використовувала євреїв під час Тридцятирічної війни, але упродовж наступної сотні років прагнула обмежити їхню роль та чисельність. Це виявилось нелегким завданням. Між станами та євреями, які потребували одне одного з економічних причин, сформувалися тісні зв'язки. Спроби міст запровадити обмеження не здобули великого успіху. Крім того, було очевидно, що адміністрація підтримувала євреїв із фіскальних причин. Однак у Чехії та Угорщині іноді траплялися вигнання євреїв за традиційними звинуваченнями в часи епідемій. Контрреформація посилила юдофобію серед широких мас. Кращими для євреїв були умови в Трансильванії, де князь Габор Бетлен звільнив їх від обов'язку носити особливу позначку.

Річ Посполита

Політична конфронтація в XVII столітті часто була наслідком прагнення держави збільшити свою владу. Реакцією була, як правило, не соціальна революція, а радше спростування претензій централізму. У цьому сенсі абсолютизм втручався в процес збільшення суспільної частки в управлінні, що тривав із часів Середньовіччя. Це стосувалося як Габсбурзьких земель, так і Речі Посполитої. Тут формальним опонентом політичної нації був правитель, але насправді процес ускладнювала еволюція в напрямку олігархічного правління, що підривало політичну націю. Тенденція до олігархічного правління була звичайною для тогочасних республіканських режимів, як у Венеції чи Нідерландах, і це не призводило до анархії. Але у випадку Польщі бракувало не лише міського контексту цих рес-

публік: магнати, розсіяні на величезній території, дбали тільки про власні інтереси. Не існувало жодного зразка олігархічної ідеології чи спроби зробити сенат владною базою. Не виник олігархічний режим, у якому магнати зберігали би баланс між правителем та шляхтою. На подив іноземних дипломатів, олігархи не могли провести на трон своїх кандидатів під час обрання таких королів, як Вишневецький чи Собеський. Але те, що магнати втрачали на сеймах, вони повертали в економічній сфері через подальше нагромадження величезних маєтків, які поступово зробили їх майже всемогутніми в державі. Регіональні відмінності зберігалися. Багато польських магнатів надавали перевагу змішаній формі правління й помірковано поводитися щодо «менших братів». Інакше було в Україні та Литві, де власники величезних маєтків практично монополізували державні посади й були тиранами стосовно дрібної шляхти. Однак усе має свої межі, про що дізналися могутні Сапєги в Литві під час конфронтації зі шляхтою в 1696–1700 роках, програвши їй вирішальну битву.

Коли ж почалася еволюція шляхетської республіки в напрямку магнатської олігархії? З припиненням династії Ягелонів чи з роком 1609 року, яким ми завершили попередній розділ? Серед істориків немає одностайності в цьому питанні. Однак до кінця XVII століття процес майже завершився, символом чого було право *liberum veto*. Поза сумнівом, до такої метаморфози спричинилися кілька факторів. Сутністю перетворення була боротьба за суверенітет між королем та політичною нацією – «*majestas versus libertas*», у якій вирішальну роль відіграли магнати.

Виборні монархи послабили виконавчу владу, а монархів іноземного походження підозрювали, часто небезпідставно, в намаганні задовольнити власні династичні інтереси. Так було з Сигізмундом III Вазою та його синами Владиславом IV та Яном Казиміром. Їхні спроби повернути Швецію як спадкову базу, співпраця з Габсбургами, підтримка абсолютизму та контрреформації зашкодили довірі до династії Ваза та породили звинувачення в намірах запровадити абсолютизм. Було б помилкою вважати королів із династії Ваза лише номінальними правителями. У цілому вони змогли зберегти внутрішній баланс влади за складної змішаної форми правління й намагалися зміцнити власні позиції. Королівський домен (він на той час ще

становив 19% земель) здебільшого орендували магнати. Проте надходження до королівської скарбниці, яку наприкінці XVI століття було відокремлено від державних скарбниць Корони та Литви, не були зовсім мізерні. П'яту частину (її іноді також називали «чвертю») прибутків монарха призначали на утримання невеликого постійного війська з кількох тисяч вояків. Внаслідок майже безперервних війн у XVII столітті близько 90% державного бюджету було призначено на військові потреби, що призводило до постійного дефіциту. Відповідними цифрами для Бранденбурга, Московії та Франції були 50, 60 та 62 відсотки. Державні надходження залишалися незмінними з XIV століття, і бюджет Речі Посполитої складав 50% бюджету Швеції, 5% бюджету Англії та майже 3% бюджету Франції. Щоб зібрати військо з 78 тисяч чоловік, треба було особливих зусиль, наклавши тимчасові високі податки, які обтяжували здебільшого міщан та селян. Але такої кількості вдалося досягти лише одного разу, 1620 року.

Позбавлений постійного війська й бюрократії та обмежений дуалістичною адміністрацією й величезними відстанями, король не міг здійснювати централізоване управління. Як і тогочасна Іспанія, Річ Посполита стала надто великою та втратила здатність перетворювати потенційну потужність у реальну силу. Король шукав виходу з такого становища, намагаючися змінити порядок королівських виборів, створити центральну раду, збільшити чисельність війська – чие утримання забезпечили б регулярні й постійні податки – та обмежити прерогативи сейму. Усі ці спроби породжували реакцію, спротив та нові обмеження королівської влади. З початку 1630-х до середини 1640-х років король утратив право надавати шляхетство, збирати військо без згоди сейму та набувати нові земельні маєтки. За відсутності народних повстань шляхта не потребувала сильного правителя для захисту своїх соціальних позицій. Оскільки більшість війн до середини XVII століття точилися на кордонах, монарха не сприймали як необхідного захисника від іноземної загрози. Однак коли всю країну окупували шведи, престиж монархії зазнав значної шкоди.

На відміну від Габсбургів, польські королі майже не мали потенційних союзників. За допомогою патронату вони намагалися перемогти кушку магнатів. Вони не здійснювали серйозних спроб використати шляхту проти панів чи

скористатися військовим потенціалом козацтва, усвідомлюючи, що це призвело б до громадянської війни та створило б загрозу для самої державної структури. Ані міста, ані міщани також не були підвалинами, на які могла би спертися монархія. Причина була не в нечисленності цього стану, а в малій кількості великих та багатих міст. І навіть вони намагалися задовольнити власні інтереси не через парламентську політичну боротьбу. Гданськ і Рига могли собі дозволити хабарництво й удавалися до нього. Краків, Вільно та Львів у 1658 році отримали право купувати земельні маєтки та надсилати делегатів на засідання сейму й місцевих сеймиків. Але це не означало залучення до державної політики. Матеріальні та демографічні втрати міст у XVII столітті істотно похитнули їхню позицію.

Залишається ще Католицька Церква, яка упродовж цього періоду відігравала визначальну роль підтримки трону Габсбургів, але не змогла проводити таку політику в Польщі. Справді, деякі церковники виступали за сильну монархію, критикували анархічні схильності шляхти й навіть наважувалися критикувати, як єпископ Шишковський, той різновид свободи, який став «найбільшим гнобленням з боку небагатьох»¹⁴. Однак загалом церква в Польщі у XVII столітті «сарматизувалася». Віддаляючися від іспанської моделі, церковна ієрархія дедалі більше складалася з представників наймогутніших родин і з часом почала ототожнювати себе з магнатами та шляхтою.

Річ Посполита, як зауважив американський історик Р. Лорд, виявилася «найбільшим і найамбітнішим експериментом із республіканською формою правління, відомим світові з часів римлян»¹⁵. Проте вона не була міцним конституційним режимом, ґрунтованим на парламенті. Слід ще раз наголосити, що сувереном була вся шляхетська нація, яка дотримувалася конституції та надавала їй реального значення. Із послабленням центральної законодавчої влади в XVII столітті владними центрами стали місцеві сеймики. Вони були політичною школою для дрібної шляхти та bastіоном республіканства, але також головували в тому, що польський історик Б. Лесьнодорський назвав «децентралізацією суверенітету». Шляхта претендувала на безпосереднє здійснення суверенітету в моменти кризи за допомогою конфедерацій, що їх створювали для усунення реальної або уявної загрози свободі та для захи-

сту країни. Вони не були поза законом і ухвалювали рішення більшістю голосів, на відміну від зобов'язаного до одностайности сейму.

Шляхта вважала державу за реалізацію своєї «золотої» свободи. «Вітчизна, – писав один магнат у 1620-х роках, висловлюючи кредо аристократії, – полягає не в стінах, кордонах чи добрах, але в здійсненні законів і свободи»¹⁶. Славетний голандський правник Іґо Гроцій у листі до польського приятеля писав, що «свобода думати, що захочеш, і говорити, що думаєш, ґрунтується серед вас на законах королівства»¹⁵. Однак, попри всю свою любов до свободи, шляхта ставала замкненою спільнотою, що виявляла багато конформізму. За відсутности noblesse de robe (осіб, які отримали шляхетство за службу) досягти шляхетського статусу було нелегко (окрім як нелегальним шляхом), і шляхта ставала кастою ще замкненішою, ніж раніше.

Упродовж XVII століття утворилися особливі культурні форми, що надихали політичну філософію та ментальність шляхти, як і шляхетський стиль життя. Термін «сарматизм» відсилає до уявних предків сарматів; ця концепція слугувала за ідеологію, яка об'єднувала багаточисленну шляхту та залишила на ній специфічний відбиток. Сарматизм був чимось більшим, ніж антиміською й антиінтелектуальною позицією консервативних землевласників, яка характеризувалася поверховою релігійністю, тенденцією до марнотратства та показної пишноти, а також кастою зарозумілістю. Такі характерні риси були звичайними для багатьох європейських дворян XVII століття. Сарматизм передбачав погляд на Польщу як на житницю Європи та щит християнства проти турків і татар, але понад усе – уявлення про вищість своєї форми правління, що брала за приклад Римську республіку та ґрунтувалася на «золотій свободі». Поляки не могли нічого навчитися в Заході, і вбрання, запозичене в мусульманських ворогів, підкреслювало їхню окремішність та оригінальну ідентичність. Ця орієнтація Польщі нерідко відбувалася за посередництва Угорщини – угорці також одягалися *a la Turque* – і була найпомітніша в царині культури.

Сарматизм, який заступав давніші критерії нації – країну, мову та культуру, накладався на бароко, але не був йому тотожний. Через сарматські зв'язки бароко, що сягнуло вершин в архітектурі, мистецтві та літературі, могло

в певному сенсі вважатися «ріднішим» стилем для значної частини регіону, ніж Ренесанс. Але незважаючи на кількох видатних літературних постатей того періоду, – згадаймо лише колоритного мемуариста Яна Хризостома Пасека, – високого рівня XVI століття досягти не вдалося. В науці гданський астроном Йоган Ебегард Гевелій, член англійського Королівського товариства, був передусім європейцем, але також визнавав свою належність до польського світу (*civis orbis Poloniae*).

Польська релігійність, яка в добу бароко зазнала впливу спочатку іспанської, а згодом французької духовності, також сарматизувалася. За сарматським баченням, Бог та святі скидалися на монарха в оточенні сенаторів; небеса – на шляхетську республіку. Польська побожність мала помітні впливи культу Марії та була радше поверховою в її відкритих проявах. Вона також набула рис нетолерантності. Сарматська ксенофобія поєднувалася з обмеженістю та небажанням змін і живилася боротьбою з напасниками: православними московитами, лютеранами, шведами й прусаками та мусульманами – турками й татарами. Дедалі більше польськість ототожнювали з римо-католицизмом.

Тут, як і в багатьох інших сферах, на середину XVII століття припадає межа. Сигізмунд III утискав православних, а кількість сенаторів-протестантів за його правління з 25 зменшилася до 5 чоловік. За Владислава IV їх кількість знову зросла, але це був далекий відголосок Реформації. І справді, нащадки впливових родин поверталися до католицизму.

Релігійні суперечки в містах доходили до крайнощів, хоч зазвичай кривдників тут притягали до суду. Владислав IV був прихильником діалогу, і 1645 року в Гданську було скликано *Colloquium Charitativum*, на якому зібралися католицькі, лютеранські та кальвіністські теологи. Провідний політичний автор Лукаш Опалінський стверджував, що заходи проти еретиків призводять до зворотного ефекту. Гроцій вважав, що «обмежувати релігію законами – це не по-польськи»¹⁸, а Коменський (він тоді жив на вигнанні в Польщі) писав у славетному Панегірику Карлові Густаву Шведському, що Польща не пролила християнської крові в релігійних суперечках. Хоч упередження зростали, тут не було розправ у стилі Людовіка XIV чи переслідувань з боку держави. Єдиною релігійною групою, яка зазнала

вигнання, були антитринітарії. Це трапилося 1658 року: вони стали офірним цапом, звинувачені у співпраці зі шведами.

Кількість євреїв у Речі Посполитій з 1576 по 1658 рік потроїлася, сягнувши близько 450 тисяч чоловік, що становило 4,5% населення. Понад дві п'яті євреїв жили в Україні та понад чверть у Литві. Їхній статус був різний: від жебраків у містах і селах до багатих торговців та орендарів шляхетських маєтків і підприємств. В Україні їх уважали основним зняряддям шляхетського гноблення, вони викликали ненависть. Козацьке повстання 1648 року стало для євреїв «чорним роком». Тисячі євреїв загинули під час різанини та боротьби на боці поляків проти козаків і московитів. Згодом євреї також страждали через поляків за підозри в співпраці зі шведами. Однак вони надолужили втрати відносно швидко. Цей буремний період позначився також тим, що 1665 року Сабатай Цві проголосив себе Месією.

Від Білої Гори до війни Ракоці

Упродовж XVII століття в габсбурзьких землях змінилося кілька правителів. Після імператора Рудольфа були коротке правління Матіаса та інтерлюдія Фридерика, «зимового короля». Потім прийшли Фердинанди II і III, котрі відігравали важливу роль упродовж чотирьох визначальних десятиліть, а вслід за ними – Леопольд. За його правління, що тривало другу половину XVII століття, Австрія набула ознак окремішності, а Німеччина та Іспанія пішли своїм шляхом.

Хитка рівновага в Чехії, ґрунтована на «Листі Величності» та угоді 1609 року, зберігалася лише кілька років. На думку Полішенського, структура чеського суспільства, яку намагалися зберегти суспільні стани, забезпечувала необхідні умови для економічного, релігійного та культурного розвитку. Щоправда, були наявні й елементи конфлікту. Чехія, яка платила більше податків та постачала більше воєнків, ніж інші землі Габсбургів, мала репутацію багатой країни, тоді як державний дефіцит зростав. Шляхетський стан та більшість міщан – здебільшого протестанти – протистояли потужній «іспанській партії», котра підтримувала контрреформацію та сильну центральну владу. Хоча помір-

ковані приборчаники з обох сторін прагнули домовитися, екстремісти не погоджувалися на поступки. Сейм не шукав можливості замінити Габсбургів місцевою династією, але бажав обмежити їхню владу та з цією метою підтримував співпрацю між протестантською більшістю станових зборів Австрії, Чехії та Угорщини. Однак, хоч антигабсбурзька опозиція мала переважно протестантський характер, опозиціонери не були виключно протестантами. Серед шляхти, яка згодом взялася за зброю, близько 16% були католиками, поза тим деякі протестанти зберігали лояльність до Габсбургів або ж були нейтральними.

Конфлікт, що вибухнув у Празі 1618 року і став початком Тридцятирічної війни, був, по суті, конфронтацією з приводу королівських прерогатив і станових прав. Він також був частиною загальноєвропейської боротьби між габсбурзько-католицькою та протестантсько-голандською моделями правління та економіки. Загальний характер конфлікту підкреслював Коменський, який пізніше в листі до шведського канцлера Акселя Оксенсьтерни писав, що чехи прийняли на себе головний удар габсбурзької атаки й відтак дали можливість іншим захиститися. Уявлення про Європу, поділену на два табори, з Нідерландами, Чехією, Трансильванією, частиною німецьких князівств, Англією, Францією, Данією та Швецією на одному боці та папством, Австрією, Іспанією, італійськими державами й Польщею на іншому (німецькі землі розділилися), тривалий час було дуже поширено.

Конфлікт почався навколо інциденту побудови протестантських церков на коронних землях, наданих Католицькій церкві. Суспільні стани розпочали політичні заколоти та звернулися до короля, резиденцією котрого з 1609 року був Відень. Жорстоку політику його празьких представників, що були опорою «іспанської партії», було розцінено як навмисне порушення станових прав. Тоді делегація ввійшла до замку й після бурхливої суперечки з двома головними радниками, Вілемом Славатою та Ярославом Мартиніком, повикидала їх із вікна. Вони пережили падіння, але празька дефенестрація 23 травня 1618 року відкрила новий важливий розділ чеської історії.

Спочатку стани вдавали, ніби виступають проти поганих королівських радників, а не проти самого монарха, але ситуація змінилася, коли Фердинанд став наступни-

ком Матіаса. Його необачно обрали королем у 1617 році, хоча всі знали, що він був запеклим прибічником контр-реформації та абсолютизму. У 1619 році стани проголосили його вибрання незаконним та обрали королем голову німецької протестантської ліги й зятя англійського короля Якова I – Фридриха Пфальцьського. Однак надії на створення антигабсбурзької коаліції були марні. Навіть Моравія спочатку зайняла позицію нейтралітету, а Силезія утримувалася від конфлікту. Лише Нідерланди надали деяку фінансову, а Трансильванія – військову допомогу.

Про мету повстання можна зробити припущення на підставі реформ, що їх зніщували стани, а також вимог законного обрання монарха, згоди сейму на зміни та релігійної толерантності. Єзуїтів та католиків, які підтримували Габсбургів, було вигнано. Проте бракувало ґрунтовнішої програми; в країні не було єдності, яку можна би порівняти з часами гуситів. Окремі міста, такі як Пльзень та Будейовіце, виступили проти станів. Військо складалося з найманців, народного ополчення та панських загонів. На чолі війська стояли Матяш Турн та Георг фон Гюгенлоє. Повстанцям вдалося досягти деяких воєнних успіхів, серед них були два наступи на Відень. Однак 8 листопада 1620 року військо чеських станів зустрілося з військом католицької ліги під Білою Горою (тепер передмістя Праги). У лавах обох армій, приблизно рівних за чисельністю, були німці та чехи, у габсбурзьких частинах також валони, італійці й іспанці, а в армії станів – голандці, швейцарці та угорці. Хоча свідчення відрізняються, здається, битва була відносно нетривала. Коли габсбурзьке військо перемогло, король Фридрих утік із Праги. За словами англійського очевидця, армія чеських станів «погано билася за справедливість»¹⁹.

У той час, коли конфлікт поширювався далі, й інші держави вступали у війну проти Габсбургів – 1625 року Данія, через п'ять років Швеція і, нарешті, Франція – на чеських землях тривала незначна боротьба. Саксонське військо окупувало Прагу в 1631 році, що призвело до нетривалого відновлення станового правління. У 1639 та 1641 роках шведська армія, на яку чеська політична еміґрація покладала найбільші надії, безуспішно двічі оточувала Прагу та захопила Оломоуц. Данські, польські та козацькі загони спустошували чеські землі. Швидкий злет імперсь-

кого генерала Альбрехта Валенштайна (Вальдштайна), впливового чеського магната, котрий як герцог Фридландський контролював значну територію країни й міг претендувати на корону святого Вацлава, невдовзі відродив чеські сподівання. Остання битва відбулася в Празі на Карловому мосту в жовтні 1648 року, але на той час долю Чехії вже було вирішено. За Вестфальським миром Габсбурги втратили багато земель, але не Чехію. Вперше, але не востаннє, країну Центрально-Східної Європи, яка виступала на боці переможця, було покинуто. «Яка нам користь, – гірко дорікав Коменський у листі до Оксенсьєрни, – що ви перемогли за допомогою наших сліз, якщо ви, маючи можливість дати свободу тим із нас, хто врятувався, знову віддаєте нас до рук наших переслідувачів». Розглядаючи поразку в релігійному сенсі, Коменський виголошує часто цитовані слова: «Я покладаю надію на Бога, що після того, як мине буря гніву, котру наші гріхи накликали на наші голови, урядування власними справами знову буде повернуто тобі, чеський народе»²⁰.

Чим же була ця катастрофа, що її уособлювала Біла Гора та яку вважають розривом державної неперервності в чеській історії? Кажучи просто, перемога Габсбургів дорівнювала знищенню наявної політичної нації (котра складалася, як ми пам'ятаємо, з панів, рицарів та бюргерів), що формувала й зберігала чеську культуру та ідентичність. Від перших двох станів залишився вузький та формалізований прошарок аристократії, що його підсилювала церковна ієрархія та який був надто відчужений від народу. Можливо, не Габсбурги «створили» цю аристократію, але безперечно, що вони допомогли й підтвердили це формування. Розрив між аристократією та рештою нації позбавив націю лідерства. Це була разюча відмінність від давнішої моделі, що була поширена також у Польщі й Угорщині та мала далекосяжні наслідки.

Політика Габсбургів ґрунтувалася на тому, що бунтівна країна втратила свої давні права. Те, що від них залишалось, залежало від королівської волі. У червні 1621 року 27 ватажків повстання – 17 бюргерів, 7 рицарів та 3 магнатів – було публічно страчено в Празі. Конфіскація земельних маєтків утікачів, страчених і навіть підозрюваних, відбувалась у три хвили: в 1623–1627, у 1632–1634 та 1634–1637 роках. Часто примусово тривав продаж земель,

які належали тим, хто залишив країну. Це призвело до вже згаданих змін у розподілі земельних маєтків. Стосовно рицарів, то їхні маєтки зменшилися з третини до п'ятої частини всіх земель у Чехії та десятої частини в Моравії. З 1128 родин, які належали до цього стану, залишилося тільки 238. Щодо аристократії в цілому, то з 1174 довоєнних родин залишилося 308 та додалося 192 нові.

Підставове конституційне право, запроваджене в Чехії 1627 року, а через рік у Моравії, набрало форми крайового статуту. Воно поклало край королівським виборам, забезпечуючи спадкоємство чоловікам із родини Габсбургів. Найвищу посаду в Чехії – бургграфа Карлштайна – було скасовано. У станових зборах перевагу віддано духовництву, 1629 року відновлено церковні земельні володіння. Якщо раніше кожен стан мав один голос, тепер у багатьох нарадах кожен представник перших трьох станів мав власний голос, а міщанам залишався один колективний. Із 30 королівських міст, які надсилали своїх делегатів, залишилося чотири. Законодавчу ініціативу було віддано королю, а чиновники мали присягати лише йому, а не станам, як раніше. Тепер король, а не стани, надавав шляхетство, серед іншого – право резиденції (*incolat*). Німецьку мову було прирівняно до чеської в усіх державних справах.

Після того, як усі некатолицькі віровизнання (крім юдаїзму) проголосили незаконними, перед протестантами постав вибір: стати католиками або емігрувати. Багато з них обрали друге. До них приєдналися політичні емігранти, змушені залишити країну на різних стадіях війни. У Лужицях та Силезії, де зберігалася обмежена толерантність, ситуація була іншою. Саме там оселилися деякі емігранти. Чеські брати (разом із Коменським) попрямували до Польщі, інші обрали Саксонію, Прусію, Трансильванію, Данію, Швецію, Англію чи Нідерланди. Припускають, що емігрувало близько 150 тисяч чоловік. Це величезна цифра, з огляду на те, що все населення Чехії тоді становило близько двох мільйонів, а населення Моравії – близько мільйона. Хоча всі ці підрахунки дуже приблизні, ймовірно, що в цілому населення зменшилося на третину; ці втрати вдалося надолужити лише за пів століття.

Фізичні руйнування супроводжувалися фінансовим занепадом багатьох міст, знеціненням грошей, браком харчів та погіршенням умов життя в селах. Поширювали-

ся настрої зневіри, покірності й навіть відчаю. Барокова культура, що процвітала в празькій архітектурі, мала, з іншого боку, ізольованість, зростання денаціоналізації, занепад чеської мови й фактичного онімечення. Сюч вважає деградацію Чехії до спадкової провінції значно гіршим ударом долі, ніж повне зникнення держави, як це згодом сталося з поділеною Польщею.

Образ періоду після Білої Гори як «темних часів», коли Чехія втратила свою релігію, мову та ідентичність, вже не можна приймати без застережень. Чи був католицизм чужою, насадженою вірою, а чи дав змогу народові – носієві барокової релігійності з культом святого Яна Непомука – зберегти чеську історичну неперервність бодай на найнижчому релігійному рівні? Хоча наслідком перемоги Габсбургів було онімечення, саму боротьбу навряд чи можна зводити до німецько-чеської конфронтації. Деякі історики (Е. Деніс та Ф. Палацький) висувають суперечливий аргумент, що перемога станів або породила б у Чехії анархію, як у Польщі, або ще ближче підштовхнула б її до німецької сфери впливу. Але попри всі можливі альтернативи, Біла Гора визначила напрямок і характер чеської історії принаймні на два наступні століття, й до сьогодні є пам'ятною датою.

Празьке повстання 1618 року, природно, позначилося на Трансильванії, де за правління князя Габора (Габріеля) Бетлена розпочався «золотий вік» і тривав за його наступника Дьордя I Ракоці. Політика цих правителів поєднувала релігійну толерантність із меркантильністю й тяжіла до абсолютизму. Обидва князі претендували на польський трон – традиційна амбіція з часів Стефана Баторія – і мали плани щодо Молдавії та Волощини. У конфлікті з Габсбургами вони завоювали лише кілька комітатів, але, можливо, врятували угорських протестантів від долі їхніх чеських одновірців. За одним із договорів (Лінцький договір 1645 року), Трансильванія здобула право обирати релігію навіть для кріпаків. Однак головна мета відновлення вільного угорського королівства виявилася для князів недосяжною. Амбіції трансильванських правителів перевершували їхні реальні можливості, й Бетлен усвідомлював цей факт, коли відмовився прийняти корону святого Стефана.

Бетлен швидко зреагував на події в Чехії та посилив військову допомогу станам. Його легка кавалерія, услав-

лені гусари, приєдналися до походу на Відень, взяли участь у битві під Білою горою та у воєнних діях 1623, 1626 і 1643 років. Перший наступ зупинила диверсійна акція польської та козацької легкої кавалерії, що добровільно вступила на службу до Габсбургів за згоди Сигізмунда III. Ця форма непрямої допомоги була наслідком прогабсбурзької політики короля, втіленої в таємній угоді 1613 року, де йшлося про обопільну допомогу проти повстанців. Акція проти Бетлена, вкупі з польським просуванням у бік дунайських князівств, розгнівала їхнього сюзерена – турецького султана. У 1620 році турки завдали полякам нищівної поразки під Цецорою. Польща виправила ситуацію через рік у військовій сутичці під Хотином, яку видатний хорватський бароковий поет Іван Гундулич уславив епічною поемою «Осман».

Трансильванія сягла вершини своїх міжнародних позицій, ставши однією зі сторін Вестфальського мирного договору та цим фактом змусивши Габсбургів зважати на її загальноугорську політику. Успіхи контрреформації в Королівській Угорщині та перетворення магнатського класу – про це ми вже згадували – в цілому були на користь Габсбургам. Але конфліктні місця зберігалися. Економічна діяльність, яка була пов'язана з Віднем та позначалася на торгівлі худобою, шкодила угорським інтересам: у 1622 році було створено Крайову компанію з торгівлі худобою (Landverlegerische Viehcompagnia), а 1651 року – Імператорську компанію з торгівлі волами (Kaiserliche Ochsenhandlung). Почалася жорстка конкуренція з родиною Зрині. Підозри, що Відень збирається зруйнувати Угорщину, поєднувалися з критикою турецької політики Габсбургів. Угорська політична нація, принаймні її впливова частина, дійшла висновку, що від Відня не варт очікувати нічого доброго.

Турецький режим у центральній Угорщині слабнув. Спустошений війною регіон не міг зібрати досить податків, щоб утримувати ефективну адміністрацію та військо. Юридичними справами й навіть збиранням податків доводилося займатися самим угорцям. Угорські пани за турецької окупації посилили контроль над маєтками та вимагали визволення. Габсбургів дедалі більше звинувачували в пасивності й навіть обструкції планів повного вигнання турків. Германофобія, поширена в багатьох угорських колах, отримала нові імпульси.

Найвидатнішим угорцем тієї доби був Міклош Зрині, бан (губернатор) Хорватії, «син двох батьківщин» і, якби не спротив Фердинанда, він, імовірно, став би воеводою. Визволення Угорщини та перетворення її на вільну державу стало головною метою його життя, а релігійну толерантність він вважав за необхідну для об'єднання кальвіністської шляхти та католицької аристократії. Утім, плани Зрині було зруйновано падінням Трансильванії. Її князь Дьордь II Ракоці, намагаючися здобути польський трон, вступив у війну, яка тоді точилася на території Польщі, не розрахувавши сил, зазнав поразки та втратив владу. Відтак Трансильванію вже не можна було вважати за реальний елемент влади. У 1664 році габсбурзьке військо розбило турків у битві під Сент-Іотардом, але «ганебний» Вашварський мир повернув Туреччині всі відвойовані території. Відень, занепокоєний боротьбою з Францією, яка тривала на Райні, вважав угорські інтереси за другорядні.

Тоді було організовано змову Веселені чи Зрині-Франкопана – назви в угорській та хорватській історіографії відрізняються. Метою змови було скинути Габсбургів за допомогою Туреччини. Змову викрили, й уряд відповів репресіями, порівнюваними з придушенням чеського повстання після Білої Гори. Кількох змовників-аристократів було страчено, посаду воеводи скасовано, натомість призначено чиновників-іноземців та запроваджено надзвичайний податок. Протестантські священники зазнали жорстоких переслідувань; багатьох із них віддали в рабство на галери. Дію конституції в країні було призушено.

Брутальність та свавілля режиму близько 1672 року спровокували рух опору. У повстанні, відомому під назвою «куруц» (хрестовий похід – спершу це ім'я давали товаришам Дожі 1514 року), брали участь переважно селяни. В середині XVII століття постійні війни знову послабили пута кріпацтва. Із занепадом постійного війська та усуненням шляхти від військової служби гайдуки, вільні селяни та іноземні найманці складали основу війська. На чолі війська куруців став Імре Тьокьолі, дружина котрого походила з роду Зрині, а прибічники Тьокьолі проголосили його князем. Він пообіцяв звільнити від повинностей усіх кріпаків, які приєднаються до повстання, і повторював цю обіцянку в усіх подальших повстаннях. Під проводом Тьокьолі вояки-куруци більше нагадували регулярне військо, ніж загін

соціальних революціонерів. Франція, де тоді правив Людовік XIV, надавала повстанцям фінансову допомогу.

Наближення війни з Туреччиною 1681 року змусило Габсбургів відновити конституційний лад та повернути обмежену релігійну толерантність. Війна розпочалася з того, що турки обложили Відень, та його драматичного визволення, яке здійснили польсько-німецькі сили. Однак війна тривала ще шістнадцять років, майже до кінця століття. Король Польщі Ян III намагався бути посередником між Габсбургами та Тьокьолі. Леопольд був невблаганним, і за будь-яких обставин австрійський військовий удар було спрямовано проти Тьокьолі та його північного князівства з центром у Каші (Кошицях), поставивши цим угорського лідера в повну залежність від турків. 1686 року імперське військо відбило в турків Буду; через рік сейм у місті Пожонь під тиском Габсбургів проголосував за скасування королівських виборів та права на повстання проти правителя, сформульованого в Золотій буллі. Ці заходи та визнання спадкового права Габсбургів усунули головні перешкоди на шляху до абсолютизму.

Отже, визволення Угорщини не означало відновлення незалежної конституційної держави, яка існувала ще сто п'ятдесят років тому. До того ж турецьке правління змінило топографію країни та спричинило її знелюднення. Країна не лише пережила демографічний спад, про який ми згадували раніше, етнічний склад населення також змінився внаслідок напливу сербських, західноєвропейських та німецьких колоністів, чию окремішню ідентичність підтримував уряд. Вже тоді було застосовано знамениту політику Габсбургів «поділяй і володарюй».

Угорці навряд чи раділи визволенню своєї країни. Війна дорого коштувала, й основний тягар ліг на плечі селян. Космополітична імперська армія жила за рахунок країни й шукала здобичі повсюди. Навіть генерали брали участь у грабунках. Шляхта, яка сподівалася повернути свої колишні маєтки у відвойованих землях, даремно покладала сподівання на Земельну комісію (*Commissio neoaquistica*) – орган Придворної палати, чия політика була свідомо ворожою. Під головуванням антиугорського кардинала Леопольда Колоніча Комісія віддавала перевагу прогабсбурзьким аристократам, наприклад, Естергазі, та утискала менш лояльну шляхту, вимагаючи фактичного

підтвердження права на власність. У цьому процесі, який відзначався великим свавіллям, деяких вільних селян було знову закріпачено. Комісія діяла на підставі припущення, що, за її власними словами, «угорську кров, яка робить людей схильними до безладу та революції, слід змішати з німецькою кров'ю, щоби забезпечити довіру та любов до їхнього справжнього спадкового короля»²¹.

Землі святого Стефана не було возз'єднано. Військове прикордоння, що охоплювало здебільшого хорватську територію, залишилося під контролем Відня. Територію південно-східної Угорщини під назвою Банат перетворено на окремих район. Трансильванія, згідно з актом *Diploma Leopoldina* 1691 року, й надалі була країною чотирьох релігій та трьох націй, але князівський титул перейшов до Габсбургів; було призначено губернатора, повноваження якого скидалися на обов'язки давнього воєводи; також створено окрему канцелярію та скарбницю. Вплив Реформації на мову та самосвідомість румунів Трансильванії допоміг зусиллям кардинала Колоніча в 1697–1700 роках укласти унію між місцевою Православною Церквою та Римом. Русини північно-східної Угорщини вже мали власну Греко-Католицьку церкву з часів Ужгородської унії 1648 року.

Політика Габсбургів спричиняла невдоволення на будь-якому ґрунті: політичному, економічному, соціальному, релігійному. Гніт, притаманний системі, не міг не викликати опору, й справді, 1697 року вибухнуло селянське повстання на півночі – в Токаї. 1703 року, через три роки після Карловицького миру, який формально закріпив відмову Туреччини від майже всієї угорської території, країну охопило найбільше антигабсбурзьке повстання. Воно почалося як селянський бунт, але під проводом Ференца II Ракоці переросло у війну за незалежність. Була певна іронія в тому, що найбільшому угорському землевласникові, католику та учневі Колоніча довелося очолити повстання, яке спиралося на селянські маси, а політично зосереджувалося навколо кальвіністської шляхти. Однак за Ракоці стояла традиція трансильванського князівства, в ньому текла кров Зрині, окрім того, він був пасинком Тьокьолі. Під гаслом: «З Богом за країну та свободу!» Ракоці, за підтримки конфедерації польського зразка, 1704 року став князем Трансильванії, а наступного року – князем Угорщини. 1707 року Габсбургів було офіційно позбавлено угорського трону.

Ракоці правив країною твердою рукою, спираючись здебільшого на дрібну шляхту та частину міщан. Тим аристократам, які його підтримували, надав військові посади. Він оподаткував аристократію, щоправда, без великого успіху, намагався ліквідувати релігійні та національні конфлікти й обіцяв повне визволення всіх кріпаків, котрі до нього приєдналися. Війна Ракоці за незалежність збіглася з двома великими європейськими конфліктами: війною за іспанський спадок (1701–1714) та Північною війною (1700–1721), в якій основними учасниками були король Польщі Август Саксонський, російський цар Пётр I та король Швеції Карл XII. Ракоці намагався пов'язати угорську боротьбу з Польщею, а особливо з франко-австрійським конфліктом. Для Людовіка XIV війна в Угорщині була дуже корисна, але, незважаючи на фінансову допомогу, він ніколи не вважав Ракоці навіть молодшим союзником. Попри всі міжнародні зв'язки, з яких найтіснішим був зв'язок із польською аристократією, угорці лишалися самотніми в своїй боротьбі, а тому були приречені на поразку. Імперське військо та його угорські союзники (Iabanc) кількісно переважали куруців Ракоці, а поразки 1707–1709 років, час, коли лютували епідемії, підірвали народний дух. Попри досить широку соціальну базу режиму Ракоці, багато саксонських бюргерів, серби на півдні, а також магнати, незгодні з його селянською політикою, зберігали лояльність до Габсбургів. За відсутності Ракоці, коли він шукав допомоги за кордоном, заступник військового командувача уклав із Австрією почесний мир – Сатмарський договір 1711 року. Ракоці та багато його прибічників обрали еміграцію, з них близько трьох тисяч вирушили до Польщі. Війна за незалежність увійшла в історію як легенда – безнадійна, але неминуча боротьба – та була ушляклена в піснях і поемах.

До та після «потопу»

XVII століття було для Речі Посполитої добою війн. У 1650-х роках, вперше за кілька століть, на території країни розпочалися бойові дії, дійшло навіть до іноземної окупації. Термін «потоп», що його популяризував відомий історичний роман Генрика Сенкевіча, влучно змальовує тогочасну тяжку ситуацію. Однак перші десятиліття не віщували

наближення катастрофи. Оскільки Сигізмунд III не відмовився від претензій на царську корону, війна з Московією була неминуча й завершилася Деулінським миром 1619 року (за рік до Білої Гори), який приніс Речі Посполитій територіяльні здобутки. Але Московія за правління нової династії Романових залишалася ворожою, попри те, що царський двір зазнав потужного впливу польської культури.

Мир дав змогу Польщі зосередитися на Швеції, король котрої, Густав Адольф, мав намір перетворити Балтику на «шведське озеро». Отже, Густав Адольф напав на Лівонію, захопив Ригу та рушив на Герцогську й Королівську Прусію, погрожуючи відтяти Польщу від моря. На той час уже почалася Тридцятирічна війна, і Варшава (куди Сигізмунд III переніс столицю з Кракова) не могла залишатися осторонь. За вищезгадану акцію проти трансильванського князя Бетлена Габсбурґи віддячили військовою допомогою проти шведів, і 1629 року об'єднане військо здобуло перемогу над шведами під Тжчанюю. Проте кращі тактика та артилерія шведів виявилися міцним горішком навіть для раніше непереможних польських крилатих гусарів (плюмаж, прикріплений до їхніх шоломів, нагадував крила) під проводом одного з найкращих полководців – гетьмана Станіслава Конєцпольського.

Французи прагнули, щоб шведи припинили війну на польському фронті, аби мати можливість напасти на територію Німеччини. Король Густав Адольф був готовий поступитися, але не бажав залишати Польщу в себе в тилу. Приготування Московії до наступу проти Речі Посполитої й таємні субсидії Стокгольма зменшили тривогу короля та уможливили укладення шведсько-польського Альтмаркського миру 1629 року. Зі свого боку, поляки остерігалися одночасно воювати проти Московії та Швеції й пішли на істотні поступки: залишили шведам контроль над балтійськими портами й дозволили збирати мито. Це допомогло профінансувати німецьку кампанію Густава Адольфа, терміни якої, здається, було узгоджено з виступом Московії проти Польщі. І справді, Москва раділа шведським перемогам й оплакувала смерть Густава Адольфа на полі битви. Стосовно її власної війни проти Речі Посполитої, то вона завершилася поразкою московитів та Полянівським миром 1634 року. Владислав IV зрікся претензій на царський трон і заходився навколо великих планів, котрі перед-

бачали співпрацю з Московією проти Швеції та Туреччини, а також подальше втілення прогабсбурзької політики. Із цією метою до Німеччини було відряджено маленький польський флот, де його захопили шведи.

Владислав IV, амбітний правитель і здібний полководець, прагнув поєднати закордонну політику зі спробами посилити королівську владу в своїй країні. Сейм підозрював, і небезпідставно, що плани антитурецького хрестового походу та визволення Балкан продиктовано внутрішніми міркуваннями та що король був здатний спровокувати конфлікт, який втягнув би Річ Посполиту в війну. Тому його плани зустрічали оспір. 1635 року в Штумсдорфі було поновлено перемир'я зі Швецією на вигідних для Польщі умовах, але справжнього миру не було. Крім того, Владислав IV не полишав численних планів складних династичних комбінацій; вони включали родинний пакт між Габсбургами та Ваза з приводу дещо гіпотетичного розподілу майбутньої здобичі, завойованої в Швеції й Туреччини.

Владислав IV помер, не здобувши шведського трону, який після зречення королеви Кристини перейшов до Карла X Густава. Спроба Владислава організувати війну на всіх фронтах проти турків і татар виявилася безрезультатною, і смерть спіткала його в той момент, коли велике козацьке повстання в Україні створило серйозну загрозу Речі Посполитій.

Козаки, як і гайдуки, були прикордонними мешканцями, котрі створили войовничі спільноти для опору періодичним татарським нападам. Від оборони вони перейшли до наступу, і їхні грабіжницькі експедиції на Чорне море часом сягали самого Стамбула. Коли Річ Посполита була в стані миру з Туреччиною, козаки ставали джерелом конфліктів між Польщею та Османською імперією, але в кризові часи вони постачали вояків. Наприклад, 40 000 козаків під проводом П. Конашевича-Сагайдачного відіграли важливу роль у Хотинській битві 1621 року. Однак сейм зневажливо відкидав претензії козаків на де факто шляхетський статус. Кількість козаків, занесених до королівського реєстру, була мізерна. Козаки служили також у приватних арміях магнатів, які тоді колонізували Україну, але нерідко вони залежали від милости цих «кролев'ят», котрі намагалися зробити непокірних козаків кріпаками. Інтереси короля та місцевих магнатів часто не

збігалися, і Владислав IV, котрий співчував козацьким наріканням, мав для козаків окреме місце в своїх турецьких планах. Цьому перешкодив сейм, а козаки стали прихильниками сильної централізованої монархії.

Козацька проблема, з її соціально-економічними та політичними аспектами, була також пов'язана з релігійними справами. Берестейська унія, згадана в попередньому розділі, яку Рим вважав кроком на шляху до об'єднання Західної та Східної Церков, а Варшава – знаряддям інтеграції україно-білоруських земель у Річ Посполиту, призвела до неочікуваних ускладнень. По-перше, непокірна православна ієрархія пішла в підпілля разом із вірними їй масами. Це залишило офіційну Уніятську Церкву ієрархією без віруючих. А коли Православна Церква здобула могутніх заступників, серед яких були деякі козацькі лідери, правителі мусили її визнати. Позаяк більшість місцевих магнатів тоді перейшли на католицизм та запозичили польську культуру, відчужені маси звернулися до козаків, котрі дещо несподівано опинилися в ролі захисників православ'я та українського народу. Отже, коли 1648 року вони знову повстали, щоби помститися за попередні поразки та здобути права, що їх, як вони вірили, вважав законними король Владислав IV, Україна палала в огні.

На чолі козаків стояв Богдан Хмельницький, котрого сучасники порівнювали з Кромвелем. Коли запорізькі козаки – самоврядна спільнота, що мешкала за дніпровськими порогами, – обрали його на гетьмана, він уклав союз із традиційними ворогами – татарами – та в низці битв (під Корсунем і Пилявцями) переміг військо Корони й магнатів. До повстанців приєдналися міщани, частина дрібної шляхти та селянські маси; разом вони заходилися різати шляхтичів і євреїв. Магнати зреагували жорстокими репресіями, які лише розпалили багаття повстання. Коли новообраний король Ян Казимір та його радники запрагли миру, «кролев'ята» цьому протидіяли. Тому подальші угоди з Хмельницьким, чия мета змінилася з автономії України в складі польської Корони до незалежної держави, були паліативами. Коли війна поновилася, поляки 1651 року здобули велику перемогу під Берестечком, проте це вже не могло вгамувати конфлікт.

Станові інтереси шляхти не передбачали поступок, а апетити українців уже не могло задовольнити збільшення

козацького реєстру та здобуття шляхетського статусу. Україна перетворювалася на політичний організм, а Хмельницький, не змігши досягти домовленості з Польщею, звернувся до Москви. У вельми контрверсійному акті, званому Переяславською угодою, який постав після тривалих переговорів, козаки визнали зверхність царя; наслідком чого стала нова російсько-польська війна. Московське військо захопило більшість східних провінцій Литви та вступило у Вільно. Ця окупація тривала кілька років. У той час, коли Річ Посполиту поглинули східні справи, вдарила Швеція: одна армія напала на Польщу, друга загрожувала Литві. Великий гетьман Литовський Януш Радзивіл, позбавлений польської допомоги та неспроможний досягти примирення з Московією, вирішив розірвати польсько-литовську унію та укласти союз Литви зі Швецією. Затаврований польською традицією як архізрадник, але істинний патріот для литовців, Радзивіл насправді був амбітним магнатом, чий протестантизм схилив його до Швеції. Для XVII століття було цілком звичним, що великі пани брали справи до своїх рук та вели переговори з іноземними правителями.

Карла X Густава, після подолання незначного польського опору, визнали королем Польщі більшість магнатів і шляхтичів. Безталанний Ян Казимір утік до Силезії. Однак стрімке й легке шведське завоювання виявилось ефемерним. Військо, що складалося переважно з найманців, поводитися як у завойованій країні. Антипротестантський запал підтримала вдала оборона паулінського монастиря в Ясній Горі коло Ченстохови. Ця, судячи з усього, чудесна подія стала одним із найбільших національних символів. Антишведський опір охопив усю країну; навіть селяни боролися проти шведів – іноземців та єретиків. Хоча герой партизанської війни Стефан Чарнецький не зміг розбити шведську армію, шведи також не змогли здобути вирішальну перемогу.

Могутність Швеції та надмірні амбіції Карла Густава налякали Європу, й виникла широка коаліція, яка охоплювала Австрію, Данію, Нідерланди, Московію та Прусію-Бранденбург. У 1611 році Варшава надала курфюрстам Бранденбурга право успадкувати Герцогську Прусію, що, можливо, було найбільшою дипломатичною помилкою століття. Тепер великий курфюрст підпорядкував свою полі-

тику одній меті: повній незалежності Пруссії. Він домагався цього невтомними зусиллями, міняючи союзників, доки не досяг домовлености з усіма учасниками конфлікту.

Союзниками Швеції в різний час були Прусія, козаки, Радзивіли, нарешті, князь Трансильванії Дьордь Ракоці. Коли уклали угоду про поділ країни, Ракоці вступив до Польщі. Проте кампанія завершилася, як ми вже згадували, його повною поразкою та скиненням з престолу, котре здійснили турки в 1657–1658 роках.

«Потоп» закінчився Олівським договором 1660 року; це був східний відповідник Вестфальського договору та Піренейського миру 1659 року, по якому настав загальний спокій. Територіяльний статус кво було відновлено; підтверджено незалежність Пруссії; Ян Казимір зрікся титулу короля Швеції. Але московська та українська проблеми були й надалі нерозв'язані. Спроба утворити Українське (Руське) князівство як третій член Речі Посполитої, що була сформульована в Гадяцькій унії 1658 року, зазнала невдачі. Проте ця спроба викликала нову фазу війни з Московією. Польські війська в 1660-х здобули кілька перемог (зокрема, під Чудновом), але вони не мали політичних наслідків. Андрусівське перемир'я 1667 року поділило Україну вздовж Дніпра, поклавши край українським національним сподіванням. Через дев'ятнадцять років, коли Варшава потребувала московської допомоги, перемир'я було перетворено на вічний мир. Це стало поворотним моментом.

Довгі десятиліття бойових дій на польській та литовській території спустошили країну. Культурні втрати внаслідок руйнувань та грабунків були величезні, багато скарбів мистецтва опинилися в шведських колекціях. Війни, епідемії та голод призвели до катастрофічного зменшення населення. Деякі частини країни втратили до 60% мешканців. Міста Краків та Варшава зменшилися відповідно на дві третини й на половину. Відчувалася велика нестача робітників, худоби та реманенту; продуктивність сільського господарства істотно зменшилася. Зі скороченням ринків та зміною торговельних шляхів економіка зазнала глибокої рецесії. Експорт зерна в Гданськ та з Гданська зменшився до третини показників початку XVII століття. Історики намагаються пояснити таке повільне відродження відновленням маноріяльної системи в сільському госпо-

дарстві, але ця система не завадила відродженню спустошеної Пруссії. Крім того, спроби замінити кріпацтво передачею землі в оренду вільним фермерам могло би мати кращі результати, ніж ті, що були насправді. Інші історики нарікали на величезний масштаб спустошення, але Московія пережила подібне спустошення на початку XVII століття без далекосяжних наслідків. Є багато аргументів на користь твердження, що «потоп» поглинув польську економіку в найгірший момент, зробивши відновлення повільним і неповним. Поза тим, треба зважити на кілька внутрішніх і міжнародних, соціоекономічних та політичних факторів, які поглибили тенденції погіршення.

Політична нація не зрозуміла уроку катастроф середини століття. Натомість вона повірила, що країну врятувало божественне провидіння та вищість вільної політичної системи, котра в 1650-х роках позначилася появою сумнозвісного *liberum veto*, яке дозволяло одному депутату перешкодити всьому сеймові прийняти будь-яку постанову. *Libertum veto* було симптомом, а не причиною занепаду країни. Однак його наслідком був параліч сейму. Десятиліття з 1662 по 1672 рік було особливо тяжке. Міт про вільний народ, що покладався на 200 тисяч шляхетних шабель, став невіддільною частиною сарматизму. Але насправді шляхта не могла й не бажала захищати країну, водночас відкидаючи вимоги створення адекватної армії. Польська політична система створила вільні інституції, але не винайшла засобів, щоби їх захистити. Бракувало саме захисного механізму. Ян Казимір із допомогою своєї норовливої дружини Марії Луїзи спробував провести необхідні реформи, але йому зашкодив рокош 1665–1666 років під проводом популярного коронного маршалка Єжи Любомирського. За умов поглиблення анархії Ян Казимір зрікся трону, напроорокувавши співвітчизникам, що коли вони не зміняться, країну роздеруть сусіди. І справді, сусідні країни бажали зберегти польську «золоту свободу» та перешкодити реформам. Для цього Швеція та Пруссія-Бранденбург уклали угоди 1667, 1686 та 1697 року, Австрія та Московія – 1675-го, нарешті, Австрія та Пруссія-Бранденбург – 1686 року. Річ Посполита перетворювалася на об'єкт міжнародної політики й арену іноземних інтриг.

Ян Казимір сподівався провести на трон французького принца, але шляхта обрала безбарвного князя Міхала

Корибута (Вишневецького), батько котрого здобув собі славу в козацьких війнах. Як зазначають політичні історики, новий король знав кілька мов, але не мав що сказати жодною з них. Його коротке правління було сповнено внутрішнього хаосу й стало свідком приниження Польщі від Туреччини за Бучацьким договором, що призвів до втрати Поділля. Наступником Михайла на троні був видатний полководець Ян III (Собеський), можливо, останній видатний польський король. Стримуваний постійними інтригами магнатів, він не зміг здійснити свого великого плану проти Бранденбурга – завоювання Прусії з франко-шведською допомогою. Під тиском обставин змушений провадити прогабсбурзьку політику, спрямовану проти Османської імперії, він привів під Відень переможне військо, котре, як ми вже згадували, разом із німцями вщент розбило турків у 1683 році. Це був останній польський бойовий подвиг, і в наступні роки Річ Посполита грала другу скрипку в союзі з Австрією. Мир приніс повернення Поділля й нічого більше. Справжнім переможцем був Відень, і силовий баланс у Центрально-Східній Європі змінився на його користь. Підписавши 1686 року мирний договір з Московією, Польща вступила на шлях майбутньої залежності від Російської імперії. Можливо, був шанс виправити становище, але перше десятиліття XVIII століття, коли Габсбурги перемогли Ракоці, позначилося втягненням Польщі в Північну війну з її фатальними наслідками.

Освічений абсолютизм чи освічена свобода?

XVIII століття

Просвітництво є найпоширенішим терміном для означення панівних тенденцій XVIII століття. Зазвичай розрізняють раннє Просвітництво, приблизно з 1715-го по 1748 рік, та зріле Просвітництво наступних десятиліть. Центральна-Східна Європа зазнала здебільшого впливу останнього. У певному сенсі «просвітництво» можна вважати рівнозначним популяризації інтелектуальних і наукових досягнень XVII століття, що їх уособлювали Лок, Декарт і Ньютон. Для Імануїла Канта воно означало дозрівання людини та заклик до використання власного розуму. І справді, вислів «*sapere aude*» (май сміливість бути розумним) став гаслом, а віра в прогрес – об'єднувальним закликом. Із такими словами, як чеснота, щастя, гуманність та свобода, зростала нова надія для людства на протипагу відчаєві, що його породили війни та голод минулого століття.

Для прибічників Просвітництва поширення світла було хрестовим походом проти упереджень, ірраціональних традицій, обскурантизму та гніту минулого. Світ, яким правили закони природи, здавався величезним механізмом, де Бог був Великим Іодинникарем чи Архітектором. Скепсис щодо метафізичних спекуляцій та релігійного догматизму поєднувався з відразою до фанатизму та часто приводив до антиклерикальної позиції, оскільки церква була невід'ємною частиною старого режиму. Однак, попри схильність до секуляризму й навіть неопоганства, виникали нові форми релігійності, наприклад, пієтизм чи деїзм. Так само,

як єзуїти були в авангарді Католицької Реформації, щойно посталі франкмасони стали поборниками Просвітництва. Їхня роль у Центрально-Східній Європі була особливо важлива, а перша ложа в габсбурзькій державі виникла в Чехії.

У добу, коли віра в розум та вільне дослідження стояли на чолі інтелектуального руху, навчанню та освіті надавали особливого значення. Справді, XVIII століття позначилося створенням наукових товариств, академій та нових освітніх систем. Зростання кількості публікацій, увінчане великою Енциклопедією Дидро та д'Аламбера, сприяло поширенню нових ідей. Французи були попереду: імена Монтеск'є, Вольтера та Русо найшвидше спадають на думку. Появу в 1748 році «Духу законів» Монтеск'є можна вважати початком Просвітництва у вузькому розумінні.

Із багатьох поглядів XVIII століття було блискучою добою, яка залишила багату культурну спадщину. В мистецтві та архітектурі відбувся перехід від бароко й рококо до неокласицизму; в літературі виникли нові жанри. Вишукане й космополітичне товариство салонів, де панували чутливість та сентименталізм, дали Талейрану підставу з ностальгією згадувати про солодке життя за старого режиму. Цю культуру відображає музика Моцарта, яка з плином часу не втратила своєї величчї й принадності. Звісно, існувала й темна сторона. Це було також століття хиткої моралі, корупції, брутальності та злиднів. У суспільстві, що було позначено духом занепаду, процвітали такі авантюристи й шарлатани, як Казанова та Каліостро, міняючи Париж на Варшаву та Рим на Чехію.

Вплив нових ідей поглиблювався існуванням нерозв'язаних проблем у політичній, соціальной та економічній сфері у всій Європі й навіть поза нею. Американська, французька та польська революції здавалися сучасникам неминучою розв'язкою. Однак Європу характеризували чимало відмінностей. У багатьох країнах спостерігали демографічне зростання, навіть демографічний вибух. З 1720-го по 1790 рік населення Англії зросло з 6 до 9 мільйонів, населення Франції в 1780–1789 роках – із 18 до 24 мільйонів. З 1720 по 1790 рік населення Угорщини подвоїлося (з 4,1 до 8,5 мільйонів); населення чеських земель з 1670-го по 1750 рік зросло на 75%. Після перших перенесів у Центрально-Східній Європі (1754 року в Чехії, 1784 року в Угорщині, 1791 року в Речі Посполитій) про статистику можна гово-

рити більш упевнено. Однак демографічні тенденції не вичерпували змін. Наприкінці XVIII століття маленька країна Англія вступила на шлях до могутності внаслідок сільськогосподарської, а згодом промислової революції, які збільшили дистанцію між островом та континентом. Нагромадження капіталу, безперечно, було передумовою такого злету. Чи допомагала в цьому процесі держава?

Сучасникам здавалося очевидним, що держава має бути знаряддям прогресу, але форма правління породжувала суперечки. Монтеск'є вихваляв англійську обмежену монархію, бо хибно вірив, що вона побудована на розподілі влад. Вольтер виступав за сильне монархічне правління: правителі, керуючись засадами Просвітництва, мали діяти, як королі-філософи. Русо надавав перевагу республіці й, на противагу багатьом західним діячам, позитивно оцінював польське *liberum veto*, оскільки воно демонструвало, що «спільна воля» була чимось більшим, аніж просто сумою голосів. Можливо, Вольтер найкраще підсумував наявні альтернативи: «Щоб держава була могутньою, народ або має користатися свободою, ґрунтованою на законі, або ним має правити сильний та непохитний уряд»²². Особливо це стосувалося тогочасної Центрально-Східної Європи.

Слабкість регіону була очевидною, зокрема в економічній сфері. Якщо взяти за 100% прибутки Франції, то в 1700 році прибутки Австрії становили 26%, а прибутки Польщі – лише 3%. На 1788 рік показник Австрії дорівнював 43%, а польський зменшився до 2,7%. Становище Польщі вражає, якщо взяти показник зібраних податків на душу населення. У 1785 році він становив 2,9% від аналогічного показника в Нідерландах, 4,8% Франції та 8,3% Габсбурзької монархії. Стосовно військової сили, якщо в середньому в Європі був один вояк на 100 мешканців, то в Польщі – один на 500–600.

Чи можна було подолати таку велику відстань лише за допомогою сильного правління, «освіченого деспотизму» за словами, які вперше вжив Мерсьє де ла Рив'єр 1767 року? Цей термін містив певну суперечність, пов'язуючи просвіту з деспотизмом. Він поєднував такі концепції, як особисті та громадянські права, суспільний договір та природне право, зробивши деспотичного правителя опікуном та виконавцем інтересів незрілого народу. Правитель мав керувати для блага народу, ототожнюючи народне благо з державним. Роль

монархії пояснювали зовсім не її божественним походженням, а лише високою ефективністю. Уряд мав навчити народ його нових завдань через школи, підпорядковані режиму. Це звільнило б народну енергію в економічній сфері через усунення примусу та політику державного втручання – меркантилізм чи його центрально-європейську версію – камералізм. Камералісти намагалися збільшити державні надходження завдяки закордонній торгівлі (переважно в статичному розумінні), яку вони вважали за основне джерело багатства. Через встановлення тарифів вони прагнули досягти сприятливого балансу, заохочуючи експорт готових продуктів та обмежуючи їх імпорт. У випадку габсбурзької монархії така політика призвела до фактичного поділу праці всередині держави, зробивши Австрію та Чехію виробниками готових товарів та залишивши Угорщині роль постачальника продуктів сільського господарства.

Уряд мав формувати ефективну бюрократію, утримувати постійну армію, забезпечувати однорідну систему загального оподаткування, запроваджувати новочасну освітню систему, проводити правові реформи та підвищувати рівень життя в країні завдяки зростанню продуктивності та обсягів виробництва. За словами угорського історика Д. Косарі, освічений абсолютизм був спробою частини «держав відсталого європейської периферії досягти рівня розвиненішої частини Європи <...>, залишаючись у рамках феодалізму»²³. Під феодалізмом автор розуміє режим земельної аристократії, ґрунтований на праві народження. Косарі схильний відкинути інтерпретацію, за якою освічений абсолютизм був революційною спробою буржуазії або, навпаки, засобом оборони від буржуазних амбіцій.

У такій схемі конфлікт між монархією та шляхетною нацією скидається на конфлікт, що стосується модернізації, зіткнення прогресу з регресом. Однак не треба спрощувати цю складну проблему. По-перше, не все, що уособлював освічений абсолютизм, можна вважати за модернізацію. По-друге, освічений абсолютизм був не єдиним шляхом до прогресу, бо залишалася альтернатива, котру згадає Вольтер, – «свобода, що базується на законі». Її можна назвати освіченим конституціоналізмом у монархічному або республіканському варіанті чи, стисліше, освіченою свободою. Зразком цього була польська конституція від 3 травня 1791 року та боротьба в тому ж напрямку в Угорщині.

Чи могла модернізована й централізована держава залишатися багатонаціональною, як усі три країни Центрально-Східної Європи? Процес відмови від справді інтернаціональної латини на користь ефективнішої панівної мови або мов не міг не породити реакцію, початки котрої спостерігалися в Габсбурзьких землях наприкінці XVIII століття. Отже, просування освіченого абсолютизму за умов суперечок між монархією й станами в Чехії та Угорщині ускладнювалося мовними проблемами. У Речі Посполитій політику, спрямовану на більшу однорідність, послабляли великі відстані та слабкі зв'язки, а в перші шість десятиліть ще й династична унія з Саксонією.

Питання, чи було Просвітництво в Центрально-Східній Європі завезеним продуктом, викликає дискусії. Деякі історики вважають «європеїзацію» регіону аналогічною до процесів у Японії наприкінці XIX століття й у так званому «третьому світі» XX століття. Це дещо надумано. Навіть якщо в XVII столітті Європа зазнала певної орієнтації та повернулася спиною до Заходу, навіть якщо переважав сарматизм та ставлення «*extra Hungariam non est vita*» (по-за Угорщиною життя немає), регіон був невіддільною частиною Європи. Стимул, отриманий у минулому – християнство, Відродження, Реформація, Контрреформація – було вповні сприйнято. Як зазначає французький історик Л. Февр, вогонь у Польщі жеврів під понелом, накопиченим у XVII столітті та за часів саксонського правління. Бракувало лише вітерця, щоби запалало полум'я. Щоправда, соціально-економічний контекст Центрально-Східної Європи відрізнявся від більшості розвинених країн Заходу, але проблема полягала не в пересаджуванні іноземних та несумісних ідей, а радше в їхньому прийнятті та завоюванні без ризику втратити власну ідентичність.

Просвітництво приходило переважно з Франції, і французи, як зауважив реформатор Станіслав Конарський, були для поляків тим, чим греки були для римлян. «Філософи» мали живий, хоч іноді й критичний інтерес до регіону, який породжував зустрічний інтерес. Угорські читачі «Духу законів» Монтеск'є оцінили його зауваження, що монархія без дворянства перетворюється на деспотизм. На «Суспільний договір» Русо посилалися, коли стверджували, що Йозеф II порушив контракт із угорською нацією. «Думки про польське врядування» Русо було

перекладено польською 1789 року, а наступного року – угорською. Знайомство польських магнатів із французькими фізіократами відбулося раніше. Звісно, терміни «революція», «патріот», «повстання» часто викривляли в інтересах реформаторів чи консерваторів. Реформаторський запал доводив до наслідування всього іноземного та заперечення вітчизняних досягнень. «Польща залишається в XV столітті, – журився письменник, що писав у різних жанрах, і політик Станіслав Сташиць, – а вся Європа вже довершує XVIII-те»²⁴. Прибічники реформ одягали західне вбрання, Річ Посполиту сколихнула відома суперечка між «вусами та перуками». Однак згодом почали говорити про сприйняття та інтеграцію нових ідей у польську культуру й традицію та про відновлення зв'язків із Заходом.

Просвітництво істотно вплинуло на євреїв Центрально-Східної Європи – найбільшу громаду на континенті, яка швидко зростала. Наприкінці XVIII століття вона сягала, ймовірно, одного мільйона в Польщі, 68 тисяч у Чехії, 80 тисяч в Угорщині, наближаючися до 200 тисяч у всій габсбурзькій монархії. Просвітництво було викликом і надавало можливість емансипації та асиміляції. Рух Гаскала, що виник у Берліні, виступав за модернізацію; у Речі Посполитій найсильнішими були хасиди, які віддавали перевагу вірі, а не знанню й наполягали на відокремленні від християнського світу. Виникнення секти франкістів призвело до їхнього навернення в християнство та злиття з польською шляхтою. Проте в 1768 році єврейська автономія в Польщі ослабла, а спроби досягти нової конституційної угоди були перервані поділами країни.

У габсбурзькій монархії, де євреї жили за суворіших дискримінаційних обмежень, Марія Терезія пішла на деякі поступки, хоча якось вона обдумувала вигнання євреїв із Чехії та Моравії. До зміни статусу євреїв спричинились економічні міркування. Зокрема, в Угорщині євреї заповнювали простір, що його полишила шляхта, у торгівлі та фінансах. Найрішучіших заходів було вжито із запровадженням йозефінізму. Більшість обмежень скасували, відкриваючи євреям шлях до освіти, бюрократичних посад та військової служби. Асиміляцію здійснювали, примусово надаючи німецькі прізвища замість традиційних патронімів; 1783 року з'явилася єврейська школа з німецькою мовою викладання.

Перші десятиліття

У XVIII столітті Чехія жила в тіні Білої Гори та всього, що вона символізувала. Однак уявлення про темні часи, на кшталт саксонського періоду в Польщі, є певним перебільшенням. Відбувалося стабільне демографічне зростання: 1754 року в Чехії мешкало 2,1 мільйона людей і 900 тисяч у Моравії, а через сорок років спільне населення сягло 4 мільйонів. Щільність населення становила 40 чоловік на 1 км, наближаючись до показників Західної Європи. Проте міста занепадали, і навіть Прага здалася занедбаною англійському мандрівникові, котрий 1716 року зауважив тільки «деякі рештки її давньої пишноти»²⁵.

У важкому становищі залишалися селяни: понад 70% їхніх прибутків забирали держава, церква та пан. Панщина була значно більшою, ніж в Угорщині, але після селянського повстання 1680 року панам стало складніше змушувати до неї селян. Селянські бунти відбувалися й далі: 1717 й 1738 року в Чехії та 1735 року в Угорщині.

Трансформація шляхти тривала. 1757 року кількість старих (добілогорських) родин зменшилася до 87 (втратили становили 71%), а тих, що вели родовід з 1620–1654 років, – до 53; тут спад був навіть більший. Внаслідок стабільного напливу ззовні на середину XVIII століття іноземна та «нова» шляхта становила більшість. Хоч деякі родини пишалися своїм чеським походженням, наприклад Кінські, інші просто вважали себе аристократами Чеського королівства. Однак переважання німецької та італійської мов не означало денационалізації, бо патріотизм та мова в ті часи не були цілком тотожні. У соціальной та політичній поведінці стара та нова шляхта також не виявляли великих відмінностей; обидві групи були здебільшого пасивними.

Політичну пасивність шляхти можна оцінити з того, як легко вона погодилася на Прагматичну санкцію – найважливіший документ першої половини XVIII століття, що затверджував неподільність Габсбурзької монархії та поширював право спадкоємства на жінок. Та сама шляхта 1741 року обрала королем Чехії Карла Баварського – противника Прагматичної санкції, щойно він вступив у країну.

Сейм уже не міг визначати податки. Уряд встановлював загальну суму, а сейм тільки вирішував, як її збирати.

Виконавчий комітет сейму (Landesausschuss, Zemský výbor) був покiрним знаряддям у руках адміністрації.

Про важливі економічні процеси кінця XVIII століття йтиметься нижче, коли звернемося до джерел національного відродження, якому присвячено наступний розділ. Тут можна лише зауважити тривання культури Контрреформації, апогеєм якої стала канонізація Яна Непомука 1729 року, та стабільний прогрес німецької мови. Серед інших явищ треба виокремити твори Гелазіуса Добнера, котрого дехто вважає батьком чеської історіографії, й малярство Петра Брандлія вдома та Яна Купецького за кордоном. Коли в країну проникли ідеї Просвітництва, їхніми носіями були франкмасони та розенкройцери.

Угорщина розпочала друге десятиліття XVIII століття під знаком Сатмарського договору, в якому Габсбурги пообіцяли угорцям амністію, релігійну свободу, повагу до конституції та скликання сейму. Однак подальші події визначала здебільшого політика реконструкції, яка передбачала трансформацію центрального уряду в напрямку більшої ефективності та бюрократизації, а також поновне заселення країни.

Сатмар приніс повне визнання шляхетських привілеїв і розглядав політичну націю як партнера в контролюванні комітатів та нижньої палати сейму. Але вже резолюції сейму 1712–1715 років фактично ліквідували неефективне шляхетське ополчення (*insurrectio*) та заснували регулярне угорське військо, яке наполовину складалося з іноземців і яким командували австрійські офіцери. Хоча головнокомандувачем номінально був воєвода, військо підпорядковувалося Військовій раді у Відні та фінансувалося з податків, що їх сплачували міщани та селяни.

У 1722–1723 роках реорганізовано центральну адміністрацію та судочинство через створення й трансформацію головних установ. У місті Пожонь, а після 1785 року в Буді функціонувала Рада намісників (*Consilium regium locumtenentiale*). Хоча вона складалася з осіб, яких призначав король, той факт, що в Раді головував виборний воєвода, робив її самостійнішою за відповідний орган у Чехії. Наприкінці XVIII століття таке становище змінилося: двома останніми воєводами були ерцгерцоги Габсбурги. Угорську придворну канцелярію, на відміну від чеської, було поєднано з Радою намісників. Третій орган, Угорська палата (Самега), теоретично був незалежним від Придворної

палати (Hofkammer), але його статус був двозначний. Як ми вже згадували, Трансильванія, Банат і Військова Країна зберегли окремі адміністрації; на спроби сейму посилювати централізацію в землях Корони святого Стефана Відень дивився з великою підозрою.

Положення на папері важили менше, ніж реальні практики, й у цьому сенсі влада мала перевагу. Щодо основних конституційних змін, апогеєм стала Прагматична санкція, якою король-імператор прагнув забезпечити своїй дочці Марії Терезії успадкування всіх габсбурзьких земель. Угорський сейм ухвалив санкцію 1722 року, а сейм Трансильванії – за рік перед тим. Сейм Хорватії, наполягаючи на своєму окремішньому статусі, вже ухвалив Санкцію 1721 року. Тепер усі землі Корони святого Стефана формально входили до складу «єдиного й неподільного» організму, хоча було підтверджено особливий статус Угорщини.

Аристократія, як і раніше, панувала всередині політичної нації, але зміни в її характері та позиції ставали помітніші. Хазяйновиті й заповзятливі магнати попередніх двох століть поступилися паразитичним, часто відсутнім землевласникам, які витрачали гроші при дворі у Відні. Перейшовши на французьку та німецьку, вони дедалі дистанціювалися від шляхти навіть у мові. Вище офіцерство та чиновництво, отримуючи шляхетство, вливалось в лави аристократії. Більша частина прибутків цієї групи тепер походила від сеньйоріяльних прав та монополій, а велику частину маноріяльної землі було віддано в оренду селянам. Торгівля волами перейшла до рук селян та дрібної шляхти.

«Золотий вік» шляхти залишився позаду, вона стала більш провінційною та хutorянською. Заборона некатолікам займати громадські посади (1731) вдарила передусім по шляхтичах-кальвіністах. Хоча формально угорській шляхті не було заборонено займатися торгівлею та ремеслом, як у Польщі, ці групи в обох країнах мали багато спільного. Обидві охоплювали всю економічну піраміду від безземельних оподаткованих шляхтичів до багатих аристократів; обидві виявляли консервативну та хutorянську ментальність.

Позиція міщан, які найбільший прибуток одержували з виноробства, якщо й змінилася, то на гірше. Кількість і без того малих міст не зросла з початку XVI століття. Лише вісім

міст із населенням понад 10 тисяч мешканців мали статус королівських. У 1720 році Буда мала лише 12 тисяч мешканців, а Пожонь – близько восьми тисяч, і хоча через пів століття відповідні цифри становили 22 000 та 28 000, за європейськими міськими стандартами це було небагато. Західні політичні ідеї практично не зачепили міщанства, і з цього погляду потенційним чи реальним третім станом у французькому розумінні була шляхта. Доля селянства погіршилася, і більшість гайдуків та вільних селян стали кріпаками. Понад половина орної землі на середину XVIII століття перебувала в руках магнатів. Тягар великих податків та військових повинностей лягав на плечі селянства, що призводило до виступів, на кшталт повстання сербських селян 1735 року.

Спустошення села, що почалося ще в турецькі часи й тривало під час недавньої війни Ракоці, за яку заплатили життям 85 тисяч вояків та ще більше мирного населення, вимагало політики реконструкції та поновного заселення. На щастя, тепер Угорщина вже не була полем битви; у XVIII столітті війни з турками тривали переважно на сербських, боснійських чи волоських землях. Однак війни та Пожаревацький і Белградський мирні договори спричинили міграцію населення, здебільшого з периферії та центру країни. Спонтанні міграції та переселення, що їх фінансував уряд, значно змінили етнічний склад Угорщини. Кількість румунів та сербів зросла, збільшилася також питома вага німців – так званих швабів, котрих тепер нараховували мільйон. За підрахунками, наприкінці XVIII століття мадяри становили лише 40% мешканців країни.

Німецька мова панувала в палацах та війську, латина – в школі, суді та сеймі; не дивно, що угорській літературі велося зле впродовж більшої частини цього періоду. Культурне та національне відродження розпочалося тільки в другій половині XVIII століття.

Розвиток Речі Посполитої виявляв спільності й контрасти до Чехії та Угорщини. З бундючних, вульгарних та марнославних польських магнатів насміхалися в Європі. Але їхня влада була незмірно більша за владу габсбурзьких аристократів. Стосовно політичної боротьби в країні, то, за словами Анджея Суліми Камінського, її характеризували три головні течії: республіканство, конституціоналізм та монархізм. Зі свого боку, король Август II мав на меті впровадження абсолютизму.

Польська політична культура перших десятиліть XVIII століття виглядала як «екзотичний анахронізм». Не досить, що країні бракувало належної постійної армії, відповідних податків та бюрократії (трьох складових, необхідних для модернізації); серед шляхти панувала думка, що вони зовсім не були потрібні. Візію анархічного суспільства, ґрунтованого на «золотій свободі», яке сусіди не зачіпають, бо воно нікому не загрожує, втілено в знаних словах «*nierzadem Polska stoi*». Це означає, що безлад було піднесено до рангу системи. Шляхта втрачала свої громадянські чесноти й ставала щораз нетолерантнішою та упередженішою. 1718 року з сейму виключили депутатів-кальвіністів, а за наступні двадцять років некаатолики втратили право обіймати громадські посади та зберегли лише обмежену можливість практикувати свою релігію. Католицько-протестантський конфлікт у Торуні завершився смертним вироком для мера-лютеранина та його спілників; «розправа» викликала резонанс у всій Європі. Особливо ретельно образ нетолерантної Польщі культивували в Берліні та Санкт-Петербурзі.

Такі події в Речі Посполитій важко було передбачити на початку XVIII століття. Можна було говорити лише про занепад, а не про катастрофу. Трон Польщі був об'єктом амбіцій французького принца де Конті та курфюрста Саксонії Августу. Після подвійних виборів переміг Август. Династична унія з Саксонією спочатку здавалася вдалою комбінацією. Саксонія могла стати політичною базою для Августа, котрий бажав посилити свої позиції, відвоювавши Лівонію у Швеції. Проте лютеранська Саксонія була несумісна з амортною католицькою Річчю Посполитою. Амбіції короля – чужоземного монарха, який мешкав переважно в Дрездені, породжували підозри. Його закордонна політика спричинила катастрофу. За влучними словами Ростворовського: «Що вище він цілив, то нижче впав».

Втягаючи 1700 року неохочу Польщу в Північну війну проти Швеції, Август II трагічно помилився. Карл XII Шведський не лише переміг російського царя Петра I – головного союзника Августа, – але й удерся до Польщі та спустошив країну, відтіснив Августа до Саксонії та примусив зректися престолу. У Карла вже був наготові кандидат на польський трон – юний Станіслав Лещинський, котро-

го незабаром обрали королем. Проте 1709 року ситуація радикально змінилася. Повна поразка шведів під Полтавою дала змогу Августові повернутися до Польщі, але також узалежнила його від Петра I. Згодом Август намагався послабити цю залежність, проте його шанси були незначні, бо ситуація в країні дедалі погіршувалася.

Повільний процес відновлення Речі Посполитої після руйнувань XVII століття не лише зупинився, але й повернув у зворотному напрямку. Збитки, яких заподіяли шведські, саксонські та російські війська, були згубні, а епідемія бубонної чуми допомогла спустошити країну, населення якої зменшилося до шести чи семи мільйонів. Політична ситуація виглядала хаотично. Авторитет короля різко впав, а ворожі просаксонські та прошведські угруповання вийшли з-під контролю. Гетьмани (вищі військові командувачі), роль котрих було зведено до незалежного політичного фактора, перешкоджали королеві й вели переговори з іноземними дворами. Тогочасне становище можна назвати дезінтеграцією суверенітету. За правління Августа вісім із десяти сесій сейму завершилися безрезультатно. Королеві задуми запровадити в Речі Посполитій абсолютизм та зробити корону спадковою для своєї династії Ветинів було скомпрометовано поразками в Північній війні; його пізніші плани державного перевороту за допомогою саксонських військ спричинили драматичну реакцію. Пьотр I виступив посередником між потужною конфедерацією, якою він маніпулював, та королем. За присутності російських військ «німий сейм» (депутатам було заборонено виголошувати промови) ухвалив угоду. Саксонські війська мали вирушити додому, але було засновано невелику регулярну армію, котру фінансували з постійних податків; владу гетьманів дещо обмежено, а місцеві сеймики послаблено. Тому було би перебільшенням говорити про остаточну поразку короля чи поворотний пункт у російсько-польських відносинах. Якби Августові вдалося створити коаліцію для стримання могутності петровської Росії, позиція Речі Посполитої могла би значно посилитися. Однак про його мотиви здогадувалися, і Прусія та Росія підтвердили свою політику збереження Речі Посполитої у стані анархії. Переможений, Август зосередився на справах забезпечити спадкоємство своєму синові. Ця проблема особливо загострилася на час смерті короля 1733 року.

Знову відбулися подвійні вибори, і сила розв'язала проблему. Вдруге обраного короля Станіслава Лещинського підтримувала більшість країни, але саксонське та російське військо витурило його геть. Відтак війна за польський спадок тривала на Райні й не мала жодного впливу на Польщу, де королем визнали Августа III. Однак Лещинський, чю дочку пошлюбив Людовік XV, отримав як компенсацію герцогство Лотарингія, котре згодом як посаг мало бути передано Франції.

На відміну від свого батька, Август III був бездіяльним і не цікавився політикою. Упродовж його правління з-поміж країн жодна сесія сейму не мала результатів. Польща безсило спостерігала анексію колись польської Силезії, яку здійснив Фридрих II Пруський. Незважаючи на нейтралітет Польщі, її територію постійно порушували російські та пруські війська під час воєнних маршів; країну наповнювала знецінена валюта. Польща перетворювалася на «придорожню корчму» для небажаних та неохочих платити гостей.

Після того, як абсолютистські плани було дискредитовано, а «золота свобода» призвела до хаосу, конституційна реформа стала єдиним шансом посилити сейм, створити центральну виконавчу владу, запровадити лад у фінансових та військових справах, сприяти торгівлі та промисловості, відбудувати міста й узяти злиднених та пригноблених селян під захист держави.

Поновне обрання Лещинського було ковтком свіжого повітря в польській політиці, а згодом його двір у Люневелі став центром раннього Просвітництва, яке звідти поширювалося на Польщу. «Вільний голос», що його написав або надихнув сам екс-король, став викликом сарматській ментальності, яка вважала будь-який прогрес за шкідливий іноземний вплив. Піяр Шимон Конарський, котрий уперше вжив слово «сарматизм» у критичному значенні, протиставляв відсталість Польщі досягненням інших республіканських режимів: Венеції, Швейцарії, Нідерландів і, хоч як це дивно, Англії. У своєму творі «Про ефективну організацію рад [сеймів]» він навіть зважився засудити саме *liberum veto*. Однак, окрім творів, свій справжній внесок Конарський зробив на ниві освіти. Напис на медалі, яку він згодом отримав: «Тому, хто наважився бути мудрим», – підкреслював його піонерську роль. На переконання Конарського, Річ По-

сполита не могла подолати відсталість без нової еліти, вихованої на модерних ідеях та громадянських чеснотах. Член ордену піярів, Конарський реформував їхню шкільну мережу, запровадивши до навчальних предметів іноземні мови та точні науки. Школи були серед перших посередників у поширенні ідей Просвітництва в Польщі. Елітарний Collegium Nobilium, заснований у Варшаві 1741 року, мав слугувати взірцем, який невдовзі наслідували єзуїти.

У цей час стали помітними й інші ознаки змін. У Варшаві величезна книгозбірня Залуських стала першою публічною бібліотекою в країні. Її рукописи та книжки згодом (після поділів Польщі) потрапили до Санкт-Петербурга й їх передали тамтешньому новому університету.

Економічні зміни можна виправдано вважати першою фазою протоіндустріального розвитку. Мир, що запанував у Речі Посполитій після Північної війни, тривав кілька десятиліть, створивши сприятливі умови для економічної активності. Період 1720–1760 років характеризує зростання мануфактур, розташованих у магнатських маєтках, де використовували здебільшого кріпацьку працю. Мануфактури виробляли скляні, текстильні й металеві вироби для внутрішнього ринку. Почалося відновлення сільського господарства. Збільшення експорту через Гданськ приносило зиск земельній шляхті. До країни запрошували іноземних робітників та фахівців, переважно з Саксонії, а також з Італії та Франції. Звісно, прогрес був повільний; консервативні й хуторянські погляди переважали. Проте для реформаторів було очевидно, що політична система вимагала глибинних змін і Річ Посполита мусила змінитися, аби бути здатною протистояти Росії, Пруссії та Габсбурзькій монархії, котра сама в той час перебувала в процесі перетворень.

Марія Терезія та йозефінізм

У середині XVIII століття Європу роздирали два великі конфлікти: війна за австрійський спадок (1740–1748) та Семирічна війна (1756–1763). Оскільки Габсбурзька держава була серед головних учасників обох воєн, вони значно вплинули на її внутрішнє життя. Перший конфлікт почався 1740 року, коли право Марії Терезії на спадкоємство габсбурзьких земель оскаржив Фридрих II Пруський, який зненацька захопив Силезію. Зі свого боку Карл Баварсь-

кий претендував на трон імперії, котрий Марія Терезія як жінка посісти не могла, а також на корону Чехії, і зайняв Прагу. Прусько-баварська угода загрожувала цілком імовірним поділом земель Корони святого Вацлава: Чехія відійшла б до баварських Вітельсбахів, Силезія – до Іюгенцолернів, Верхня Силезія та Моравія – до Ветинів. У такій критичній ситуації Марія Терезія звернулася до угорців, які на засіданні сейму драматично запропонували правителю своє «життя та кров». Марія Терезія ніколи не забувала про підтримку угорців, як ніколи остаточно не вибачила чеській шляхті обрання свого суперника Карла.

Військові дії, зосереджені здебільшого на силезькій та чеській землі, довели перевагу військово та фінансово ефективною Пруссії над просторою габсбурзькою монархією. Наслідком була практично повна втрата Силезії, що гостро відчувалося. Це була одна з найрозвиненіших економічно провінцій, текстильна й металургійна промисловість якої приносила Габсбургам понад 21% їхніх прибутків (поза Угорщиною). Силезія також була важливим покупцем збіжжя та напівготових продуктів, а до того ж воротами та провідним учасником північної торгівлі. На той час в Силезії мешкало чимало польськомовного населення. Для посилення країни після такої втрати уряд збільшив військовий бюджет на 10%, розпочав тарифну війну, спрямовану на розорення тепер уже пруської Силезії, та заходився навколо індустріалізації Чехії, підтримуючи водночас Угорщину як хлібну комору габсбурзьких земель.

Економічні реформи Марії Терезії та її сина Йозефа II були спрямовані не тільки на відшкодування втрати Силезії, але й відповідали на розгортання економічної кризи, що серед іншого характеризувалася низькими продуктивністю та рівнем життя. Бажання перевершити голандців та англійців було помітним уже в економістів XVII століття. Чиновники в Чехії виступали за нову фіскальну політику, систематичну підтримку мануфактур та запрошення експертів із протестантських країн, що вимагало релігійної толерантності. Було очевидним, що держава мусила втрутитися в селянсько-панські стосунки не лише з гуманітарних, а й з економічних міркувань. Однак перші спроби, як-от спроба Карла VI, здійснена 1723 року, залишилися на папері.

Перш ніж розглянути розвиток Чехії та Угорщини, треба спочатку стисло оглянути загальний характер ре-

форм Марії Терезії та Йозефа. Загалом, метою імператриці було збереження й посилення габсбурзької спадщини. Її єдність мала бути посилена шляхом централізації, більшої адміністративної та правової однорідності, освітніх і соціально-економічних заходів, призначених підвищити рівень життя. Хоча йозефізм мало схожі цілі, але було ідеологічно мотивоване й, отже, більш доктринерське. Це був класичний випадок освіченого абсолютизму під гаслом: «Усе для народу, але без його участі». Йозефінські реформи були нові в тому розумінні, що від імені народу держава прагнула обмежити не лише політичну владу шляхти, але навіть її привілеї. За такими реформами, як запровадження цивільного шлюбу, рівність прав жінок чи підтримка німецької мови як універсального знаряддя комунікації в адміністрації та вищій освіті, стояли раціональні й утилітарні мотиви. Запал і поспіх Йозефа в запровадженні реформ був політично невиправданий і призвів до шляхетської реакції та призупинення багатьох законів. Один зі збережених, хоч і був обмежений на практиці, стосувався часткового звільнення селян.

Державний підхід до селянського питання добре ілюструє вислів Марії Терезії, що вівцю слід добре годувати, аби вона давала більше вовни й молока. Щоб зробити селянство продуктивним суспільним класом, який би постачав рекрутів у військо та платив податки, треба було визначити мінімальний розмір селянських наділів та максимальний обсяг повинностей. Це означало втручання в права шляхетних землевласників, котрі користалися з персональної та правової залежності кріпаків і вважали їх робочою силою в своїх маєтках. Низкою так званих урбаріяльних патентів – 1771 року в Австрії, 1767 року в Угорщині, 1775 року в Чехії та Моравії, де того року відбулося велике повстання – селян було класифіковано, а їхні повинності визначено та зменшено. Пізніше панщину в маєтках Корони було замінено на ренту, а особисту залежність (*Leibeigenschaft*) скасовано. У декреті 1781 року Йозеф II поширив скасування особистої залежності на всі земельні маєтки. Це означало, що селяни могли одружуватися, пересуватися й обирати професію самостійно. Судову залежність від пана було замінено на досить складну систему розподілу повноважень між паном і державою. У 1785 році цей декрет було поширено на Угорщину й Трансильванію. У Тран-

сильванії, де не впровадили урбаріальний патент, звільнення від особистої залежності відбулося після повстання селян, переважно румунів, проти угорських панів 1784 року, але не стало на заваді новому повстанню 1786 року. Попри всю користь від реформ, наслідки були суперечливими, адже селяни тепер платили вищі податки та відбували тривалий термін військової служби, крім Угорщини, яка була вільною від військової повинності.

Про реформи на адміністративній ниві, складні й непослідовні, пов'язані з мінливою політичною та фінансовою ситуацією, ми не можемо розповісти докладно. Це стосується й численних церковних, освітніх та інших реформ. На загальноавстрійському рівні маємо відзначити політику, спрямовану на створення чи реорганізацію центральних органів у Відні, підкріплених професійною бюрократією та поліцією. Водночас сейми втратили свою адміністративну владу та право призначати посадовців – визначальна подія – й відтак скликалися з монаршої волі. Щоб уникнути обмежень коронаційної присяги, Йозеф відмовився бути коронованим королем Чехії чи Угорщини, а священну корону святого Стефана було відправлено у віденський музей. Перевершивши традиційну габсбурзьку політику обмеження незалежної влади Католицької Церкви, Йозеф практично перервав її зв'язки з Римом, окрім суто духовних питань. Діючи на свій розсуд, він оподаткував або ліквідував «непродуктивні» чернечі ордени. У 1781 році Йозеф видав Декрет про толерантність, який надавав протестантам і православним право вільно відправляти службу та обіймати посади.

Реформа освіти, яку розпочала Марія Терезія, набула сили після скасування ордену єзуїтів 1773 року. За актом *Ratio educationis* від 1777 року держава намагалася створити загальну й однорідну систему світської освіти для всіх національностей та релігій. Хоч головну увагу було спрямовано на вищу та середню освіту, найважливішим здобутком реформ стали початкові школи в кожній парафії.

Звернімося тепер до земель святого Вацлава, територія котрих із втратою Силезії зменшилася майже вдвічі, та які були тісно інтегровані з австрійськими землями у вужчому розумінні. Якщо зв'язки між Австрією та Чехією (яку вважали «спадковою німецькою коронною землею») посилювалися, то зв'язки Чехії з Моравією та рештками Силезії дедалі слабли. Після скасування 1749 року Чеської при-

дворної канцелярії, 1762 року було створено спільну Чеську та Австрійську придворну канцелярію. Окремі губернаторські посади в Чехії та Моравії, яким було підпорядковано місцеву адміністрацію, віднині обіймали не представники суспільних станів, а призначені бюрократи.

Чеська мова швидко втрачала свої позиції в судах та адміністрації, а також у реорганізованій шкільній системі. Загалом рівень чеських шкіл був вищим, ніж австрійських чи угорських; за період 1779–1791 років кількість початкових шкіл подвоїлася, а кількість учнів потроїлася. Мовою викладання в цих школах залишалася чеська, але це не стсувалося середньої освіти. У Празькому університеті було запроваджено німецьку; катедра чеської мови функціонувала лише в Віденському університеті.

Процесові економічної інтеграції сприяло скасування в 1775 році внутрішніх тарифів; єдиний бар'єр залишався між Угорщиною та рештою держави. Політика камералізму була суворішою в 1750–1770 роках, а згодом стала гнучкішою. Не було згоди щодо того, чи тарифи мають бути суто протекціоністськими, чи вони повинні стимулювати вітчизняне виробництво, що породжувало непослідовність економічної політики. Обмеження імпорту вищої якості сприяло зростанню місцевого виробництва, хоч і не завжди відповідного рівня. Проте на торгівлю це впливало негативно. Попри це, Чехія стала найрозвиненішою частиною держави. Було засновано фабрики, нагромаджувався капітал, менеджмент і робітники набували досвіду; щоправда, чеські німці, які тоді становили третину населення, мали від цього розвитку більше зиску, ніж чехи.

Текстильна промисловість, яка наприкінці XVII століття базувалася на виробництві та експорті необробленого полотна, тепер вступила в протоіндустріальну стадію, що її супроводжував процес концентрації мануфактур, проте індивідуальні виробники, як і раніше, становили більшість. Майже 95% чеських робітників працювали в текстильній промисловості, але на 1775 рік ці робітники склали лише 10% населення. В Англії відповідний показник охоплював лише робітників суконної промисловости. Іншою важливою галуззю промисловости було виробництво скла. Гірнична та металургійна промисловість не мали великого значення; залізобудівні мануфактури та видобуток кам'яного вугілля тільки-но спиналися на ноги.

Уряд намагався сприяти економічному розвитку не-прямими методами (наприклад, усуненням внутрішніх митних тарифів), послабленням ремісничих цехів та сти-мулюванням виробників. Урядове втручання не було надто успішним стосовно торговців та ремісників. Однак інак-ше було зі шляхтичами, які нерідко ставали підприємця-ми; приміром, сукновальні Вальдштайна були найдавніші в країні.

Тоді як протоіндустріяльний сектор займав чільні по-зиції, в Чехії також відбувався прогрес у сільському госпо-дарстві. Відмова від трипільної системи спричинила зрос-тання продуктивності. З другої половини XVIII століття основним продуктом харчування стала картопля. На час перепису 1791 року Чехія, з її 10% території та 14% насе-лення всієї Габсбурзької монархії (враховуючи й Галіцію), приносила державі 25–35% прибутків. У Празі мешкало 70 тисяч людей.

Матеріальний прогрес контрастував із непоказними першими кроками чеського культурного відродження. Ли-ше декілька аристократів виявляли зацікавлення до мови своїх предків. Приватне вчене товариство 1790 року пере-творилося на Богемське королівське товариство й здобуло підтримку з боку німецьких літературних кіл, зокрема від самого Гете. Піонерську «Історію богемської мови та літе-ратури» Йозефа Добровського опубліковано німецькою 1792 року. Добровський, якого вважають одним із провіс-ників чеського національного відродження XIX століття, песимістично ставився до майбутнього чеської нації.

Угорщина у XVIII столітті багато в чому відрізнялася від Чехії. В економіці втрата Силезії на початку та поділи Польщі наприкінці століття негативно позначилися на угорській торгівлі. Тарифи, що їх запровадили Габсбурги, ще більше вплинули на її характер. Зовнішні тарифи (у 1754–1755 роках) відрізали Угорщину від її традиційного північного експортного ринку (вина) та південного (худо-би). Тарифний бар'єр відокремив країну (разом із Тран-сильванією, митний кордон із якою було ліквідовано 1784 року) від решти держави. Уряд вважав за краще розвивати виробництво готових продуктів у Чехії та Австрії, а в Угор-щині – виробництво вовни й особливо пшениці. До сере-дини XVIII століття текстильні й металеві вироби вже ста-новили 56,6% імпорту; худоба й харчові продукти склада-

ли понад 80% експорту. Між 1748 та 1782 роком експорт пшениці, переважно з великих маєтків, збільшився вг'ятеро. Співвідношення між експортом худоби та зерна змінювалося: від 2:1 в 1767 році до 1,6:1 у 1785. Процес супроводжувався модернізацією великих маєтків, яка передбачала сівозміну та спричинила збільшення врожайності.

Торгівля збагачувала здебільшого магнатів, хоча залежні від австро-чеської торгівлі міста також мали зиск. Мануфактури зростали досить повільно. Сукновальні (перша текстильна мануфактура з'явилася 1722 року), гончарні й шкіряні майстерні, золоті та срібні копальні, а також копальні кам'яного вугілля (після 1759 року) були дрібними. Промислові робітники становили менше 1% населення Угорщини – приблизно десяту частину робочої сили Чехії. У цей період грецькі, сербські та вірменські торговці, а згодом і єврейська торговельна громада, що швидко зростала, почали накопичувати капітал. Контролюючи торгівлю вовною та тютюном і втручаючись у сільськогосподарське виробництво, євреї відігравали провідну роль на початку індустріального розвитку. Неспроможні – до звільнення від обмежень – купувати землю чи обіймати посади, вони реінвестували капітал у бізнес. Це був зародок буржуазії, з кількома представниками з найзаможніших родин на чолі, що отримали шляхетство.

Угорська шляхта не могла завадити селянським реформам та чимраз більшому втручанню держави, але вперто не бажала платити податки. Після того, як декілька урядових проектів відкинули, Відень уже не мав охоти розвивати підконтрольну шляхті (й неоподатковану) угорську економіку. Однак Йозеф II вирішив зменшити різницю між Угорщиною та іншими землями. На додаток до адміністративних змін, спрямованих на підпорядкування Угорщини Відневі, він оголосив про заміну комітатів адміністративними районами на чолі з призначеними чиновниками, а після того зробив німецьку офіційною мовою адміністрації, судів та освітніх закладів. Оскільки перед тим офіційними мовами були латина та угорська (в Трансильванії лише угорська), це була разюча зміна, що викликала обурення. Здавалося, наступним кроком Йозефа II буде загальне оподаткування.

Невдала війна проти Туреччини й початок Французької революції в 1879 році змусили Йозефа облишити свої

плани. 1790 року він призупинив більшість своїх реформ, окрім декретів про толерантність та звільнення селянства. Чи було це поразкою освіченого абсолютизму в Угорщині? Чи існували альтернативи? Як оцінити суперечку між правителем та політичною нацією? Для деяких істориків монархія була носієм прогресу, а шляхта уособлювала регресивну політику. Інші підкреслювали, що політична нація репрезентувала вищу форму врядування, отже була істинним носієм національних інтересів. Відень, додавали вони, керувався не стільки програмою Просвітництва, як бажанням експлуатувати Угорщину, особливо в галузі економіки.

Перш ніж стисло оглянути ставлення сучасників та програми, треба сказати кілька слів щодо Просвітництва в Угорщині. Ідеї просвітництва поширювалися в країні частково внаслідок політики згори, наприклад, у сфері освіти, а частково в результаті популяризації французької політичної думки. Французьких «філософів» активно читали у Відні, зокрема, в угорській гвардії, яку створила Марія Терезія, та в німецьких університетах, де навчалися угорці. Масонство було каналом і організаційною формою для поширення нових ідей в Угорщині. 1769 року було засновано першу ложу – відгалуження Великої Варшавської ложі, пов'язаної з Великим сходом. Кількість лож швидко зростала, а в Хорватії вони пізніше, під впливом графа Янко Драшковича, набули особливого політичного характеру. Врешті-решт угорські та хорватські ложі розділилися. Йозеф II до масонства ставився вороже, вбачаючи в ньому іноземні впливи.

Якщо провідну роль у культурному відродженні відігравали франко- та німецькомовні аристократи, протестантська шляхта, котра могла після декрету про толерантність брати участь у політиці й адмініструванні, була носієм антигабсбурзького та національного угорського духу. Звісно, зміни в освіті були надзвичайно важливі. У 1760-х роках було засновано Collegium Oeconomicum. В Угорщині за Ratio educationis освітня система, що перебувала під наглядом держави, охоплювала один університет (на той час уже розташований у Буді), три королівські академії та близько 130 колегіумів і середніх шкіл, де навчалось 13 тисяч студентів. На найнижчому рівні викладання здійснювалося мадярською, німецькою, словацькою, руською, хорватською та румунською мовами. Було видано підруч-

ники й граматики всіма цими мовами. Такий тип Просвітництва уособлював словацький педагог Матей Бел, котрий оцінював себе як «lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus». З'являлися публічні бібліотеки, а читацька публіка, здається, була чималою. Перша газета, котра виходила щодва тижні, з'явилася в Угорщині в 1780-х роках; перший постійний угорський театр було засновано в Трансильванії через кілька років.

Натхненні ідеями Просвітництва, деякі представники шляхти та зародкової інтелігенції підтримували йозефінізм, оскільки воно означало секуляризацію освітньої та адміністративної системи, релігійну толерантність та покращення становища селян. Радикальніші групи вважали, що освічений абсолютизм веде до ліквідації феодалізму й торує шлях для буржуазного суспільства. Після 1790 року джерелом натхнення стала Французька революція. Поміркована шляхта та інтелігенція, вкрай обурені спробами Йозефа замінити угорський конституційний режим на централізоване правління німецькомовної бюрократії, сформулювали освічену шляхетську програму, яка нагадувала та частково копіювала схожу польську програму. На чолі цього руху стали представники літературного світу. Серед них був Дьордь Бешеньї – «угорський Вольтер», чия «Tragedia Agis» (1722) позначила початок Просвітництва й національного відродження в угорській літературі. Як справжня людина Просвітництва, Бешеньї твердив, що світ є його вітчизною, а людство – національністю. Але він також писав, що «кожну націю впізнають за власною, а не чужоземною мовою»²⁶, провіщаючи народження сучасного націоналізму. Ференц Казінць, поет і політик, був найтипівішим представником угорського класицизму й стимулював та надихав місцеве літературне життя. Міхая Вітеза Чоконаї вважали найвидатнішим поетом-ліриком. Гергей Берзевіч був піонером класичної економічної думки в країні, його можна вважати провідним теоретиком програми, яка могла змагатися з освіченим абсолютизмом. Вона виступала проти деспотизму, гноблення селян і фіскального імунітету шляхти та намагалася узгодити модернізацію традиційних соціальних, економічних і політичних структур з концепцією суверенітету, розділеного між правителем та нацією. На платформі політичних дій просвітницький ліберальний рух сягнув апогею під час

кризи 1790-х років, яка заторкнула Угорщину й Чехію. Її треба розглядати разом із подіями в Польщі, до яких ми тепер звернемося.

Просвітницька свобода та її кінець

Просвітництво в Речі Посполитій сягло апогею після обрання Станіслава Августа (Понятовського) на польсько-литовський трон 1764 року. Новий король був споріднений із могутнім кланом Чарторійських, відомим як «фамілія». Чарторійські були віддані ідеям республіканського конституціоналізму, згідно з якими слід було передати всю владу реформованому сеймові, ось так поклавши край дуалізму «король – сейм». «Фамілія» дійшла висновку, що внутрішні реформи можливі лише за співпраці з Росією, але імператриця Єкатеріна II їх розчарувала: спочатку вона гальмувала їхні плани, а згодом, відмовивши в підтримці їхньому кандидатуві, зробила королем свого колишнього коханця Понятовського. Бувши homo novus, попри родинний зв'язок із Чарторійськими, він зіткнувся зі зневагою магнатів. Як король Станіслав Август сформував власну програму конституційного монархізму. Він змагався не лише з Чарторійськими, чия опіка його драгувала, але й з іншими фракціями, серед яких найпотужнішою була архіконсервативна «республіканська група» на чолі з Потоцькими та Радзивілами, що виступала на платформі «золотої свободи». «Республіканці» пов'язували сподівання з французькою та турецькою орієнтацією на противагу російській.

Постать останнього короля Польщі була предметом суперечок, що не розвіялися з плином часу. Критики вважали його знярядям Єкатеріни, слабким, аморальним та корумпованим правителем, який урешті-решт зрадив свою країну, капітулювавши перед Прусією. Проте навіть вони не могли заперечити, що король був людиною розумною, культурною, дотепною, чарівною й толерантною, покровителем мистецтва та освіти. Захисники Станіслава зазначають, що він був кращим політиком, ніж заведено думати, гнучким у тактиці та наполегливим у боротьбі за реформи. Він не був видатним полководцем ані майстерним дипломатом, але його недоліки були здебільшого недоліками часу, в якому він жив. У скрутній, майже безнадійній ситуації

він не виявив тих чеснот, які особливо плекають поляки: героїзм аж до загибелі й незаплямована честь.

За словами папського нунція, король «мав талант, знання, а над усе – велике бажання реформувати» якнайшвидше державу, суспільство та економіку, піднявши Річ Посполиту до рівня розвиненіших країн. Однак реформи могли відбутися лише завдяки компромісу, здійснені спільними зусиллями правителя та політичної нації. Позаяк освіта відіграла визначальну роль у нових ідеях, Станіслав Август заснував Рицарську школу – перший світський колегіум для еліти країни. Більшість подальших реформ здійснювали або за підтримки короля, або з ініціативи його самого чи його одноподумців. Щойно створені національний театр та національна преса відігравали провідну роль у формуванні поглядів вищих суспільних кіл. Дошкульно-сатиричні твори єпископа Ігнація Красіцького – найвидатнішого поета польського класицизму – мали дидактичний характер.

Двома провідними ідеологами польського просвітництва були міщанин Станіслав Сташиць та Гуго Колонтай. Перший вірив, що для подолання відсталості країна має пройти через стадію сильної монархії; Колонтай не погоджувався й сформулював програму нового республіканства. На протигагу старому становому шляхетському кредо, нове республіканство спиралося на універсальні цінності: обмежене правління, схвалення з боку підданих, громадянські права. Твори Колонтая, як і твори Сташиця, сягли високого рівня політичних розмислів і великою мірою спричинилися до союзу політики й освіти, притаманного польському Просвітництву.

Серед видатних письменників, викладачів, науковців, економістів, які нерідко поєднували різні жанри, були поети Станіслав Трембецький та Франтішек Карпінський, Юліян Урсин Немцевіч та критичний історик Адам Нарушевіч. Центром реформаторського руху була Варшава, населення якої в 1764–1792 роках зросло з 30000 до 125000 мешканців і яка стала справжнім політичним, культурним та економічним центром. Інші міста тільки почали відбудову. Тогочасний Краків шотландському мандрівникові здався «великою столицею в руїнах»; Вільно мало близько 21 тисячі мешканців. Однак міщани, які склали 17% населення країни (серед них 10% євреїв), вже виділялися. Сільська шляхта цілком природно вважала урбанізацію

культури та програму реформаторів безбожною та чужоземною. І справді, контраст між Варшавою та селом був різкий. Однак у повітрі запахло змінами.

З'явилися банки, акціонерні підприємства та нові фабрики. 1764 року створено монетний двір та центральну пошту. Стандартизовано міри й ваги. Патронат Станіслава Августа був найпомітнішим у мистецтві, але король також виявляв ініціативу в інших сферах: каналобудування, видобуток кам'яного вугілля, виробництво вовни. Спроба побудувати мережу фабрик на коронних землях у Литві була невдалою, але відбувалося зростання старих магнатських мануфактур, до яких додавалися нові. Саме туди король, а згодом і буржуазія інвестували свій капітал. У західній Польщі утворився великий центр текстильної промисловости; ремісники та наймані робітники заступали кріпаків. Коли Польща внаслідок першого поділу 1772 року була відтята від Балтики, з'явилася чорноморська торговельна компанія, що переорієнтувала експорт на південний схід.

У сільському господарстві зростало виробництво збіжжя, започатковано вирощування томатів, розвивалося племінне скотарство. Віра французьких фізіократів у те, що земля є єдиним джерелом багатства, зіткнулася з контраргументами: урбанізація та промислове виробництво збільшували товарообмін між селом і містом та збагачували всіх. Потреба в грошах призводила до заміни панщини рентою (комутації) в найрозвиненіших регіонах та у великих маєтках. Проте комутація була обмеженим явищем; окрім того, було доведено, що причина відсталости полягала не в кріпацтві, а в загальній економічній структурі країни. Внутрішній ринок все ще переживав становлення; відсутність протекціонізму шкодила новим мануфактурам. Торговельний баланс залишався несприятливим, і хоч експорт зростав, він не досяг рівня XVI століття. Але попри свою слабкість, економіка Речі Посполитої розвивалася, не відстаючи від Угорщини й навіть Моравії. Населення зросло до 12 мільйонів, і хоча щільність була близько 15–19 людей на км, у найрозвиненіших провінціях – Познані чи південно-західній Польщі вона сягала тридцяти й навіть п'ятдесяти чоловік.

Річ Посполита, як і раніше, потерпала від низьких надходжень до скарбниці, військової немочі та міжнародної ситуації, у якій вона існувала. У той час Європа була поділе-

на на два угруповання: північну систему, що спиралася на російсько-пруський союз і мала певну підтримку з боку Англії, Швеції та Данії, та південну систему, до якої входили Австрія, Франція й Іспанія. Берлін бажав зберегти в Речі Посполитій анархію та сподівався на територіяльні приєднання з її земель. Санкт-Петербург намагався утримувати цю державу в залежності (напівпротекторат, напівсоюз), щоб мати свободу дій у стосунках із Туреччиною. Перед польською дипломатією постало складне завдання: досягти згоди могутніх сусідів на внутрішні реформи.

У 1764–1768 роках було здійснено перші кроки: обмеження *liberum veto*, спроба створити тарифний бар'єр на кордонах держави, заснування Рицарської школи та медичної академії. Сеньйоріяльним судам було заборонено присуджувати смертну кару. Це було лише прологом; король Станіслав Август мав на меті здійснити повну програму реформ. Росія та Прусія загрожували Варшаві війною, якби ці реформи було здійснено, й вимагали натомість повної політичної рівності для некатоликів (дисидентів). Використання дисидентської проблеми було улюбленою хитрістю для втручання у польські внутрішні справи, видаючи їх за гуманітарні міркування. Станіслав Август був готовий ризикнути, наражаючись на опозицію церкви та шляхти в питанні некатоликів, сподіваючись у відповідь отримати дозвіл Єкатеріни на політичні реформи. Проте він опинився в ізоляції (навіть Чарторийські залишили його) і не зміг нічого домогтися від Санкт-Петербурга, який загнав короля в пастку, підбурюючи дві антироялістські конфедерації: католицьку та православно-протестантську. У серії заплутаних дій і протидій – одного разу росіяни навіть викрали двох сенаторів і буквально змусили сейм надати права дисидентам – Санкт-Петербург урочисто гарантував вільні вибори, *liberum veto*, право на повстання, шляхетську монополію на посади й землеволодіння – стисло кажучи, все те, що не давало Речі Посполитій змоги здійснити в країні реформи.

Далі ситуація розгорталася ще гірше: справа дисидентів призвела до створення Барської конфедерації, можливо, найсуперечливішої в польській історії. Натхненна ненавистю до короля, що його конфедерати якось навіть захопили в полон, Барська конфедерація була палко патріотичною, антиросійською, католицькою до фанатизму та

обстоювала свободу в консервативному сарматському варіанті. У лавах конфедерації було чимало магнатів, як і дрібної шляхти – одним із ватажків був Казімеж Пуласький, який згодом помер в американському місті Савана, – і вона кілька років боролася проти російських військ та королівських полків. Барська конфедерація спричинила й сама зазнала впливу таких різних подій, як селянські (гайдамацькі) повстання в Україні, французька допомога їй, нарешті, проголошення султаном війни проти Росії. Так виникло «східне питання».

Король марно намагався отримати з війни певну користь. Оскільки російські перемоги над турками та побоювання зміни силового балансу призводили до австро-російського напруження, Прусія запропонувала укласти мирну угоду за кошт Речі Посполитої. Австрія вже створила прецедент, анексувавши Сіпіш у 1769–1770 роках; тепер, після деяких сумнівів з боку Єкатеріни, 1772 року було підписано договір про поділ, який беззахисна Річ Посполита змушена була ратифікувати. Росія здобула території вздовж Дніпра й на півночі; Прусія приєднала землі колишнього польського Помор'я (але без Гданська й Торуня); Австрія отримала південні землі, на які було поширено назву «Італічина». Попри всю хитромудру аргументацію та історичне обґрунтування, поділ виявився неприхованою перемогою сили над правом. Едмунд Берк був одним із небагатьох сучасників, котрий засудив ці події як істотне порушення європейської системи.

Російську політику, що призвела до першого поділу, тепер переглянули. В понівеченій Речі Посполитій, тепер беззахисній перед економічним тиском Прусії, Санкт-Петербурґ дозволив обмежені реформи. Ініціатива походила згори, і, як слушно зазначив Геровський, Річ Посполита здійснила низку заходів, типових для абсолютної монархії, не втративши характеру шляхетської республіки. Нова конституція 1775 року запровадила своєрідний великий кабінет міністрів, що називався «Постійна рада» і був поділений на департаменти. Цей орган складався зі senatorів та депутатів, котрих обирав сейм і які ухвалювали рішення більшістю голосів. Раду ненавиділи як російський витвір – і справді, вона мала стати засобом для ствердження впливу Росії, – але вона запровадила певний лад у фіскальних та адміністративних справах. Якби тоді було також реформо-

вано сейм, це означало б справжні політичні зміни, але різні сили стали цьому на заваді.

1773 року ліквідація Ордену єзуїтів дозволила створити Комісію національної освіти, яку разом із австрійською Studien-Hofkommission можна вважати першим в Європі міністерством освіти. Було впроваджено ієрархію шкіл на чолі з реформованими університетами в Кракові та Вільні, з модернізованою навчальною програмою та польською мовою викладання. Тільки початкові школи залишилися в руках парафій та були дещо занедбані.

На 1774 рік польська преса набула більшого значення як знаряддя реформ; кількість газет і часописів зросла до чотирнадцяти. Нове завзяття в культурному житті, висоти, яких сягла література, театр, малярство, архітектура й навіть науки, виправдовують вживання терміну «доба Станіслава». Проте можливості реформ були обмежені. Скасування тортур та полювання на відьом, створення поліцейного департаменту та модернізація маленької армії були цілком прийнятні. Але коли канцлер Анджей Замоїський представив великий проєкт кодифікації законів, консервативний сейм не без допомоги Росії його відкинув. Здавалося, Станіслав Август втратив ініціативу, і Санкт-Петербург вважав цілком безпечним вивести свої війська 1780 року. Однак через два роки Русо опублікував свої «Думки про польське урядування» під гаслом, запозиченим із промови польського політика: «Я віддаю перевагу небезпечній свободі перед покірним рабством». Поляки не здавалися.

Ідеї Русо щодо посилення республіканського режиму в Речі Посполитій, перетвореній на федерацію, були частиною впливу західного Просвітництва, яке тоді поширювалося в Польщі. У дискусіях про майбутнє Речі Посполитої під час так званого Великого сейму (1788–1792) поляки посилювалися на досвід англійського парламентаризму, зверталися до американських ідей, зокрема до Декларації про незалежність, та дослухалися до закликів Французької революції. Упродовж цих чотирьох років міжнародна ситуація дала полякам змогу дихати вільніше. Росію й Австрію втягнули в нову турецьку війну. Прусія віддалилася від цих двох країн і зблизилася з Англією. Станіслав Август спочатку мав намір приєднатися до Росії у війні проти Османської імперії. Отримавши відмову, він скерував політику в напрямку Берліна та Лондона. Результатом став польсько-

пруський союз 1790 року, переваги й недоліки котрого історики обговорюють донині. З погляду Варшави, союз мав сенс, але відмова сейму заплатити Пруссії (віддавши Гданськ і Торунь) зробила його користь сумнівною. У липні Берлін досяг домовленості з Віднем, яка позбавила союз його *raison d'être*. Урешті-решт, Берлін не погоджувався на союз із Річчю Посполитою, яка могла зміцнити й загрозувати безпеці Пруссії.

Упродовж чотирьох років поляки наближалися до Конституції 3 травня. Внутрішні поділи та необхідність подолати опозицію традиціоналістської шляхетської маси перешкоджали швидким змінам. Треба було скасувати наявні структури, наприклад Постійну раду, перш ніж будувати нову структуру. Затяжні дебати в сеймі, що іноді перетворювалися на риторичні змагання, супроводжувалися значною кількістю полемічної літератури. Фактично, існував троїстий поділ: занеклі консерватори (чи «фальшиві патріоти»), патріоти-республіканці та король. Перша група прагнула зробити Річ Посполиту федерацією напівнезалежних частин (рай для магнатів), створити військо зі шляхетського ополчення та знесилити або й узагалі скасувати монархію. Справжні патріоти, республіканці еволюціонували від республіканства до конституційного монархізму, усвідомлюючи, що американська федеративна республіка є недосяжним за польських умов ідеалом. Їхні погляди збігалися з позицією Станіслава Августа, який віддавав перевагу конституційній монархії англійського зразка та прагнув подолати польсько-литовський дуалізм і надати більше прав міщанам та селянам.

Міщани, як ми зазначали, вже заявили про себе. Водночас із комісією, котру обрав сейм і яка працювала над проектом конституції, делегація від 141 міста вимагала громадянських і політичних прав для міщан. Унаслідок цього було ухвалено Статут міст, який поширював на мешканців королівських міст право захисту від свавільного арешту (*nenimem captivabimus*), право землеволодіння, обмежене представництво в сеймі, запроваджував муніципальне самоврядування та полегшував дорогу до шляхетства. Право *nenimem captivabimus* згодом також було надано євреям, і Станіслав Август збільшив кількість осіб серед навернених у християнство євреїв, які могли отримати шляхетський статус (десять щороку).

Конституцію було ухвалено 3 травня 1791 року за відсутності багатьох опозиційних депутатів. Із військами на варті, міщанами як групою тиску та ентузіястичним натовпом на вулицях люди відчули себе очевидцями революційних подій. Конституцію було ухвалено від імені нації, її документ стверджував, що вся влада походить від нації. Селянство було названо «найчисленнішою частиною нації» та взято під опіку уряду. Безземельну шляхту, яка віддавна складала магнатську клієнтелу, було позбавлено права голосу запровадженням майнового чи фінансового виборчого цензу. Конституція гарантувала повну свободу релігій.

Річ Посполита перетворювалася на конституційну монархію, ґрунтовану на поділі влад і спадкоємстві (після смерті Станіслава Августа) саксонської династії Ветинів. Король призначав міністрів (які були підзвітні сеймові) та здійснював виконавчу владу разом із радою. Він уже не був одним із трьох елементів влади (король, сенат і палата депутатів). Насправді саме палату депутатів, що стала найвищим органом, відтепер вважали носієм волі нації. До складу палати входили двадцять чотири депутати від королівських міст. Роль сенату зменшилася. *Liberum veto* було скасовано. Нарешті, обопільна гарантія двох націй означала перетворення Речі Посполитої на унітарну державу, в якій поляки та литовці мали рівні права. Регулярну армію зі 100 тисяч вояків, утримувану коштом спеціального податку – прямого податку зі шляхти, було названо загальною зброєю нації.

Конституція не відкидала концепцію суспільних станів, але твердженням, що всі вони творять націю, надала поняттю «нація» сучасного значення. Поза сумнівом, зміни були революційні; консервативним і обмеженим масам було важко їх прийняти. Якби ці зміни супроводжувалися далекосяжними соціально-економічними реформами, вся споруда опинилася б під загрозою. Але реформатори почали працювати над проектом економічної конституції, зважаючи на відносини власності, інвестиції, захист праці та «право вічної власності» селян на землю. Повинності на користь пана мали набрати форми контракту під захистом держави. Також існував план повної реформи становища євреїв. Конституція 3 травня, що здобула визнання таких людей, як Джордж Вашингтон та Едмунд Берк, дала підставу пишатися її авторам. Маршалек

(голова) сейму оголосив, що вона запозичила найкраще з двох «республіканських» режимів – англійського й американського, спираючись водночас на вітчизняні традиції. Найвища похвала, однак, належить Карлу Марксу: «Попри свої вади, ця конституція на тлі російсько-пруссько-австрійського варварства є єдиним актом свободи, що його самостійно тільки здійснила Східна Європа. І вона походила виключно від привілейованого класу, від шляхти. У світовій історії немає інших зразків такої шляхетної поведінки знаті»²⁷.

Сучасні історики високо оцінюють конституцію. Р. Р. Палмер нагадує, що жодна з сусідніх країн, де панував освічений абсолютизм, не мала виборного парламентського органу з такими великими повноваженнями, муніципального самоврядування чи права землевласництва для міщан. Німецький історик Йорг Генш доводить, що реформатори не були невігласами стосовно соціально-економічних еволюційних тенденцій, як стверджувала давніша німецька та російська історіографія. Модернізацію держави було здійснено парламентським голосуванням, а не декретом згори – незвичне досягнення в добу освіченого деспотизму.

Звісно, конституція була продуктом освіченої меншости, але майстерна пропаганда наступних місяців майже пододала спротив шляхти, про що свідчать схвальні резолюції сеймиків. Інакше було з Санкт-Петербургом, Берліном та групою затятих магнатів. Щойно її військо звільнилося з турецької війни, Єкатеріна II вирішила втрутитися та відновити систему гарантій, що її повалила конституція. Привід надали магнати, які звинуватили короля в порушенні раста *conventa*. За висловом Ростворовського, вони вважали себе «оборонцями магнатсько-республіканського *raison d'etat*» та були «позбавлені розуму шкочою та догматизмом». Під проводом Щеснего Потоцького, Ксаверія Браніцького та Северина Жевуського вони створили конфедерацію нібито в Тарговицях, насправді ж у Санкт-Петербурзі, де Єкатеріна видала маніфест. Імператриця заперечувала факт нового поділу Речі Посполитої та презентувала вторгнення 1792 року як легітимну акцію на захист «законного» режиму, гарантом якого була Росія.

Польсько-литовське військо, ледве половина задекларованої кількості, не мало шансу виграти війну. Прусія відмовилася дотримати свої зобов'язання на тій підставі,

що укладала союз із іншим режимом. Насправді, пруський прем'єр-міністр назвав польську конституцію «смертельним ударом по пруській монархії»; він боявся, що відновлена Польща претендуватиме на землі, втрачені за першим поділом. Польсько-литовське військо відступило, хоч і перемогло в деяких сутичках, де відзначилися небіж короля князь Юзеф Понятовський та герой американської революції Тадеуш Костюшко. Вважаючи ситуацію безнадійною, Станіслав Август разом із більшістю міністрів вирішив приєднатися до Тарговицької конфедерації. Велике досягнення 3 травня було зведено нанівець.

Драматичні події в Польщі мали аналог, хоч і меншого масштабу, в Габсбурзькій монархії. Смерть Йозефа II у 1790 році спричинила реакцію проти освіченого абсолютизму. Чеський сейм, що голосував не як стани, а як єдиний організм, скористався першим після Білої Гори шансом зажадати відновлення частини своїх давніх прав. Він стверджував, що конституція землі спиралася на суспільну угоду (це був вплив Русо), і її не можна було довільно змінювати. А отже, короля мали коронувати й підтвердити конституційні відносини між ним і нацією. Новий правитель Леопольд II співчував частині чеських вимог: припиненню офіційного онімечення, створенню національного банку в Празі, підтримці культурного відродження. Але він не бажав видавати новий закон, що відновив би більшість структур доцентралізаційного періоду. Втім, він гарантував сеймові право представництва перед королем, а 1791 року коронаційним актом підтвердив єдність земель Корони святого Вацлава.

Угорщина була значно сильнішою за Чехію, і її шляхта змогла сформулювати жорсткіші вимоги. Зокрема, скликання сейму (який не функціонував із 1765 року), обрання воеводи, відновлення в країні самоврядування, перенесення канцелярії до Угорщини, контроль над королівським доменом, створення угорського війська та вільна торгівля. Молода інтелігенція, яка підтримувала йозефінські реформи, додала свої вимоги: скасування кріпацтва, секуляризацію церковних земель та розвиток мануфактур. Позаяк Йозеф II не був коронований, шляхта заявила про своє право обрати нового правителя та ухвалити конституцію, яка обмежила б його владу й передала оподаткування та військові справи до сейму. Угорці знали про події в

Польщі та схвально поставилися до Конституції 3 травня. Проте вони покладали певні надії на пруську й, можливо, турецьку допомогу проти Габсбургів.

Було створено своєрідну громадянську гвардію (національну бандерію), на що з ентузіазмом відреагувала безземельна шляхта. Угорське національне вбрання та ігнорування німецької мови й звичаїв було відвертим проявом угорського патріотизму. Освічена шляхта пропагувала угорську літературу й вела розмови про національну автономію в державі Габсбургів. Окрім того, існував намір покращити становище міщан і селян та навіть надати їм політичне представництво. Загалом, реформаторський рух був шляхетським за підтримки деяких аристократів. Слабка буржуазія була малопомітна; селяни, крім скарг на панщину та панські зловживання, були пасивні. Винятком була лише анонімна селянська декларація (*Decretum*), котру приписували Леопольдові II і яка була революційним виступом проти підвалин феодальної системи.

Леопольд майстерно використав побоювання потенційної соціальної революції; крім того, він виявив зацікавлення до вимог сербів, словаків та румунів. У 1791 році петиція *Supplex Libellus Valachorum* сформулювала вимогу рівних прав румунів із трьома націями Трансильванії, або принаймні забезпечення національного представництва. Навіть трансильванські німці, котрі зазвичай разом із угорцями виступали проти йозефінізму, були занепокоєні можливістю надмірного панування Угорщини. З іншого боку, поляки в Галичині сподівалися використати ситуацію й поставити вимогу автономії провінції у майбутній *Charta Leopoldina*.

Успіх реформаторів великою мірою залежав від очікуваної австро-прусської війни. Але натомість у липні 1791 року постала вищезгадана угода між Віднем та Берліном, позбавивши ґрунту будь-які антигабсбурзькі розрахунки. Угорці пішли на компроміс. Леопольд визнав заяву сейму про те, що Угорщина є вільною та незалежною країною, якою керувати можна лише на підставі її конституції, але поклав край будь-яким спробам змінити габсбурзько-угорські стосунки, як цього вимагала шляхетська нація. У той час як набирала силу Французька революція, шляхта зблизилася з монархією. Дрібна яacobінська змова Ігнаца Мартиновича лише посилила контрреволюційну істерію.

Паралельне, хоча й асиметричне поширення освіченої свободи в Польщі та в землях Габсбургів було швидкоплинним явищем, хоч і водночас частиною більшої європейської «демократичної революції». Панування Тарговицької конфедерації було коротким і ганебним епізодом, якому поклав край другий поділ країни 1793 року. Австрія, втягнена в війну з революційною Францією, не брала участі у вирішенні долі Польщі. Захід настільки мало нею переймався, ніби «Польща насправді була країною на місяці»²⁸.

Понівечені рештки Речі Посполитої були нежиттєздатними, й передчуття її близької смерті прискорило антиросійське повстання 1794 року під проводом Костюшка. Приймавши титул командувача (naczelnik), він оточив та ізолював безталанного короля. Однак варшавський натовп перейнявся революційними настроями й повісив кількох учасників Тарговицької конфедерації. І справді, повстання Костюшка мало ознаки якобінства й терору, хоча сам лідер, «м'який революціонер», але твердий демократ, цього не підтримував. Його справою був Поланецький маніфест, в котрому він пообіцяв тим кріпакам, що до нього приєднаються, особисту свободу та звільнення від панщини. Багато кріпаків відгукнулося на заклик, серед них відчайдушний вояк Бартош Гловацький. Участь ремісників, наприклад, шевця Кілінського, який дослужився до полковника, та єврейського загону під проводом Берека Йоселевича свідчили про широту концепції повстання. Однак його військові шанси, особливо після того, як до російського війська долучилося пруське, були мізерні. Безпідставними виявилися надії на інтервенцію революційної Франції, для якої польське повстання було дуже зручне, бо відвертало сили противника. Після кількомісячної боротьби, в якій було мобілізовано більше вояків, ніж будь-коли досі, Костюшко був поранений і потрапив у полон. Російська армія Суворова атакувала передмістя Варшави Прагу й безжально розправилася з її мешканцями.

У 1795 році третій і останній поділ знищив на мапі рештки Польщі. Унаслідок поділів Прусія здобула 20% території та 23% населення; відповідні цифри для Австрії становлять 18% та 32%, для Росії – 62% та 45%. Монархи, які розжилися з чужої території, вирішили знищити назавжди й саму назву Польщі.

До першого поділу спричинилася слабкість Речі Посполитої; другий і третій сталися тоді, коли вона реформувалася й набирала сили. Сусідні держави не могли з цим примиритися. Поділи фатально позначилися на балансі сил в Європі. На руїнах Польщі Прусія, а згодом об'єднана навколо Прусії Німеччина побудувала континентальне домінування. Росія просунулася в Європу й відтепер мала спільний кордон із державою Габсбургів, для котрої зникнення Речі Посполитої було сумнівним здобутком. Смерть Польщі означала постановня «польського питання» з усіма його наслідками для європейських міжнародних стосунків. Якщо поділи стали шоком для європейської системи й сигналізували кризу «старого режиму», знадобився інший шок – Перша світова війна), щоби Польща знову з'явилася на політичній мапі Європи.

Поділи позначилися на суспільстві Речі Посполитої, зупинивши його розвиток на два наступні століття. Шкоди зазнали не лише поляки, але й решта національностей Речі Посполитої. Польське питання зміцнило союз сусідніх держав, але також вплинуло на їхній внутрішній розвиток та міжнародне становище.

Польські та іноземні історики провадять нескінченні дискусії стосовно того, в чому полягали причини занепаду Речі Посполитої: в її внутрішньому розкладі чи в рішучості сусідніх держав її повалити. Єдиної відповіді тут бути не може, бо картина є дуже складною. Річ Посполита, неспроможна розв'язати внутрішні проблеми у XVII столітті (найяскравішим прикладом є Україна), поступово втрачала роль фактора сили та стабільності в регіоні. Вона мала реформуватися або стати жертвою поділів, які тоді були звичайною практикою. Спроби реформ довели, що її конституційний лад можна було реформувати. Але внутрішня ситуація лише здавалася сприятливою. Через десять чи двадцять років Польща могла би знайти місце в наполеонівській Європі, проте сумнівно, чи була би від того користь для країни.

Чи справді Польща занепадала тому, що оминула в своїй історії фазу абсолютизму? Це вірогідний, але не надто переконливий погляд. Абсолютизм не запобіг занепадові Іспанії, тоді як «республіканські» режими вижили. Незалежно від своїх недоліків, польське республіканство було дуже важливим для поділеної нації. Не лише «шляхетна

нація» передала свою польську ідентичність та цінності новій сучасній «бездержавній нації», але й республіканська традиція підтримувала своєрідне громадянське суспільство, що існувало й розвивалося під владою чужих держав. Це була життєдайна традиція упродовж ста двадцяти років поневолення.

Наприкінці XVIII століття зникла остання незалежна держава Центрально-Східної Європи, й здавалося, що Чехія та Угорщина приречені існувати лише в складі держави Габсбургів.

Доба ліберального націоналізму

Нація та націоналізм: польський випадок

Дві революції визначали перебіг європейської історії в XIX столітті: Французька та промислова. Вплив першої позначився здебільшого на політично-ідеологічній сфері, хоча її соціальні та економічні наслідки також були величезними. Друга означала більше, ніж технічний прорив; це було поєднання економічних, соціальних та політичних змін, які призвели до революційної трансформації економіки й суспільства. Європа змінювалася, розширювалася та зростала. Внаслідок справжнього демографічного вибуху її населення подвоїлося.

У Центральній-Східній Європі в перших десятиліттях XIX століття тільки чеські землі зазнали промислової революції. Тому, а також заради чіткості, в цьому розділі головну увагу буде присвячено ідеологічному та політичному розвитку, хоча такі події, як звільнення селянства та емансипація євреїв також не залишаться осторонь. У царині культури центральною подією було поширення романтизму, який означав новий шлях сприйняття людського досвіду. На протигагу раціоналістичному та космополітичному Просвітництву, романтизм наголошував на почуттях, пристрастях, а стосовно нації та суспільства досліджував місцеве коріння та звертався до середньовічного минулого.

Народи Центрально-Східної Європи добре засвоїли романтизм, як і підставові концепції Французької революції, а їхні світогляд, традиції та умови існування надали їм місцевого колориту. У Польщі, за спостереженням Анд-

жея Валіцького, романтизм не міг бути ні ліберально-буржуазним (з огляду на соціяльне розшарування), ні консервативним у бездержавній нації. Стосовно гасел Французької революції, Слов'янський конгрес, який відбувся в Празі 1848 року, адресував свій маніфест народам Європи «в ім'я свободи, рівності й братерства всіх націй»²⁹. Ці три гасла символізували течії, що їх породила Революція: лібералізм, демократичний радикалізм та націоналізм.

Термін «лібералізм» уживатимемо тут радше не в сенсі толерантності, широти поглядів та гуманізму, а в значенні політичної ідеології. У такому розумінні лібералізм ґрунтувався на понятті свободи, індивідуальної та суспільної. Він протистояв як консерватизмові, так пізніше й радикалізові та соціалізові. Його метою було конституційне парламентське правління. Лібералізм репрезентував широкий спектр поглядів щодо революції. Хоча й тісно пов'язаний із економічними доктринами *laissez-faire*, вільної торгівлі та природної гармонії інтересів, лібералізм, однак, не був їхнім рабом.

Значною мірою лібералізм виявився кредом західної буржуазії, яка поступово накинула суспільству ХІХ століття свій світогляд та цінності. Цей процес «обуржуазнення» був повільний і болісний у монархічно-аристократичному контексті Росії, Прусії та Австрії. У чеському суспільстві він виявився успішним унаслідок відсутності національної аристократії; в Угорщині та Польщі його результати були незначними з огляду на шляхетський етос. Ми повернемося до цього питання в наступному розділі у зв'язку з промисловою революцією. Отож на лібералізмі в Центральній-Східній Європі вагомо позначилися соціально-економічні умови. Попри те, що польські гасла на кшталт «За нашу і вашу свободу!» були глибоко закорінені в ліберальному світогляді, а в Угорщині лібералізм залишався панівною течією під час «весни народів», у цій частині Європи лібералізм набув деяких специфічних рис.

Термін «націоналізм» також потребує пояснення. Майже тотожне вживання слів «нація» та «державна» затьмарює підставову різницю між ними. Державна, зрозуміло, є правовою та політичною організацією; нація є спільнотою людей. Тому, як зауважив британський історик Г'ю Сетон-Вотсон, нелогічно говорити про «націоналізацію» промисловості, але, на жаль, забракло еквівалента до французь-

кого слова *étatisme*. Націоналізм в англійській мові часто позначає любов до своєї країни, поєднання патріотизму з національною свідомістю. Але впродовж двох останніх століть націоналізм був ідеологією та набрав двох форм: ліберального націоналізму, апогеєм котрого стала «весна народів», та інтегрального націоналізму, який постав на руїнах ліберальної утопії. Ліберальний націоналізм був відкритим кредом, великою мірою спадком Французької революції. Інтегральний уважав націю в детерміністичному сенсі за найвищу цінність. Часто він поєднувався з ненавистю до інших націй.

У сучасній науці є кілька підходів до феномену національності. Ганс Кон і більшість його послідовників вважають модерну націю продуктом національної свідомості, духовним явищем. Для марксистів нація є продуктом економічних відносин, і вони наполягають на визначальній ролі існування національного ринку та буржуазії. Чехословацький історик Мірослав Грох визначає націю переважно як «складову суспільної реальності з певними історичними витоками». Він підкреслює соціальні стосунки, до яких зараховує національну свідомість. Карл Дойч простежує зв'язок між виникненням націй та системою комунікації. Для Дж. Бреї націоналізм є «своєрідною відповіддю на властиве сучасному світові розрізнення держави та суспільства»³⁰.

Коли група людей чи суспільство під впливом певних ідей перетворюється на націю, наявні умови можуть полегшити або ускладнити таку еволюцію. Так само й перетворення політичної нації (або географічної, лінгвістичної чи правової) на сучасну залежить від різних факторів. Серед них наведемо лише два: зростання соціальної мобільності та загальна й однорідна освіта. До середини XIX століття кріпацтво в Центральній-Східній Європі було перешкодою для першого фактора. Щодо освіти, то слід пам'ятати, що в 1840-х роках навіть в Англії та Франції відповідно 40% та 50% населення були неписьменні.

«Енциклопедія» Дидро та д'Аламбера визначає «націю» як велику кількість людей, що мешкають на певній території, яку обмежують певні кордони, та підкоряються одному урядові. Отже, Французька революція підтримала по суті політичну дефініцію та розглядала націоналізм як народну волю, організовану в державі. Наполягання на

мовній спільності, що з'явилося в ті часи, мало здебільшого утилітарний характер й було обґрунтуванням спроби понімення, котру здійснив Йозеф II, та підтримки французької мови під час революції. У другому випадку виправданням було ідеологічне забарвлення мови. Говорили, що «у вільного народу мова має бути одна для всіх». Бретонську оголосили мовою федералізму та забобонів, німецьку – мовою еміґрації та антиреспубліканства, італійську – мовою контрреволюціонерів, а баскську – втіленням фанатизму. Речник виступав проти цих «варварських жаргонів» та «вульгарних діалектів»³¹.

У німецьких романтиків, зокрема, Йогана Готфрида Гердера, нація набула цілком інших конотацій та розглядалася в духовному й культурному сенсах. Гердер писав, що кожен народ (Volk) може розвинутися зі стану варварства та стати нацією лише через культуру рідної мови. Цей процес охоплює три елементи: усвідомлення мовної та етнічної спільності, історичну свідомість та усвідомлення історичної місії. Свобода так само важлива для суспільної групи, як і для індивіда. Поза сумнівом, нації насправді були індивідами, які дбали водночас про своїх членів і про людство. Гердер вірив, що найкориснішими для людства є нації, котрі, за словами Мадзині, є «знаряддями, Богом призначеними на користь роду людському». Згідно з «Актом братерства молодій Європі» від 1834 року, «всі народи, які мають свою окрему місію, співпрацюватимуть заради виконання спільної місії людства. Національність є священною»³².

Отож на початку XIX століття націоналізм був ліберальним практично за самим лише визначенням. Звісно, існувала суперечність між контактним елементом лібералізму (поняття компромісу) та органічною концепцією націоналізму (за якою представниками нації народжувалися), але спочатку це не мало великого значення. Як зазначає угорський історик: «Свобода з великої літери була найпопулярнішим словом у східноєвропейській поезії та загальною завжди означала свободу нації»³³.

Деякі історики під впливом інтерпретацій Кона схильні розрізнити західний тип націоналізму (поширений в Англії та Франції), який розглядав націю в політичних термінах – інтегрована спільнота в межах держави, та східноєвропейську модель (з відбитком німецького романтизму), за якою націю формують культура, традиція та спе-

цифічний світогляд, закорінений у минулому. Як ми вже зазначали у вступі, ці науковці твердять, що на Заході держава творила націю, а на Сході – нація державу. На Заході націоналізм був здебільшого позитивним явищем, бо ґрунтувався на відносній етнопонаціональній однорідності, якої досягнули перед ХІХ століттям, та відповідав зміні соціальних, економічних та політичних реалій. Він боровся за відкрите та плюралістичне суспільство. Східний націоналізм часто був протестом проти держави (зазвичай чужої). Живлячись історичними мітами та надіями на майбутнє, він розвивався в етнічно різнорідному суспільстві ще до того, як відбулася соціально-економічна трансформація. Його метою була монолітна спільнота з авторитарними рисами.

Проте таке узагальнення, попри всю його слушність, не можна сприймати некритично. Звернення французів у ХVІ столітті до свого гальського походження або голандців до племені батавів свідчить про те, що реальне чи уявне історичне коріння таки відіграло певну роль у формуванні західного націоналізму. Однак, і це важливіше, ми знаємо, що західноєвропейська модель функціонувала також у Центрально-Східній Європі (в Угорщині та Польщі наприкінці ХVІІІ століття), і тільки згодом її частково витіснила східна модель (німецького романтизму). Отже, східна модель здебільшого стосується «неісторичних націй» (згодом ми повернемося до цього терміна): чехів, словаків, литовців, румунів та українців. Хорвати посідають проміжну позицію. До поляків та угорців концепцію національного відродження чи пробудження можна застосовувати лише обмежено. І навіть між цими двома народами є певні відмінності.

Почнемо з поляків. Процеси кінця ХVІІІ століття, кульмінацією яких була Конституція 3 травня, позначили початок перетворення старої шляхетської політичної нації на політичну націю маєтних громадян. Це відповідало суперечностям у Франції між активними громадянами й рештою нації та сигналізувало перехід від станового до класового суспільства.

Для Сташиця та Колонтая нація була колективним сувереном, а шляхта становила лише її частину. Як нація могла охопити все населення? Ані мову, ані релігію не вважали за критерії національності; Річ Посполита була багатомовна, а неримокатолики становили приблизно п'ять із

дванадцяти мільйонів мешканців. Тому єдиним можливим критерієм був культурно-політичний, закорінений у місцевій традиції та відповідний до ідей Просвітництва. Як писав Колонтай 1809 року: «Ніхто віднині не буде литвином, волиняком, подоляком, киянином чи русином, але всі будуть поляками»³⁴. Десь такі твердження можна знайти в багатьох творах початку XIX століття.

На час Конституції 3 травня між нацією та державою не робили різниці. Деякі лідери спостерегли, що існувала італійська нація, а італійської держави не було, але в цілому термінологія була нечіткою. Змішували навіть такі терміни, як стан і держава (цікаво, що в французькій ці два поняття позначає одне слово): у польській мові Сполучені Штати отримали назву *Stany Zjednoczone* (Сполучені Стани). Поділи країни перервали процес національного будівництва, та, як стверджував лорд Ектон, призвели до появи в Європі теорії національності. Перед поляками постало питання, чи може існувати бездержавна нація, і спершу погляди поділилися. Навіть бойова пісня польського легіону в Італії – вона згодом стала національним гімном – містила слова, що надаються до різних інтерпретацій. Слова, що Польща не загинула, «доки ми живемо», нібито прирівнюють націю до її живих представників. Однак подальші рядки «перейдемо Віслу <...> будемо поляками» можна зрозуміти як ототожнення нації та землі. Памфлет «Чи можуть поляки повернути собі незалежність?», написаний 1800 року під впливом Костюшка, говорить про 16 мільйонів поляків, поза сумнівом, розуміючи під цим терміном усіх мешканців поділеної Речі Посполитої.

Концепції нації та національності зазнали уточнення після наполеонівських війн, позначивши, за висловом польського соціолога Єжи Шацького, перехід від просвітницької концепції вітчизни до романтичної ідеї нації. Цей процес було майже завершено між 1815 та 1831 роками, хоча залишалися певні двозначності. Націю уявляли як історично сформовану спільноту, об'єднання людей у просторі та часі чи, що набуло особливого значення, етичний ідеал. У цьому, останньому, сенсі, за словами політичного мислителя Маврикія Мохнацького, нація була носієм цінностей, які існували незалежно, хоч і відповідали реальним фактам національного буття. Тому зникнення нації було втратою для всіх. 1831 року Казімеж Бродзінський назвав націю

«природженою ідеєю, яку всі її представники, злиті в одне, прагнуть реалізувати»; це можна вважати підсумком усіх тогочасних поглядів на польську національність³⁵.

Романтики загалом поділяли погляд, що нація реалізує себе через історію. На цьому наполягав батько модерної польської історіографії Йоахим Лелевель. Міт про ранніх слов'ян – мирний, вільнолюбний народ, що його підкорили брутальні зовнішні сили, який, однак, своєю самопожертвою сприяє відродженню людства – відіграє важливу роль у тогочасних творах. Тут можна пригадати Франтішека Палацького в Чехії, або дещо інші за формою польські месіянстичні теорії після 1831 року.

За Бродзінським, місія польської нації полягає в шлеканні дерева свободи й братерства, розвитку власної особистості та репрезентуванні всіх слов'ян. І справді, віра в місію поширення цивілізації та ліберальних ідей серед слов'ян була притаманна польським слов'янофілам: і консервативним лібералам, і радикальним демократам.

Велике значення, якого поляки надавали мові та національній літературі, виявляє певні відмінності від процесів у Чехії та Угорщині. Звісно, у всій Центрально-Східній Європі письменники були не лише творцями, але й національними лідерами. Правда й те, що наприкінці XVIII та на початку XIX століття процес очищення та збагачення національних мов був загальним явищем для регіону. У випадку Польщі добрим прикладом є монументальний словник Самуеля Лінде (перший том з'явився 1806 року), діяльність Товариства друзів наук та інші ініціативи. Але популяризацію польської мови було розпочато ще перед поділами для забезпечення єдності держави, а після поділів було продовжено, щоби мобілізувати народ на боротьбу за відновлення незалежності. Майбутню Річ Посполиту та її «націю» спочатку уявляли унітарною; згодом, здебільшого після повстання 1863 року, почала поширюватися візія федерації різних народів.

Не лише поляки, але й більшість європейських лідерів під іменем поляків розуміли мешканців колишньої Речі Посполитої; такий погляд зберігся аж до 1863 року. Для Маркса та Енгельса відродження Польщі не мало стати наслідком застосування концепції національності – 1866 року Енгельс писав, що то був «російський винахід, який мав на меті знищити Польщу»; це мало статися тому, що

Польща була однією з великих європейських історичних націй. Вона не була етнічною спільнотою і насправді охоплювала принаймні чотири етнічні спільноти.

На противагу чехам та іншим націям регіону, крім угорців 1849 року, польська національна боротьба впродовж більшої частини XIX століття була спрямована на здобуття повної незалежності й характеризувалася неодноразовими повстаннями: 1806, 1830–1831, 1848 та 1863 років. Не дивно, що австрійський канцлер Метерніх ототожнював усе польське з революцією. Втрата державности була настільки недавньою, що багато поляків ще пам'ятали незалежну Річ Посполиту. За приклад може слугувати князь Адам Чарторийський, котрому на час третього поділу було двадцять п'ять і котрий помер 1861 року.

Польську боротьбу за відновлення поділеної Речі Посполитої ускладнювали безліч факторів. По-перше, існувала потреба поглинути або принаймні здобути лояльність непольських національностей, тоді як вони почали стверджувати свої окремі ідентичності. По-друге, прагнення розширити націю, щоб вона охопила й селянство, породжувало суттєву проблему: якщо серед поляків було багато селян, то майже всі литовці, українці та білоруси були виключно селянами. Навіть щодо етнічних поляків вертикальна інтеграція, котра мала на меті зробити їх свідомою частиною нації, вимагала певного ступеня економічної емансипації та освіти. Потрібен був час, щоб селяни могли ототожнити себе зі шляхтою та знайти зв'язки національної солідарности, що їх об'єднували.

Польські консерватори та ліберали розглядали суверенітет шляхетської нації як провісник народного суверенітету та вважали, що шляхта відіграє провідну роль у переході від одного до іншого. Радикали, які підносили на п'єдестал маси (*lud*), саме в них вбачали справжню націю; шляхта мала до них або приєднатися, або її мали усунути як перешкоду. Проблема полягала в тому, що радикали, як правило, самі належали до шляхти й мали поклатися на «революційних шляхтичів» у підтримці їхньої програми. Нарешті, в боротьбі за «душу селянина» поляки протистояли державним урядам, які бажали зробити маси лояльними підданими царя, імператора чи короля.

Порушення єдності внаслідок поділів, звісно, було найбільшою перешкодою для формування інтегрованого

польського суспільства. Однак, були й сприятливі для поляків події. Існування протягом певного часу польської армії підтримувало національний дух, і слід пам'ятати, що крізь її лави 1794 року пройшло приблизно 150 тисяч чоловік, і десь 200 тисяч – під час наполеонівських воєн та війни проти Росії 1830–1831 років. Польська адміністрація, нехай неповна й обмежена, також була перевагою. Вона існувала в герцогстві Варшавському (1807–1814), Конгресовому королівстві (1815–1831) та Краківській республіці (1815–1846), а з 1860-х – в автономній австрійській Галичині. Польська культура була нерозривним зв'язком між розділеними землями, і слід наголосити, що польська мова була одноріднішою, ніж тогочасна італійська чи німецька. Католицизм підкреслювало окремішність поляків від німців-лютеран та росіян-православних. У багатьох випадках польська культура не лише зберігала власні позиції за чужоземного режиму, але й була настільки привабливою, що під її впливом було полонізовано й асимільовано багато німців, частину євреїв та деяких росіян, чехів, словаків і навіть французів.

Сучасна польська нація, що кристалізувалася впродовж XIX століття, була переважно сумішшю шляхти й плебеїв, тоді як на Заході нації поставали на підвалинах середнього класу та пролетаріату. Однак, коли говорять про польське чи угорське «шляхетське суспільство» або «шляхетський націоналізм», зазвичай не зважають на дві речі. Багато в чому польська та угорська шляхта були середнім класом, хоч і з відмінним світоглядом та етосом. По-друге, слід розрізняти шляхтича-землевласника та представника інтелігенції, котрий народився в шляхетській родині, бо саме він – від Кошута до Пілсудського – відігравав щораз важливішу роль політичного лідера.

У землях Корони святого Стефана та святого Вацлава

У поділеній Польщі патріоти прагнули зберегти, консолідувати й розширити націю, щоб у майбутньому вона змогла повернути собі державність. Проте в Угорщині на початку XIX століття повна незалежність та розрив зв'язків із Віднем не були метою національного руху. Щоправда,

відокремлення Трансильванії та інших земель від Угорщини було болючою втратою, але термін «держава» (alladalom) в ті часи щойно з'явився. Проблема полягала переважно в збереженні національної ідентичності, якій загрожували німці та мадяри всередині країни. В еволюції шляхетської «*patio hungarica*» в сучасну націю угорці йшли схожим із поляками шляхом: від політичних концепцій Просвітництва до романтичної візії. Однак існували й суттєві відмінності. Гегемонія латини була сильною та повсюдною, тому ствердження угорської мови відбувалося драматичніше. Слова Бешенї, наведені в попередньому розділі, є добрим прикладом. Тепер же слід зачитувати ліберального магната Іштвана Сечені, вихованого в атмосфері Просвітництва: «Нація живе в своїй мові». Вживання угорської було протестом водночас проти німецької та латини. Виступаючи проти спроб Йозефа II запровадити німецьку, угорська еліта не пропонувала повернутися до латини, яку вважала застарілою, середньовічною мовою, непридатною для ролі посередника нової освіти. Окрім того, латина лише підкреслювала поділ між шляхтою та селянством. Латина, на думку Сечені, висловлювала кастовий дух та егоїзм шляхетського стану. Він сам наполягав на вживанні угорської.

Про потребу модернізації угорської мови та перші спроби в цьому напрямку ми вже згадували. Але тільки в 20-х та 30-х роках ХІХ століття угорська література набула національного значення. На 1820-ті роки припала дискусія між класицистами та романтиками, яка дуже нагадувала ситуацію в Польщі. Публікація епічної поеми Міхая Верешмарті «Втеча Золана» позначила початок угорського романтизму, який розвинули поет Шандор Петефі та романіст Мор Йокаї. Реалізм прийшов у літературу в 1840-х роках із творами Йожефа Етвеша.

Літературну та лінгвістичну діяльність підтримував Угорський національний музей, заснований 1802 року, Академія мистецтв (1825 рік) та Національний театр (1830-ті). Усі ці установи та багато інших громадських ініціатив отримували допомогу від батька й сина Сечені, а їхню діяльність було пов'язано зі зростанням відчуття її необхідності. Угорщина, за словами Верешмарті, «не мала союзників у Європі», а мадяри становили менше половини її населення. Гердер пророкував, що ізольовану мадярську націю рано чи пізно поглинуть слов'яни або німці. Інші національ-

ності в землях святого Стефана також переживали мовне відродження. Серби Банату (Воеводини), які вже мали певну релігійну автономію – на чолі з православним митрополитом – почали наголошувати, що мова є важливим елементом національності. Тут слід назвати ім'я Доситея Обрадовича – піонера сербського культурного відродження. Виникли думки про територіальну автономію та навіть майбутню велику Сербію. Національне пробудження переживали й румуни Трансильванії, де греко-католицький єпископ Міцу визначив напрямок ще у XVIII столітті. Щодо словаків, то ми повернемося до них згодом, розглядаючи чеське відродження.

«Наша країна, з мовного огляду, є справжнім Вавилоном, – писав угорський ліберальний часопис 1841 року. – Якщо ми не зможемо змінити стан речей, і країну не буде об'єднано через мадяризацію, рано чи пізно німецький або слов'янський елемент асимілює нашу націю, і навіть наше ім'я забудеться»³⁶. Проте чи мала ця мадяризація бути еволюційним і добровільним процесом асиміляції з вищою культурою через «духовну вищість» та «національне ошляхетнення», як уявляв Сечені? Чи, може, вона мала здійснитися законодавчим шляхом, як твердив прибічник Сечені Лайош Кошут, не зауваживши, що така політика суперечила ліберальним принципам, які він наполегливо обстоював? Кошут розглядав Угорщину як одну націю в межах Корони святого Стефана й зіставляв позицію в ній слов'ян та румунів з позицією бретонців у Франції чи валійців та ірландців у Британії. Це був французький якобінський підхід до національного питання в найчистішому вигляді.

Зміцнення позицій угорської мови ставало помітним. З 1832 по 1838 рік кількість книжок, виданих угорською, зросла зі 127 до 216-ти; кількість латинських, німецьких та словацьких книжок ненабагато збільшилась: відповідно, з 71 до 82; із 49 до 58; з 5 до 7. Кількість хорватських книжок зменшилася з двох до однієї, сербських – з 12 до 6, нарешті, румунських – від п'яти до однієї³⁷. Мадяризація міст, що розгорнулася на той час і спричиняла асиміляцію чужорідних елементів, зокрема німців, здавалася Кошутові необхідною для створення нового угорського середнього класу. Отримавши право голосу, а деякі професійні групи місцевої інтелігенції (*honoratiore*s) здобули його 1841 року, середній клас був би цілком інтегрованим у націю. Про-

цес формування оновленої угорської нації мав завершитися ліквідацією панщини. За це виступали і ліберали, і радикали, хоча між ними не було згоди щодо заходів, яких для цього треба вжити. Емансипація селянських мас, звісно, стала би визначною подією в процесі оновлення аграрної економіки країни.

Питання націй і націоналізму в Угорщині багато в чому відрізнялося від національного відродження в чеських землях. У Чехії це справді можна було назвати пробудженням, відродженням та свідомими спробами відновити перервану національну цілісність. Як ми знаємо, не існувало чеської політичної нації, яка могла б очолити такий процес. Шляхта зберігала відданість монархії, була німецькомовною та чимраз менше пов'язана з минулим. Зі 187 аристократичних родин 75 оселилися в Чехії в період 1785–1843 років; кількість найстаріших родин зменшилася до 42. Щоправда, аристократія розвинула певний місцевий патріотизм і вважала себе елітою Богемського королівства, але не чеської нації. Це була тогочасна керівна група, а не спадкоємиця старої шляхти. Її належність до Чехії проявлялася в певній опозиції до централістичної політики Відня та підтримці культурної, лінгвістичної та літературної активності в королівстві. За таких умов чеське національне відродження не могло набути форми експансії згори, а мало виростати знизу.

Освітні реформи Марії Терезії та Йозефа значно підвищили рівень чеської письменності, але не призвели до поширення мови в суспільстві. Німецька, як і раніше, панувала в адміністрації й торгівлі, а чеська залишалася внутрішньою мовою маноріяльного управління та деяких міських рад. Навіть у 1820-х, за спогадами Палацького: «Будь-хто у пристойному вбранні неохоче наважувався говорити чеською в громадських місцях»³⁸. У школах піонери чеської мови відчували, що вона полегшувала вивчення німецької, яку вони не хотіли викорінювати остаточно. Так само й прибічники німецької не бажали знищення чеської мови, а лише хотіли звести її до приватного вжитку.

На самому початку XIX століття чесько-німецьке протистояння було ще в зародку. Мешканці Чехії знали, що вони – піддані короля-імператора, а їхня країна – Богемське королівство, в якому говорили чеською та німецькою. Чехія була домівкою німців, частина яких підкреслювала свій

патріотизм і з ентузіазмом писала про минуле країни. Чи могла нова чеська нація сформуватися за двомовною схемою, на кшталт бельгійської нації фламандців та валонів? Так вважав католицький священик та освітній діяч Бернард Больцано, але в перші роки XIX століття це питання ще не було розв'язано. Дві групи були нерівними майже в усьому. Визнаючи існування двох культурних течій у Чехії, Палацький думав, що німецька течія, пов'язана з новою Європою, розквітала, тоді як чеська була застарілою, вбогою, примітивною та пов'язаною переважно з масами. Палацький твердив, що добра книжка чеською мовою навряд чи розійдеться накладом, більшим за 600; щоб мати ширшу аудиторію, треба писати німецькою.

Як мусила група ентузіястів переконати маси, що вони є частиною чеської нації та мають цим пишатися? Інтелектуалів було настільки мало, що 1868 року Палацький говорив, що якби обвалилася стеля в кімнаті, де вони сиділи, це був би кінець національного відродження. Недивно, що будителі почувалися так, ніби, за словами Коларжа, «грали на піяніно, яке ще не має струн»³⁹.

Для першої фази, яка почалася перед 1800 роком, характерний інтерес до чеської мови та літератури. На неї вплинули концепції Французької революції в тому, що стосувалося прирівнення нації до народу, а згодом – і значно сильніше – романтичні ідеї Гердера про слов'ян та їхнє велике майбутнє. Вже в 1825 році Йозеф Юнгман видав чеською мовою свою «Історію чеської літератури» та «Чеський словник». Інші почали вживати рідну мову в наукових працях, наприклад, видатний фізіолог Ян Пуркіне. Два провідні чеські будителі (обидва словаки-протестанти) – Павел Шафарик та Ян Коларж також опублікували чеською відповідно «Слов'янські старожитності» та великий романтичний епос «Дочка слави». Британський історик Р. Сетон-Вотсон назвав цей епос «екстатичним зверненням до Свободи», і справді, в ньому були рядки, дуже близькі до духу того часу: «Від Татрів до Чорної Гори, від Карконоші до Уралу лунають слова: пекло – для зрадників, рай – для справжніх слов'ян».

Коларж озвучив ідею об'єднаного слов'янства, таку важливу для чехів, пригнічених комплексом нечисленності, неважливості й відсталості свого народу. Психологічно було значно краще почуватися частиною великої та

славної слов'янської родини. Ще більше це стосувалося словаків, тому невинно провісники слов'янства народилися в Словаччині. Міжслов'янські зв'язки відігравали важливу роль у творах чеського журналіста Карла Гавлічка-Боровського, з яким ми перейдемо від культурно-наукової стадії до стадії патріотичної агітації.

Гавлічкова газета «Празькі новини» майстерно уникала цензури, приділяючи головну увагу вимогам ірландців розірвати унію з Англією; читачі сприймали це як завуальовану аналогію чесько-австрійської проблеми (цікаво, що до такої самої стратегії вдавалася угорська література 1850-х років). Зростання значення чеської мови відбувалося за підтримки таких інституцій, як Національний музей, заснований 1818 року, та Чеська Матиця, створена 1831-го, котрі сприяли виданню чеських книжок. Гавлічек був полонфілом, і справді, польський внесок був дуже важливий для чеського національного відродження. Польсько-російська боротьба, однак, поляризувала чеську громадську думку. Слов'янофільство було значно принагіднішим за абстрактну теорію та губилося перед реальністю окремих слов'янських націй.

Славізм був невід'ємною частиною чеського національного відродження; питання його значення в національній історії було центральним. Чи справді нова нація, що формувалася, не мала нічого спільного з минулим, чи неперервність була основою? У пошуку позачасових національних цінностей будителі намагалися примирити історичну шляхетську націю з сучасною народною нацією через де-що вибірковий підхід до національної спадщини. Роль Палацького – історика, інтелектуала й політика – щодо цього була визначальною.

Палацький звернувся до історичних досліджень, щоб показати багатство чеської спадщини, яке могло би зміцнити самоповагу та ідентичність. Природа цінностей, які обґрунтовували існування та значення малої чеської нації, була духовною. Під впливом Гердера та Лелевеля Палацький поділяв віру в первісну слов'янську демократію, згодом зіпсовану чужими впливами. Апогеєм протистояння була гуситська доба, і в гуситах – унікальних масштабом свого руху та переможним спротивом озброєним напасникам – він вбачав піонерів боротьби за рівність і свободу. Гусити видавалися провісниками лібералізму, демократії та

національності, а їхній загальнолюдський внесок залучав чехів до головних здобутків європейської історії.

Концепція нації Палацького еволюціонувала від територіальної до етнічної. Характерною була зміна назви його центральної праці – з «Історії Богемії» в німецькому оригіналі на «Історію чеської нації» в чеському виданні. Чесько-німецькі «постійні союзи й конфлікти», в чому він вбачав «головний зміст та підставову рису цілої історії Богемії та Моравії», своєю чергою ілюстрували його принцип полярності в історії. «Прийняття та відкинення німецьких звичаїв і законів» – це була здебільшого боротьба чехів за духовні, а отже, універсальні цінності. Тому чеське минуле й те, що воно означало, було основою того, з чим можна було ідентифікувати нову націю, яка відроджувалася.

Бачення історії Палацького, із його акцентом на гуситській спадщині назавжди відбилося на чеському світогляді. Воно надихнуло поезію Карела Ербена, а згодом історичні романи Алоїза Їрасека та славетні опери Бедржиха Сметани. Непрямо воно також вплинуло на реалістичну літературу Божени Немцовой. Однак понад усе воно прислужилося до того, що чехи усвідомили значущість свого минулого, своєї долі та свого призначення.

Але чому чеське національне відродження, що стартувало з такої низької позиції, виявилось успішним, на відміну від зусиль бретонців, валійців і, можливо, навіть ірландців? Марксистичні пояснювали це економічною боротьбою між німецькою та чеською буржуазією. Відродження було природною реакцією на онімечення, стверджував «будитель» Юнгман. Воно відповідало духові часу, вважав історик Ярослав Гол, а його видатний учень Йозеф Пекарж писав, що це був органічний процес. Або, на думку Томаша Масарика, це було плекання місцевої традиції релігійної реформації, яку пробудили Йозефові декрети про толерантність і надихнули Французька революція й німецька філософія та котра еволюціонувала від загального почуття національної свідомості через слов'янську до чеської ідеї, що її уособлювали Коларж, Шафарик і Палацький.

Специфіку чеського національного відродження зумовлював історичний контекст: надходження промислової революції. Вона принесла соціальну мобільність, зростання комунікації та поширення освіти. Роль буржуазії, особливо дрібної (великі бізнесмени були німцями) та мо-

лодої інтелігенції селянського походження, була надзвичайно важлива. За відсутності власної держави чехи зосредили зусилля навколо освіти та економіки. Постав обережний, приземлений і переважно лояльний до Відня націоналізм. Він був ліберальний та демократичний, але помітно відрізнявся від світогляду польських революційних демократів-шляхтичів. До 1848 року чеський націоналізм не мав власних мучеників. Подальше наголошення ролі мови як означника національності, на думку Гроха, пояснювалося не так впливом Гердера, як тим, що мова була єдиним зв'язком, що перекреслював соціальні й навіть релігійні відмінності.

Серед словаків непоказні початки повільного переходу від етнічності до національності зачепили як угорців, так і чехів. Чехи розглядали словаків у контексті спільного слов'янства або чехословакізму, а Коларж та Шафарик здавалися живими доказами слушності цієї концепції. Угорці не могли погодитися зі самою ідеєю словацької нації, яка не мала ні історії, ні власної державності. Словаків вважали просто за слов'ян Верхньої Угорщини; словаки-протестанти вживали старочеську як літературну мову Писання та Літургії (*biblectina*). Шляхта, здебільшого найбідніша, в Словаччині була численнішою, ніж у Чехії; наприкінці XVIII століття вона складала 4,6% чоловічого населення Словаччини та лише 0,1% населення Чехії. Її найрадикальнішою метою було належати до «слов'янської мови та угорської нації»; насправді ж мало хто вимагав навіть цього.

Створення загальної семінарії в місті Пожоні (Братислава) за часів імператора Йозефа та потреба в літературній мові наприкінці XVIII століття спонукала одного єзуїта, А. Бернолака, до спроби розвинути літературну мову на ґрунті розмовної мови освічених людей. Спроба була невдалою, але 1792 року виникло Словацьке наукове товариство, а вслід за ним – кілька інших інституцій. Однак до тридцятих років наступного століття складно говорити про якесь масштабне національне відродження. Спроба мадяризації Словацької Протестантської Церкви призвела до мовної війни 1820-х років. Угорська сторона наполягала, що з падінням Польщі слов'янська говірка «вже не була мовою свободи», а стала знаряддям поділу в російських руках. Але нечисленна нова словацька інтелігенція не поступилася.

У 1840 році Людовіт Штур створив основу сучасної словацької літературної мови, котру чехи сприйняли як культурний сепаратизм. Проте нова літературна мова була не причиною, а наслідком поступової зміни в національній ідентифікації. Попри це наполягання Штура на тому, що словаки є окремою слов'янською нацією, викликали критику Палацького. Практичні вимоги словаків на той час були помірковані: вживання рідної мови в початкових школах, педагогічних училищах та на уроках релігії. Відень відштовхнув словацьких лібералів до рук угорців, але й тут вони не знайшли розуміння з боку малярських лібералів.

Перш ніж почати хронологічний огляд, треба приділити увагу також і євреям. Їх розселення в регіоні зазнало значного впливу поділів Польщі та міграції на схід усередині габсбурзької держави. Серед приблизно одного мільйона євреїв Речі Посполитої майже 150 тисяч опинилися під владою Пруссії, понад 150 тисяч у Габсбурзькій монархії, а переважна більшість (понад пів мільйона) потрапили до російської частини поділеної Польщі. Офіційні межі єврейської «смуги осілості» були останньою згадкою про східний кордон Речі Посполитої. У так званому Конгресовому королівстві, приєднаному до Росії 1815 року, євреї становили близько 12% населення; 43% мешкали в містах, а з них 26% у Варшаві.

Єврейське населення в Угорщині в XIX столітті швидко збільшувалося. Якщо 1787 року тут мешкало 80 тисяч євреїв (приблизно 1% населення), то на 1825 рік їх кількість становила 185 тисяч (близько 2%). На 1869 рік чисельність угорських євреїв зросла до 540 тисяч (4% населення). Це були переважно іммігранти з Чехії, Моравії та Австрії, які тікали від ворожості та конкуренції німецьких міщан, а також прибульці з Галичини. Відповідно, кількість євреїв у Чехії в цей час зменшилася, і Прага вже не була найбільшою єврейською міською конгломерацією в габсбурзьких землях. Першість тепер належала Пешту.

Поділи Польщі принесли мало користі євреям або й узагалі погіршили їхнє становище. Однак у добу лібералізму було здійснено кілька емансипаційних реформ, починаючи з декретів Йозефа II до кодексу Наполеона та подальших заходів у Габсбурзькій державі та Пруссії. Під гаслом «європеїзації» в польських землях Пруссії розпочався процес онімечення, але Галичину він заторкнув значно мен-

ше, бо тут був міцно закорінений хасидизм. Серед євреїв також існувала тенденція ототожнювати себе з польським патріотизмом та польською національною боротьбою. Цю тенденцію уособлював рабин Бер Майзелъс. Польські лідери розділилися в питанні колонізації й асиміляції євреїв. Чарторийський та Лелевель виступали за повну рівність євреїв, вважаючи їх за товаришів-громадян, а не чужоземців. Цей рух сягнув кульмінації в 1860-х роках, коли євреїв називали «поляками Мойсеевої віри». До цього ми повернемося згодом. Противники єврейської емансипації – серед них така видатна постать, як Сташиць – вважали, що коли надати євреям повні громадянські та політичні права, вони вже самою тільки кількістю впливатимуть на суспільство та підірвуть національний світогляд і цінності. Таку думку поділяв і Сечені в Угорщині, де відбувалися схожі дебати й щораз більше євреїв зазнавало мадяризації. Ці погляди не були унікальним явищем Центрально-Східної Європи; схоже висловлювалися й депутати Національних зборів під час емансипації євреїв у Франції. Антиєврейські виступи траплялися в Празі, Пожоні та інших містах, де «весна народів» пробудила національні почуття. Проте традиційна юдофобія не набула форми сучасного антисемітизму аж до кінця XIX століття.

Наполеонівські та постнаполеонівські десятиліття

Поділи Польщі не лише знищили державу, але й поставили під сумнів виживання політичної нації, яка тількино формувалася. Яким міг бути її *raison d'être* під владою трьох монархічних режимів, котрі спиралися на шляхту й захищали її соціальні позиції, але не допускали її до управління? Польська шляхта була поділена на різні категорії. Вищий прошарок отримав статус аристократії, а найбідніші шляхтичі опинилися в становищі плебейів. Лише частина колишньої шляхти творила клас землевласників у XIX столітті, хоч її етос позначився на інших соціальних групах. Існування бездержавної нації вплинуло, можливо, навіть сформувало польську політичну культуру та погляди. Позбавлені нормальної участі в політиці, багато поляків стали емігрантами, повстанцями, конспіраторами або засланцями. Термін «компроміс», котрий розглядали

як відмову від принципів, набув принизливого значення, і нерідко поляки займали позицію «все або нічого».

Відчуття, ніби зникнення Польщі відбулося на краще, що виникло з відчаю, швидко поступилося місцем новій політичній та військовій діяльності поляків. Як твердив Сташиць: «Упасти може й велика нація, загинути – лише нікчемна». Найгірше було те, що поляки мали три ворожі держави й жодного відданого союзника. Утім, вони втратили національну незалежність тоді, коли право на національну незалежність гучно проголошували в усій Європі, і це було їм на користь. Що їм було робити: долучитися до збройної боротьби, приєднатися до революціонерів чи до держав, які воювали з загарбниками? Чи розпочати власний збройний опір? А може, співпрацювати з однією державою-загарбником проти інших? Сформувався дві течії. Одна, яка пов'язувала польське питання з революційною Францією, призвела до створення 1797 року польських легіонів у Італії. Під командуванням генерала Генрика Домбровського вони уособлювали наочний протест проти вироку поділів. Їхній марш (мазурка Домбровського) проголошував, що вони зброєю повернуть відібране. Мир Франції з Австрією на певний час розвіяв надії легіонерів, але їхній патріотизм та досвід революційно-демократичної боротьби перевершив військові здобутки й набув ширшого значення.

Другу течію уособлював князь Адам Чарторийський, який спирався на Росію. Молодий цар Александр I не лише був його приятелем, але й під впливом французьких ідей у приватних розмовах називав поділи Польщі злочинном. Чарторийський піднявся до посади міністра закордонних справ та куратора Віленського освітнього округу, який охоплював більшу частину колишніх польських земель, які приєднала Росія. Реорганізуючи й оновлюючи освітню систему, що мала стати моделлю для Росії, Чарторийський підтримував польську культуру під царським правлінням. За влучним висловом, якби світло не засяяло у Вільні, то воно згасло б у всіх польських землях.

Політичні плани Чарторийського заручитися підтримкою царя в польському питанні під час сум'яття наполеонівських війн не дали результатів. Не дивно, що коли 1806 року французька армія, наздоганяючи переможених росіян та прусаків, вступила в західну Польщу, поляки повстали. Приймавши сторону Наполеона, князь Понятов-

ський став на чолі польського війська, але винагорода була незначною. У 1807 році за Тильзитським миром Наполеон та Александр погодилися створити герцогство Варшавське (слова «польське» унікали) з пруської частки другого та третього поділу. У 1809 році внаслідок переможної війни проти Австрії герцогство подвоїло свою територію та населення, і поляки розглядали його як ядро майбутньої відновленої держави. Будучи пішаком у дипломатії та військовій стратегії Наполеона, герцогство Варшавське ніколи не було паном своєї долі, але воно підважувало легітимність і остаточність поділів.

Герцогство наділили наполеонівською конституцією з деякими поступками традиції 3 травня, і воно зазнало процесу модернізації, в якому юридичні, політичні та соціальні реформи згори здебільшого випереджали спонтанну соціально-економічну трансформацію. Отже, селянство здобуло юридичну свободу без землі; євреї, як і решта громадян, були рівні перед законом, але їхні громадянські права було призупинено в очікуванні на їх «європеїзацію». Супільство стало до певної міри світським, зокрема, у сфері освіти. Багато поляків обрали військову кар'єру, воюючи по світу аж до Іспанії, де атака польської легкої кавалерії під Сомосьєрою стала легендою. Економіка герцогства наближалася до краху, обтяжена витратами, що були пов'язані переважно з утриманням непропорційно великого війська. Однак, попри всі розчарування, легенда Наполеона зростала, посилюючи польські зв'язки з Францією та віру в його лідерство.

Наполенівське вторгнення в Росію 1812 року, що офіційно мало назву «другої польської кампанії», пробудило надії на відновлення Польщі та зібрало близько 100 тисяч добровольців. Польські війська й далі воювали навіть тоді, коли зірка імператора вже згасала, а смерть Понятовського в битві під Ляйпцигом стала символом лицарства та відданості. Цей період залишив важливу спадщину. Основні реформи в політичній царині зберігалися до 1831 року; в адміністрації – до 1860-х; у судочинстві – до 1870-х. Цивільний кодекс – кодекс Наполеона – дожив до середини ХХ століття і тепер частково відновлений.

У 1813 році Росія завоювала герцогство Варшавське й бажала його утримати, але через два роки Віденський конгрес ухвалив інше рішення. Частина герцогства (Познан-

щину) повернули Пруссії, а решту під назвою королівства Польського передано Росії. Цар Александр став королем цього так званого Конгресового королівства. Краків отримав статус вільного міста-республіки під протекцією трьох держав. Певну реальність старої Речі Посполитої було визнано запровадженням вільної торгівлі в межах 1772 року (що залишилося тільки на папері) та рекомендацією правителям поважати своїх підданих польської національності.

Aлександр дарував королівству дуже ліберальну на позір конституцію. Але гучні громадянські й особисті права виявилися скороминущими, а в суспільстві домінували консервативні елементи. Проте це була автономна держава з власним парламентом, урядом, військом та скарбницею, громадянством і паспортом, та з електоратом, більшим ніж у тогочасній Франції чи Англії. Спочатку здавалося, що Александр хоче зробити з конституційного королівства лабораторію та взірць для трансформації Російської імперії. Він обмірковував можливість збільшити королівство коштом східних польських провінцій, інкорпорованих під час трьох поділів. Старий Костюшко вірив, що лише велика польська держава може зайняти таку позицію щодо Росії, як Угорщина стосовно Австрії. Неспроможність Александра досягти цього за умов спротиву російської опозиції та «потворність» конституційного королівства, прив'язаного до деспотичної імперії, сучасники вважали двома основними причинами листопадового повстання 1831 року. Однак до того, як воно почалося, королівство впродовж п'ятнадцяти років переживало важливі політичні, культурні, ідеологічні та економічні процеси, які позначилися на майбутньому.

Політичний спектр королівства охоплював як щирих опортуністів, що співпрацювали з урядом, так і ліберальну опозицію й таємні товариства, чия боротьба за звільнення та об'єднання Польщі, принаймні на перший погляд, не дуже відрізнялася від заяв Александра I. Проте цар, попри весь свій лібералізм, що з часом зменшувався, мав деспотичний темперамент і був схильний вдаватися до неконституційних методів. Як наслідок, королівством правили невротичний брат царя великий князь Константин, який будучи головнокомандувачем, знущався з війська; спеціальний представник сенатор Ніколай Новосільцев – цинічний інтриган; та лакей-віце-король (колишній наполеонів-

ський генерал). Той факт, що ця теоретично найвища посада не відійшла до природного кандидата князя Чарторийського, негативно вплинув на політичну сцену та відштовхнув князя в опозицію. Свавільне правління, брутальне переслідування опонентів (що породило мученика в особі майора В. Лукасинського), цензура, поліцейний режим та вистежування неблагонадійних підривало державу. Тогочасний аналіз системи, що його здійснив М. Мохнацький, виявляє багато знайомого дослідникові режиму Гомулки та Герека в Польській народній республіці.

Звісно, були й відмінності. На ниві економіки талановитий міністр фінансів князь К. Друцький-Любецький проводив політику модернізації, скеровану в трьох напрямках: шкільництво, промисловість і торгівлю та озброєння. Він намагався здійснити індустріалізацію країни; держава в цьому процесі мала бути інвестором та організатором виробництва. Індустріалізацію фінансували за кошт високих податків, а крім того, держава заохочувала приватних підприємців. Результати були нерівномірні. Лодзь (польський Манчестер) стала центром текстильного виробництва; були здобутки у вугільній галузі, металургії та банківській справі (було створено Банк Польський). Однак брак достатнього капіталу й робочої сили внаслідок застарілої соціально-економічної структури в країні перешкоджав справжньому промислому зростанню.

Чи справді листопадове повстання 1830 року вибухнуло внаслідок того, що розвиток королівства зайшов у глухий кут? Повстання почалося після Липневої революції у Франції та розгортання боротьби за незалежність у Бельгії, і певною мірою перешкодило планам військової інтервенції на Захід царя Ніколая I (наступника Александра). Проте немає доказів підбурення повстання ззовні. Повідомлення, що польські військові частини братимуть участь в інтервенції, та усвідомлення, що таємна поліція викрила варшавський заколот, прискорили події. Повстання почалося як революційний переворот, що його організували юні заколотники. Старші лідери спробували використати цю «демонстрацію», щоби домогтися поступок від царя: поваги до конституції та виконання обіцянок Александра. Однак Ніколай відмовився від переговорів, і революція переросла в національне повстання. Політичною кульмінацією стала детронізація династії Романових у січні 1831

року та проголошення, що вся влада походить від нації. То була справжня війна за національну свободу. Якщо ліберали, наприклад Лелевель, твердили, що це було протистояння конституціоналізму та самодержавства, та прийняли гасло «За нашу й вашу свободу!», то Мохнацький вбачав у війні боротьбу поляків проти росіян. Сейм змарнував унікальний шанс проголосити повне визволення селян; цінність такого кроку полягала не в тому, що це допомогло б перемогти царя, як стверджували радикали, а в тому, що визволення прийшло б із польських рук.

Першокласне польське військо поступалося кількісно, але крім того, ним погано командували генерали, які пам'ятали поразку Наполеона 1812 року й не вірили в перемогу. Уряд під проводом Чарторийського був неодностайний. Після кількох перемог повстання поширилося на Литву, засвідчивши реальність старої Речі Посполитої. Проте до осені 1831 року росіяни взяли Варшаву, і повстання зазнало краху.

Російські репресії були суворі. Дію конституції країни було призупинено, ліквідовано окремих уряд, парламент, військо та навіть Варшавський університет, заснований 1816 року. Польська політична й військова еліта обрала вигнання. За кордоном розпочалися дискусії про значення повстання, які переросли в обопільні докори між радикалами та поміркованими. Згодом навіть саму ідею поставили під сумнів ті, хто твердив, що воно було нерозважним і надто дорого коштувало. Прибічники повстання доводили, що воно зберегло та продовжило життя нації. У політично фрагментованій еміграції ліберали й консерватори згуртувалися навколо Чарторийського; ліберальні демократи загалом ідентифікувалися з Лелевелем. Окрім того, існували екстремісти, які твердили, що до національної незалежності можна дійти лише через безжалюньну соціальну революцію.

Ліві підкреслювали солідарність націй, і справді, тріумфальний марш емігрантів через Німеччину на шляху до Парижа зміцнив їхню віру в те, що вони були авангардом майбутньої європейської революції. Демократичне товариство, яке історик Петер Брех вважав першою демократично організованою, централізованою та дисциплінованою партією в Європі, мало на меті поширення ідей аграрної демократії та революції. Маркс вважав аграрну

демократію за найважливіший польський внесок до європейської революційної думки. Зі свого боку, Чарторийський намагався здобути підтримку західних парламентів та урядів. З паризького готелю «Ламбер» він керував широкою мережею в Центральній Європі та на Балканах і провадив безушинну боротьбу проти російської дипломатії. Князь не відкидав повстання та соціальні перетворення остаточно, але вважав, що вони мають відбутися в належний час та з шансом на успіх.

Еміграція заслуговує на ім'я «великої» не лише через свою політичну діяльність, але й завдяки визначній ідеологічній, інтелектуальній та культурній ролі, яку вона відіграла. Представниками панівного романтизму були Адам Міцкевіч, Юліуш Словацький та Зигмунт Красінський. Три національні «пророки» (*wieszcz*) сформували спосіб мислення багатьох поколінь поляків. Ранні поезії Міцкевіча в 1820-х роках позначили народження польського романтизму. Тепер такі його шедеври, як «Пан Тадеуш» і «Дзяди» та символічне пророцтво «Книги польського народу та прощі польської» стали частиною національної спадщини. Ідеї романтичного націоналізму набули остаточної форми та знайшли найрадикальніший вираз у польському месіянізмі (Польща як Христос для інших націй). Польський фольклор і, що важливіше, польський дух відбилися в славетних музичних творах Фредерика Шопена. Ще двома постатями, чия літературна й національна спадщина має незаперечне значення, були поет Ципріян Каміль Норвід, творчість котрого оцінили згодом, та найвидатніший польський комедіограф із Галичини Александр Фредро.

Листопадове повстання мало активних прибічників у пруській та австрійській частині поділеної Польщі й породило відгомін в Угорщині та Чехії. Шафарик назвав польське питання «священним»; словаки мали контакти з польськими емігрантами. Понад тридцять угорських комітетів ухвалили декларації на підтримку поляків, а сейм вимагав від Австрії надати підтримку повстанцям. Після поразки повстання в Угорщині лунали голоси, що поляки припустилися фатальної помилки, не визволивши селян. І справді, селянське питання в Угорщині загострилося як ніколи раніше. Епідемія холери, що її принесли російські вояки в Конгресове королівство, поширилася на південь від Карпат. Спроби її контролювати призвели до великого селян-

ського повстання; особливо активними були словаки та румуни. Угорські землевласники були стривожені, їхні побоювання зросли, коли невдале польське повстання в Галичині викликало селянську «жакерію», якою скористалася австрійська адміністрація. Характерно, що в маленькій Краківській республіці, де повстанці досягли тимчасового успіху, селяни (вже визволені) не пристали на бік австрійців. Австрія анексувала Краків, і мораль із подій 1846 року була очевидною. Побоювання угорців, що Відень використає соціальні заворушення, поєднувалися з ліберальними вимогами суспільних змін і стали важливим каталізатором.

Угорське сільське господарство під час наполеонівських війн переживало бум, який збагачував і панів, і селян. Однак невдовзі відбулося падіння цін; угорське збіжжя не могло конкурувати з російським та північноамериканським. У цілому дрібній шляхті велося краще, ніж магнатам, але зростало відчуття необхідності модернізувати сільськогосподарське виробництво, скасувати кріпацтво та зробити капітал доступнішим. Віра в переваги вільної торгівлі 1825 року призвела до вимоги сейму скасувати митні бар'єри. Згодом погляди змінилися на користь протекційних угорських тарифів. Проте на певний час угорці зосередилися на мовних вимогах, що їх Габсбурґи задовольнили в обмін на рекрутів і податки. Відень використовував селянське питання як зброю проти шляхти та водночас саботував будь-які шляхетські ініціативи в цій сфері, остерігаючись шляхетсько-селянського союзу.

Звісно, селянське питання було частиною ширшої картини, й брошура Сечені «Кредит» (Hitel) вказувала на загальну відсталість країни: неефективне кріпацтво, маєтки на праві майорату, звільнення шляхти від податків – усе це перешкождало прогресові. Не знищивши ці перешкоди, не можна було сподіватися нагромадити капітал, пожвавити кредитування й зробити працю та землю ринковими товарами. Беручи за взірць Англію та Америку часів Франкліна, Сечені писав: «Наш час прямує вперед, але, на жаль, я живу в країні, яка ледве пересуває ноги»⁴⁰. Він підкреслював необхідність розвивати угорську національність, покращувати міжстанові стосунки та зовнішні торговельні контакти.

Іштван Сечені, «невротичний і пристрасний», за словами Іштвана Деака, як ми вже згадували, фінансував ін-

ституції, що підтримували угорську мову та літературу. Він також брав участь у більшості ініціатив, спрямованих на економічний розвиток країни та її «побуржуазнення»: побудова мосту між Будою та Пештом, розвиток пароплавства на Дунаї та озері Балатон; племінне конярство, створення першого прокатного стану та першого комерційного банку. Для обговорення поточних проблем було створено національний клуб (Nemzeti Casino) за англійським зразком. Книжка «Кредит» була першою з трилогії, яка сперечалася з опонентами, розвивала концепцію угорської нації та подавала поетапну програму реформ. Сечені, «найславетніший угорець», домінував на сцені в 1830-ті – добу реформ. Згодом його почав відтісняти радикальніший Лайош Кошут, пристрасний, працьовитий, «прагматичний і блискучий» – знову зацитуємо Деака.

Кошут був політичним борцем і вживав журналістику як нову політичну зброю; його антиавстрійська позиція відображала погляди дрібної шляхти та інтелігенції. Ця група звинувачувала Відень у всіх бідах і формулювала свої вимоги під гаслом «Свобода й власність» у контексті ліберального націоналізму, хоч і, як уже зазначалося, з якобінським акцентом. Опозиційна боротьба Кошута пройшла три фази. Під час першої, журналістської, він протистояв Сечені, котрий викривав його як демагога, підбурювача натовпу та мадярського націоналіста, чия нечутливість ображає неугорців та провокує в майбутньому боротьбу з ними не на життя, а на смерть. Під час другої фази Кошута було ув'язнено, і він набув слави політичного мученика, проте його протекціоністські ідеї в економіці не мали великого успіху. Під час завершальної стадії 1847 року, коли опозиція стала політичною партією, він фактично очолив її та створив програму, яку було втілено в законах березня–квітня 1848 року. Формулюючи програму кардинальних реформ, угорці наполягали, щоб Австрія, чеські землі та Галичина узгодили свої конституційні режими з угорським. Відтак цей постулат став догмою угорської політики.

Від «весни народів» до 1860-х

У 1848 році хвиля революцій охопила Європу. То була справжня «весна народів» – кульмінація ліберального націоналізму, а згодом – його крах через внутрішні проти-

річчя. Почавши з Палермо в січні, вимоги конституційної та національної свободи поширилися на центральну й північну Італію; в Парижі відбулася Лютнева революція, а в березні полум'я охопило Прусію та більшу частину Німеччини й Австрії. Чехія та польські провінції Прусії опинились у вирі боротьби за об'єднання Німеччини. Серед поляків з'явилася надія, що австрійська Галичина та пруське Велике князівство Познанське зможуть приєднатися до відновленої Польщі, яку німецькі ліберали бажали бачити буфером, що відділяв би їх від царської Росії.

Небуденні події відбувалися одночасно на загальнонімецькому рівні, в Австрії, Чехії, польських землях та Угорщині. Вони були пов'язані між собою та чинили вплив одна на одну. У Празі 11 березня збори радикального чеського товариства «Скасування» приготували звернення до Відня, яке сформулювало основні національні вимоги: автономію об'єднаних земель Корони святого Вацлава; новий парламент; гарантію німецько-чеської рівності та громадянських свобод; визволення селянства тощо. У децю зміненому вигляді та після певної затримки на ці вимоги погодився Відень, де внаслідок революції було скинуто принца Метерніха та створено, щоправда хиткий, парламент. Однак ці реформи мали бути пов'язані зі скликанням парламенту в Празі, чого не сталося. Так само й Відень не був готовий дарувати об'єднання Чехії, Моравії й австрійської Силезії; проти цього рішуче виступали німці. «Надійшов час нам, німцям, заявити про себе в Богемії», – писав один поет у листі до приятеля⁴¹.

Тим часом Франкфуртський передпарламент, прагнучи перетворити Німецьку конфедерацію на ліберальну конституційну німецьку державу, запросив Палацького як представника Чехії приєднатися до обговорень. Його знаменита відповідь складалася з двох частин. По-перше, хоча Чехія й мала феодальні зв'язки зі Священною Римською імперією, а отже, і з її наступницею Німецькою конфедерацією, вона не може й не буде частиною нової об'єднаної Німеччини. По-друге, Австрія, на думку Палацького, відігравала важливу роль захисту дрібніших націй Дунайського регіону, і руйнувати її було неприпустимо. Насправді, зазначав він, якби Австрії не було, її треба було б створити. Тут ми бачимо перший маніфест автрославізму, який уповні проявився на Слов'янському конгресі, що зібрався в липні у Празі. Цей

конгрес вийшов за межі держави, бо його учасники-поляки представляли не лише Галичину, але й пруську Польщу.

У цій провінції події вилилися в польський рух за національне відокремлення Познанщини. Спершу цю ідею підтримували німецькі ліберали й навіть пруська держава, яка дозволила створити польську міліцію. Причиною цього була російська загроза, бо 27 березня цар недвозначно висловився про повсталі нації. Передпарламент прийняв заяву поляків, що їхня земля не може увійти до складу німецької держави з розумінням, якого не виявив стосовно Палацького. Чеського лідера вважали сепаратистом. Але з віддаленням загрози російської інтервенції місцеві сутички між поляками та німцями в Познанщині множилися, і навіть обмежені поступки полякам було скасовано. Польській поліції було наказано розформуватися, а її збройний опір придушили. Як зазначав один ліберальний депутат у Франкфурті, у виборі між німецькими та польськими інтересами переважив «здоровий національний егоїзм». Це було симптоматично й стосувалося також австрійсько-польських відносин.

Вимоги з Галичини, щоб Австрія виступила на користь відновлення Польщі, Відень спочатку прийняв зі співчуттям. Ліберальні газети засуджували поділи й без емоцій передбачали можливе відокремлення Галичини. Заохочення прийшло з Угорщини, де сейм закликав до відновлення незалежної Польщі. З Парижа Чарторийський радив лідерам у Познані й Галичині зачекати на сприятливі міжнародні події, що могли зробити їхні землі частиною антиросійської Польщі. Втім, Санкт-Петербурґ провадив зручну політику «поживемо – побачимо», а ставлення до поляків ставало жорсткішим не лише з боку пруської, але й австрійської влади. Випереджаючи польські приготування до звільнення селян у Галичині, австрійський губернатор сам видав декрет про звільнення. Щоби послабити польську позицію, він підтримував русинів, які почали наполягати, що поляки, зрештою, не були єдиними мешканцями провінції та не могли говорити за всіх. Нарешті, коли під впливом емігрантів краківські радикальні елементи спробували захопити в місті владу, австрійська артилерія, бомбардуючи їх, змусила їх підкоритися.

Отже, коли поляки зустрілися з чехами, словаками, русинами та південними слов'янами на празькому Слов'ян-

ському конгресі, вони виступали з позиції відносної слабкості. Крім того, брати-слов'яни не поділяли польських симпатій до угорського питання, якому на той час уже загрожувала контрреволюція. Конгрес зайняв позицію права на вільний розвиток національностей та відбудову Австрії згідно з національним принципом. Він засудив угорське ставлення до слов'ян і заставував поділи Польщі. Конгрес був досить обережним, щоб оминати звинувачення у панславізмі, але він не зміг перешкодити німцям (серед них Марксові та Енгельсу) посміятися з амбіцій «неісторичних» націй. Для Енгельса Палацький був «освіченим німцем, що втратив розум», та не міг навіть правильно розмовляти чеською. Лояльні чехи пережили шок, коли на свято Трійці австрійські війська брутально придушили заворушення в Празі та обстріляли місто за наказом маршала Віндишгреца. Палацький вбачав у заворушенні провокацію, покликану покласти край Слов'янському конгресу. Здобутки конгресу були незначні. Однак його звернення до європейських націй увійшло в історію як заклик до міжнародної співпраці й нагадувало про права слов'ян, «котрі віддавна плекали свободу».

Окрім усього іншого, шанси чехів та поляків суворо обмежила їхня конфронтація відповідно з німцями та русинами. Пам'ять про галицьку селянську жакерію 1846 року також була стримувальним фактором. Однак 1848 рік перетворив чехів на політичну силу в державі. Той рік також був, за словами одного історика, «роком багатьох “перших” у новій чеській історії»⁴²: першої політичної програми, перших політичних партій, першої конституції та виборів.

Позиція Угорщини в монархії була міцнішою, ніж позиція Чехії або Галичини, і тому її «законна революція» розпочалася дуже успішно. Вимоги Кошута в сеймі на початку березня, посилені радикальною платформою, що її ухвалили в Пешті, були спрямовані на перетворення Угорщини, включно з Трансильванією, на нове конституційне королівство з власним урядом, відповідальним перед парламентом, який обрали на підставі загального виборчого права. Народ мав отримати громадянські та політичні права, а селяни – звільнення від кріпацтва. Вища палата сейму гальмувала процес, але початок революції у Відні та революційні маніфестації в Будапешті 15 березня дали Кошуті змогу натиснути на консерваторів і практично про-

диктувати Австрії свої умови. До середини квітня було ухвалено угорську конституцію та призначено кабінет на чолі з Л. Батяні, до якого ввійшли провідні політики від Сечені до Кошута. Немадярські ліберали вітали прихід свободи, але незбаром їхні національні вимоги почали суперечити політиці Будапешта.

Хорватія, з кінця XVIII століття більше підпорядкована центральній владі Угорщини, прагнула власної адміністрації, більших повноважень для сабору (сейму) та визволення селянства. Хорвати наполягали на вживанні рідної мови. Наприкінці березня лояльного до Габсбургів Йосипа Єлачича призначили баном та командувачем Військової Країни. Його обрання затвердив сабором, що керувався духом Лірійської програми (об'єднання всієї Хорватії) та домагався незалежності Хорватії, яка була б пов'язана з Коронаю святого Стефана лише персональною унією. Сабор проголосив: «Нації гуртуватимуться за своєю мовою». Будапешт зреагував рішуче. Під його тиском у червні король усунув Єлачича з посади, але той не полишав своїх обов'язків, будучи впевненим, що це лише тимчасова поступка. І справді, коли безлад зростав, Єлачич виявлявся знову потрібним. Спроби Батяні досягти компромісу з Віднем не дали результатів, а у вересні в Буді натовпи забив командувача угорської армії генерала Ламберга, котрого призначили австрійці. Ще до того, як Єлачича призначили угорським військовим командувачем, він повів свою хорватську армію проти Будапешта, але його зупинили в битві під Пакоздом. Правова ситуація була дуже дивна. Король Хорватії воював із королем Угорщини, а імператор стояв осторонь. Звісно, всі три правителі були однією особою.

Вереснева криза позначила нову фазу угорської революції, але спочатку слід сказати більше про немадярські національності. Словаки в своїх «Вимогах словацької нації» виступали за федералізацію Угорщини, в якій Словаччина здобула б місцеву автономію. Кошут відкидав навіть саму ідею словацької нації, і словацькі лідери, серед них Штур, знайшли притулок у Празі. Вони брали участь у Слов'янському конгресі. Австрійці спочатку вважали їх за небезпечних баламутів.

Серби, що також підкреслювали свою національність, вимагали територіальної автономії, і їхня боротьба знайшла підтримку за кордоном, у Сербському князівстві.

Недивно, що угорці, котрі відчували загрозу ілірійства та австрославізму, втішалися з розпуску Празького конгресу та схвально дивилися на плани великої Німеччини – свого потенційного союзника.

У той час, коли наприкінці травня повстали серби, і військові дії, що їх позначали брутальні розправи, призводили до численних жертв, румуни в Трансильванії вимагали визнання своєї нації та повної релігійної рівності. Соціальні та політичні мотиви змушували їх виступати проти об'єднання Трансильванії з Угорщиною; зневага угорців до румунів та кровні інтереси шляхти перешкоджали результативному діялогу. У середині липня сейм Трансильванії проголосував за об'єднання, і почалися військові сутички. Знову були численні жертви. Кошут призначив командувачем у цьому регіоні польського емігранта генерала Юзефа Бема, і він здобув кілька перемог. Але, крім того, він намагався, згідно з політикою Чарторийського, виступити посередником між мадярами та румунами. Тут він не мав успіху. Щодо німців, то вони розділилися: історично автономні саксонці протистояли мадярам, а пізніші швабські колоністи були мадярськими союзниками. Отже, квітнева конституція відновила подвійний суверенітет короля та нації, проте не розв'язала національних проблем. Угорські ліберали не розуміли, чому потрібно було надати колективні привілеї етнічним групам. Слов'яни та румуни не могли прийняти територіальну концепцію угорської нації, підсилену лінгвістичними критеріями. Лише 28 липня 1849 року, на завершальній стадії революції, парламент ухвалив національний закон, який надавав рівність усім націям (але не федералізацію) та відновив процес повної емансипації євреїв.

Національна проблема була пов'язана із визволенням селянства, що його більшість селян-немадярів вважали початковим, а угорці – завершальним кроком революції. Лише радикали, серед них поет Шандор Петефі, виступали за рішучу реформу без відшкодування землевласникам. Деякі говорили навіть про розподіл шляхетської землі. Але критичні звинувачення, особливо з боку марксистів, що революція зайшла не досить далеко, несправедливі. Зрештою, саме старий «феодальний» сейм ухвалив конституцію, а парламент не шукав у чужих правителів захисту від вітчизняних радикалів чи іноземних загарбників.

Від початку стосунки Будапешта з Віднем залежали від розв'язання військових і фінансових питань. Поглиблення кризи вже в липні дало поштовх до Кошутової промови «Вітчизна в небезпеці» і заклику до створення угорської армії та збирання податків. У вересні події сягли поворотного пункту, й уряд Батяні впав. Наближалася справжня війна, і коли багато екс-міністрів відступили, покинули країну чи зламалися, як-от Сечені, Кошут обійняв позицію очільника. Його головним суперником був генерал Ѓьоргей – блискучий вояк, але людина норовиста та складна, котра вірила у війну заради обмеженої мети. Він часто відмовлявся підкорятися й ображався на Кошута, а той, своєю чергою, відмовляв йому обійняти посаду головнокомандувача.

Угорці відмовилися посприяти жовтневій революції у Відні, втративши, відтак, єдиний шанс об'єднати сили з австрійськими радикалами. Втім, вони трималися за догмат про легальність свого режиму, який був дуже важливим для багатьох, особливо тих, кого зобов'язувала військова присяга. Вони дотримувалися принципу невтручання в інші частини монархії. Навесні 1849 року, після низки поразок і відступів угорці таки відвоювали більшу частину країни. Проте тенденції до компромісу з Віднем суперечили наполяганню на угорських правах. Зречення короля-імператора Фердинанда й сходження на трон Франца Йозефа в грудні 1848 року угорці сприйняли як незаконний акт. Не дивно, що вони відкинули централістичну конституцію, яку проголосив новий монарх у березні 1849 року та яка повертала Угорщину до становища перед 1848 роком. Стосовно федералістичного проекту, котрий підготував австрійський парламент, що після жовтневої революції засідав у Кромєрижі, то уряд не дозволив його завершити.

14 квітня 1849 року угорський парламент проголосував за скинення Габсбургів; Угорщина «поверталася до європейської родини як вільна й незалежна держава». Кошут став генерал-губернатором чи регентом. Це був радикальний крок, але не це й не участь поляків в угорській революції стало вирішальною причиною для російської військової інтервенції. Як і Ракоці за півтора століття перед тим, Кошута не було в країні, коли 13 серпня Ѓьоргей капітулював під Вілагшем. Проте повторення компромісного миру 1711 року не відбулося. Австрійський командувач ге-

нерал Гойнау, який за злочини, скоєні в Ломбардії, отримав прізвисько «Брешіянська гієна», розпочав жорстокі репресії. Батяні та тринадцять генералів було страчено в Ороді. Кількість воєнних жертв тепер зростала, зважаючи на розстріляних, повішених та ув'язнених угорців.

У Габсбурзькій монархії настало десятиліття неоабсолютизму. За словами одного дотепника, монархія спиралася на чотири армії: армію солдатів, що стояли, армію бюрократів, що сиділи, армію священників, що стояли навколішки, та армію донощиків, що плазували. Землі Корони святого Стефана знову було розділено та створено нові округи під керівництвом військових губернаторів. Самоврядні інституції в Хорватії було скасовано, як і саксонську автономію в Трансильванії. В Угорщині й далі чинили пасивний політичний опір велике крило колаборантів з одного краю і таємна прокошутівська фракція з іншого. По суті, все, що залишилося від «весни народів», – це визволення селян із кріпацтва. В Угорщині воно завершилося в 1850-х роках, але в чеських землях та в Галичині залишалося чимало нерозв'язаних проблем. Угорці, чехи, поляки та решта національностей вивчили важливий, хоч і гіркий урок; щодо Габсбурзької монархії, то, незважаючи на реакцію після подій 1848–1849 років, годинник не можна було повернути наспок.

Через десять років поразки Австрії 1859 року в війні проти Франції та Сардинії спонукали уряд до експериментів із конституційними змінами. «Федералістичний» Жовтневий диплом 1860 року відновив угорський сейм і сейми Трансильванії та Хорватії. Серед інших регіональних органів їх мали представити в австрійському райхсраті у Відні. Німецькі ліберали виступали проти цього консервативного органу, який навряд чи обмежував імператорську владу. Угорці домагалися особливого статусу. Лютневий патент 1861 року був мішаниною абсолютизму та конституціоналізму, централізму та федералізму. У чеських землях він віддавав перевагу німцям, в інших землях – панівній національності. Але все-таки він запроваджував квазіфедеративний парламентський режим. Угорці відмовилися відрядити депутатів до райхсрату; так само вчинив хорватський сабор. Перебуваючи в екзилі, Кошут закликав до створення нової дунайської конфедерації, яка примирила б нації Угорського королівства, але до цього закли-

ку не поставилися серйозно. У 1861 році словаки в «Меморандумі словацької нації» поставили вимогу визнання їхньої національної індивідуальності та досить поміркованої автономії. Будапешт відмовив; на інших фронтах теж не було жодного прогресу. Угорці щонайбільше сформулювали загальні засади, але не бажали обговорювати конкретних вимог.

У 1863–1864 роках угорці разом з іншими націями монархії спостерігали, як Росія – за політичної співпраці з Бісмарком – розгромила польське січневе повстання. Це протверезило багатьох і показало, як дорого могла коштувати збройна конфронтація з державою.

«Весна народів» не заторкнула Конгресове королівство, так само як і Кримська війна 1854–1856 років, коли польській еміграції лише частково вдалося винести польське питання на міжнародну арену. На Паризькому мирному конгресі росіяни пообіцяли Заходові надати полякам амністію, деякі мовні та політичні поступки й часткове відновлення місцевої адміністрації в рамках реформ Александра II. Найважливішим серед цих реформ було скасування кріпацтва, яке нарешті відбулося 1861 року.

Королівство перебувало напередодні промислової революції. Шляхта зазнавала дедалі більшого розшарування; зростала інтелігенція; посилювалася суспільна роль міщан. Скасування митних бар'єрів між королівством та імперією відкривало можливості економічної експансії. У сільському господарстві тривав процес перетворення селян на фермерів-орендарів, але селянство за підтримки ліберальних та радикальних кіл вимагало повного звільнення та землевласництва. Група землевласників-реформаторів, яким Росія дозволила створити Сільськогосподарське товариство, згуртувалася навколо популярного графа Анджея Замайського, чії економічні ініціативи нагадували діяльність Сечені. Хоча лідери бажали, щоб товариство залишалося осторонь політики, воно стало платформою загальних дискусій та центром тяжіння для поміркованих поляків. Замайський співпрацював із молододу варшавською буржуазією, на чолі якої стояв великий фінансист єврейського походження Леопольд Кроненберг. Ці кола створили ядро руху, відомого під назвою «білий».

З іншого краю політичного спектра формувалася радикальна течія, яка складалася переважно зі студентів, мо-

кувало зброї, спорядження, навіть досвідчених командирів. Останній провідник повстання Ромуальд Траугут очолював боротьбу аж до квітня 1864 року, коли його схопили й повісили разом із п'ятьма спільниками. Спорядичні сутички тривали навіть після цієї дати, до осені. Царський уряд, який не міг собі дозволити бути менш щедрим, ніж повстанці, на той час покращив умови визволення селян у литовських, білоруських та українських губерніях. 1864 року було звільнено від панщини селянство Конгресового королівства. Про політичне значення цього акту йтиметься в наступному розділі. Тепер згадаємо лише про те, що цей крок завершив визволення селян у Центрально-Східній Європі.

Столітні дискусії про значення повстання та можливі його альтернативи ще не завершено, але досягнуто певного консенсусу. Здається, що Вельопольський, якого росіяни фактично використали, ніколи не мав шансу впливати на хід подій. Навряд чи він міг зруйнувати плани програми «червоних», самостійно здійснивши визволення селянства, хоча б тому, що Санкт-Петербург цього б не дозволив. Росіяни послідовно впроваджували політику «поділяй і володарюй». Вельопольський і Росія поставили і «білих», і «червоних» у становище, яке не залишало їм альтернатив. У певному сенсі, «білі» зробили вибір уже навесні 1862 року, коли відмовилися співпрацювати на чужих умовах. Вони мусили приєднатися до повстання, щоб уникнути громадського осуду, та сподіваючись спрямувати його в поміркованому напрямку. «Червоні» під загрозою рекрутського набору могли відповісти лише повстанням, хоча й були погано підготовлені. Можливість робити вільні й раціональні розрахунки була ілюзорною.

Поразка повстання означала кінець національних революцій у Центрально-Східній Європі. Почалася нова ера. Габсбурзька монархія, програвши війну проти Пруссії 1866 року, мусила розпочати рішучу реконструкцію держави. Вона прийняла форму Угоди (Ausgleich) між династією та угорцями. Постала Австро-Угорщина; Галичина отримала автономію; чехи почувалися зрадженими. Чи була Угода реальним політичним шансом для слов'ян? Наступні десятиліття мали дати відповідь.

Від Угоди до незалежності

Промислова революція

П'ятдесят років відділяють польське січневе повстання та австро-угорську Угоду від Першої світової війни. Це була доба апогею Європи та гегемонії великих держав. Франко-пруська війна 1870 року була останньою в ХІХ столітті великою війною на континенті. Відтоді панував хиткий баланс, а центр конфліктів перемістився за море. У самій Європі після Берлінського конгресу 1878 року Балкани стали об'єктом активного суперництва між Росією та Австро-Угорщиною. Європейські уряди спостерігали це суперництво з занепокоєнням та поблажливо ставилися до національних прагнень на Балканах.

Промислова революція була на злеті. Економічні процеси, що розпочалися в ХVІ столітті й характеризувалися виробництвом надлишку для ринкових потреб (звідси пошук додаткових джерел сировини та більших ринків) сягли апогею. Розподіл праці ускладнювався; відбувалося формування нової суспільної свідомості. Економіка та суспільство трансформувалися внаслідок застосування технології та процесів, що вимагали широкої мобілізації всіх ресурсів та енергії. Виник новий тип індустріального суспільства, який жив постійним зростанням та сподіваннями подальшого покращення. З огляду на глибину трансформації та швидкі зміни, термін «революція» все ще здається правильним, попри всі занеречні аргументи.

Промислова революція пройшла кілька фаз. В останні десятиліття ХІХ століття вона поширилася на всю Європу, породжуючи новий тип фінансового капіталізму, ор-

ганізацію великого бізнесу та імперіялістичну експансію. Зростання чергувалося з циклічними депресіями. У ХІХ столітті Європа зберігала свій монархічно-аристократичний та аграрний характер, але нова буржуазна цивілізація була вже близько. Вона означала модернізацію і прогрес, але не пропонувала панацеї від соціальних бід та національних прагнень пригноблених. Контраст між бідними та багатими, між селом і містом залишався різючим і, можливо, навіть зріс.

Модерна цивілізація заправила високу ціну: міські нетрища, дитячу працю та тиранію фабричного дзвоника. Маса, дедалі свідоміша та організованіша, вимагала економічних, соціальних, політичних та національних прав. Середній клас здавався головним ворогом. Радикали розглядали лібералізм як ширму для інтересів буржуазії та звинувачували середній клас у зраді народної справи. Консерватори вважали лібералів винними в розпалюванні політичних і соціальних заворушень, а отже, у розхитуванні традиційної системи.

Ліберальній засаді природної гармонії інтересів успішно протистояла концепція класової чи расової боротьби. Соціальний дарвінізм говорив про виживання найпристосованіших і обґрунтовував інтегральний націоналізм, для якого ненависть до чужих народів була привабливішою, аніж любов до свого. Расизм підніс арійський чи нордичний міт і перетворив юдофобію на оновлений антисемітизм. Єврей у творах Шарля Мараса у Франції, промовах Карла Люгера у Відні або російської «чорної сотні» був втіленням зла.

У той час, коли радикали й соціалісти атакували європейське суспільство, анархісти відкидали навіть саму ідею держави. Хоча виборче право було розширене, а в деяких країнах перетворилося на загальне виборче право для чоловіків, Росії для встановлення напівпарламентського режиму знадобилася революція 1905 року. У царині культури *fin de siècle* породив різноманітні течії, серед іншого – нігілізм. Модернізм закликав до боротьби проти філістерського світогляду та буржуазної системи цінностей. Давня істина, що європейська цивілізація має два обличчя, з яких одному притаманна стабільність і добробут, а іншому – депресія та бунт, давалася взнаки дедалі сильніше.

До того, як перейти до значення промислової революції для Центрально-Східної Європи, слід розглянути класичний випадок – Англію. Наприкінці XVIII століття економіка Європи ґрунтувалася переважно на сільському господарстві; були потрібні рішучі зміни, які створили б основи для розвитку економіки. У XVIII столітті Англія першою пройшла через сільськогосподарську революцію, що характеризувалася впровадженням нових технік, змінами в землекористуванні, екстенсивним та інтенсивним розвитком рослинництва й тваринництва. Ринкове виробництво значно зросло, а кількість людей, які працювали на землі, зменшилася. Нагромадження капіталу та наявність робочої сили були передумовами для розвитку промисловости, у якій відбулася революція внаслідок застосування машин. Винайдення парової енергії було провісником нової ери. Кустарне виробництво та мануфактури поступилися механізованим фабрикам. Зростали промислові міста; формувався новий тип буржуазії та промисловий робочий клас. Залізниця створила нову мобільність; постали нові типи кредиту; обсяг торгівлі різко збільшувався: помножився вдев'ятеро з 1820 по 1880 рік, та в п'ятдесят разів за весь період 1750–1913 років.

Розвиток англійської промисловости пройшов три фази: перша характеризувалася величезними обсягами текстильного виробництва, тоді як важка промисловість зростала повільніше; протягом другої фази важка промисловість швидко зросла; третя фаза принесла певну рівновагу між ними двома. Короткий період, коли інвестиції з 5% збільшилися до 10%, а технологічні новації швидко поширювалися, зазвичай називають «стартом». В Англії він припав на 1780–1802 роки; у Франції та Бельгії відбувся між 1830 та 1860 роком; у Німеччині – між 1850 та 1873-м. На відміну від Англії, на континенті промислова революція майже збіглася із сільськогосподарською та супроводжувалася змінами в кредиті й транспортуванні. Відставання континентальної Західної Європи можна пояснити частково політичними причинами (наполеонівські війни), а частково структурною слабкістю сільськогосподарського та ремісничого виробництва, що негативно впливала на мобільність праці та вільне підприємництво.

Відповідь Центрально-Східної Європи (крім Чехії, яка більше відповідала західноєвропейській моделі) на вик-

лик промислової революції забарвлена особливостями місцевої економіки. Сільське господарство було примітивнішим, а розрив між великими маєтками та селянським господарством – більшим. Лише Чехія сформувала потужний внутрішній сільськогосподарський ринок. Хоча окремі польські чи угорські маєтки досягли високого ступеня модернізації, вони не могли її поширити. Модель, у якій текстильна промисловість очолювала технологічний прогрес, а за нею йшла важка промисловість, у цьому регіоні була зворотною або ж відбувався одночасний розвиток. Роль текстилю як каталізатора загального розвитку великою мірою відіграла харчова промисловість.

Нерівність модернізації також була типовою для розвитку Центрально-Східної Європи. Новочасне обладнання, імпортоване з-за кордону, співіснувало із застарілими знаряддями та реманентом іноді в тій самій галузі економіки. Відмінності між секторами також були значні. Нарешті, наявна дешева робоча сила не спонукала підприємців купувати обладнання, яке могло б заощадити людську працю. Згідно з класичною формулою А. Гершенкрона, спонтанний процес нагромадження вітчизняного капіталу в Англії контрастував із потребою цілеспрямованого банківського фінансування в Західній та Центральній Європі та з державним втручанням в Угорщині й Росії, без чого промисловий старт був неможливий. Угорські економічні історики І. Беренд і Д. Ранкі подають складнішу картину. Вони нагадують, що державне втручання, хоч здійснене раніше й непрямо, було також необхідне, щоб приготувати ґрунт в Англії та Франції. Далі на схід втручання держави було масштабнішим і безпосереднішим. Наприклад, залізниці на континенті виникли як державні підприємства, згодом перейшли до рук приватного капіталу й, зрештою, у більшості випадків їх націоналізували. Тому не особливу й специфічну роль держави, а імпорт капіталу за підтримки й заохочення держави слід вважати за основну рису, що відрізняє Східну Європу від решти континенту в новочасній трансформації економіки⁴³.

Іноземний капітал справді відіграв важливу роль. Зазвичай у слабших економіках він був експлуататорським, а в розвиненіших структурах виконував корисні функції. До завершення цього періоду Британія перенесла більшість інвестицій за море, а західноєвропейські країни

дедалі більше інвестували в східну частину Європи. В окремих випадках іноземний капітал сприяв істотному прискоренню виробничих процесів на периферії. Серед таких держав «периферії» як приклад часто називають Іспанію.

Чи поглибила промислова революція відмінності між розвиненішою зоною (серцевиною) та центрально-східною і східною сферами? Поза сумнівом, окремі регіони відрізнялися рівнем продуктивності й організацією праці, соціальною мобільністю та класовою структурою, а також типом державної влади. У всьому цьому розрив між Заходом і такими країнами, як Угорщина або австрійська та російська частини поділеної Польщі зріс, незважаючи на наявний прогрес. Пруська частина Польщі та Моравія були ближчі до західної моделі. Згідно з марксистськими та новими лівими істориками, причини, чому економічно слабші країни бідніли, а сильніші збагачувалися, полягають в експлуаторському характері торгівлі між цими двома групами. Торгівля була знаряддям експлуатації бідніших багатшими.

Інше пояснення зростання нерівності пов'язано з політичними, зокрема, військовими факторами, а саме змаганням, яке було непропорційно великим тягарем для слабших економік. Інший аргумент, який висуває, зокрема, Ендрю Янош, спирається на соціально-економічні умови. Дедалі більшу відсталість периферії пояснюють впливом інновацій та сподівань на місцеву економіку. Для того, щоб задовольнити вимоги вищих верств, капітал вививається з інвестицій і спрямовується на елітне споживання, нереальні економічні стратегії та розпорошується через корупцію. Отже, робить висновок Янош, моделі споживання виявилися «невідповідними тогочасному способу виробництва».

Немає сумніву, що коли європейський захід і центр відносно швидко зреагували на виклик Англії, економіки Польщі та Угорщини спочатку були значно повільнішими. Також слушним є те, що західноєвропейська потреба в більшій кількості харчів та сировини стала поштовхом, який стимулював експорт цих продуктів, наслідком чого була вищезгадана «однобічність економіки». Однак говорити про «колоніальні» стосунки чи проводити близькі аналогії з сьогодишнім «третім світом» було б спрощенням проблеми. «Колоніальні» стосунки передбачають, що

вимоги «серцевини» спрямовують інвестиції лише в потрібний «серцевині» експортний сектор, а джерелом інвестицій є переважно іноземний капітал. Решта галузей економіки не мають шансу для справжнього розвитку. Але у випадку принаймні кількох країн європейської периферії інвестиції стимулювали процес, який призвів до структурних змін і дав змогу країні увійти до складу «серцевини». Скажімо, у Швеції наприкінці ХІХ та на початку ХХ століття експорт деревини, а згодом експорт заліза настільки змінив економіку, що вона припинила бути «периферійною» країною. У Центрально-Східній Європі перехід від сільського господарства до харчопереробної промисловости вказував на можливості економічного зростання і трансформації. Проте на розвиток впливали не лише економічні фактори, що були водночас передумовою індустріалізації та супутником і постійним додатком до неї. Отже, знову цитуючи Беренда й Ранкі, проблема полягає не в тому, чи експорт харчів та сировини сам собою призводить до сприятливих або несприятливих торговельних умов у певному регіоні, а в тому, чи країна або регіон так і залишаються експортерами сировини, чи набувають здатності від цього відійти й збудувати придатну розвинену економічну структуру⁴⁴.

Реальна здатність будувати залежала від таких різних елементів, як багатство природних ресурсів, мережа комунікацій, попередня протоіндустріалізація, можливості нагромадження капіталу, державна політика та соціально-політична структура країни.

Різні моделі в Центрально-Східній Європі

Промислова революція в чеських землях нагадувала західну та центральну Європу. Тут також відбувся демографічний вибух – п'ятдесятивідсоткове зростання у 1848–1910 роках – внаслідок чого населення Чехії сягло понад 6,7 мільйона, Моравії – 2,6 мільйона, австрійської Силезії – 0,75 мільйона. Ще важливішим було зменшення питомої ваги сільського населення – з 71% 1880 року до 57,9% 1910 року. Населення Праги зросло з 75 тисяч до 244 тисяч чоловік. Промислові центри виникли навколо Брна (текстильна столиця), Кладна, Пльзень та остравської

Карвіни. Визволення селянства дало соціальну мобільність та сприяло модернізації сільського господарства, хоча помилково було б вірити, що визволення автоматично призвело б до капіталістичної трансформації. Не слід забувати про інші фактори. Варте уваги подолання неписьменності, яка знизилася до 4,5%, одного з найкращих показників у Європі, а також постійне збільшення кількості учнів початкових і середніх шкіл. Наявність великого ринку в Габсбурзькій монархії, на якому чеським готовим продуктам вже було забезпечено місце, створювала ще одну перевагу. Щоправда, Чехія не була господарем своєї долі, а поглиблення чесько-німецького антагонізму ускладнювало ситуацію. З іншого боку, соціальна структура сприяла формуванню національного чеського середнього класу, і це було вирішальним.

Хронологічно початкова стадія тривала приблизно до 1820-х або 1830-х років, коли машини запровадили в певні процеси та галузі. Перший паровий локомотив було побудовано 1815 року; перший прокатний стан з'явився на металургійному заводі у Вітковіце 1831 року. Друга стадія зростання та розвитку тривала до 1848–1849 років. Машини, здебільшого вироблені або запроєктовані в Британії, знаходили щоразу ширше застосування. Нарешті, між 1849 та 1870 роком революційну трансформацію економіки було в цілому завершено. Фабричне виробництво спочатку переважало в текстильній галузі, згодом поширилося на інші, особливо на харчопереробну: млинарство, броварство та винокуріння, що було характерно для промислової революції в усій Центральній-Східній Європі. Видобуток вугілля й заліза та виробництво сталі й машинобудування швидко зростали в останні роки XIX століття. Технічне та автомобільне (серед найперших у Європі) виробництво зробило чеські землі передовим економічним регіоном. Завод «Шкода» (заснований 1869 року) зажив світової слави, особливо у виробництві зброї. Роль залізниць була визначальною, як і на Заході, а на їхнє будівництво впливали австрійські політичні й стратегічні міркування. Перша колія функціонувала з 1832 року. У 1861–1871 роках довжина колій зросла на 147%. Наприкінці століття щільність мережі залізниць наближалася до показників Франції. Цифри в таблиці 6.1 дають уявлення про економічний розвиток.

Таблиця 6.1 Питома вага у валовому промислового виробництві (у відсотках)

	1792	1841	1880
Текстиль	84	50,7	41,5
Харчі		14,5	33,4
Обладнання	4*	11,7*	16,1
Інші товари	12*	23,0*	9,8

* Приблизна цифра

Джерело: «The Industrial Revolution in the Czech lands». *Historia*, 2, 1980, с. 266.

Безсумнівно, промислова революція в чеських землях була успішною. Інтенсивне сільське господарство та бум, що тривав у цій галузі з 1820-х років, дав змогу чехам – окремо від німців, які переважали в текстильній промисловості, виробництві скла та банківській справі, – нагромадити капітал у харчовій промисловості. Отже, чехи спрямували зусилля на цукрову промисловість, і створення першого великого кредитного банку (Přivostanská banka, 1865–1869) засвідчує їхній успіх. Іноземний капітал відіграв у процесі індустріалізації порівняно незначну роль. З експансією чеських комерційних банків у 1907–1913 роках Чехія не лише стала промисловою країною, але й чеський національний рух здобув солідне економічне підґрунтя.

З 1846 по 1910 рік співвідношення чеського та німецького населення змінилося на користь чехів: у Чехії з 60:40 до 63:37, у Моравії з 70:30 до 72:28. Однак німці зберігали професійну перевагу. За структурою робочої сили на 1910 рік 30% німців працювали в сільському господарстві, 42% – у промисловості, 12% – у торгівлі й транспорті. Відповідними відсотками для чехів були 44, 31 і 9. Упродовж XIX століття євреї перебиралися в міста, вливаючись до лав середнього класу. У 1869 році їхня чисельність становила 133 тисячі; на 1910 рік лише в Празі їх мешкало 10 тисяч. З 1880-х років євреї почали асимілюватися серед чехів, навіть попри наявність чеського економічно та національно мотивованого антисемітизму. Було це причиною чи наслідком, залишається фактом те, що лише 15% євреїв у Празі вважали себе чехами. Інші були німецькомовними та їх уважали за германізаторів.

Як і в Західній Європі, промислову революцію в Чехії супроводжували соціальні проблеми. Опір робітників щодо запровадження машин призвів до заворушення в Празі 1844 року. У старих галузях економіки та в регіонах із застарілим способом виробництва становище робітників погіршувалося. Згодом постали професійні спілки, але чеський пролетаріят виявляв певні риси, пов'язані з ремісничою традицією та світоглядом.

У значенні трансформації соціально-економічної структури країни промислова революція в Угорщині була успішною лише частково. Вона розпочалася в другій половині XIX століття, поширилася в 1860-х, набула високої інтенсивності в 1870-х та 1880-х і знову сягла вищої точки на початку XX століття. Тому деякі історики датують старт революції 1890-ми роками. З 1800 по 1910 рік населення зросло більше ніж удвічі; у період від австро-угорської угоди до початку Першої світової війни воно збільшилося з 15,4 до 20,9 мільйона. Будапешт небачено розрісся з 54 тисяч мешканців 1800 року до майже 900 тисяч 1910-го, але Сегед був єдиним іншим містом, яке перевершило позначку в 100 тисяч мешканців. Хоча неписьменність було зменшено більше ніж наполовину, все ж на 1910 рік неписьменні були 33% населення – значно більше за середній чеський показник. Проте кількість університетських студентів зросла у двадцять разів упродовж шістдесяти років перед Першою світовою війною.

Перші ознаки промислової революції з'явилися до 1848 року. Парову енергію почали вживати в млинарстві, цукровому виробництві, можна говорити про початок механізації певних галузей промисловості. З'явилися пароплави, було відкрито першу залізницю. Почалося створення комерційних та кредитних банків. Визволення селянства 1848 року, що розглядалося як необхідна передумова капіталізму в аграрному секторі, створило численний безземельний пролетаріят. Але попри те, що площа орних земель зросла, соціально-економічна структура землевладництва перешкождала радикальній трансформації.

Насправді невідповідність між технологічним прогресом і незмінністю соціального та політичного ладу була однією з ключових проблем. Інакшими були відносини Угорщини з розвиненішою австрійською частиною монархії. Скасування внутрішніх тарифів 1850 року, подальше

митне об'єднання та фінансова угода, що супроводжувала Угоду 1867 року, справили глибокий, але суперечливий вплив на економічний розвиток Угорщини. Згідно з нині застарілою школою економічної думки, Угорщину було поставлено в позицію «колоніального» підпорядкування, що перешкоджало повній індустріалізації та зберігало переважно аграрний характер країни. Опоненти такого погляду не бачили достатніх ознак експлуатації, і зазначали численні переваги поєднання з Австрією, зокрема, великий ринок для чимраз більшого експорту збіжжя, худоби, а особливо продуктів харчопереробної промисловости. Вони підкреслювали позитивну роль австрійського капіталу. Підвищення протекційних тарифів 1907 року, поза сумнівом, покращило становище угорського сільськогосподарського пролетаріату. Здається, що вдалося досягти певної згоди стосовно переваг і недоліків, які Угорщині давало поєднання з розвиненішою Австрією. З огляду на прибутковість і нагромадження капіталу переваги для харчопереробної промисловости переважували втрати від недостатнього розвитку легкої промисловости, зокрема, текстильної. Якщо брати промисловість у цілому, австро-угорське економічне партнерство дало певні швидкоплинні переваги, але з дальшої перспективи воно призвело до уповільнення соціально-економічної трансформації.

Основним каталізатором угорського економічного прогресу було сільське господарство, а не текстиль. До початку XX століття врожайність подвоїлася, але головним здобутком було зростання харчопереробної галузі. Млинарство розвинулося настільки, що Будапешт став другим у світі центром виробництва борошна після Мінеанолісу. Співвідношення між експортом зерна та борошна дедалі змінювалося на користь другого. Прогрес в інших галузях також уражав. Видобуток вугілля в 1867–1914 роках зріс у чотирнадцять разів, виробництва заліза – ввіятеро, виробництва сталі – вдвічі. У вимірі кінських сил показники з часів австро-угорської угоди збільшилися у сто разів. Стосовно промислових робітників, то їхня кількість за період 1880–1913 років зросла зі 110 до 620 тисяч чоловік.

Розширення мережі залізниць також було помітним, хоча спочатку напрямки колій визначали австрійці, і лише згодом переважили угорські інтереси. На 1913 рік загальна довжина колій на душу населення вивела Угорщину на шо-

сте місце в Європі, випереджаючи Німеччину та Францію. Деякі історики вважають таке зростання типовим для країни, розташованої осторонь від європейського центру, яка потребує розвиненішого транспорту й комунікації. Угорський капітал (австрійський та іноземний) відіграв провідну роль у спорудженні залізниць. Разом із місцевим капіталом та урядовими субсидіями він сприяв розквіту банків. Якщо взяти обсяг капіталу на 1848 рік за 100, то на 1867 рік він збільшився до 750, на 1890-й до 6340, та до 11380 на 1900 рік. Ці цифри дійсно справляють враження.

Упродовж усієї доби після австро-угорської угоди угорський національний прибуток збільшився втричі. Співвідношення економічного розвитку між австрійською та угорською частиною імперії також засвідчує відносний прогрес Угорщини: на початку 70:30, наприкінці 63,6:34,4. Зміни в структурі економіки ілюструють цифри з таблиці 6.2.

Таблиця 6.2 Питома вага у вартості валового продукту
(у відсотках)

	Харчопереробна промисловість	Важка промисловість	Текстильна промисловість	Інші галузі легкої промисловості
1898	44,1	39,9	5,0	11,0
1913	38,9	41,2	7,3	12,6

Джерело: на підставі праці R. A. Kann and Z. V. David. *The Peoples of the Austen Habsburg Lands 1526–1918*. – Seattle, Wash., 1984, с. 370.

Однак, попри все це помітне зростання, з огляду на низьку стартову позицію Угорщина була й залишалася радше сільськогосподарсько-промисловою, ніж промисловою країною. Напередодні Першої світової війни промисловість становила лише 27–30% ВВП; експорт містив лише 37,5% готових продуктів. Більшість населення (75%) заробляла на життя сільським господарством, а міські мешканці становили 17% (порівняно із 7% 1870 року). Близько 16% мешканців двадцяти п'яти найбільших міст працювали в промисловості. Все це доводить, що соціальна структура країни справді зазнала змін, але вони аж ніяк не були радикальними. Соціальна піраміда залишалася дуже традиційною. Титуловані аристократи – власники великих маєтків – як і раніше, були нагорі й відігравали провід-

ну роль у політиці. Наступною значущою ланкою була численна шляхта, але шляхетський клас зазнав подальшого розшарування, а швидке зменшення кількості середніх маєтків послабило групу, яка традиційно була незалежною та ліберальною національною силою. Ця шляхта могла би створити середній клас разом із етнічно неугорською буржуазією, і таке «побуржуазнення» суспільства мало своїх прибічників, про що ми згадували в попередньому розділі. Проте шляхта вкрай не бажала приймати буржуазний світогляд, робочі звички та цінності. Шляхтичі вступали на адміністративну службу або вливалися в лави інтелігенції, привносячи до обох свій етос і традиції.

Молодий середній клас складався переважно з німців і євреїв. Внаслідок активної участі в економічному прогресі як оптові торговці та ремісники, кількість євреїв за період 1869–1910 років збільшилася з 542 279 до 911 227 чоловік. Майже чверть мешканців Будапешта були євреями, що дало підставу антисемітам називати це місто «Юдапешт». Однак євреї швидко мадяризувалися, як і німці. Якщо в середині XIX століття Буда була переважно німецьким містом, то 1910 року 86% населення тут розмовляло угорською. Звільнені від дискримінаційних законів 1867 року та прирівняні до християн у релігійних правах 1896 року, євреї зазнавали масової асиміляції. Їдиш тепер уживали менше чверти євреїв. Із середовища єврейської буржуазії виходили провідні банкіри, промисловці, пресові магнати. Понад 300 найбагатших родин отримали шляхетський статус, а 28 – баронський титул. Багато з них завершило асиміляцію, приймаючи християнство та укладаючи шлюби з угорською шляхтою.

За відсутності національного середнього класу з власними амбіціями та повільного «побуржуазнення» суспільства альянс між аристократією та буржуазією німецького та єврейського походження призвів до певного застигання системи. Деякі аристократи схвалювали індустріалізацію лише настільки, наскільки вона сприяла інтересам сільського господарства, що їх вони ототожнювали з інтересами країни в цілому. Аристократія виявилася досить гнучкою, щоб довірити єврейському елементу провідну роль в економіці країни, а іноді робила його своїм молодшим політичним партнером. Зрештою, мадяризовані євреї та німці змінювали національну статистику в землях Корони

святого Стефана. Тому політична верхівка не схвалювала антисемітизм, але не змогла перешкодити появі недовговічної антисемітської партії в 1880-х чи спорадичним виступам проти реальної чи уявної єврейської окремішності та винятковості. До традиційної юдофобії у сенсі «почуття антипатії до певної етнічної групи чужої та несхожої релігії, яке призводило до неджентльменської поведінки»⁴⁵ тепер додавалися нові характеристики, ґрунтовані на расизмі та економічному суперництві. Словацькі селяни ненавиділи євреїв як економічних експлуататорів та мадяризаторів. Це доводить нам вплив індустріалізації на процеси взаємин між державою та масами, і, зокрема, немаярськими національностями.

Злидні й важке життя безземельних сільськогосподарських робітників та промислового пролетаріату призводили до щоразу більшого невдоволення, яке брутально придушували, і до еміґрації. Понад 1500 000 людей виїхали з країни, переважно в Америку. Половина з них були немаярами. Більшість сільськогосподарського пролетаріату становили угорці, але хорвати, словаки й румуни належали до найбільш бідніших прошарків, що робило їх двічі другосортними громадянами.

Процес індустріалізації нерівномірно вплинув на етнічно неугорські землі. У Словаччині, якщо її розглядати в кордонах після 1918 року, питома частка населення (16,8%) приблизно відповідала питомій частці промислового виробництва (18,6). Тут були харчопереробні заводи, паперові, текстильні та металургійні підприємства. Питома частка необроблених чи напівоброблених продуктів була більшою, ніж в інших частинах Угорщини. У сільському господарстві понад 80% великих маєтків перебували в руках мадярів. У Трансильванії, де модернізація крокувала повільніше, ця цифра була навіть більша. Іноземний капітал було спрямовано здебільшого на модернізацію гірничої і металургійної промисловості й на будівництво залізниць. Виникали угорські, саксонські та румунські кредитні банки. Хорватії велося гірше. Вона мала найбільший відсоток населення, зайнятого в сільському господарстві, і найвищий рівень неписьменности. Хоча її населення становило 12,5% від усього населення Угорщини, вона виробляла лише 5% валового продукту. Напрямок залізниць засвідчував пріоритет угорських інтересів над хорватсь-

кими. Серед народних мас національні й соціальні протиріччя сприймалися як взаємопов'язані.

Звертаючись до Польщі, слід сказати, що порівняти промислову революцію в польських землях з Чехією чи Угорщиною дуже складно, якщо взагалі можливо. Бо чим була Польща в XIX столітті? Вона не була економічною реальністю, її землі входили до складу економік різних держав. Не існувало польського ринку, а сусідні частини колишньої Речі Посполитої було розділено митними бар'єрами. Конгресове королівство мало імпортувати вугілля з Донецького басейну, а не з сусідньої Силезії. Нафту привозили з Баку, а не зі Східної Галичини. Самі поляки могли вважати себе панівною нацією (до певної міри) лише в автономній Галичині. Після 1864 року Королівство було зведено до статусу окупованої провінції. Отож можливості впливати на економічний розвиток було суворо обмежено. Щоправда, польське землеволодіння було непропорційно великим у колишніх східних землях, що їх приєднала Росія. Однак польські зв'язки з Україною, Білоруссю та навіть Литвою в останні десятиліття XIX століття послаблювалися, і зараховувати ці країни до «загальнопольської» статистики було б помилкою. Тому в подальших заувагах зосередимося насамперед на Конгресовому королівстві, Галичині та пруській Польщі.

Демографічне зростання в цих землях значно перевершувало середні європейські показники. У другій половині століття населення пруської Польщі зросло на 60%, населення Галичини – на 85%, населення Конгресового королівства – на 160%. Відмінності між цими трьома регіонами, культурні та з погляду матеріальної цивілізації, були помітними. Прусська зона характеризувалася оновленням сільським господарством та легкою промисловістю, а рівень неписьменности за 1870–1901 роки тут зменшився з 30% до 1%. Однак у відсталій Галичині та в Конгресовому королівстві, які тоді переживали промислову революцію, відповідні показники зменшилися з 80% до 56%, та з 80% до 65%. Галичина принаймні могла похвалитися збільшенням кількості університетських студентів – 22% від усіх австрійських студентів, тоді як її населення становило лише 17,8% від загальноавстрійського.

Галичина, поза сумнівом, була занедбаною та недорозвиненою провінцією, якої індустріалізація ледь торкну-

лася. Її соціально-економічна структура нагадувала бідніші частини Угорщини. Серед її мішаного населення, окрім поляків і русинів, 11,5% становили євреї, 70% котрих розмовляли мовою їдиш. Євреї контролювали більшу частину місцевої торгівлі та дрібних підприємств, а соціально охоплювали широкий спектр від злиденних мас у маленьких містечках до великих землевласників. Нафтова промисловість Галичини, одна з найперших і найважливіших у ті часи, збагачувала переважно іноземних капіталістів. Побудова стратегічних залізниць до певної міри стимулювала економіку провінції, так само як субсидії сільському господарству та створення першого в провінції кредитного банку. У 1870–1890-х роках видобуток нафти збільшився в чотири рази, а вугілля – у три рази. Населення двох головних міст – Львова та Кракова зросло відповідно з 70000 до 120000 та з 50000 до 70000. Таке зростання не було аж надто разючим. У 1888 році з'явилося дослідження під назвою «Злидні в Галичині», яке доводило, що рівень споживання мешканця Галичини становив половину, а працездатність – четверту частину від середньоєвропейських показників.

Такий низький рівень споживання та виробництва можна було порівняти лише з колишніми литовсько-білоруськими провінціями («Північно-західний край» Російської імперії), де від 50% до 60% поміщицьких земель, як і раніше, належали полякам. В Україні («Південно-західний край») ситуація була значно краща. Тут швидко розвивалася цукрова промисловість, 40% якої станом на 1910 рік володіли поляки, а залізниці, поєднавши регіон із Чорним морем, сприяли виробництву й торгівлі. Всі ці території складали єврейську «смугу осілости», де питома вага єврейського населення була дуже значною (близько 14%). Однак хвиля погромів змусила чималу їх кількість виїхати на захід до Конгресового королівства, де на 1909 рік євреї становили 14,6% населення та 32% в самій лише Варшаві.

Конгресове королівство, після січневого повстання перейменоване на «Віслянський край», було єдиним регіоном колишньої Речі Посполитої, в якому відбулася промислова революція. Після невдачі державних заходів з індустріалізації, згаданих у попередньому розділі, на 1856 рік державний борг Королівства дорівнював його трьом річним бюджетам. Однак скасування митного бар'єру з Ро-

сією та запровадження протекціонізму породило нові можливості. Це був попит на сільськогосподарські та промислові продукти, якому сприяла побудова залізниць. Держава продавала копальні та металургійні заводи приватним капіталістам, які побудували залізницю Варшава – Відень (відкриту 1845 року). Підраховано, що іноземцям належало 39% промислового капіталу, іншими словами, 69% обсягу промислової продукції. Капітал у промислового приваблювали можливості виробництва для величезного російського ринку, але в 1850-х роках саме внутрішній ринок Королівства був головним каталізатором і сприяв нагромадженню промислового капіталу. У наступному десятилітті східні ринки відкрили великі можливості для експорту, і 70% всієї продукції йшло до Росії. Центр текстильної промисловости – місто Лодзь, що стрімко зростало, перетворилося на «землю обітовану» для заповзятливих підприємців: відбувався новий приплив іноземців, особливо німців. Сама Лодзь була польсько-єврейсько-німецькою сумішшю із власним особливим характером. Багато німців колонізувалося. Серед євреїв, що опинилися в незручній позиції між росіянами й поляками, частина буржуазії також асимілювалася; провідні родини банкірів і промисловців (Кроненберги, Блохи, Познанські) охрестилися й породичалися з польською шляхтою.

Технічна революція – беручи за ознаку понад п'ятдесятивідсоткову механізацію певної галузі промисловости – почалася близько 1850 року. Першою тут була цукрова промисловість, близько 1875 року настала черга бавовняної, а десь у 1890 році – металургійної. Парові машини, які спорадично використовували в польських землях з 10-х років XIX століття (перша з'явилася 1817 року), за період 1853–1888 років кількісно зросли в двадцять п'ять разів. Із середини 1870-х до 1890-х років обсяг промислової продукції збільшився вдев'ятеро.

Текстиль був попередю, наступною за темпами була вугільна промисловість: десятиразове зростання упродовж 1870–1890 років, і лише трохи позаду – машинобудівна й харчопереробна промисловість. Питома вага міського населення (в містах понад 10 тисяч мешканців) із 1870 по 1910 рік подвоїлася, якщо раніше вона становила 9%, то тепер – 18%. Все ж це був низький рівень урбанізації, навіть якщо втрата міського статусу деяких міст могла

зменшити цей показник. Утім, Варшава, в якій на початку століття мешкали 100 тисяч людей, а близько 1870 року – 151 тисяча, на 1910 рік зросла до 872 тисяч мешканців. Проте весь цей розвиток не зробив Королівство промисловою країною. В умовах слабкості міського сектора суспільство внаслідок економічних змін трансформувалося лише частково. Щоправда, роль аристократії була меншою, ніж в Угорщині, а зростання середнього класу – трохи швидшим, але в цілому Конгресове королівство було ближчим до угорської, аніж до чеської моделі. Це був добрий зразок промислової революції в регіоні, яка хоч і спричинила важливі зміни, але кількісно відрізнялася від західних країн, серед іншого, через особливу роль іноземного капіталу, якого було недостатньо, та що уповільнила структурну соціально-економічну трансформацію.

У цьому сенсі пруська Польща була ближчою до західного шляху, хоча тут головні зміни відбувалися в сільському господарстві та легкій промисловості. У 1882 році 65% населення працювало в сільському господарстві, яке, однак, було технічно модернізованим і спиралося, як у чеському випадку, на місцевий кредит, кооперативи та спілки взаємодопомоги. Конкуруючи з місцевими німцями, котрі за підтримки пруської держави мали успіх у банківській справі та більших підприємствах, познанські поляки мушили підняти стандарти виробництва, щоб перемогти конкурентів. Харчопереробна промисловість, броварні, ремесла та дрібні промислові галузі стабільно прогресували. Польський середній клас досяг суспільної позиції, небаченої в інших частинах поділеної країни. Багато німців та євреїв емігрували за умов жорсткої конкуренції та приваблені більшими можливостями в Західній Німеччині. Тому єврейське населення, яке 1890 року становило 2,55% на 1910 рік зменшилося до 1,2% – найнижчого показника в усіх польських землях. Пруська Польща майже перетворилася на провінцію західного зразка, багато в чому економічно та соціально схожу на Чехію.

Роль залізниць у загальному розвитку Польщі була меншою внаслідок поділів. Побудовані залізниці поєднували пруську Польщу з Прусією та Німеччиною, Конгресове королівство з Росією, а Галичину, крім стратегічної східно-західної колії, з Австрією. У цьому сенсі вони сприяли інтеграції економіки окремих польських земель в еко-

номічну структуру держав-загарбників. Щільність між-польської мережі була малою; сусідні регіони часто не були поєднані залізницями взагалі. Історія побудови залізниць добре ілюструє вислів, що Польща «прогавила» ХІХ століття.

Від 1860-х до 1890-х років

Можна виділити три періоди після австро-угорської угоди та січневого повстання: перші десятиліття, що характеризувалися пошуком примирення та соціально-економічним зростанням; дедалі більше політизовані й радикалізовані роки після 1890-го; нарешті, Перша світова війна.

Угода була компромісом між династією та угорцями під проводом Ференца Деака – загартованого політика, відповідального, наполегливого та реалістичного. Угорський парламент ухвалив угоду в березні 1867 року, і ХІІ Актом йому було надано статус закону. Монархія перетворювалася на дуалістичну державу. Австрійська частина, або Цислейтанія (річка Лейта розділяла дві частини), мала офіційну назву королівств і земель, представлених у райхсраті; вона навряд чи могла претендувати на статус однорідної країни. Угорщина (або Транслейтанія), яка тепер охоплювала всі землі Корони святого Стефана, офіційно налягала на статусі «унітарної національної держави», і погодилася на субдуалістичну угоду лише з Хорватією. Австро-Угорщина під владою імператора-короля мала спільну армію, закордонну політику та фінанси, але існували окремі скарбниці, а також внутрішні чи національні гвардії (в американському розумінні); в Австрії це був ландвер, а в Угорщині – гонведи. Кабінети, парламенти й адміністрація мали бути окремими. Економічне порозуміння, укладене водночас із угодою, мали переглядати щодесять років.

«Нація, – пише видатний угорський історик, – не бажала компромісу, але так само не бажала подальшої боротьби проти Відня та династії»⁴⁶. Компроміс, на його думку, великою мірою відновлював суверенітет країни, який вона мала до поразки під Мохачем та під час революції 1848 року. Однак доля Угорщини була пов'язана з Віднем. Кошут уважав цей зв'язок фатальним і з вигнання пророкував, що Угорщина без права вирішувати свою долю загине разом із Австрією. Деак та його прибічники вважали інак-

ше. Вони бажали зміцнити Австро-Угорську імперію, бо її дезінтеграція не дала б угорцям жодної користі. Ізольованих між ворожими німцями та росіянами, їх вважали б за «сировину для зведення інших споруд»⁴⁷.

Компроміс у багатьох питаннях означав угорське політичне домінування в імперії, що серед іншого проявлялося в закордонній політиці міністра Дюли Андраші. На той час цю угоду розглядали як єдино реальну, а угорці вважали за необхідне зберегти традиційний характер своєї держави. Це призводило до гальмування у проведенні соціальних реформ та небажання надати поступки іншим національностям. Щоправда, можна стверджувати, що дуалістичний режим перешкоджав подальшому розвитку, а саме: федералізації та демократизації монархії, і в цьому полягали його негативні наслідки для всіх сторін.

За умов складного виборчого закону, який надавав право голосу лише 6,1% населення (в Хорватії та Трансильванії 3%), партія Деака (після 1875 року Ліберальна партія) контролювала країну до 1890 року. Спираючись на аристократію, заможну шляхту та верхівку буржуазії, кабінет Калмана Тиси практично монополізував владу. Тиса зберігав дисципліну в своїй партії, маневрував між консерваторами й радикалами та провадив політику «не будіть сонного собаки» в соціальних справах і політику домінування в національних. Для запровадження непопулярної політики та для збереження миру й ладу 1881 року було створено спеціальну силу – жандармерію, що мала аналоги на Заході.

Суперечки з Віднем щодо розробки Угоди зосереджувалися навколо військових та економічних питань. Лунали вимоги створити національну армію; угорська опозиція – «аграрії» виступали за послаблення зв'язків із Австрією, а урядові «меркантилісти» вважали навпаки. У 1868 році угорський парламент ухвалив «Акт про національність», ґрунтований на закріпленні «унітарної угорської політичної нації». Автори Акту, зокрема, Йожеф Етвеш, визнавали існування немадярських національностей і прагнули ліквідувати дискримінацію та забезпечити їм рівність перед законом. Культурні права національностей, у тому числі вживання рідної мови в судових органах нижчого рівня, в адміністрації та освіті, мали бути захищені. Вони мали отримати право створювати культурні та політичні спілки. Однак у корпоративних правах, зокре-

ма, у формі автономії, немадярським народам було відмовлено, і з 1870-х років ліберальний дух Акту поволі витірювався, а букву Акту викривляла примусова політика мадяризації. Тиса вважав, що асиміляція якомога більшої кількості немадярів (вони становили 46% населення за винятком Хорватії) була необхідною для майбутнього визволення від Австрії.

За угодою 1868 року (пagodba) Хорватія отримала статус «асоційованої країни в Короні святого Стефана» з автономією в юстиції, внутрішніх справах, освіті та релігії. Оборона та економічні справи були в руках Будапешта, а присутність у парламенті тридцяти хорватських депутатів та посада міністра зі справ Хорватії не забезпечували справжнього контролю. Стосовно бана, то його призначав король, а усунути міг лише сабор через імпічмент. Хорвати прагнули змінити характер своїх стосунків із Будапештом. Найвидатнішим політичним і культурним діячем тогочасної Хорватії був єпископ Йосип Штросмаєр (який серед іншого доклав зусиль до створення академії наук та університету в Загребі). Керуючись ілірійством (духовним об'єднанням південних слов'ян) як кінцевою метою, він виступав за перетворення монархії на тристороннє партнерство, де третім елементом були б південні слов'яни. Призначення баном у 1883 році мадяра Карої Куен-Гедерварі означало, що Будапешт не припускав жодних змін чи навіть змістовного діалогу.

Румунські, словацькі та сербські лідери не могли задовольнитися правом писати подання рідною мовою. Однак їхнє бажання досягти автономного статусу не мало шансів здійснитися. Культурна й лінгвістична мадяризація тривала. У 1874–1875 роках словацькі вищі школи та культурне товариство «Словацька матиця» були закриті. У 1880-х роках угорська мова поширилася в початкових школах, а організації екстремістів, наприклад, Вище товариство угорської культури (FMKE) виступало за повну мадяризацію Словаччини. Два чи три словацькі депутати в будапештському парламенті були безсилими. Словацько-чеські контакти через страх репресій звелися до мінімуму.

Угода була тяжким ударом по чеських політичних прагненнях. Роздратування Палацького виявляє його вислів, що чехи існували до появи Австрії та залишаться після її падіння. Палацький і старочехи, котрих він очолював,

1868 року заявляли, що права Корони святого Вацлава такі самі, як і в Корони святого Стефана. Це була правдива історія, але наївна політика. Визначаючи чеські прагнення в історичному контексті, табір Палацького опинився в глухому куті. Відень не мав наміру віддати німців у жертву чехам, як віддав немадярські національності Угорщині. Але наполягаючи на історичних правах, старочехи були готові облишити ідею об'єднання зі словаками. Співпрацюючи з аристократією – Палацький був лібералом, а не демократом – старочехи дотримувалися анахронічної програми. Їхня політична тактика, наприклад участь Палацького в етнографічному конгресі в Росії, робила їх вразливими до звинувачень у панславізмі. Їхня проросійська позиція призводила до суперечок з галицькими поляками.

Після невдалого бойкоту райхсрату 1871 року чехи спробували укласти з Віднем угоду. Вони запропонували створити спільний чесько-моравсько-силезький сейм та надати їм автономію в судових, адміністративних та освітніх справах. Угода провалилася переважно через опір Угорщині. Чехи знову вдалися до бойкоту, але місцеві сейми були послаблені запровадженням прямих виборів до райхсрату замість непрямих виборів через сейми.

Політичні поразки часів домінування старочехів контрастували з соціально-економічним розвитком та успіхами в процесі чеського національного відродження. Вже в 1860-х фізкультурне товариство «Сокіл» стало потужним органом поширення чеської мови й культури. У 1868 році було закладено наріжний камінь чеського Національного театру (відкритий 1883 року), який мав діяти під гаслом «Нація для нації». У 1882 році Празький університет було поділено на чеську та німецьку частини. Політична сцена почала змінюватися з призначенням першого чеського міністра у віденському уряді й зростанням внутрішньої кризи між старочехами та младочехами. 1890 року криза сягла кульмінації, позначивши, як і в Угорщині та польських землях, нову фазу.

Польське політичне життя в наступні після 1860-х десятиліття визначалося травматичним досвідом січневого повстання та практичним зникненням польського питання з міжнародної сцени. У Галичині Угода викликала спочатку реакцію, схожу на чеську, але назабаром консервативні політики побачили переваги безпосередніх сто-

сунків із Віднем. Їхні мотиви не були суто опортуністичними й відбивали не лише класові інтереси, а були спричинені переоцінкою польського давнього та недавнього минулого. Галицькі консерватори, з яких багато хто підтримував повстання 1863 року всупереч здоровому глуздові, тепер засуджували його як цілковите безумство. Для молоді краківської історичної школи конспіративна діяльність XIX століття була логічним продовженням «республіканської» традиції, яку прославляв Лелевель та його школа. «*Liberum conspigo*» було зумовлено *liberum veto*. Юзеф Шуйський та його колеги звинувачували анархічну шляхту в поділах країни й шкодували про занепад монархічної влади в Речі Посполитій. «Оптимістичній» ліберально-республіканській інтерпретації вони протиставляли тверезу «монархічну» тезу.

Консерватори були переконані, що полякам слід навчитися політичної мудрости та дисципліни, та вважали, що Австрія надає можливості для такого навчання. У суперечливому зверненні до монарха консерватори висловили віру, що Австрія успадкувала польську місію бути щитом від Сходу, та проголосили намір підтримувати імператора. Відень відповів не твердими зобов'язаннями, а частковими поступками, але вони були значущими. У 1867 році вимогам поділити провінцію на дві частини (за що виступали русини, які чимраз більше називали себе українцями) було покладено край, а польська мова стала офіційною, серед іншого й у вищій освіті. Це означало колонізацію Галичини та її перетворення на польський П'ємонт. У результаті польсько-українські стосунки погіршилися, а поляки стали панівною групою. Євреї дедалі більше асимілювалися в польську верхівку, навіть якщо більшість із них залишалися ортодоксальними й чужими.

Поляки стали в державі привілейованою нацією. Вони були лояльні до Габсбургів, а не до Австрії, і ця лояльність зберігалася лише доти, доки не постане незалежна Польща. Остаточно польське питання не могло бути розв'язане всередині монархії, а тільки внаслідок ліквідації поділів. Але доки цього не сталося, поляки вважали стосунки з Віднем за взаємовигідні. У центральному уряді поляки обіймали важливі посади. З іншого боку, австрійська парламентська система не могла б функціонувати без підтримки, яку польські кола в райхсраті надавали кожному наступному урядові.

Галичині довелося сплатити певну ціну за правління краківських консерваторів. Вони виявилися не вельми добрими господарниками, а їхня політика відбивала землевласницький, клерикальний і дещо обмежений світогляд. Ті, чия прогабсбурзька ревність здавалася надто великою, як-от віце-король Агенор Голуховський, наражалися на звинувачення в «трилоялізмі». Цей термін означає політику лояльності до трьох держав – учасників поділів у надії отримати від них деякі поступки. Але, за словами критика, наслідком могло стати поглиблення наявного поділу польських земель, яке завдало б непоправної шкоди загальнопольській програмі.

Не можна було сподіватися поступок від Росії, яка проводила політику національного гноблення щодо Конгресового королівства. Визволення селян на кращих умовах, ніж у самій Росії, мало на меті зробити з них лояльних підданих та запобігти їхньому перетворенню на свідомих представників польської нації. Цю націю, як вважалося, плекали лише шляхтичі та священники, тому, за словами російського журналіста, «Польське питання зникне, коли польська народність втратить не лише матеріальну, але й моральну владу над руською та литовською народностями в Західному краї, і коли незламна сила землеробських громад у Королівстві Польському розвіє <...> старі ідеали польської шляхти»⁴⁸.

Як довели події, росіяни не завоювали селянства; урядові заходи проти польської мови та католицької релігії на тлі прямих контактів між селянами та царськими чиновниками підштовхнули маси до польськості.

Польська відповідь на шок поразки зазнала впливу промислової революції. Переживши політичне розчарування, суспільство спрямувало свою енергію на економічну та соціальну активність. Відкидаючи революцію як романтичне безумство та покладаючи надію на розум і прогрес, позитивісти (ця назва походить від термінології Огюста Конта) сформуливали програму «органічної праці». Апробована спочатку в пруській Польщі, вона мала на меті оновити суспільство, наздогнати індустріялізований Захід і зберегти та зміцнити добробут нації. Позитивізм багато в чому скидався на угорську програму «побуржуазнення», крім того, що польська шляхта не мала можливості зробити адміністративну чи політичну кар'єру. Бідніші

прошарки вливалися в лави міського середнього класу, інтелігенції й навіть пролетаріату.

Позитивісти пропагували свою програму в романах і періодиці; її провідним речником був письменник Болеслав Прус. У певному сенсі польські позитивісти були різновидом західних лібералів, хоча за тогочасних умов вони не могли відверто висловлювати *laissez-faire* та буржуазні погляди. Для частини з них вільний розвиток промисловості й торгівлі, як в Англії, був панацеєю. Інші критично ставилися до швидкої індустріалізації в Королівстві, вбачаючи в індустріалізації лише кульмінацію поступового процесу, що спирався на модернізацію сільського господарства. Лодзька бавовняна промисловість, яку розбудовували німецькі підприємці, використовувала американську сировину та працювала для російського ринку, але навряд чи була ідеальним явищем з польського національного погляду. Якщо капіталісти намагалися подати гасло «*enrichissez-vous*» («збагачуйтеся») як високопатріотичне, а консерватори зверталися до традиційних цінностей, то позитивісти покладали надію на народну освіту, вільні спілки та кар'єрні можливості для здібних. Однак здійсненню цих сподівань перешкождала політика русифікації та дискримінації.

У литовських, українських та польських губерніях царська влада намагалася замінити польські впливи російськими. Усунення польської мови, обмеження та навіть скасування місцевого самоврядування, практична заборона полякам купувати землю – все було підпорядковано цій меті. У 1875 році було скасовано Берестейську унію, а Уніятську Церкву приєднано до Православної. Про поважність намірів уряду перервати всі зв'язки з латинським світом говорить запровадження кирилиці в литовську мову.

Російська політика сприяла подальшому відчуженню між поляками, з одного боку, та литовцями, українцями й білорусами – з іншого. Але вона не була його причиною. Національне пробудження мас було неминуче спрямовано проти класу землевласників, нехай у багатьох випадках литовського чи руського походження. Водночас росіяни вважали українське національне відродження польською інтригою. Стосовно литовців, то в їхньому національному пробудженні розпочалася нова фаза з появою (за кордоном) журналу «*Auszra*» («Світанок»). Його спонсора Йо-

наша Басанавічуса часто називають батьком сучасного литовського націоналізму.

В Україні поетичні твори Тараса Шевченка довели спроможність і вишуканість письмової української мови. Праці Михайла Драгоманова засвідчили, що культурне відродження набирало відверто політичного спрямування. Шанси українського відродження в Росії практично дорівнювали нулю, тому австрійська Галичина стала також українським П'ємонтом та вікном у зовнішній світ. Серед письменників найвидатнішим був Іван Франко. Далекоглядніші польські консерватори бачили в українському галицькому відродженні соціальний рух із національним змістом. Вони виступали за політику примирення, але наприкінці століття пристрасті розпалилися аж надто, щоб розум міг перемогти. У цілому поляки розглядали русько-український рух як австрійське знаряддя. Українці розділилися на тих, хто вважав за необхідне боротися за статус окремої коронної землі в монархії, і тих, хто волів керуватися далекосяжною метою об'єднання з російською Україною. Обидві концепції містили антипольські погляди.

Поляки в Пруссії, на відміну від своїх земляків у інших державах, опинилися в особливій ситуації невпинної боротьби проти уряду Пруссії, а згодом і проти самих німців. Зі створенням у 1871 році Німецької імперії польське питання стало імперською справою. Канцлер Бісмарк уважав поляків за ненадійний елемент у новому райху, і посилався на польську загрозу, щоби виправдати заходи проти Католицької Церкви та партикуляристичних інтересів (Kulturkampf). Але розрізнення, яке прусаки проводили між духівництвом (в котрому вбачали опору польськості) та масами (яких вважали за польськомовних прусаків), було застарілим. Польське суспільство ставало дедалі більш оновленим, національно інтегрованим та соціально солідарним. Культурна боротьба (Kulturkampf) не була успішною для прусаків, незважаючи на тимчасові здобутки уряду. Подальша конфронтація в середині 1880-х років набула характеру національної німецько-польської боротьби. Прагнучи онімечити польські провінції, Берлін виселив тисячі поляків та євреїв, які не могли довести своє пруське громадянство. Уряд також сприяв створенню колонізаційної комісії, якій було надано фонд для купівлі земель у поляків та підтримки німецьких поселенців. У

відповідь поляки згуртувалися та чинили соціально-економічний опір. До того ж польське національне відродження почалося у Верхній Силезії та в тих частинах східної Пруссії, які не входили до складу Речі Посполитої перед поділами. Ці явища були проявом поширення соціальної бази політичного й національного руху в регіоні.

Від 1890 року до Сараєва

У 1890-х роках у всій Центрально-Східній Європі відбувалося масове зростання політичних партій та подальша соціальна й національна радикалізація. В Угорщині довге правління Калмана Тиси завершилося 1890 року, а згодом було створено Угорську соціал-демократичну партію (перший конгрес відбувся 1894 року, а програму було прийнято 1903-го) та 1909 року – Партію дрібних власників. Нечисленна, але дуже активна Національна буржуазна радикальна партія репрезентувала голос міської інтелігенції. Оскар Яси був одним із її лідерів; магнат Михайл Карої був до неї близький. Жоден із цих рухів не міг успішно впливати на уряд, який вдавався до маніпуляцій, поєднаних з епізодичними репресіями, та чимраз більше наголошував на мадярському націоналізмі. Святкування тисячоліття угорської держави 1896 року позначилося справжнім вибухом націоналізму. «Ніколи ми стільки не говорили про те, що ми – угорці»⁴⁹, – писав провідний історик. Напівмітичний «туранський вершник», безстрашний, але реалістичний, радше спостерігач, ніж першопрохідник, проглядався в багатьох літературних героях як втілення національного характеру. Мадярський дух відрізняли любов до рідної землі, відмова служити іншим та політична креативність. Студенти Будапештського університету присягалися носити лише національне вбрання; землевласники приєднувалися до аграрної програми та різко критикували «інтернаціональний» і «космополітичний» великий бізнес. Йому вони протиставляли програму національної та християнської політики. Хоча в новому інтегральному націоналізмі було чути антисемітські ноти, багато євреїв охоче брали участь у політиці мадяризації. Статті в пресі, якою вони нерідко володіли або на неї впливали, пророкували, що за сорок років у країні буде 17 мільйонів мадярів проти 7 мільйонів немадярів. І справді,

спонтанна й примусова мадяризація призвела до збільшення питомої ваги угорців у землях Святої корони в 1867–1914 роках із 40% до 48%.

В угорській версії Культуркампфу 1892–1896 років націоналізм був зброєю проти демократів, соціалістів та радикалів, і навіть проти Католицької Церкви. Утім, основні битви відбувалися на фронті між мадярами та немадярами. Опір деяких національностей помітно посилювався. Бувши об'єктом тиску й маніпуляцій та неспроможними досягти згоди з угорською опозицією, хорвати зв'язалися на співпрацю з сербами (резольюція у Ф'юме 1905 року). Загребський процес 1908 року, а згодом балканські війни посилювали напругу. Дію хорватської конституції 1912 та 1913 року було призупинено. Незважаючи на деякі домовленості, хорватська політична програма віддалялася від триалістичної (австро-угорсько-південнослов'янської) концепції та наближалася до югославської системи.

Румуни та серби як православні (чи греко-католики) були здебільшого захищені від мадяризації в релігійній сфері. Вони також могли сподіватися підтримки з Бухареста чи Белграда. Однак процес Румунського меморандуму 1894 року – лише один епізод у низці політичних репресій – підштовхував їх до співпраці з іншими національностями. Результатом був Будапештський конгрес 1895 року та створення клубу національностей в угорському парламенті 1906 року. Словакам велося найгірше. Мовна мадяризація знаходила нові шляхи (наприклад, Lex Arponui 1907 року) до шкіл і протестантської церкви. Угорська католицька ієрархія підтримувала державу в боротьбі проти словацьких парафій. Інцидент у Черновській церкві призвів до того, що жандарми розстріляли п'ятнадцять осіб. Католицький політичний рух 1905 року набрав форми Словацької народної партії. Її лідер, отець Андрей Глінка, сподівався на співпрацю з новою Угорською католицькою народною партією. Так само словацькі соціал-демократи виокремилися всередині угорського соціал-демократичного руху. Інша група, пов'язана з часописом «Нлас» шукала натхнення та взірців у празьких прогресивних колах. Словацьким лідерам ситуація здавалася безнадійною. Масових послідовників не було. Хитка словацька культура й національна свідомість у разі справдження найгірших прогнозів протягом одного покоління могла зазнати пов-

ної мадяризації. І справді, питома вага словаків у регіоні в 1880–1910 роках зменшилася. Тяжке життя та почуття безнадії змусили 500 тисяч словаків емігрувати за кордон.

Стосунки між Будапештом і Віднем не були безхмарні. Слова графа Дюли Андраші, що в австро-угорській угоді угорці пожертвували своїми матеріальними інтересами заради ідеї свободи, відбивали почуття незадоволення від різних аспектів співіснування з Австрією. Військове питання залишалося особливо болісним, і вимога створити національну армію спричинила кризу, яка сягла апогею 1905 року. Ліберали програли парламентські вибори, що траплялося дуже рідко, і сам дуалізм опинився під загрозою.

1905 рік був роком революції в Росії та її польських землях. Страйки та заворушення поширилися на Габсбурзьку монархію. Після складних політичних маневрів, в яких приманку загального виборчого права, щоби здобути підтримку мас, використовували всі сторони конфлікту, Франц Йозеф переміг. У 1907 році загальне виборче право для чоловіків було запроваджено в Цислейтанії, але не в Угорщині. Ліберали реорганізувалися й повернули владу під новою назвою та за безперечного лідерства Іштвана Тиси. Чи означало це, що дуалізм був у безпеці, а Угорщина міцно поєднана з Австрією? Чи, може, означало, що напередодні Першої світової війни жодну справжню проблему в Короні святого Стефана: ні соціально-політичну, ні національну, ні проблему стосунків із Віднем не було розв'язано? Важко дати остаточну відповідь, бо національні проблеми контрастували з відносною стабільністю, а народні нарікання – з матеріальним прогресом.

Культура бурхливо розвивалася. Три університети, окрім Будапештського, репрезентували високий рівень науки. Столиця була чудовим містом, в якому важливу роль відігравали радикальні інтелектуали. Європейські читачі були знайомі з творами романіста Ференца Мольнара та вже згаданого Мора Йокаї, чий вплив в Угорщині можна було порівняти з впливом Ірасека в Чехії або Сенкевіча в Польщі. Менш відомий за кордоном був найвидатніший поет початку ХХ століття Ендре Адь – «пророк угорської долі». Слава історичного художника Міхая Мункаці сягла Заходу; музичний геній Бели Бартока здобув всесвітнє визнання згодом. Напередодні війни угорська цивілізація ні в чому не поступалася західній, а деякі її культурні та мистецькі постаті були велетами міжнародного рівня.

Якщо перевести погляд з Угорщини на Чехію, стануть помітні певні паралельні явища, хоча контрасти переважають. У 1890-х роках у чеській політиці також відбулася переорієнтація, що відображала демократизацію та радикалізацію суспільства. Цей процес супроводжували конфлікти щодо шляхів досягнення національної мети. Виставка сторіччя в Празі 1891 року засвідчила величезні матеріальні досягнення, які перетворили чеські землі на провідний край у монархії в економічному й соціальному аспектах. Проте політичні здобутки не відповідали матеріальним. Угода 1890 року про німецько-чеський мовний компроміс у школах та в судах була неприйнятною для младочехів, які стали провідною силою в країні. Угоду втілили в життя лише в Моравії; у Чехії младочехи, що репрезентували лібералів, антиклерикалів та радикальних націоналістів, вдалися до політики конфронтації, яка тривала наступні чотири роки. Однак студентські заворушення 1893 року, що призвели до так званих процесів Омладіни, виявили безрезультатність і таких демонстрацій, і воєнного стану, який вони спричинили.

Новий кабінет у Відні під проводом Казімежа Бадені здійснив спроби реформ. У 1896 році до чотирьох виборчих курій було додано п'яту, яка охоплювала всіх дорослих чоловіків, котрим раніше було відмовлено в праві голосу. Нова курія репрезентувала більше виборців, ніж решта чотири (великі землевласники, торговельні палати, міста й села) разом узяті. Бадені також запровадив мовні реформи, які прирівнювали чеську мову до німецької. Младочехи, звернувшись до більш опортуністичної тактики, співпрацювали з урядом Бадені; німці доклали зусиль до його падіння, що перешкодило здійсненню реформ. Розчаровані младочехи проводили в райхсраті політику порушення регламенту й обструкції. Їхньою метою залишався австрославізм: федералізована монархія та дипломатична переорієнтація від Німеччини до Франції та Росії. У 1908 році на Празькому конгресі, де брали участь росіяни та поляки, Карел Крамарж започаткував неославізм. Але Крамарж, який вважав ідею чеської незалежності ілюзорною, а слов'янство «нашою останньою» пристанню, зосередився на поточній політиці в монархії. Політичну монополію младочехів похитнуло виникнення масових політичних партій – наслідок реформ виборчого

права 1896 та 1907 років – та поява на чеській сцені Томаша Масарика. Нове покоління, що навчалось в чеських школах, тепер входило в громадське життя, а чеський модернізм вплинув не лише на мистецтво, але й на панівні погляди на суспільство, націю й політику.

Найстарша чеська масова партія – соціал-демократи – 1896 року здобули широку автономію в межах загальноавстрійської партії. Ті, хто більше наголошував на націоналізмі, а менше на марксизмі, через два роки створили Національну соціалістичну партію. В її програмі були деякі елементи антисемітизму. Поміrkована партія аграріїв з'явилася 1899 року; провісники Католицької партії також приєдналися до політичного спектру. З усіх цих груп і партій лише маленька Прогресивна партія відверто виступала за повалення дуалістичної монархії та створення незалежної чеської держави. Масарик, який очолив крихітну Партію реалістів, ніколи не заходив так далеко. Але пишучи до Крамаржа: «Ви боретесь за Австрію! А я – ні!», він висловлював новий підхід та нову філософію чеської політики.

По натхненню Масарик звертався до історії та йшов переважно слідами Палацького. Відкидаючи марні побивання з приводу поразки під Білою Горою, він підкреслював силу чеської нації, закорінену в духовних цінностях. Ці, в своїх підвалинах гуманістичні, цінності він виводив від гуситів та чеських братів. На думку Масарика, саме вони, більше ніж Просвітництво та Французька революція, були каталізаторами чеського національного відродження ХІХ століття. Незважаючи на те, що, як ми згадували в попередньому розділі, історик Пекарж ставив під сумнів масарикову інтерпретацію чеського минулого та відкидав концепцію, за якою нація була носієм єдиної ідеї в історії, ідеї Масарика набули широкого розголосу. Для філософів Масарик був моралістом, а для політиків філософом, але понад усе його вважали мислителем, інтелектуалом та моральним велетом. Це не означало, що він був недосяжний для критики й навіть дошкульних атак. Його виступ на захист єврея Гільшнера, звинуваченого в ритуальному вбивстві, та викриття як фальсифікатів деяких шанованих середньовічних чеських документів викликали несхвалення громадськості. Його заклик до дії через моральне відродження не знайшов належного відгуку; його

універсалістичний підхід до чеського питання («чеське питання або є світовим питанням, або не є жодним») багато хто не зрозумів.

Насправді в Чехії панувала своєрідна національна шизофренія, яка водночас виявляла бунтівливість і лоялізм, позначені дрібнобуржуазною ментальністю. Постійні балачки про малу націю й малі можливості призвели, на думку історика Їржі Коржалки, до виникнення культу пересічного малого чеха. «У конфлікті з Віднем нам не бракує ні золота, ні срібла, – говорив провідний діяч того часу, – але бракує мужности й відваги, наполегливості й самопожертви в політичній боротьбі»⁵⁰. Сам Масарик засуджував чеських політиків, котрі, нездатні бути левами, обернулися на лисиць, і нездатні бути героями, обернулися на лакеїв. У певному сенсі, бути бездержавною нацією було зручно, бо вона могла отримувати користь від економічного, культурного та політичного життя держави, за яку ніяк не відповідала. Щоправда, до складу віденського уряду постійно входили два чехи, але наврод чи вони репрезентували національні прагнення. Чехи, як і раніше, були зацікавлені в збереженні монархії, що 1911 року підтвердив їхній лідер у парламенті. Якби австрійці повелися з ними розумніше, вони могли б «окрутити чеську націю довкола мізинця»⁵¹.

Хоча страйки 1905 року охопили й Чехію, годі повірити, що вона була пригнобленою провінцією. Щоправда, політичне життя зайшло в глухий кут, а впертість німців унеможлиблювала справжню федералізацію монархії. Проте не лише економічне, а й культурне життя буяло. Два музичні велети – Бедржих Сметана та Антонін Дворжак померли відповідно 1884 та 1904 року, але їхній вплив зберігся. Чеські художники-модерністи працювали переважно у Франції, але традиція романтичного національного живопису Йозефа Манеса була живою. Прага стала центром особливої єврейсько-німецької культури, втіленням і символом якої багато в чому був Франц Кафка.

Повертаючись до земель поділеної Польщі, 1890-ті роки позначилися виступами проти варшавського позитивізму та «трилоялізму», які, на думку незгодних, перетворилися на політику класових інтересів та прислужування урядові. Протести надходили зліва й справа: від молодих соціалістичних сил і від національно-демократич-

ного руху. Дещо згодом виник людовий (селянський) рух. Усі ці течії спиралися на зміцнілу політичну й соціальну базу, особливо після революції 1905 року, і підкреслювали свій загальнопольський характер, який переходив кордони Австрії, Пруссії та Росії. Їх підтримувала єдина польська культура.

Національно-демократичний рух постав на підвалинах Польської ліги, створеної у Швейцарії 1887 року. Її програма відкидала пасивність та примирення з державами-загарбниками й намагалася мобілізувати поляків на активну боротьбу за незалежність. Перетворений 1893 року на Національну лігу зі штаб-квартирою у Варшаві, цей рух розвинув свою ідеологію здебільшого під впливом ідей Романа Дмовського. За освітою природознавець, а за походженням незаможний міщанин, Дмовський став речником інтегрального націоналізму, що репрезентував різучі зміни в польській політичній думці.

Вважаючи націю, «живий соціальний організм», найвищою цінністю, а її інтереси важливішими за інтереси окремої особи та людства, Дмовський засуджував стару шляхетську націю за те, що вона пожертвувала національними інтересами. Шукаючи власних вигод, писав Дмовський, шляхта провадила східну експансію, яка розрідила й послабила етнічну польську серцевину. Спираючись на євреїв, вона зруйнувала міста й перешкодила виникненню середнього класу. Пов'язуючи польське питання з лібералізмом, революцією та гуманістичними сентиментами, поляки вілуталися в безглузді повстання, розраховуючи на народну солідарність, якої не існувало. Дмовський розглядав політику в термінах соціального дарвінізму як боротьбу, в котрій егоїзм був нормою, а виживання – метою. Він прагнув сформувати оновлену польську націю з найздоровішого й найсильнішого елементу – селянства. На практиці це означало досить успішну освітню акцію поширення національної свідомости. Але це призвело до конфлікту з непольськими національностями: українцями, литовцями, білорусами та євреями. Перші три групи Дмовський прагнув колонізувати, але вважав, що лише окремі євреї можуть бути асимільовані. Антисемітизм міцнішав на тлі зростання кількості євреїв у Конгресовому королівстві та економічної конкуренції з польським середнім класом і відігравав щоразу більшу роль в ідеології Дмовського.

Дмовський вважав, що на політичному ґрунті польські та єврейські інтереси суперечили одні одним. Якщо для національних демократів Німеччина була найнебезпечнішим ворогом, а Росія – потенційним союзником, то для євреїв навпаки. Дмовський вказував на помітну присутність євреїв у соціалістичному русі, що посилювало його антисоціалістичну позицію. Важливою рисою Польської ліги та національних демократів було те, що вони розглядали себе як представників не політичної течії, а радше підставових інтересів нації. Звідси їхня схильність до політично-ідеологічної монополії та нетолерантність до інших програм.

У 1893 році виникла інша загроза для тогочасного суспільно-політичного ладу – Польська соціалістична партія (PPS). Найактивнішим її діячем був Юзеф Пілсудський. Представник зубожілої литовської шляхти, вихований у культурі Січневого повстання, Пілсудський вірив у традицію старої Речі Посполитої та вважав, що польський шлях до свободи лежить через повалення царської імперії. ПСП поєднувала марксистські догмати з польськими національними цілями та зверталася до Маркса, аби підтвердити ідею, що соціалізм у Польщі відіграв роль бастиону прогресивного Заходу проти відсталого Сходу. Пілсудський наполягав, що соціальне гноблення польських робітників посилювалося гнобленням усієї нації. Польському промислового пролетаріатові він призначав роль, яку польські радикали раніше відводили селянству – роль необхідної сили в старій боротьбі за національне визволення та справедливість.

Програму ПСП відкидала лівацька «інтернаціональна» Соціально-демократична партія (SDKPiL), що гуртувалася навколо Рози Люксембург та Фелікса Дзержинського, й 1918 року стала ядром для створення Комуністичної партії Польщі. Соціал-демократи стверджували, що для польського пролетаріату національна незалежність (малоймовірна з економічних причин) означала б регрес, а не прогрес. Соціалістична вітчизна була для Рози Люксембург такою ж реальною, як Польща для Пілсудського. Але якою мала бути майбутня Польща? ПСП пристала на федералістичний підхід, який враховував національні права литовців, українців та білорусів і сподівався на їхній добровільний союз із поляками. Однак зростання націоналіз-

му серед цих народів робило таку програму дуже проблематичною.

Революція 1905 року в Російській імперії призвела до відкритої конфронтації між націонал-демократами та соціялістами Королівства. Коли в розпалі російсько-японської війни 1094 року Пілсудський і Дмовський поїхали до Токіо, перший виступав за повстання в Конгресовому королівстві за підтримки японців, а другий був проти нього. Токіо віддавало перевагу обережності. У Королівстві заго-ни ПСП уже боролися проти росіян і розпочали напівреволюційну активність; націонал-демократи конфліктували з соціялістами. Дмовський, наполягаючи на потребі миру та ладу, намагався отримати поступки від Санкт-Петербурга і тоді, і в Державній думі, коли її було створено. Але на 1908 рік політика Дмовського не призвела до жодних поступок із боку Росії, а спроби піднести польсько-російський діалог на міжнародний рівень через неославістичний рух виявилися марними. Зазнавши поразки на других виборах у Думу, Дмовський звинуватив у цьому євреїв і 1912 року влаштував бойкот єврейському бізнесу. Пристрасті розпалювалися.

Діяльність Пілсудського, що дедалі наближалася до повстання, призвела до розколу ПСП, а Пілсудський переніс штаб-квартиру до Галичини. Тут він взявся за створення польських військових сил, які могли б воювати під польським прапором у майбутній міжнародній війні, що багатьом здавалася неминучою. За потреби ці сили мали воювати на боці Австрії, на противагу поглядам Дмовського, який бачив поляків на боці Франції та Росії у війні проти Німеччини та Австрії.

Після революції 1905 року Галичина прийняла хвилю емігрантів із російської Польщі. Вони змінили політичне життя провінції. Спочатку Дмовський також діяв із польського П'ємонту. Правління галицьких консерваторів було в постійній небезпеці справа й зліва. Вже згадану виборчу реформу не було запроваджено в Галичині, і це пояснює, чому консерватори ще залишалися при владі. Але п'ята курія, а згодом загальне чоловіче виборче право сприяло зростанню Соціал-демократичної партії Галичини, націонал-демократів і селянської партії «П'яст» та аналогічних українських угруповань. Українсько-польський конфлікт посилювався, і 1908 року дійшло до вбивства

польського намісника. Спроби досягти певного компромісу перервала Перша світова війна.

У пруській Польщі в той час тривало економічне зростання, особливо після того, як уряд канцлера Каприві дав полякам перепочинок, коли вони змогли посилити свої національні позиції. Однак онімечення тривало і його стимулювала німецька воєвнична організація, відома під назвою Гаката (НКТ). Дітей у Вжешні, котрі відмовилися виголосити молитву німецькою мовою, відшмагали різками; землю експропріювали без належних підстав. Не дивно, що місцеві поляки приєдналися до національно-демократичної програми, а силезький лідер Войцех Корфанті вступив до Національної ліги.

Попри те, що поділи поглибили розбіжності між поляками й навіть вплинули на їхню ментальність, польська культура й далі була найміцнішим національним зв'язком. Повсюди поляки були зачаровані історичними романами Сенкевіча й дивилися на своє минуле очима галицького художника Яна Матейка. Модернізм у «младопольській версії» додав нові елементи до національної експресії. Чи то були твори Станіслава Виспянського, чи романи Стефана Жеромського, забарвлені соціальним радикалізмом, – у всіх них лунало національне послання. Реалії селянського життя майстерно зобразив Владіслав Реймонт. Літературні та мистецькі критики, журналісти, видатні науковці – згадаймо лише історика Шимона Ашкеназі – чи видатні музиканти на кшталт віртуоза Ігнація Яна Падеревського, підтримували високий рівень польської культури.

Перша світова війна

Убивство ерцгерцога Франца Фердинанда 28 червня 1914 року в Сараєві спровокувало ультиматум Австро-Угорщини до Сербії, і незабаром війна набула загальноєвропейського масштабу. Угорщині війна не могла принести нічого, крім шкоди, і прем'єр Тиса опирався вступові у війну, доки імператор не змусив його погодитися. Як і всі нації, угорці тимчасово забули про свої політичні розбіжності. Але навряд чи хтось із них був готовий до тривалого воєнного конфлікту та небачених страждань, які він спричинить. І справді війна дуже дорого коштувала. Майже півтора мільйона людей були вбиті, поранені або по-

трапили в полон. Нестача основних товарів і шалена інфляція зробили життя надзвичайно тяжким. Із 1915 року соціал-демократи почали виступати проти війни. На 1917 рік група Карої та Яси проголосила вимогу миру, загальної федералізації Угорщини. Політична верхівка на чолі з Тисою опиралася, і знадобився чималий тиск з боку нового правителя короля-імператора Карла, щоби Тиса подав у відставку в червні 1917 року.

На той час війна вступила в нову ідеологічну фазу. Дві російські революції набули всесвітнього розголосу, як і звернення американського президента Вілсона на користь національного самовизначення. В Угорщині посилилася соціалістична агітація серед виснажених війною мас; 1 травня відбулися масові демонстрації; кульмінація настала під час загального страйку в Будапешті 1918 року. Зусилля Карла припинити участь монархії у війні через сепаратний мир не мали успіху. Його спроба в останню хвилину федералізувати імперію в жовтні 1918 року змусила Будапешт проголосити скасування австро-угорської угоди. Лише персональна унія недовго пов'язувала Австрію та Угорщину, поки Карої формував Угорську національну раду. Подальший революційний переворот вгору зміцнив позиції уряду Карої. Тиса, котрого багато хто вважав відповідальним за нещастя країни, загинув від кулі вбивці.

Уряд Карої репрезентував незалежну Угорщину, яку мали радикально трансформувати загальне виборче право, земельна реформа та демократизація. Уряд намагався зберегти лояльність немадярських національностей через своєрідну федералістичну угоду, навіть зробивши Угорщину членом «Дунайських об'єднаних націй». Дистанціюванням від минулого Карої хотів досягти того, щоб країни Антанти поводитися з Угорщиною як із «новою» державою, а укладенням сепаратного перемир'я в Белграді захистити територіальну цілісність країни від зазіхань сусідів. То були нездійсненні сподівання.

Щоправда, на початкових стадіях війни хорвати, які виявилися добрими вояками, могли задовольнитися триалістичним (австро-угорсько-південнослов'янським) розв'язанням. Проте 1917 року Югославський емігрантський комітет (який представляв хорватів, сербів та словенців

Австро-Угорщини) уклав пакт у Корфу з урядом Сербії. Пакт закликав до створення спільного королівства сербів, хорватів і словенців. У жовтні 1918 року сабор офіційно розірвав унію з Угорщиною і приєднався до новоствореної держави. Словаки й трансильванські румуни в перші роки війни були пасивними; в армії практично не було дезертирів. Але Антанта в таємному Бухарестському договорі 1916 року пообіцяла Трансильванію Румунії, і, коли війна скінчилася, Трансильванія та суміжні території опинилися в румунських руках. Антанта наказала Угорщині звільнити Словаччину. Отже, ще до початку Паризької мирної конференції Угорщині залишилася тільки серцевина її довоєнної території, і країна була відкрита для зазіхань із боку Словаччини, Румунії та Югославії. Із французькою армією в тилу Будапешт був безсилий. Карої подав у відставку в березні, а коли гору взяли комуністи, майбутнє Угорщини опинилося під загрозою.

Історія чехів і словаків під час Першої світової війни дуже відрізнялася від історії угорців, котрі намагалися зберегти свою державу за умов конфлікту, в який були втягнені всупереч своїй волі та інтересам. Чехи ж і словаки мусили побудувати власну державу на руїнах Габсбурзької монархії. То був сміливий крок, і ще треба було переконати Антанту в його доцільності.

Чеська нація була політично неготова до війни та всіх її можливих наслідків. Програму незалежності проголосив Масарик, який не бачив іншого виходу й 1914 року виїхав за кордон. Згодом до нього приєднався Е. Бенеш та допомагав М. Штефанік – словак, який жив у Франції. Ці люди стали провідниками руху «закордонної боротьби», на противагу течії «домашньої боротьби», який асоціювався з Карлом Крамаржем. Спочатку Крамарж покладав надії на визволення чеських земель за допомогою царської армії та обмірковував можливий зв'язок Чехії та Росії. Але він також співпрацював із Масариком та Бенешем через політичну групу, відому під назвою «Мафія». Різниця між двома течіями полягала переважно в орієнтації (на Захід чи Росію), але зросла під впливом внутрішньополітичних подій після 1918 року.

Завдання Масарика й Бенеша було складним. Чеське питання розглядали як внутрішню справу австрійської держави, яку Антанта не бажала руйнувати. Здавалося, Маса-

рик і Бенеш були в ізоляції, адже більшість чеських політичних партій з лояльності, страху чи опортунізму провадили прогабсбурзьку політику. Ще в січні 1917 року вони зрікалися закордонної діяльності Масарика та Бенеша. Лише коли країни Антанти 1916 року побачили примару Центральної Європи (Mitteleuropa), у котрій домінувала Німеччина, плани створення « нової » Центрально-Східної Європи, що замінила б Австро-Угорщину, отримали поважний ґрунт.

Під впливом лютневої та жовтневої революцій у Росії (які насправді відбулися в березні та листопаді 1917 року) та погіршення внутрішніх умов чехи почали відкрито вимагати федералізації монархії. Частина її мала стати самоврядною Чехословацькою державою. Словаки доти не відігравали активної ролі, бо не мали контактів із Прагою до квітня 1917 року.

Чехословацька національна рада (її назва змінювалася), яку було створено 1916 року в Парижі й головою котрої був Масарик, тепер мала більше шансів, щоб Антанта визнала її вимогу національної незалежності. Питання чехословацької армії стало першочерговим. Російський Тимчасовий уряд висловився на користь незалежної Чехословаччини, і чехословацький легіон, створений у Росії, переміг у битві під Зборовом у липні 1917 року. Однак більшовицька революція ускладнила справу. Керівництво Чехословаччини прагнуло уникнути участі чехословацького легіону в російській громадянській війні й бажало перекинути військо у Францію. Але ситуація вийшла з-під контролю, і легіон був змушений воювати проти більшовиків у сибірському поході. Ті п'ятдесят тисяч чехів, що контролювали трансибірську залізницю, робили Антанті послугу, непропорційну до своєї кількості. Хоча історія є складною, а роль Масарика суперечливою, безперечно те, що легіон дуже допоміг зусиллям Чехословаччини здобути офіційне визнання Антанти.

Досягти цієї мети було нелегко. Однак створення чехословацьких військ у Франції й Італії (з австрійських полонених вояків), Конгрес пригноблених національностей у Римі – велика антигабсбурзька демонстрація – та майстерна дипломатія Бенеша торували шлях до неї. В Америці за присутності Масарика чехи та словаки уклали Пітсбурзьку угоду про створення спільної держави. То був

значущий крок. Але остаточно доля Чехословаччини залежала від ставлення Антанти до збереження Австро-Угорської монархії. У січні 1917 року країни Антанти дуже неясно говорили про «визволення чехословаків від іноземного панування». Чотирнадцять пунктів Вілсона наполягали лише на «якнайширшій можливості для автономного розвитку» чехів. Ситуація змінилася навесні 1918 року. Декларація, котру чеські депутати проголосили на свято Богоявлення на користь завершення процесу самовизначення та участі Чехословаччини в мирній конференції доводила, як далеко зайшла дезінтеграція. У жовтні 1918 року федералістичний маніфест імператора Карла майже збігся в часі з Масариковим проголошенням незалежності Чехословаччини. 28 жовтня незалежність проголосили в Празі, а наступного дня це зробили словаки.

Постала нова держава, яку Антанта вже визнала своїм воєнним союзником. Невдовзі ця держава опанувала більшість територій, на які претендувала: землі Корони святого Вацлава й Словаччину. Її кордони ще не були окреслені офіційно, але президент Масарик і міністр закордонних справ Бенеш могли розраховувати на підтримку Антанти. Саме це підкреслював Масарик, говорячи про те, що чехам піднесли «незалежність на таці», хоча пізніше він також сказав: «Нашу незалежність було насправді куплено кров'ю»⁵². Це було згадкою про боротьбу легіону в Росії та про домашні втрати. Крамарж, котрого під час війни навіть звинуватили в державній зраді й засудили до смерті, наполягав, що без внутрішніх зусиль дипломатія Масарика та Бенеша була б марна. То був зародок суперечок, не вичерпаних до сьогодні.

Польська боротьба за незалежність під час війни була значно складнішою, аніж у чехів. Той факт, що Польща була поділена між трьома державами, робив її потенційною міжнародною проблемою, а зваживши на те, що дві держави (Німеччина та Австро-Угорщина) воювали проти третьої (Росії), існував певний простір для маневру. Але перемога будь-якої сторони залишилася б перемогою загарбника. До того ж, пересічний поляк навряд чи міг уявити, що після 120 років поділу можливе відродження вільної та незалежної Польщі.

Переконання Дмовського, що головним ворогом Польщі була Німеччина, змусило його пов'язати польське

питання з франко-російським союзом. Маніфест російського головнокомандувача великого князя Ніколая Ніколаєвича, що обіцяв полякам єдність під царським берлом, подавав надію. Але слова не увінчувалися діями. Коли німецько-австрійські війська 1915 року вигнали росіян із Королівства, Дмовський виїхав на Захід. Тут він вийшов за межі своїх початкових розмов про об'єднання Польщі та відкрито виступив за повну незалежність. Країни Антанти були обережними. Вони вважали Польщу справою Росії, а Петроград відкидав зовнішнє втручання. До того ж Дмовський репрезентував лише одну з головних польських течій, другою була антиросійська й вимушено проавстро-німецька течія Пілсудського.

Для Пілсудського та польських лівих Росія була основною перешкодою на шляху до незалежності, хоча повна незалежність була можливою лише після падіння всіх трьох держав-загарбників. Дмовський вважав такий збіг обставин нереальним; Пілсудський припускав, що Центральні держави спочатку переможуть Росію, а згодом упадуть перед Заходом. У будь-якому разі, війна настільки послабить держави-загарбники, що навіть невелике польське військо зможе відіграти надзвичайно важливу роль. Наполягаючи, що польський меч не може обминути битви, Пілсудський очолив легіон, сформований у Галичині. Хоча Пілсудський опинився на боці Центральних держав, він, на відміну від галицьких консерваторів, уважав співпрацю з Віднем лише тактичним кроком. Коли росіян вигнали з Королівства, Пілсудський посилив політичні вимоги в переговорах із австрійською та німецькою владою та зажадав максимальних поступок. Наполягаючи на тому, що поляки можуть воювати лише під власним прапором, він саботував створення польської армії, яку фінансували Центральні держави, та далі розбудовував таємну Польську військову організацію (POW). 5 листопада 1916 року Берлін і Відень видали два імператорські маніфести, що проголошували створення вільного Королівства Польського. Його кордони та форма поєднання з однією чи обома Центральними державами були невизначені. Росія засудила маніфест як порушення міжнародного права, але мусила, за рішенням царя, зі свого боку пообіцяти полякам свободу та єдність.

Центральні держави створили в Королівстві Польську Тимчасову Державну Раду, в якій Пілсудський керував

ся власними цілями. Із початком революції в Росії він проголосив, що відтепер Центральні держави стали основною загрозою для Польщі. Конфлікту було годі уникнути, і влітку 1917 року німці ув'язнили Пілсудського в Магдебурзькій фортеці. Легіони було розформовано й частково інтерновано. Центральні держави, однак, працювали над створенням Регентської ради й рудиментарної польської адміністрації, судочинства, армії та освіти в Королівстві.

Ці події для Дмовського були доказом, що коли Антанта нічого не зробить для Польщі, німці використають усі польські ресурси у власних інтересах. Тоді як Дмовський розгортав діяльність у Парижі та Лондоні, створивши в серпні 1917 року Національний польський комітет як речник у таборі Антанти, Падеревський пропагував польську справу в Сполучених Штатах. За посередництвом полковника Гавза Падеревський отримав доступ до президента Вілсона. У січні 1917 року Вілсон уже підтвердив у своєму зверненні «Мир без перемоги», що державні діячі повсюди виступали за об'єднану й вільну Польщу. Наприкінці березня російський Тимчасовий уряд і Петроградська рада висловилися за незалежність Польщі, але було очевидно, що Росія має намір зберегти Польщу в сфері свого впливу. Все змінилося, коли до влади прийшли більшовики й у березні 1918 року в Брест-Литовську уклали сепаратний мир із Центральним державами. Захід не лише втратив союзника в особі Росії, але й відчув загрозу революції зі сходу. Польська держава за таких умов здавалася не лише відновленням справедливості, але й захисницею інтересів держав Антанти, особливо Франції. Для тих поляків, які провадили проавстро-німецьку політику, Брест-Литовський мирний договір був кінцем усіх сподівань.

У Франції постала польська армія під командуванням генерала Юзефа Галера, що складалася переважно з американських волонтерів. Її передали під владу Національного польського комітету. У січні 1918 року тринадцятий із «Чотирнадцяти пунктів» президента Вілсона підтвердив потребу створення незалежної Польщі, яка складалася б із етнічно польських земель та мала б надійний вихід до моря. 3 червня конференція країн Антанти проголосила, що така Польща є однією з умов справедливого миру. Події розвивалися швидко. Із розпадом Австро-Угорщини, яку не встиг урятувати федералістичний маніфест ім-

ператора Карла, поляки Галичини почали вважати себе за частину нової польської держави. Уряд Конгресового королівства прагнув звільнитися від Регентської ради й проголосив незалежність. Ліві партії, своєю чергою, проголосили в Любліні уряд Народної Польщі. 10 листопада Пілсудський, котрого звільнили німці, прибув до Варшави. І люблінський уряд, і Регентська рада передали йому всю політичну та військову владу. Отож Пілсудський встановив контроль над Королівством (яке йому вдалося мирно звільнити від німецьких військ) та західною частиною Галичини. У Східній Галичині, де українці проголосили свою незалежну республіку, розпочалися бої. Інші кордони постійно змінювалися, спалахували сутички; зі сходу загрожувала більшовицька небезпека.

Париж бажав визнати польським урядом Комітет Дмовського, і хоча британці й американці були проти (здебільшого через його правий характер), Комітет і далі був суперником Пілсудського. Проте в січні 1919 року вдалося досягти компромісу. Пілсудський залишився головою держави, Падеревський став прем'єр-міністром, а Дмовський мав представляти Польщу на майбутній Паризькій мирній конференції. Антанта мала визначити остаточні кордони Польщі, Чехословаччини та Угорщини, але нова й незалежна Центрально-Східна Європа вже існувала, хоча й була неспокойна, спустошена та внутрішньо поділена.

Важка незалежність

Міжнародні відносини

Перша світова війна принесла падіння консервативних монархій в Європі та перемогу демократії та національного самовизначення. Однак ця перемога не була повною та тривалою. Тріумф більшовизму в Росії означав не лише повалення царату, але й ліквідацію парламентського режиму, котрий щойно було створено. Ленін відкрив шлях до тоталітаризму, а за Сталіна він сягнув апогею. В Італії після приходу фашистів до влади в 1922 році запанував тоталітаризм правих екстремістів. Поява фашистської Німеччини 1933 року означала перемогу жорстокої расистської доктрини. Виникла серйозна загроза, до якої західні демократії поставилися досить легковажно. Велика депресія поставила під запитання саму природу капіталізму. Вона радикалізувала маси та додала нові аргументи й нових рекрутів до антидемократичного табору. І справді, парламентська демократія, з її успадкованими від XIX століття ліберальними ідеями в політиці та економіці, зазнавала глибокої кризи. На Заході лише Британія, Франція, а також дрібніші країни Скандинавії, Швейцарія, Бельгія та Нідерланди успішно протистояли посяганням на демократичні інституції. У Центрально-Східній Європі, якій загрожував тоталітаризм зі сходу й заходу, і яка боролася з економічними проблемами, котрі ускладнила «велика депресія», тільки Чехословаччина спромоглася до 1938 року зберегти парламентський режим та економічну стабільність. Але навіть в її випадку можна говорити лише про обмежений успіх.

Принцип національного самовизначення, що його митротворці, зокрема президент Вілсон, взяли за основу ре-

конструкції Центрально-Східної Європи, мав узгодити державні кордони з етнічним поділом. З огляду на існування багатьох безнадійно змішаних районів та потребу враховувати економічні, стратегічні й історичні фактори, визначити абсолютно справедливі кордони було практично неможливо. Щоправда, після Першої світової війни залишилося менше національних меншин, ніж було перед війною, але в добу нестримного націоналізму вони створювали нерозв'язні проблеми. Нестабільність ускладнювало й те, що, незважаючи на поразку, Німеччина й далі була могутньою державою. Послаблення російського колоса внаслідок революції та громадянської війни також було тимчасовим. Обидві держави, незадоволені, ізольовані, прагнули реваншу, чим загрожували новій Центрально-Східній Європі, особливо Польській державі.

Польща повернула незалежність унаслідок поєднання багатьох факторів. Війна порушила солідарність держав-загарбників, а Центральні держави усунули з польських земель російські сили. Своєю чергою, їх перемогла Антанта, тоді як дві революції в Росії, революційні заколоти в Німеччині та розпад Габсбурзької монархії створили вакуум влади. Його заповнили воля та рішучість польської нації, яка ніколи не полишала боротьби за свободу. Паризька мирна конференція визначила польсько-німецький кордон, хоча поляки не були звичайними спостерігачами, про що свідчать повстання в Пруській Польщі 1918–1921 років. Нові кордони не повернули Польщі її історичний порт Гданськ, який став вільним містом Данцигом, і після плебісциту розділили Верхню Силезію. Німці не змирилися з існуванням «коридору» (як вони його називали), що поєднував Польщу з Балтійським морем та відокремлював Німеччину від Східної Прусії. Вони за суджували його як штучне й безглузде утворення, хоча ця територія етнічно була переважно польською та належала Польщі перед поділами. Визначити польсько-чехословацький кордон було легше, окрім невеликої частини Тешинської Силезії, яку чехословаки 1919 року приєднали силоміць. Поляки були вкрай незадоволені подальшим поділом цього економічно багатого району, що спричинилося до напружених стосунків між двома країнами.

Зваживши на хаос у колишній Російській імперії та відсутність представників Росії в Парижі, мирна конфе-

ренція не могла ефективно визначити східні кордони Польщі. Наступ загонів Червоної армії, що намагалися поширити революцію на захід, перешкоджав полякам, які претендували на землі, котрі належали старій Речі Посполитій. У колишній Східній Галичині військова конфронтація між українцями й поляками тривала до 1919 року, коли Польща нарешті здобула контроль над всією провінцією.

Дмовський і польські праві вимагали відновлення кордонів 1772 року, з урахуванням коректив унаслідок етнічних змін, що відбулися впродовж XIX століття. Це означало певну експансію на захід (Силезія) та скорочення на сході (приблизно по лінії другого поділу). На сході польська меншість була потужною культурно й економічно, і Дмовський вірив у можливість асиміляції українців та білорусів. Пілсудський і ліві віддавали перевагу «федералістичному» підходові, який призвів би – після виводу російських військ із земель колишньої Речі Посполитої – до створення федерації союзних держав: Польщі, Литви, Білорусі та України. Суперечка між Дмовським та Пілсудським з приводу польської східної політики не залишилася поза увагою великих держав, хоча вони, як і прикордонні нації, вважали, що обидві течії були лише прикриттям польських імперіалістичних планів.

Мирна конференція не об'єдналася відкрито з поляками проти більшовиків, але й не визнала більшовицької Росії та не намагалася укласти з нею мир. Зволікаючи й маневруючи, наприкінці 1919 року конференція запропонувала мінімальний польський східний кордон, відомий згодом як лінія Керзона. Це не розв'язало проблеми, а політика Антанти «ні війни, ні миру» була неприйнятною для поляків у їхній непевній ситуації. Пілсудський вірив, що миру можна досягти лише після воєнної перемоги. Здобувши підтримку українського лідера Петлюри, навесні 1920 року він розпочав наступ, який завершився взяттям Києва. Червона Армія контратакувала й досягла околиць Варшави. Весь повоєнний лад раптово опинився під загрозою. Польщу і, можливо, навіть Європу врятувала «вісімнадцята вирішальна битва в світі», як назвав польську перемогу британський дипломат. Опоненти Пілсудського, намагаючись применшити його досягнення, назвали цю перемогу «дивом на Віслі». Поразка

більшовиків відкрила шлях до переговорів. Ризький мирний договір 1921 року розділив етнічно змішані, але переважно українські й білоруські землі між Польщею та більшовиками. Стосовно Вільнюса (Вільна) та навколишньої території – історично литовської, але етнічно польсько-білорусько-єврейської – її приєднали поляки воєним шляхом. Пiлсудський був готовий повернути цей регіон Литві, але тільки в тому разі, якщо буде відновлено стару Польсько-Литовську Річ Посполиту. На це не могли погодитися литовці, які воліли утворити незалежну державу. Між двома націями виросла стіна ворожості.

Порівняно з усіма складнощами польського територіального облаштування, визначення кордону Чехословаччини було не настільки драматичне. Старі кордони з Німеччиною залишилися незмінними, Антанта не мала наміру застосовувати етнічний принцип до них чи до Австрії, бо це зробило б Німеччину сильнішою, ніж до війни. Тому судетські німці марно намагалися відтяти прикордонні регіони від нової Чехословацької держави. Підтвердивши історичні кордони Чехії та Моравії – в Силезії спалахнув згаданий конфлікт із Польщею – у Словаччині миротворці визначили кордони, зважаючи на етнічні, економічні та стратегічні інтереси. До складу Словаччини ввійшло кілька майже повністю угорських районів. Далі на схід регіон, відомий під назвою Карпатської Русі або Карпатської України було передано з-під Угорщини до Чехословаччини з суто стратегічних міркувань, щоби створити спільний кордон із Румунією. У цьому випадку угорцям пригадали також погане поводження з національними меншинами. Тож, за винятком деяких геть екстравагантних претензій, майже всі територіяльні вимоги Чехословаччини було задоволено. Бенеш винахідливо порівняння зіставив цю ситуацію зі швейцарською; критики завважили, що це був відгомін Габсбурзької монархії.

Чехословаччина була улюбленицею Антанти; Угорщина була парією. Всі зусилля Карої завоювати симпатію Антанти для нової держави після розпаду історичної Угорщини виявилися марні. Недовговічна Советська Угорська республіка лише посилила негативне ставлення до угорців і уповільнила укладення мирного договору. Нарешті підписаний 1920 року з контрреволюційним режимом адмірала М. Гюрті, він виявився найжорсткішим з усіх договорів

після Першої світової війни. Повсюди застосовували етнічний принцип на шкоду Угорщині; коли ж він був їй на користь, його порушували. Вимоги провести плебісцит (за єдиним винятком у Шопроні) відкинули. За Тріяннським мирним договором, територію Угорщини (без Хорватії) було зменшено на дві третини, а населення – на три чверті. Майже кожен третій мадяр опинився під владою Румунії, Чехословаччини, Югославії чи Австрії. Нарешті Угорщина здобула повну незалежність, але за умов, які означали національну катастрофу. Нічого дивного, що по всій знівеченій країні лунали гіркі вигуки: «nem, nem, soha» (ні, ні, ніколи). Угорцям не давала спокою ідея ревізії Тріяннського договору; ревізіонізм великою мірою визначав зовнішню та внутрішню політику Будапешта.

Новий міжнародний порядок, який постав на підвалинах повоєнних мирних договорів, мав спиратися на Лігу Націй. Але від самого початку його основна опора – Сполучені Штати – були в ній відсутні, а вплив решти двох – Британії та Франції – значно послаблювали їхні розбіжності. Французи мали намір виконати Версальський договір, зберегти статус кво та перешкодити відновленню могутності Німеччини, якщо треба – силою. Британці бажали усунути причину німецького ревізіонізму, задовольнивши скарги Німеччини й змінивши гнів на милість. Із плином часу Франція дедалі більше залежала від Британії. Це мало жакливі наслідки для східних союзників Франції – Польщі та Чехословаччини, чия доля була тісно пов'язана зі збереженням повоєнної системи.

Міжнародна ситуація та закордонна політика трьох держав Центрально-Східної Європи справила великий вплив на їхній внутрішній розвиток, і навпаки, Польща, відновлена, хоч і в іншій формі, після понад ста двадцяти років іноземного поневолення, опинилася між німецькою Сцилою та російською Харибдою, або, як тоді казали, у величезних лещатах, які могли її з успіхом розчавити. Польща не могла, не ризикуючи своєю незалежністю, укласти союз із Німеччиною проти Росії чи навпаки. Тому закордонна політика Варшави мала ґрунтуватися на двох засадах: балансуванні та союзницьких відносин із Францією та Румунією. Ці дві засади інколи було нелегко поєднати.

На відміну від Польщі, Чехословаччина не мала відвертих ворогів серед великих держав. Ототожнюючи се-

бе з новим міжнародним ладом, Прага у своїй закордонній політиці спиралася на три елементи: Лігу Націй, з якою тісно співпрацювала; союз із Францією, котра їй протегувала; регіональну Малу Антанту, що складалася з Чехословаччини, Румунії та Югославії. Усередині 1930-х сюди було додано пакт із СРСР. Щодо Малої Антанти, котра мала контролювати Угорщину, це був дипломатичний інструмент, що з успіхом діяв проти ревізіонізму, реставрації Габсбургів та приєднання Австрії до Німеччини (аншлюс).

Міжнародне становище переможеної та обтягої Угорщини, звісно, дуже відрізнялося від держав-переможців. Угорщина з площею 92 963 км була значно менша за Чехословаччину, площа якої становила 140 493 км, і Польщу з її 388 634 км. Польща була шостою за розміром країною Європи; Чехословаччина – лише тринадцятою, але вона компенсувала цю різницю економічною могутністю. Угорщина була надто слабкою, щоби думати про зміну Тріянонського ладу силою, і натомість керувалася ревізіонізмом в дипломатії. Зовнішня політика Будапешта вагалася між співпрацею з Римом та з Берліном, намагаючися також впливати на Лондон. Можливості були обмежені. Ворожість Угорщини була спрямована проти Чехословаччини – втрата Словаччини була особливо відчутною, і тут Будапешт мав деякі спільні погляди з Варшавою. Польська карта не була козирем у колоді угорської дипломатії, але нею користалися, і вона посилювала традиційну дружбу між угорцями та поляками.

Хоча багато причин зумовлювали потребу польсько-чехословацької співпраці, ці країни так і не стали союзниками. Прага не бажала ризикувати своїм становищем, підтримуючи Польщу, якій з двох боків загрожували Німеччина та СРСР. Коли в середині 1930-х становище Чехословаччини погіршилося, Варшава холодно сприйняла пропозиції Праги. Угорські, чехословацькі та польські зовнішні проблеми, – було це бажанням змін чи страхом утратити свою позицію, – впливали на внутрішній політичний та економічний розвиток. Занепокоєння безпекою призводило до значних військових витрат з боку Польщі та Чехословаччини. Угорщина, звісно, була роззброєна за Тріянонським мирним договором.

Економіка, суспільство, культура

Багато традиційних соціально-економічних та культурних рис у міжвоєнній Центрально-Східній Європі залишалися незмінними. Проте були й нові феномени. Після злиття Чехії й Моравії зі Словаччиною та приєднання Карпатської України до Чехословацької держави, країна в цілому виявляла більше аналогій з Угорщиною та Польщею, ставши Центральноевропейською в справжньому розумінні. Як і раніше, вона була найрозвиненішою з трьох; Угорщина йшла другою, а Польща – третьою.

Як ми можемо побачити з даних таблиці 7.1, населення трьох країн зросло, і найвагомніше – у Польщі. Найбільша щільність населення була в Чехословаччині, а питома вага сільського населення виявилася великою в усьому регіоні. Насправді, вона була більшою, ніж цього вимагала економіка, що спричинило приховане безробіття, якщо оперувати сучасною термінологією.

Якщо в Італії або Німеччині в сільському господарстві працювало стільки ж людей на гектар орної землі, як

Таблиця 7.1 Населення та сільське господарство в міжвоєнній
Центрально-Східній Європі

Загальне населення	Чехословаччина	Угорщина	Польща
Приріст (%)	14,0	14,2	29,9
Приріст населення в мільйонах	13,6 – 15,2	7,9 – 9,1	26,8 – 34,8
Щільність на км	110,4	98,0	89,7
Залежні від сільського господарства (%)	34,5*	51,8	60,6
Кількість працівників на 100 га орної землі	34,7	29,6	45,5

*У Чехії та Моравії 25,6%; у Словаччині та Карпатській Україні 58,5%.

Джерела: J. Zarnowski. «Authoritarian systems in Central and South-Eastern Europe 1918–1939». in: J. Zarnowski (ed.) *Dictatorship in East Central Europe 1918–1939*. – Wrocław, 1983, с. 22; Z. Landau and J. Tomaszewski. *Polska w Europie i świecie 1918–1939*. – Warszawa, 1984, с. 36; M. C. Kaser and E. A. Radice (eds). *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, vol. I. – Oxford, 1985, с. 75, 82.

у Чехословаччині або Угорщині, то в Британії та Данії ці показники були значно меншими: 15–17 осіб. Стосовно загальної кількості людей, для яких джерелом прибутку було сільське господарство, то в Західній Європі вона становила від 20% до 40% населення.

Кількість гектарів орної землі на один трактор виявляє, що Чехословаччина з її 920 гектарами та Угорщина з 829 були трохи позаду Франції (700) та значно відставали від Німеччини (227). Показник Польщі був надзвичайно низький: 8400 гектарів. Однак слід пам'ятати, що війна спустошила польські землі, знищила майже половину поголів'я худоби, залишила велику кількість землі під паром та порушила транспортну систему руйнуванням мостів, залізничних станцій і рухомих ешелонів.

Щоби поправити становище, слід було змінити структуру сільського господарства, модернізувати спосіб виробництва та ліквідувати аграрне перенаселення через земельну реформу та індустріалізацію. Сама по собі земельна реформа не становила панацеї, але була важливою з політичних та психологічних міркувань, тому її здійснили в усіх трьох країнах. У Чехословаччині розподілили близько 16% орної землі, яка раніше належала німцям та угорцям; У Польщі – близько 10% (хоча реформа заторкнула десь 25% великих маєтків), в Угорщині – близько 4% (але для великих маєтків показник становив 10%). Отже, в Угорщині не відбулося справжньої трансформації в селі, і старі умови та відносини збереглися.

Якщо в XIX столітті сільське господарство було чинником швидкого економічного розвитку, тепер лише Чехія та деякі частини західної Польщі відзначалися приростом сільськогосподарського капіталу. В Угорщині власники великих маєтків здебільшого споживали свій капітал. Певне накопичення промислового капіталу відбулося в Угорщині в районі Будапешта та в польській Силезії. Але потрібні були нові іноземні інвестиції, й іноземний капітал справді відіграв важливу, хоч і не завжди корисну роль у внутрішньому житті Центрально-Східної Європи.

Іноземні інвестиції в Польщі (де першість належала Сполученим Штатам і Франції) сягли позначки понад 49% капіталу в польських спільних підприємствах. Ці компанії з'являлися в основних галузях економіки: нафтовій, важкій та електричній промисловості. Іноземний капітал

часто набирав спекулятивної форми, шукаючи швидких прибутків, які не реінвестувалися в економіку. Було чимало конфліктів та обопільних звинувачень. У Чехословаччині ситуація відрізнялася: іноземний капітал у промисловості, охоплюючи 20% усіх інвестицій, значно вигідніше інтегрували в сильну економіку країни. Французький і британський капітал мали особливу вагу. В Угорщині розмір іноземних інвестицій був менший, але угорські закордонні позики значно перевищували їх розмір у двох інших країнах: \$95 на особу, порівняно з \$27 у Польщі та \$14 у Чехословаччині.

Повертаючися до промисловости, виробництво заліза в колишньому Конгресовому королівстві після Першої світової війни зменшилося до однієї десятої частки довоєнного виробництва; текстильна промисловість у Лодзі скоротилася до рівня 1870 року. Загальний обсяг промислового виробництва (за винятком гірничої промисловости) у Польщі в 1920–1921 роках становив 35% від рівня 1913 року. Відповідний показник для Чехословаччини склав 84,9% та 80% для Угорщини.

Досягнувши певного рівня економічної відбудови та фінансової стабільности в середині 1920-х років, Центрально-Східна Європа зазнала удару «великої депресії», котра ширилась у небаченому масштабі. Якщо в Європі (за винятком СРСР) обсяг промислового виробництва зменшився на 27%, то в Польщі – на 41%. За період 1929–1933 років національний прибуток Польщі зменшився на 25%. Безробіття охопило 43% працездатного населення. Навіть Чехословаччина, яка пододала депресію раніше за своїх сусідів, не змогла на 1937 рік відновити рівень виробництва 1929-го.

Необхідною умовою промислового розвитку залишався сильний і перспективний внутрішній ринок споживання та інвестицій, а в Польщі цього не вдалося досягти. Проте були спроби, зокрема наприкінці 1930-х років, взятися за справу індустріалізації через державне втручання. Польська держава контролювала близько 16% національного багатства. З усіх інвестицій у промисловому секторі 1928 року державі належало 58%, а 1939 року – 63%. В Угорщині державна частка виявилася значно меншою, лише близько 5%. Завдяки державі та французькому кредитові поляки побудували новий порт у Ідині. Його архітек-

тор Євгеніуш Квятковський 1936 року створив грандіозний проект Центрального промислового округу (СОР), який передбачав побудову й розвиток сталеливарних, хемічних та збройних заводів. Було складено повний шестирічний план, спрямований на радикальну реструктуризацію економіки. Польща не мала належних засобів, щоби досягнути такої мети, але за два роки обсяг промислового виробництва збільшився на 28%. Потужним стимулом виявилось приєднання у 1938 році Тешина, де виробляли 52,2% польського вугілля, 67% чавуну та 38% сталі. Чи були тоді шанси для старту самодостатньої економіки? Думки експертів розділилися. Близька до цієї програма Дьора в Угорщині не дала таких результатів. Угорська економічна експансія відбувалася здебільшого в сфері споживання, а не інвестицій. У цілому досягнення цієї країни на шляху до нагромадження вітчизняного капіталу виявилися найменшими.

Історики визначають відносини між сільським господарством і промисловістю в Угорщині, Польщі та Словаччині як подвійну економіку. Це означає, що аграрний сектор, який був зосереджений навколо локальних ринків та функціонував у традиційний спосіб, був відокремленим від промисловости. Селянство жило надто вбого, щоб купувати промислові продукти; промисловість, позбавлена перспективного ринку, не могла виробляти дешеву масову продукцію. «Цінові ножиці» між цінами на промислові товари, котрі фермерові доводилося купувати, та цінами на сільськогосподарські продукти, які він мав продати, щоб вижити, дедалі розширювалися. Це було замкнене коло.

У 1936 році промислові робітники складали 44,6% активного працездатного населення Чехословаччини, 21,8% – Угорщини та 18,5% – Польщі. Співвідношення між кількістю населення та обсягом промислового виробництва в Чехословаччині становило 1:1, в Угорщині 2:1, а в Польщі 3:1. Для порівняння зазначимо, що в Німеччині це співвідношення становило 1:2. Якщо взяти середній рівень виробництва на одну особу в Європі 1936–1940 років за орієнтир, то в Чехословаччині воно дорівнювало 67%, в Угорщині 43%, та 20% у Польщі. Ці показники свідчать про зростання виробництва проти 1913 року в перших двох країнах та незначне зменшення в Польщі. Чи можна в такому разі говорити про стагнацію або навіть занепад між-

воєнної польської економіки? У той час як виникали нові економічні галузі, а видобуток кам'яного вугілля та залізної руди перевершив рівень до 1913 року, у багатьох галузях спостерігали ознаки стагнацій і навіть регресу.

Нові кордони, цілком природно, впливали на економічний розвиток Центрально-Східної Європи. Післявоєнні кордони були здебільшого вигідні для Чехословаччини. Попри те, що зникнення великого австро-угорського ринку спричинило певні проблеми, в цілому країна пристосувала свою виробничу й торговельну структуру до нової ситуації. Чехословаччина була серед першої десятки промислових виробників у Європі. Однак всередині країни Словаччина потерпала від розриву природних (щодо географії та комунікацій) зв'язків із Угорщиною. Для торгівлі й мобільності населення наслідки були негативними, а всередині країни Словаччина зазнала певної деіндустріалізації. Довоєнний рівень банківської системи, яка з німецьких та угорських рук перейшла до чеських, вдалося відновити лише 1937 року.

Зникнення географічної єдності Корони святого Стефана спочатку спричинило значні ускладнення для угорської економіки. Після Тріянону країна зберегла лише 55,5% обсягу своєї промислової продукції, близько 50,9% промислової робочої сили та 49% фабрик. Особливо тяжкі були втрати у виробництві деревини (84%) та видобутку залізної руди (89%). Втрати в машинобудівній, друкарській та легкій промисловості виявилися відносно невеликими. У цілому повоєнна Угорщина стала більш індустріалізованою країною, ніж історичне Королівство.

Проблеми, що постали перед польською економікою, були зовсім інакші. Тут єдиний економічний організм було створено з трьох окремих частин, які понад століття функціонували в контексті різних економічних систем. У торгівлі втрата російського ринку та залежність від Німеччини спричинили нові зміни. Насправді вся Центрально-Східна Європа постала перед складною проблемою переорієнтації зовнішньої торгівлі. Не вдаючись у подробиці, можна зауважити згортання регіональної торгівлі та загальний занепад. Хоча це стосувалося всієї міжвоєнної Європи, ці три країни ослабли дужче, ніж більшість інших держав. Таблиця 7.2 показує регіональну статистику.

Таблиця 7.2 Закордонна торгівля в доларах на одну особу

	1925	1929	1938
Чехословаччина	128	138	42
Угорщина	59	72	30
Польща	32	37	14

Джерело: на підставі праці Z. Landau and J. Tomaszewski. *Polska w Europie i świecie 1918–1939*. – Warszawa, 1984, с. 227.

Соціальна структура регіону не зазнала ґрунтовних змін, хоча деякі проблеми загострилися. В Угорщині до численної аристократії приєдналися втікачі з Трансильванії та Словаччини, які втратили свої землі. Походження все ще було важливішим за багатство, і офіційний щорічник ретельно зазначав титули, чини й старшинство. Шляхетський статус секлерів було підтверджено, і з'явився багато нових претендентів на шляхетство; Рєгент зазнавав спадковий «Орден героїв». Однак у політичній еліті питома вага нешляхетних зростала.

Інтелігенція подвоїла свою частку внаслідок напливу втікачів із втрачених земель, але водночас зберігалося старе розрізнення християнського «історичного» середнього класу (шляхти) та іншої частини, в якій переважали євреї або люди єврейського походження. Пovoєнні кордони охоплювали лише половину колишнього єврейського населення, і його кількість дедалі зменшувалася. Але пропорційно воно залишалося на рівні 5% і стало більше буржуазним та столичним. Якщо 82% мадярів належали до найбільшого прошарку, убогих євреїв було лише 24% (серед них 3% у сільському господарстві). Натомість євреї складали 40% великих промисловців та десь 20% великих землевласників. Феномен поділеного середнього класу, культурний розрив між Будапештом і селом та нерозв'язана проблема сільського пролетаріату були чинниками соціально-економічної відсталості країни.

Як і раніше, польське та угорське суспільства мали багато спільного. Шляхетські традиції та етос і далі домінували над буржуазним світоглядом чи принаймні творили певний ідеал, до якого прагнули інші соціальні групи. Щоправда, польська аристократія не могла змагатися з угорською в політичному значенні. Офіційно всі спадкові титули скасували. Шляхетні землевласники щосили намагали-

ся зберегти традиційний спосіб життя у заборгованих маєтках. Якщо вертикальна соціальна мобільність була досить помірною, то соціальні стосунки – більш демократизованими та модернізованими, ніж в Угорщині. Питома вага дрібної буржуазії дещо зросла (з 11% до майже 12%), а частка робітників – з 27,5% до 30,2%. Інтелігенція, що становила близько 500 тисяч осіб та складалася з білих комерційців і представників вільних професій, й далі зростала кількісно та в суспільному впливі. Найчисленнішою групою було селянство (майже 70%), але врахування багатотнісного складу населення дало б інші цифри.

Поляки, згідно з переписом 1931 року, становили 69% населення міжвоєнної Польщі. Євреї, яких на відміну від Угорщини офіційно вважали національною меншиною, були третьою за кількістю групою (після українців) та становили близько 10%. Близько 90% із них не були асимільовані й відрізнялися одягом, способом життя та мовою їдиш. Вони жили в окремому світі, що добре ілюструють романи Ісаака Башевіса Зінгера. Лише тринадцять євреїв були великими землевласниками, представників великої буржуазії також було небагато. Дві третини євреїв належали до дрібної буржуазії, зокрема, дрібних торговців і ремісників, дедалі більше зубожілих. Вони становили помітну частку білих комерційців (14%) та майже 50% представників вільних професій, фактично домінуючи в медицині та праві. Крім того, що структура зайнятості євреїв відрізнялася від поляків, вони ще й нерівномірно були розселені по країні. Єврейське населення посідало становище від нечисленних груп у західній Польщі до більшості в містечках Східної Галичини та російської Польщі, а у Варшаві становило близько 30% населення.

Натомість українці та білоруси були «територіальними» меншинами, які жили компактно в регіонах, що межували з їхніми етнічними землями в складі СРСР. Дев'ять десятих українців – кількість котрих, згідно зі статистикою, становила 4,5 мільйона, але насправді, ймовірно, перевершувала 5 мільйонів – були селянами та сільськогосподарськими робітниками. Майже всі білоруси (що становили від 1 до 1,9 мільйона) теж належали до цієї категорії. Структура німецької меншини була значно збалансованіша: близько 24% працювали в гірництві й промисловості та майже 60% – у сільському господарстві. Німці з

чисельністю 800 тисяч чоловік випереджали інші меншини в економічному та соціальному становищі, не кажучи про освітній та культурний рівень. Понад половина з них жили в районах, які раніше належали Пруссії.

Чехословаччина була ще багатоетнічнішою, ніж Польща. Чехи й словаки (згідно з переписом 1931 року) становили разом 66,9% населення; чехи – понад 50%, словаки – 16%. Німці з 23% йшли за чехами; угорці становили 5%, а українці – близько 3,8%. Соціальна структура чесько-мораво-силезьких земель дуже відрізнялася від Словаччини, а ще більше – від Карпатської України. Чеське суспільство, котре характеризувала вертикальна мобільність, мало великий середній клас (20% економічно активного населення), чимраз більший робітничий клас (близько 30%) та добре інтегроване селянство, яке скидалося на західноєвропейських фермерів. Еліту країни творила велика буржуазія (5% від усього населення), а також середній клас (який від села нерідко відокремлювало одне покоління) та заможні селяни. Практичні та приземлені чехи сповідували буржуазні цінності й мали більше спільного зі своїми працівниками сусідами-німцями, ніж із представниками польської інтелігенції чи мадярськими шляхтичами.

У Словаччині переважну частину населення становило селянство. Внаслідок високого рівня народжуваності та економічних пертурбацій багато селян опинилося в категорії зuboжлого сільського пролетаріату. У маленькому промисловому та торговельному секторі панували здебільшого німці та євреї, а значна частина земельних маєтків була в руках угорців. Однак відносно нечисленні словацькі родини контролювали значну частину багатства країни. Картину довершувала малочисельна словацька шляхта, нерідко інтелектуально мадяризована, та молода інтелігенція, в якій були помітні сліди одвічного зв'язку з Угорщиною, але яка тепер була попереду словацького руху.

Єврейське питання як соціально-економічна проблема існувало в Словаччині, де євреї становили 4,8% населення, та у відсталій Карпатській Україні (близько 12%). Лише половина осіб юдейського віровизнання вважали себе євреями за національністю. Їх було 1,3% від усього населення Чехословаччини. У Чехії та Моравії цей показник був значно меншим – 0,2% та 0,6% – оскільки багато євреїв уважали себе чехами або німцями.

Релігійні, національні та соціальні проблеми часто густо були пов'язані, а церква мала великий вплив у багатьох частинах Центрально-Східної Європи. В Угорщині 65% населення були римо-католиками, а 27% – протестантами. Чехія, Моравія та Силезія були переважно католицькими, хоча належність до католицизму мешканців Чехії та середнього класу взагалі була номінальною. Німці були здебільшого католиками. У Словаччині поділ між католицькою більшістю (69%) та протестантською меншістю (18,7%) мав соціальні й політичні конотації. У цілому словацькі протестанти були ближчі до чехів та становили заможніший елемент; серед німців і угорців також були католики та лютерани. З усіх цих причин словацькі націоналісти були схильні вважати справжніми словаками лише словаків-католиків.

Ця тенденція ототожнювати релігію з національністю була дуже помітною в Польщі, де націоналісти підкреслювали тотожність поляка й католика. У міжвоєнній Польщі було 63% римо-католиків, 11% греко-католиків (уніятів), 11,5% православних та 3,2% протестантів (євреї, про яких ми вже говорили, не входять до цих підрахунків). Хоча серед поляків переважали католики, траплялися й польські протестанти. Українці та білоруси були греко-католиками або православними. Існувала також католицька меншість серед білорусів та німців; німці ж були переважно протестантами.

Соціальні, економічні та національні позиції Католицької Церкви в Польщі були традиційно високі. Але це не означало відсутності антиклерикалізму, зокрема, серед лівацької інтелігенції. Духівництво схилялося до тактичного союзу з правими. Архієпископ Гнезна був примасом Польщі, і його становище, можливо, було вищим, аніж у голови Угорської Католицької Церкви, архієпископа Естергомського, зважаючи на впливову протестантську фракцію в країні. У Польщі, Словаччині та нерідко серед українців сан священника означав соціальну вищість і престиж. Словак отець Андрей Глінка та українець митрополит Андрей Шептицький були водночас духовними й національними лідерами.

Навіть побіжний огляд незалежних країн Центрально-Східної Європи має виявити велике значення культури, бо той період був багатий на інтелектуальну, артистичну та нау-

кову активність. Польська поезія сягла нових вершин у творах Ю. Тувіма, К. Вежинського та А. Слонімського; у прозі панували жінки. Піонерський театр С. Віткевіча згодом здобув усевітнє визнання, це також стосувалося кількох авторів-авангардистів. На увагу заслуговує ім'я К. Шимановського – провідного композитора. Щодо Угорщини, то музика Бартока та З. Кодая набула світової слави. Проза Міхая Бабіча та Жигмонда Моріца, а також поезія Атили Йожефа посіла високе місце в національній літературі. Ім'я Ярослава Гашека з Чехословаччини було відоме всій Європі, а вплив Карела Чапека на літературу й політику Чехословаччини виявився особливо значним. Твори Кафки сягали значно далі місцевої чехословацької культури.

Традиційна вага мистецтва та красного письменства не мають відвертати нашу увагу від великих наукових досягнень. Серед багатьох дисциплін, які прославили регіон, слід згадати польську й угорську школи математики й філософії та празьку школу структурної лінгвістики. У міжвоєнній Польщі було 24 заклади вищої освіти, 17 у Чехословаччині та 13 в Угорщині. Як і в усій Європі, університети були елітарними й мали досить небагато студентів із нижчих класів. Однак можна говорити про тогочасне надвиробництво інтелігенції та брак посад для білих комерців. Чи справді міжвоєнна освіта виховувала націоналізм? Після тривалого періоду іноземного правління, яке часто призводило до зневажання національних цінностей, реакція була зрозумілою. Уряд використовував школи та військо як інструмент національної інтеграції. Якщо в Чехії та Угорщині неписьменність була дуже незначною (відповідно 2,45 та 8,8%), то у Словаччині та Польщі вона залишалася досить поширеною (15% та 23,15%). З посиленням націоналізму в 1930-х роках та труднощами, що їх спричинила «депресія», університети й навіть середні школи політизувалися, а студенти часто вдавалися до націоналістичних та рідше комуністичних крайнощів.

Центрально-Східна Європа могла похвалитися лікарями, правниками, інженерами, науковцями та інтелектуалами, які не поступалися нікому на континенті. Були також висококваліфіковані механіки, майстри та сині комерці. Попри це розрив між культурними прагненнями та можливістю їх задовольнити, менше помітний у Чехословаччині, був характерний для всього регіону. Переважна

більшість населення була вбогою, а провідний клас – інтелігенція – часто потерпав від нестатків. Той факт, що належність до еліти (інтелігенції) визначалася радше освітнім рівнем, ніж економічним статусом, як у випадку середнього класу, символізував різницю між Центрально-Східною та Західною Європою.

Політика

На міжвоєнну політику в регіоні цілком закономірно впливали суспільно-економічні та культурні структури й взаємини. У пошуку стабільної конституційно-політичної моделі Польща рухалася від слабкого парламентського режиму до контрверсійної авторитарної системи. Авторитаризм також переміг в Угорщині, консервативний режим якої поступово піддавався під тиском правих радикалів. Лише Чехословаччина досить успішно зберігала парламентську систему.

Політичні інституції формувалися під впливом місцевих традицій, якщо вони були, та західноєвропейських зразків. На той час західна парламентська демократія спиралася на британську двопартійну або французьку багатопартійну систему. Друга краще відповідала центрально-східноєвропейській політичній теорії та практиці. На Заході наявність професійних державних службовців забезпечувала ефективне функціонування адміністрації. «Нові» держави регіону мали створити власну бюрократію, під впливом або успадковану від Габсбурзької монархії. Майже в усіх землях Польщі бракувало традицій польської державної служби.

У Польщі міжвоєнний період позначився пошуком політичної моделі; країна пройшла шлях від конституції французького зразка 1921 року до санаційної конституції 1935 року. Поворотним пунктом став державний переворот 1926 року, який зробив Пілсудського справжнім господарем країни. Парламентська система зазнала поразки переважно внаслідок прірви, яка відокремлювала соціалістичне ліве крило від націонал-демократичного правого. Окрім коротких періодів національної небезпеки, вони не могли сформувати спільного уряду. Це обмежувало політичні маневри правоцентристськими чи лівоцентристськими коаліціями, а центр, що складався переважно з лю-

довців, хоч і був численним, не міг ефективно відігравати роль стабілізатора чи моста. Розрив між лівими й правими посилювався конфліктом між Пілсудським та Дмовським, зумовлений радше світоглядом і ментальністю, ніж доктриною.

До влади в Польщі прийшли Пілсудський та його послідовники, але не власне ліві. У певному сенсі вони стали центром, проте не через ідеологічні ознаки, адже їхня «державна ідеологія» була дещо туманною, а завдяки прагматичному підходові, який стояв понад партійною політикою. Більшість людей Пілсудського були в минулому легіонерами, а тепер офіцерами високого рангу. Тому люди говорили про «режим полковників». Проте було б помилкою уявляти мілітаризацію польської політики за зразком південноамериканської хунти. Армія відновленої Польщі була надто молодого, щоби створити власний істеблішмент, а її офіцери були не стільки професіоналами, як людьми, котрих обставини змусили в військовій формі боротися за відродження своєї країни.

Принциповий противник Пілсудського, Дмовський, ніколи не керував Польщею, але вплинув на погляди багатьох поляків, особливо молодшого покоління. Дедалі більше зацікавлений парламентською політикою, він спрямовував своїх послідовників у напрямку «національної революції» за прикладом Італії часів Мусоліні чи Португалії за режиму Салазара. Історики, котрі говорять про Дмовського як націоналіста й дають таку саму характеристику Пілсудському, плугають доктринерський націоналізм першого із палким націоналізмом другого. Різниця була принциповою та проявлялася в ставленні представників панівної національності та патріотів до національних меншин. Щоправда, іноді це важко простежити на практиці.

Польща, за словами німецького історика, була «багатонаціональною державою з однаціоналістичною ідеологією»⁵³. Іншими словами, поляки вважали її національною державою, хоч і з численними меншинами. Спочатку Пілсудський та ліві схилилися до поступок неполякам за умови, що вони були добрими громадянами. Але пристрасті розпалилися з обох боків. Ані поляки, які відмовлялися українцям Східної Галичини в автономії та провадили репресії, ані українці, котрі вдалися до тероризму, не могли знайти ґрунту для порозуміння. Іноді урядова практика

небезпечно наближалася до програми інтегральних націоналістів, що під гаслом «Польща для поляків» вимагали позбавити меншин прав.

Запеклий антисемітизм у таборі Дмовського, зокрема серед екстремістських угруповань на зразок «Фаланги», породжував вимоги витіснити євреїв із політики, економіки та культури. Пілсудський, для якого антисемітизм був цілком непригаманий, ніколи не поділяв таких позицій. Однак після його смерті деякі послідовники почали запозичувати націоналістичні гасла (серед них антисемітські), здебільшого з тактичних міркувань. Засуджуючи насильство, яке практикували націонал-екстремісти, постпільсудський уряд визнав легітимність економічного бойкоту та розмірковував над можливостями поступової єврейської еміграції. Еміграція також фігурувала як можливе роз'язання проблеми в програмах центристів та лівих і здобула підтримку сіоністів. Утім, у міжвоєнній Польщі не було антиєврейських законів.

Експериментуючи спочатку з «сеймократією», а згодом із «плюралістичним авторитаризмом», Польща дуже відрізнялася від Угорщини, яка шукала політичних взірців у довоєнному минулому. Реставрація Габсбургів не видавалася можливою із внутрішніх та зовнішніх причин, але Угорщина залишалася королівством бодай для того, щоби зберегти претензії на землі, які були історичною частиною Корони святого Стефана. Адмірал Міклош Горті, колишній ад'ютант Франца Йозефа, став регентом. Від початку його позиція збереження королівства для законного правителя була вдаваною. Проте гортистська Угорщина взяла багато з минулого. Виборчу реформу, запроваджену відразу після війни, було скасовано, а право голосу обмежено до 27% чи 29% потенційних виборців. У селі скасували таємність виборів. Крім того, відновили верхню палату, хоча й у дещо зміненій формі. Усі ці заходи забезпечили правління так званої Партії єдності, яка була радше адміністративним інструментом, ніж об'єднанням однодумців. У парламенті були присутні опозиційні партії, але вони не мали можливості вийти за межі статусу постійної меншості.

Міжвоєнна угорська модель була здебільшого сформована впродовж десяти років прем'єрства Іштвана Бетлена (1921–1931). Це була неоконсервативна система, яка нагадувала правління Іштвана Тиси й ґрунтувалася на ви-

борчих маніпуляціях та адміністративному тискові. Її реальні практики були важливіші, ніж націоналістичні ідеї, що супроводжували контрреволюцію та характеризувалися ксенофобією, антисемітизмом й антимодернізмом. Екстремісти вважали лібералізм, соціалізм та більшовизм (у якому вбачали логічне продовження попереднього) неугорськими явищами. Вони підкреслювали свою прихильність до минулого й до християнства та проповідували різні форми антисемітизму.

Горті сам був антисемітом, але це не заважало його політичному істеблшменту укладати угоди з верхівкою єврейської буржуазії. У цьому та в інших аспектах керівні консерватори, нерідко аристократи за походженням, відрізнялися від правих радикалів, що охоплювали широкий спектр від націонал-екстремістів (які, однак, функціонували в рамках системи) до відверто нацистських масових рухів, які не здобули влади, але змусили владу наблизитися до їхніх поглядів. Це проявилось в антиєврейських законах 1930-х років, останній з яких (1941 року), нагадував расистський Нюрнберзький закон. Угорські консерватори різко виступали проти цих законів, як виступали й проти угорських нацистів – неотесаних демагогів, котрі заперечували їхнє уявлення про джентльменську політичну поведінку.

За іронією долі, об'єктом дискримінаційних заходів стали угорські євреї, серед яких було багато палких мадярів і мадяризаторів, хоча, звісно, траплялися винятки. Річ у тім, що в практично моноетнічній Угорщині євреї раптом залишилися єдиною де факто національною меншиною. Вони вже не були потрібні як союзники, а помітна участь євреїв у комуністичному епізоді допомогла спрямувати проти них народні почуття. Інша національна меншина – німці, також здебільшого мадяризовані, були, натомість, привілейованою групою з традицією військової служби. Деякі німці, хоч невідомо, чи були вони в більшості, поділяли симпатії до гітлерівської Німеччини. Це стосувалося й деяких представників офіцерського корпусу, які відігравали важливу роль у політиці.

Змагання між консерваторами та правими радикалами уособлювало суть угорської політики в міжвоєнний період. Лівих надовго дискредитував їхній зв'язок із комуністами. Існував також «третій шлях» – група, яка вис-

тупала водночас і проти капіталізму, і проти комунізму. Її речники проповідували популізм як систему цінностей, найменш зіпсовану згубними наслідками промислового суспільства: матеріалізмом, атеїзмом, космополітизмом. Із християнськими та патріотичними, на межі з націоналістичними гаслами популізм третього шляху був перехідною зоною між практичною політикою та політичною думкою. Він ніколи не мав прямого впливу на основні політичні події.

Повертаючися до Чехословаччини, її ґрунтована на конституції 1920 року політична система копіювала французьку модель, проте, на відміну від неї, характеризувалася значною стабільністю. Наближаючись до концепції «керуваної демократії», яку марно намагалися втілити поляки, вона спиралася на три стовпи: град (hrad), тобто президента і його оточення; урядову коаліцію; фінансово-економічний істеблішмент. Президентська влада, і без того досить значна, відчутно зміцніла в руках Масарика, який до початку 1930-х років призначав і звільняв прем'єр-міністрів на власний розсуд. Його прибічники цілеспрямовано культивували імідж «президента-визволителя». Як і колишній імператор, він утілював ідеальний образ батька: його фамільярно називали «старим джентлменом». Лише незначна меншість виступала проти Масарика й ставила під сумнів його головні ідеї та їх застосування в політиці. Чи був Бенеш, другий президент, духовним спадкоємцем Масарика, чи лише його блідою копією? Думки з цього приводу дуже різняться, і філософ Ян Паточка проголосив найсуворіший вирок Бенешу, назвавши того «амбітною, працюючою, балакучою посередністю». На думку Паточки, те, що Бенешеві довелося «визначати майбутній моральний образ чеської нації», і що «він обрав нікчемність»⁵⁴, було трагедією.

Правління Масарика, як зазначають історики, було диктатурою, ґрунтованою на повазі. Президент уважав, що певний елемент диктатури необхідний для не зовсім зрілої демократії. У кількох випадках поводження уряду з опонентами в Словаччині (Глінка або Тука) чи в Чехії (Гайда) закон було дещо викривлено. Стосовно чеської бюрократії, то вона продовжувала австрійську традицію поєднання помірної ефективності та чесності з певною жорсткістю.

Урядова коаліція – неформальна напівпостійна структура – перебувала в самому серці політичної системи Чехословаччини. Один автор назвав Чехословаччину багатонаціональною партійною державою. П'ять центральних політичних партій: аграрії, соціал-демократи, націонал-соціялісти, людовці й націонал-демократи (звідси термін ретка – п'ятірка) діяли як акціонери влади та разом користалися її вигодами та підтримкою. Керуючися суворою дисципліною, що виключала будь-яку можливість бунту рядових партійців, ці партії перетворили парламент на трохи більше ніж дискусійний форум. Жодного кабінету не було відправлено в відставку через висловлення недовіри палатами, бо всі рішення ухвалювали партійні лідери. Клопіт для міжпартійного балансу створювала лише Комуністична партія – єдина, що легально діяла в Центрально-Східній Європі – оскільки навіть праві боялися, що її заборона надміру зміцнить соціялістів і порушить рівновагу.

Кабінети набували різної форми, виходячи поза п'ятірку, чи навпаки, звужуючи її представництво. З 1926 року до складу уряду входили судетські німці. Найбільша партія – аграрії, були присутні в усіх урядових кабінетах, а їхній лідер Антонін Швегла зробив більше для функціонування системи, ніж заведено думати. Національні демократи під проводом Крамаржа здебільшого перебували в опозиції, а спроби похитнути режим у 1926 і 1935 роках виявилися невдалими.

Система, яку характеризують низьким рівнем поляризації, іноді наражалася на звинувачення в механістичності та зашкарублості. Поважнішою була критика, яка вказувала на невідповідність твердження, що Чехословацька республіка має бути демократією з рівними політичними та громадянськими правами для всіх національностей, та ідеї, що вона має виражати чехословацьку культуру. Іншими словами, чи можна було поєднати справжню демократію з багатоетнічністю в Центрально-Східній Європі ХХ століття?

Масарик не мислив у термінах чеської національної держави, але чіткої альтернативної програми теж не існувало, й адміністрація, особливо на місцевому рівні, підтримувала чеську мову та культуру. Празький централізм підтримували словацькі прибічники Масарика, котрі вважали за необхідне демодаризувати, секуляризувати й мо-

дернізувати Словаччину. Відсутність кваліфікованих словацьких кадрів спричиняла потребу в чеських адміністраторах, вчителів та фахівцях, але якщо частина цих людей була віддана своїй справі, інші лишалися зарозумілими та вважали словаків убогими й відсталими чехами. Урядова політика часто була невинахідливою й негнучкою. Чехи говорили, що даремно витрачають гроші на Словаччину, та дошкуляли словакам запитанням, куди б вони поділися, якби покинули республіку. Австрійська традиція уникати змін, доки не змусять обставини, залишила відбиток на чеському адміністративному стилі.

Твердження, що словацька проблема постала внаслідок розбіжностей серед словаків, є лише частково справедливим. Щоправда, переважно протестантський прочехословацький істеблішмент – за словами Бенеша, двадцять родин, які керували Словаччиною, – протистояв лядовцям, католикам і автономістам. Автономісти надто часто твердили, що діють від імені всіх словаків, але престиж їхнього лідера отця Глінки був беззаперечним. Зображувати його як безкомпромісного шукача посад було політичною помилкою. Роль Праги навряд чи була роллю безстороннього спостерігача внутрішніх словацьких розбіжностей, а неухвалення законопроектів про автономію Словаччини, який тричі подавали до парламенту, лише погіршило ситуацію.

Словацьке питання було, по суті, конституційною проблемою – зрештою, республіка існувала як держава чехів і словаків – але також і проблемою національної меншини. Німецьке питання більше належало до другої категорії, хоча німці вважали себе корінними мешканцями Чехії та прагнули співурядування як представники багатонаціональної держави. Їхнє швидкоплинне відокремлення у 1918 році дещо скомпрометувало цю позицію, як і реакція чехів щодо німецьких «бунтівників». Навіть Масарик якось назвав німців «іммігрантами». Але назріла потреба в домовленості, і, як ми вже згадували, німці ввійшли до складу урядового кабінету – єдина меншина в Центральній-Східній Європі, що мала такий привілей. Чи розглядати це тільки як жест, і чи насправді погіршення чесько-німецьких взаємин було годі уникнути? Чи можна було задовольнити їхню вимогу автономії, якщо навіть 1939 року третина судетських німців не виступала проти Чехосло-

вацької держави? Простих відповідей не існує. Однак слід пам'ятати, що не можна відокремити еволюцію німецько-чеських стосунків від зміцнення позицій Гітлера та його політики інструментального використання німецької меншини для руйнування Чехословацької республіки.

Двадцятиліття 1919 – 1939

Звертаючись до хронологічного огляду, слід згадати проголошення Чехословацької держави 28 жовтня 1918 року в Празі. Воно позначило безкровний перехід зі збереженням правової неперервності колишньої монархії. Конституційний процес розбудови держави був справою чеських і словацьких централістів; німці та інші національні меншини не брали в ньому участі. Крамарж недовго був прем'єр-міністром і разом зі своїми націонал-демократами проводив антиінфляційну політику, що дало змогу країні уникнути первинного повоєнного та фінансового хаосу, який запанував повсюди в регіоні. За президента Масарика, котрого ще двічі переобирали, та незмінного до 1935 року міністра закордонних справ Бенеша країна досягла внутрішньої та зовнішньої стабільності. Створення Малої Антанти та союз із Францією 1924 року були основними досягненнями на міжнародній ниві.

«Град» успішно витримав кризу 1926 року, в якій праві, а особливо невелика, але активна група фашистів намагалися привести до влади генерала Рудольфа Гайду. Його відставка, а згодом судовий процес, а також перемога Бенеша над правим крилом націонал-соціалістів доводили безнадійність спроб похитнути систему. До складу «джентльменської коаліції» під проводом Швегли входили не лише німецькі міністри, але й людовці Глінки, що, правда, недовго. Співпраці з людовцями поклали край арешт і процес над лідером словацьких людовців Войцехом Тукою, котрого звинуватили в державній зраді. Це було поганим знаком для майбутнього.

Велика депресія особливо тяжко позначилась на німецьких районах і Словаччині. В атмосфері радикалізації націоналісти й екстремісти зайняли провідні позиції. Прихід до влади Гітлера безпосередньо позначився на Чехословаччині. Раніше взаємини Праги з Німеччиною були коректними, коли не дружніми; тепер нацистська про-

грама загрозувала Чехословацькій республіці. Невдоволена німецька меншина була сприйнятливою для гасел екстремістів. У 1933 році виникла організація під проводом Конрада Генляйна, яка набула остаточної пронацистської форми через два роки як Судетська німецька партія. На виборах 1935 року вона здобула дві третини німецьких голосів. До того часу людовці Глінки також посилили свої позиції, а святкування 1933 року заснування християнської церкви в Нітрі у Словаччині перетворилося на демонстрацію на підтримку словацької автономії.

Середина 1930-х років була поворотним пунктом. Міжнародна ситуація погіршувалася. Підписання в 1935 році пакту між Парижем, Прагою та Москвою лише посилювало німецькі й італійські звинувачення, що Чехословаччина нібито є авангардом комунізму. Головний союзник на Заході – Франція ставала дедалі слабшою та нерішучішою. Зростало напруження в стосунках із Польщею, тоді як Варшава розпалювала невдоволення польської меншини в Тешині, фліртувала зі словаками та опинилася по інший бік від Праги на міжнародних зустрічах. Античехословацькі настрої в Угорщині посилювалися. Просвічувала ненавмисна іронія в побажаннях, висловлених Бенешу, коли 1935 року він успадкував владу від Масарика, стати «президентом-об'єднувачем». Бенешу бракувало масарикового масштабу та бойового духу; у зовнішній політиці він був виправніший, ніж у внутрішній. М. Гюдза, поміркований словацький аграрій, що став прем'єр-міністром, не досягав рівня померлого Швєгли.

У доленосний 1938 рік Чехословаччина вступила ізольованою та внутрішньо послабленою. Судетська німецька партія в Карловарській програмі сформулювала вимоги далекосяжної автономії, що означали ескалацію напруженості. Коли Бенеш, позицію якого послабила британська посередницька місія під проводом лорда Рансимена, задовольнив (у своєму четвертому плані) практично всі німецькі вимоги, відповіддю було повстання та втеча Генляйна до Німеччини. Це був останній аргумент у змаганні Гітлера й Бенеша, в той час як західні держави прагнули уникнути війни й були готові як арбітри пожертвувати Чехословачиною. Чи повинен був Бенеш всупереч тискові з усіх боків об'єднати країну та ризикнути, розпочавши в ізоляції приречену на поразку війну? Це питання непокоїть багатьох чехів і словаків, а також істориків. Ризик

був величезним, і Бенеш відчував, що не має права принести в жертву ціле покоління. Його не полишала пам'ять про катастрофу під Білою Горою. Окрім того, Бенеш не хотів виглядати перед Заходом людиною, яка нерозважливо втягнула Європу в війну. Отже, він вирішив капітулювати, і ціна в сенсі національної моралі виявилася дуже тяжкою. «Мюнхенський комплекс» відтоді переслідував Бенеша та його народ.

Словаки, позбавлені Глінки, котрий помер у серпні 1938 року, опинилися під проводом неузгодженої команди Тисо-Сидора. Вони вели переговори з Прагою, і Сидор закликав захистити спільну батьківщину. Але Бенеш був неготовий чи не бажав почати новий розділ у чехословацьких взаєминах. Словацькі лідери здійснили спробу таємних переговорів із Варшавою про створення польсько-словацького союзу, але в цілому почувалися невпевненими й уразливими.

Долю Чехословаччини вирішила німецько-італійсько-британо-французька ухвала в Мюнхені. Чеські західні провінції було приєднано до Німеччини. Згодом, за так званою Першою віденською постановою (Німеччини та Італії) частину південної Словаччини було передано Угорщині. Щодо Тешина, то його приєднала Польща внаслідок ультиматуму, адресованого Празі. Чехословаччина втратила 30% своєї території, третину населення та дві п'яті промислової потужності, не кажучи вже про стратегічні й укріплені кордони. Бенеш, ймовірно, сподівався, що об'єднання країн зможе дожити до початку великої війни, яку він вважав неминучою. Але він мусив піти у відставку, і стала Друга республіка під проводом безбарвного президента Еміля Гачі. Вона називалася Чехословаччиною та згідно з Жилінською угодою була державою двох рівних націй із власними парламентами та адміністраціями. Карпатська Україна отримала автономний статус. Все це виявилось минушим. На країну впала тінь Німеччини й змусила пристосувати внутрішню систему до нацистських вимог. Берлін щільно спостерігав за чесько-словацькими тертями, і коли конфлікт досяг вершини, закликав Тисо та намовив проголосити незалежність Словаччини 14 березня 1939 року. Водночас Гітлер викликав до себе Гачу й під загрозою бомбардування Праги змусив прийняти статус німецького протекторату Богемії-Моравії. Німецькі вій-

ська вступили до Праги 15 березня. Майже в той самий час Угорщина за допомогою Польщі окупувала Карпатську Україну, яка перед тим також проголосила незалежність. Чехословацької держави більше не існувало.

Міжвоєнна Угорщина була позбавлена як досягнень, так і драматичних пертурбацій Чехословаччини. Тут можна застосувати трифазну періодизацію: перша – революція лівих у 1919 році, друга – десятиліття Бетлена, третя – «революція правих» після 1932 року. Революція була справжнім суспільним переворотом, навіть подвійним, що його розпочав Карої та його прибічники, котрі намагалися створити демократичну систему, ґрунтовану на загальному таємному виборчому праві, земельній реформі, восьмигодинному робочому дні та громадянських свободах. Ідеалізму Карої – єдиною розподіленою землею була його власна – навряд чи вистачило би для запровадження таких ґрунтовних змін у спустошеній і частково окупованій країні. Якби Антанта була готова допомогти цьому експериментові, він міг досягти успіху, але її політика була позбавлена співчуття до колишнього ворога. Доведений до відчаю невпинними вимогами звільнити більше території, котру могли б окупувати армії сусідніх країн, уряд Карої впав у безкровній революції. До влади прийшли більшовики під проводом Бели Куна. Спираючись на співпрацю комуністів і соціалістів та початкові воєнні успіхи в боротьбі проти румунських та чехословацьких сусідів, Советська республіка протривала понад чотири місяці. Вона відвернула від себе народні маси антирелігійною пропагандою та націоналізацією (замість розподілу) земельних маєтків. Промисловий пролетаріят, хоч і суттєво зріс під час Першої світової війни, був недостатньою базою підтримки. Віра Куна у всесвітню революцію та об'єднання з російськими більшовиками зробила його догматичним та негнучким. Він прагнув ствердити диктатуру пролетаріату й налякав інші класи погрозами розправи. Насправді жертви «червоного» терору були значно менші, ніж пізніші жертви терору «білого».

Коли Червона армія почала розпадатися перед наступом румунів, який призвів до окупації самого Будапешта, угорські більшовики втратили будь-які шанси. Керівництво втекло з країни. Значення комуністичного епізоду полягало в дискредитації лівого політичного крила, звинувачу-

ченого в «безбожному більшовизмі» та євреїв, чия присутність поміж керівництвом (починаючи з самого Куна) була значною, хоча більшість угорських євреїв не підтримували революцію.

Утворений на території Сегеда й Орода, що їх окупували французи, контрреволюційний політичний і військовий рух, який зрештою очолив адмірал Горті, обернувся тяжкими втратами для його опонентів. Горті пообіцяв покарати «грішне місто» Будапешт, і репресії припинилися лише тоді, коли новому режимові знадобилося трохи респектабельності, щоби здобути визнання Антанти й узяти участь у мирних переговорах. Вибори в січні 1920 року, в яких соціалісти відмовилися брати участь, а комуністам це було просто заборонено, принесли перемогу партії правих консерваторів. Під назвою Партії єдності вона зберігала владу наступні чверть століття. У монархії без короля, бо Горті 1921 року двічі перешкоджав спробам Карла Габсбурґа повернути владу, легітимісти мусили змиритися із заборонаю старої династії.

Граф Іштван Бетлен, як ми вже згадували, створив політичну систему та керував нею. Зневажаючи демагогію та усвідомлюючи факт, що радикалізм контрреволюції створює загрозу для власності й ладу, Бетлен дотримувався серединного курсу. Він нейтралізував Партію дрібних власників обіцянкою земельної реформи. Він також домовився з соціал-демократами, дозволивши їхню діяльність, щоправда лише в містах і без політичних страйків. Згадані обмеження у виборчій практиці довершили працю Бетлена. Його режим зміг подолати міжнародну ізоляцію Угорщини. Вкрай необхідну позику країні було надано під егідою Ліги Націй. Нічого дивного, що поміркована й аристократично забарвлена політика Бетлена не відповідала радикальним націоналістам, котрі, як-от капітан Гембеш, відіграли провідну роль у Сегедському русі.

Коли Угорщину вразила «велика депресія», спричинившись, як і повсюди, до радикалізації політики, Бетлен пішов з посади, але зберіг вплив поза сценою. У 1932 році Горті призначив прем'єром Гембеша, який пристав на програму, де серйозна роль відводилася націонал-екстремізму, антисемітизму та деяким елементам фашизму. Угорщина дедалі більше поляризувалася. Абиак підібраний союз габсбурзьких легітимістів, прибічників Бетлена, єврейських

капіталістів, деяких антинацистських популістів, профспілок та буржуазних лібералів протистояв «християнському середньому класові», частині військових офіцерів, окремим представникам аристократії та інтелігенції. Гембеш мусив піти на компроміс із багатими євреями та консервативною аристократією, обіцяючи не запроваджувати радикальних змін. Невідомо, чи збирався він дотримати цю обіцянку, чи прямувати до тоталітарної моделі, але 1936 року він помер. У будь-якому разі, «революція правих» була в розпалі, хоча Горті намагався її приборкати. Більше успіху він досяг, перешкоджаючи прийти до влади чимраз масовішому нацистському рухові «Схрещених стріл» під проводом Салаші. Це стало можливим лише завдяки електоральній геометрії, яку практикували в ті часи, але попри це «Схрещені стріли» та їхні союзники 1939 року здобули значно більшу підтримку виборців, ніж раніше. Вони мали успіх у робітничих районах Будапешта та навколо нього, в районах, де панували аграрні радикали, серед протестантів і католиків, німців та нижчих класів.

Вплив Третього райху ставав чимраз помітніший за правління Гембеша – він був першим іноземним державним діячем, який офіційно відвідав Гітлера – та його наступників. На 1939 рік економічна залежність Угорщини від Німеччини сягла 50% усього експорту та 26% імпорту. Половина іноземного капіталу була німецькою. Нацисти створили приклад для антиєврейського закону, проти якого рішуче виступала консервативна верхня палата. Пронімецька лінія принесла Угорщині вже згадані територіальні здобутки за Віденською постановою 1938 року та приєднання Карпатської України 1939 року. Антитріанонська позиція зберігалася всі ці роки; повоєнну Угорщину вважали обтягою та покаліченою батьківщиною, а не постійним державним формуванням, що його треба було прийняти як належне та ідентифікуватися з ним.

Історію міжвоєнної Польщі, як і Угорщини, можна поділити на кілька періодів, межі яких були ще чіткішими. Перша фаза розбудови держави завершилася 1921 року із запровадженням Березневої конституції, плебісцитом у Верхній Силезії, Ризьким договором з Росією та союзом із Францією та Румунією. Упродовж перших трьох місяців Пілсудський мав практично диктаторську владу, а згодом діяв як конституційний голова держави. Однак він

відмовився бути кандидатом у президенти за конституцією 1921 року, яка всю владу передавала сеймові. У сеймі на той час була права більшість (36%), трохи менший центр та 27% лівих депутатів.

Обрання президентом Габріеля Нарутовіча 1922 року розпочало нову фазу. Праві рішуче протестували проти його обрання, кажучи, що він став президентом унаслідок надання права голосу національним меншинам, що нібито порушило баланс. Фанатик-націоналіст убив Нарутовіча. Це вбивство шокувало всю націю та глибоко вразило Пілсудського. Новий президент Войцеховський, хоч обраний тою самою кількістю голосів, був прийнятнішим для правих і обійняв посаду без проблем. Коли за прем'єрства наполегливого, прагматичного лідера людовців. Вітоса, 1923 року утворилася правоцентристська коаліція, Пілсудський покинув політику й військо. Три наступні роки характеризувала постійна зміна кабінетів – в середньому на кожен припало сім місяців влади – та тяжкими економічними проблемами. Однак реформи Грабського приборкали гіперінфляцію 1923 року та запровадили стабільну валюту. Але в масах зростало невдоволення та страх перед майбутнім. Німеччина провадила з Польщею економічну війну, а повернувшись в європейську спільноту внаслідок Локарнських угод 1925 року, не приховувала своїх ревізіоністичних антипольських цілей.

Проектів конституційних та політичних змін значно побільшало. Праві виявляли чимраз більше захоплення італійським фашизмом і пропонували скоротити парламентське представництво національних меншин. Ліві говорили про загрозу демократії, а євреї були особливо стривожені. Очі лівих зверталися до Пілсудського як єдиного порятунку. Він засуджував розгнуданий парламентаризм та безвідповідальних політиків, закликаючи до санації цілої системи. У нього були віддані прибічники поміж його колишніх легіонерів у війську та поза ним, і в травні 1926 року він стягнув до Варшави кілька полків. Це було заплановано як збройна демонстрація, що змусила б президента скинути черговий правоцентристський кабінет Вітоса. Несподіваний опір Войцеховського призвів до сутичок та кровопролиття. Після триденної боротьби перемогли сили Пілсудського за підтримки всіх лівих. Це стало початком нового періоду.

Після 1926 року влада президента дещо зросла, але Пілсудський відмовився від посади. Його сподвижник Мосціцький став президентом, а Пілсудський командував армією та двічі був прем'єром. Природжений лідер і складна особистість, що в деяких аспектах нагадував Шарля де Гюля, Пілсудський відкидав фашизм, але не шукав співпраці з сеймом. Намагаючись дискредитувати його разом із політичними партіями, він бажав, щоб уряд керував країною, а сейм лише контролював його діяльність. Пілсудський розчарував лівих, наполягаючи, що хоче залишитися понад партіями, і його прибічники, від соціалістів до консерваторів, об'єдналися в Безпартійний блок співпраці з урядом (BBWR). Після виборів 1928 року Блок став найбільшою групою в сеймі.

Пілсудський був чимраз більше незадоволений опозицією, яку вважав безплідною. На терористичні акти українців 1930 року він відповів брутальними репресіями («нацифікація»). Коли лівоцентристський блок звинуватив уряд у руйнуванні демократії, Пілсудський 1931 року наказав заарештувати провідних політиків. Їх ув'язнили в Брестській фортеці, де й відбувся судовий процес. Вироки були несуворими, бо Пілсудський уже досяг своєї мети залякати опозицію. За трагічним парадоксом, Пілсудський, котрий уважав, що сила «не навчає, а руйнує», мусив вдаватися до таких жорстких методів. Його основним інтересом, як і завжди, була безпека країни, і майже всю свою увагу та енергію він віддавав закордонній політиці та війську. У 1932 році Польща підписала зі СРСР договір про ненапад, а через два роки – схожу декларацію з нацистською Німеччиною. Здавалося, лещата розімкнулися. У часи врядування міністра закордонних справ Юзефа Бека Варшава провадила політику балансування. Реальної альтернативи не було, бо, за словами французького історика, трагедія Польщі полягала в тому, що вона відродилася надто слабкою, щоби бути могутньою, та надто сильною, аби змиритися з роллю держави-клієнта. Своєрідний захисний стиль та необережний брязкіт зброї наразили польську дипломатію на сувору критику, якої потужніша держава могла б уникнути. У той час, коли здоров'я маршала Пілсудського погіршувалося і він ставав неспокійним, нетолерантним, майже невротичним відлюдником, його послідовники протягли нову конституцію завдяки сумнівній парламентській тактиці.

ронців постверсальського ладу, ніж про країни Центрально-Східної Європи. Мюнхен, а згодом Ялта лише засвідчили вразливість регіону, але не його нездатність до незалежного життя.

Друга світова війна

Німеччина атакувала Польщу 1 вересня 1939 року, і хоча зустріла певний опір, щодо результату сумніву не було. Британія та Франція через три дні оголосили Німеччині війну, але не надали жодної допомоги недокомплектованому та недоозброєному польському війську. 17 вересня Червона армія, що діяла в змові з Німеччиною (пакт Молотова-Рибентропа) вдарила зі сходу. Навряд чи в Польщі були вільні війська, щоби протидіяти наступові Советського Союзу.

За новим поділом Польщі її західні землі опинилися під безпосереднім німецьким правлінням, а місцеве польське та єврейське населення депортували в центральний район під назвою Генеральне губернаторство. Тут становище поляків було зведено до найнижчого матеріального й культурного рівня, а євреїв ув'язнили в геті, а згодом знищили. Подібною була доля більшості ромів. Отож, Генеральне губернаторство стало сценою однієї з найжахливіших подій у світовій історії – Голокосту. Концентраційний табір Авшвіц (Освенцим) разом із таборами смерті в Трєблінці та Собіборі були страшними свідченнями «Остаточного розв'язання». Окупована Польща, поцяткована нацистськими таборами, стала цвинтарем польського та більшості європейського єврейства. Єврейський опір навряд чи був можливий, хоч і спалахнув у повстанні варшавського гета в квітні 1943 року. Смертна кара за переховування євреїв (якої не було в інших окупованих європейських країнах) знеохотила підтримку поляків, чие ставлення коливалося від байдужості до двох крайнощів – від видачі німцям до активної допомоги. Польське підпілля, найчисленніше та найефективніше в Європі, за винятком руху опору в Югославії, надавало деяку допомогу й марно намагалося попередити Захід про жахливу долю євреїв.

Життя за німецької окупації було суцільним жахіттям. Арешти, взяття заручників, масові страти – все це бу-

до спрямоване залякати поляків, яким відмовили в середній та вищій освіті й чию еліту та спадщину систематично знищували. Східні землі також потерпали від советської влади, яка, однак, приховувала свої дії за маскою псевдолегальності. Отже, провели «вибори», які дали звичну дев'яностовідсоткову підтримку на користь інкорпорації до советської України та советської Білорусі. Небажані елементи було «переселено», тобто депортовано за нелюдських умов у різні частини СРСР. Хоча точні цифри, можливо, ніколи не стануть відомі, депортації охопили близько пів мільйона поляків, українців, євреїв та білорусів – чоловіків, жінок і дітей. Більшість не повернулася в рідні краї. У цілому, в Другій світовій війні загинуло шість мільйонів польських громадян; приблизно половина з них були євреї.

Поляки не здалися після програної кампанії 1939 року. У союзній Франції було створено польський уряд, який репрезентував правову неперервність польської держави, здебільшого з лідерів довоєнної опозиції. Після падіння Франції 1940 року уряд перебрався до Англії. За президентства Владислава Рачкевіча прем'єром і головнокомандувачем став генерал Владислав Сікорський; збройні сили склалися з поляків, які жили за кордоном або змогли втекти з окупованої країни. Ці війська відзначалися майже в кожному європейському театрі воєнних дій та в Північній Африці. Польські пілоти відіграли непропорційно велику роль у битві за Британію. Маленький флот часто відзначався відвагою. Військове підпілля в Польщі – Армія Крайова – також керувалося наказами лондонського уряду.

Коли Німеччина в червні 1941 року напала на Советський Союз, уряд Сікорського опинився в дивній ситуації. Новий союзник антинімецької коаліції до цього часу був спільником Гітлера в загарбанні й поділі Польщі. Було нелегко раптом побачити в ньому друга. Піддавшись тискові Британії та бажаючи звільнити депортованих поляків, Сікорський 30 липня підписав пакт із СРСР. Він відновив советсько-польські відносини, забезпечив «амністію» поляків у Советському Союзі і дозволив сформувати там польську армію. Хоч угода анулювала пакт Молотова-Рибентропа, це не означало автоматичного відновлення довоєнних кордонів. Відтак Советський Союз наполягав на збереженні територіяльних приєднань на підставі сфальсифіко-

ваних виборів 1939 року. Польський уряд розділився стосовно доцільності такої неточної угоди, але Сікорський відчував, що реальної альтернативи не існує. Тому він поїхав до Москви підписати угоду зі Сталіним про створення польської армії в Росії, яку передали під командування генерала Андерса. Але обопільні підозри зберігалися. Поляки не довіряли Советському Союзові й суперечки щодо війська тривали. Зрештою, його евакуювали на Близький Схід, і згодом воно воювало під британським командуванням, здобувши велику перемогу під Монте Касино.

Сікорський усвідомлював вразливість Польщі, змушеної протистояти двом ворогам: Німеччині, з якою боролися на смерть протягом століть, та Советському Союзу, із його планами гегемонії в Центральній-Східній Європі. Він прагнув здобути підтримку Сполучених Штатів (під час трьох візитів у Вашингтон) і Британії. Він намагався посилити позицію повоєнної Польщі та всього регіону, плануючи разом із Бенешем Чехословацько-Польську конфедерацію. Але ні Рузвелт, ні Черчіл не бажали ризикувати співпрацею зі ССРСР заради Польщі. Черчіл вважав, що коли Польща змириться з територіальними втратами на сході, Росія не втручатиметься в її внутрішню свободу. Це здавалося логічним, але насправді було помилкою. Сталін прагнув «дружньої» повоєнної Польщі, підпорядкованої ССРСР. Лише комуністичний уряд міг це забезпечити. Крім того, Сікорський не міг віддати половину країни, домівку багатьох його вояків, не будучи звинуваченим у зраді. Отже, коли Червона армія зупинила німецьку навалу під Сталінградом та почала наступ на Захід, який урешті-решт привів її в серце Європи, ситуація здавалася безнадійною.

У квітні 1943 року німці оголосили про відкриття в лісах Катині масових поховань польських офіцерів, яких узяла в полон Червона армія 1939 року. Перед тим советська влада на запити Сікорського присягалася, що не знає про долю цих офіцерів. Тепер, коли польський уряд попросив Швейцарський Червоний хрест з'ясувати підстави тверджень про советські злочини, Сталін звинуватив поляків у грі на користь Німеччини та розірвав із ними дипломатичні відносини. Польські позиції погіршилися після таємничої смерті Сікорського в авіакатастрофі та арешту гестапо командувача Армії Крайової. Новому прем'єрові, лідеру людовців Станіславові Міколайчику, та

новому головнокомандувачеві генералу Соснковському бракувало авторитету Сікорського. Навіть гірше, між ними точилися невпинні суперечки.

Надію, що советсько-польські стосунки можна відновити через реальну співпрацю на полі бою, невдовзі було розвіяно. Советська армія приймала допомогу Армії Крайової проти німців, але, перемігши, почала заарештовувати польських офіцерів та інкорпорувати рядових у власні комуністичні польські частини. У травні 1943 року в Росії було створено польську дивізію, згодом розширену, під командуванням генерала Берлінга. Її політичною парасолькою був комуністичний Союз польських патріотів у Москві. Тим часом нечисленний комуністичний партизанський рух розвивався в окупованій Польщі на протигагу головному підпіллю. Промосковську Крайову Раду Народову (KRN) було сформовано наприкінці 1943 року, а в липні 1944 року в Любліні, який окупували советські війська, розпочав свою діяльність Польський комітет національного визволення (PKWN). Паралельно до того, як Червона армія звільняла Польщу від німців, вона створювала в країні власні військові та політичні структури.

Західні союзники відчували, що їхні засоби впливу на хід подій були обмежені. Вони фактично віддали всі довоєнні польські східні землі Сталінові на Тегеранській конференції 1943 року. Поляки мали отримати відшкодування за кошт Німеччини. Британці тиснули на Миколайчика, щоби він погодився, і прем'єр у серпні 1944 року поїхав торгуватися до Москви. Водночас Варшава розпочала масове повстання проти німців, сподіваючись визволити від них місто й діяти як господар перед наступом Червоної армії. Але німці були ще надто сильні, а Советський Союз утримався від допомоги, вважаючи повстання політичною ворожою акцією. Отже, навіть британським та американським літакам, що здійснювали рятувну місію, не було дозволено приземлятися в советських аеропортах. За наступні два місяці боротьби еліта Армії Крайової загинула разом із двома сотнями тисяч мешканців Варшави. Місто було перетворено на попіл. Чи було повстання необхідним, а чи його можна було уникнути, до сьогодні є предметом дискусій.

Варшавське повстання, можливо, було найдраматичнішою подією війни та залишило довічні шрами. Подаль-

ші спроби Міколайчика зберегти незалежність Польщі ціною деяких територіяльних поступок виявилися марними, і він полишив свою посаду. Його наступника ветерана-соціаліста Т. Арцішевського союзники лише терпіли; його уряд був урядом національного протесту. Долю Польщі вирішили без участі поляків на Ялтинській конференції. Там підтвердили тегеранські домовленості щодо кордонів та винайшли формулу для визнання вже чинного комуністичного уряду, що його мали розширити, долучивши до його складу кількох поляків-некомуністів на кшталт Міколайчика. Цей орган мав назву тимчасового уряду національної єдності. Гірка іронія!

Червона армія встановила контроль над Польщею, а комуністи прийшли до влади. Збройні сили склалися із загонів під проводом генерала Берлінга. Кількох лідерів підпілля росіяни заманили на переговори, заарештували та переправили до Москви для суду. Рештки Армії Крайової знищили. За таких умов «вільні та безперешкодні вибори», які обіцяла Ялтинська угода, виявилися нездійсненою пропозицією; Польща була приречена стати советським сателітом.

Драматична історія Польщі стала контрастом до подій воєнного часу в Чехословаччині. Дві її частини – протекторат Богемія-Моравія та формально незалежна Словаччина – своєю чергою дуже відрізнялися одна від одної. Протекторат розглядали як економічну базу та резервуар Третього Райху; він був вільний від бомбардувань союзників, а його мешканців звільнено від військової служби. Тут виробляли від 9% до 12% усього обсягу німецької промислової продукції. Хоча чеська інтелігенція зазнавала переслідувань, – університети було зачинено, – а євреїв поступово винищували, фермерами й робітничим класом нова влада опікувалася. Більшість адміністративних посад належали чехам, хоч і під суворим німецьким наглядом, а протектор Конstantин фон Нойрат був поміркованим порівняно зі садистом Гайдрихом, який заступив його в 1941 році, або губернатором Польщі Г. Франком. За таких умов чехи намагалися вижити, не провокуючи німців без потреби, та уникли провокацій і репресій.

Це не означало, що вони охоче пристосувалися до нацистського режиму. Існувало підпілля та низка груп опору. Але вони практикували радше пасивний опір та економіч-

ний саботаж. Гайдрих удався до крутих заходів: запровадження воєнного стану та страта прем'єра Еліаша, якого звинуватили в контактах із лондонським урядом Бенеша, – це вимагало відповіді. Група чехословацьких десантників, виряджена з Лондона, вбила Гайдриха. У ході репресій німці зрівняли з землею селище Лідице – розстріляли всіх тамтешніх чоловіків і депортували жінок та дітей, багато з яких померли. Спонуляризоване німецькою пропагандою, щоби залякати чехів, – на відміну від злодіянь у Польщі, що їх зазвичай приховували, – Лідице стало символом жорстокості нацистів. Психологічно легше співчувати та ідентифікувати себе з сотнею мешканців селища, ніж із мільйонами, яких систематично винищували. Після певної позначки вони перетворювалися на звичайну статистику.

Постгайдрихівський терор залишився на тому ж рівні до кінця війни. У цілому, хоч підрахунки не збігаються, у Другій світовій війні загинуло 55 тисяч чехів та 70 тисяч євреїв – три чверті єврейського населення країни.

Спочатку німці трактували Словаччину як взірець нацистського «нового порядку». Словаки вперше мали атрибуту власної національної держави. Однак ціна була високою: пристосування до Німеччини в матеріальному та духовному сенсі. Більша частка промисловості перейшла під німецький контроль; деякі словацькі військові частини приєдналися до війни проти Советського Союзу. Антиєврейські заходи призвели до депортації та смерти трьох чвертей словацького єврейства. Словаччина стала однопартійною державою за конституцією від 21 липня 1939 року, яка наслідувала австрійську та португальську корпоративну модель; на чолі держави стояв отець Йозеф Тисо спочатку як президент, а після 1942 року як «Провідник». Він намагався приборкати пронацистських екстремістів, але користався підтримкою Берліна, який бажав зберегти в країні певну стабільність. Свобода маневру для Словаччини була дуже обмежена. Спробам посилити її позицію стосовно Угорщини завдяки співпраці з Румунією та Хорватією перешкоджала Німеччина. Контакти з союзниками мали бути дуже обережні та здійснювалися через Ватикан. Саме під тиском папи та деяких словацьких єпископів Тисо зупинив депортацію євреїв на період 1942–1944 років.

Повертаючися до чехословацької діяльності за кордоном, Бенеш уже 1939 року почав агітувати за створення

політичного центру, який би визнали союзники, та офіційне скасування мюнхенських домовленостей. Перемігши потенційних суперників, зокрема, Гудзу й тих, хто виступав за створення після війни федеративної чехословацької структури, Бенеш у липні 1940 року здобув визнання від Британії його тимчасового уряду. Після німецького нападу на СРСР цей уряд визнали всі троє союзників. На 1942 рік Британія та вільна Франція зреклися Мюнхенської угоди, що означало відновлення довоєнних кордонів. Згодом Бенеш отримав дещо неохочу згоду союзників на повоєнну депортацію судетських німців із Чехословаччини. Було очевидно, що Бенеш надає великого значення співпраці зі СРСР, що його він уважав визволителем та панівною силою в Центрально-Східній Європі. Роль Чехословаччини, як він її бачив, полягала в тому, щоб слугувати мостом між Заходом і Сходом. Оптимістичний погляд Бенеша контрастував із поглядом поляків. Під тиском Москви він покинув плани чехословацько-польської конфедерації та ще більше віддалився від ізольованих поляків, уклавши угоди про союз із СРСР у грудні 1943 року. Під час візиту до Москви він заохочував Сталіна викоринити «феодалізм» у повоєнній Польщі та Угорщині.

У той час як Советська армія наближалася до Чехословаччини, а Румунія від Німеччини перекинулася на бік Росії, підпільна Словацька національна рада, до складу якої входили демократи й комуністи та яку підтримував Бенеш, готувалася до повстання. До нього також приєдналася частина війська. Повстання, прискорене нападом советських партизанів на німців наприкінці 1944 року, тривало два місяці, але не отримало справжньої советської допомоги. Його поразка призвела до німецької окупації країни й жорстоких репресій. Навколо цього повстання досі точаться палкі дискусії. Чи це була комуністично інспірована операція, чи словацька національна боротьба проти німців та сателітарного режиму? Чи було воно (зі словацького погляду) національною спокуютою чи зрадою? Чи було воно знаряддям уряду, який прагнув зберегти незалежну Словаччину? У будь-якому разі повстання, за винятком воєнних операцій нечисленних чехословацьких загонів на західному та російському фронті, було єдиною великою битвою проти німців. Не слід, однак, забувати про недовге повстання у Празі в травні 1945 року – інший предмет палких дискусій.

Коли Червона армія вступила до Чехословаччини, Бенеш полетів до Москви, де уклав угоду з чеськими та словацькими комуністами про формування нового уряду. Це було значно більше, ніж розширення лондонського кабінету. У визволеному місті Кошиці 5 квітня було проголошено програму, на якій мала ґрунтуватися нова Чехословаччина. Празьке підпілля, яке оманливо заохочували комуністи та кошицький уряд, вирішило повстати 4 травня. Це була дещо заплутана справа. Чеські комуністи не бажали, щоб американські війська генерала Патона допомогли визволити місто; цю честь мали зберегти для Червоної армії. Окрім того, Патон мав наказ не втручатися в советську сферу діяльності. Підпілля не мало достатньої сили, щоб здобути військову перемогу, парадоксально, що його врятували від розправи антисоветські війська генерала Власова, який виступив проти німців. Незважаючи на те, що Німеччина здалася союзникам 8 травня, місцеві німецькі частини все ще могли вести з чехами переговори про відступ. 9 травня Червона армія офіційно «визволила» Прагу, хоча й невідомо від кого. Вся операція вартувала життя близько двом тисячам чехів.

На відміну від польського уряду, Бенеш міг повернутися до Праги з тріумфом, але картина не була такою райдужною, як здавалася. До складу повоєнної Чехословаччини вже не входила Карпатська Україна, яку практично без опору приєднав ССРСР, а новий режим лише позірно нагадував довоєнну модель.

Історія Угорщини воєнного часу різко відрізняється від Польщі, Чехії та Словаччини. Керуючись постійними закликами повернути колишнє місце та скасувати тріанонський договір і, певною мірою, також ідеологічними перевагами, Угорщина вступила у війну на боці Німеччини й Італії. Спочатку, у квітні 1944 року під тиском Берліна угорці приєдналися до нападу на Югославію. Прем'єр Телекі сприйняв цей акт як ганебний і вчинив самогубство. Згодом, після інциденту в Кошицях, який, вірогідно, було штучно організовано, у червні Угорщина проголосила війну ССРСР. Країна не могла отримати практично нічого від цієї війни. Як ми вже згадували, Буданешт повернув собі частину Словаччини 1938 року, приєднав Карпатську Україну 1939 року та отримав половину Трансильванії за Другою віденською угодою між Німеччиною та Італією

1940 року. Після югославської кампанії 1941 року Угорщина претендувала на Бачку в Воєводині. Внаслідок усіх цих територіальних змін держава майже подвоїла свою площу та населення. Але довговічність здобутків залежала переважно від Німеччини, і Будапешт відчував, що має змагатися з Румунією за німецьку підтримку. Отож країна дедалі більше залежала від Берліна, політично й економічно, і мала відряджати війська для боротьби на східному фронті.

Угорці намагалися повідомити британців, що було б помилкою зараховувати їх до однієї категорії з гітлерівським Райхом. І справді, вони дали прихисток польським військовим та цивільним утікачам і не обстрілювали літаків, що належали союзникам. Ті, своєю чергою, не бомбардували Угорщину, доки її не окупували німецькі війська в березні 1944 року.

Під час війни Гюрті намагався й далі провадити свою політику уповільнення чи стримування еволюції в правому напрямку та тримати місцевих нацистів на припіні. Це виявилось дуже складним завданням, з огляду на зростання залежності від Німеччини, та спричинило політичні зигзаги. Шок щодо злочинів угорських військ, серед яких важливу роль відігравали праві радикали, в окупованому місті Нові Сад у Югославії, призвів до зміни прем'єрів. Німецький прислужник Л. Бардоші поступився місцем М. Калаї. Новий прем'єр добре усвідомлював дилему Угорщини, що опинилася між нацистською Німеччиною та советською Росією, і шукав шляхів до виходу через таємні переговори з Заходом. Нищівна поразка угорської армії під Воронежем посилила позицію тих, хто прагнув миру. Усе це не було таємницею для Гітлера.

19 березня 1944 року німецькі війська окупували Угорщину. Калаї довелося шукати притулку в турецькому посольстві; Бетлену, який використав свій вплив, аби посилити рішучість Гюрті опиратися німцям, також довелося переховуватися. Регент поступився, і було призначено новий уряд, який погодився з німецькими вимогами стосовно депортації євреїв. Однак Гюрті запобіг тому, щоби до їхнього числа долучали тих євреїв, що мешкали в Будапешті. Поступившись Берлінові, Гюрті не облишив планів вивести Угорщину з війни. Коли Румунія в серпні перейшла на інший бік, Гюрті уклав перемир'я з росіянами – незграбний маневр, що залишив його беззахисним. Цього ра-

зу німці змусили його призначити прем'єром лідера «Схрещених стріл» Салаші, а згодом вивезли регента з Угорщини до Німеччини.

Нарешті угорські нацисти скуштували влади й заходилися депортувати будапештських євреїв та посилювати угорську воєнну активність. Однак у вересні й жовтні воєнні дії наблизилися до угорської землі, і під егідою Червоної армії в місті Дебрецені в грудні було створено тимчасовий уряд. До нього увійшли три генерали-гортисти, соціал-демократи, популісти та комуністи; прем'єром став генерал Б. Міклош. Уряд уклав перемир'я зі союзниками та оголосив Німеччині війну. 11 квітня 1945 року уряд осів у Будапешті, спустошеному довгою облогою. І Угорщина, і Румунія, котрі тепер були на боці союзників, змагалися за контроль над Трансильванією. Чи мала Угорщина повернутися до свого посттриянонського розміру, зробивши війну та всі жертви марними й непотрібними? Ціна, яку довелося заплатити країні, втягненій у війну, була високою, а майбутнє – непевним. Було очевидно, що починається нова ера, але з нею була пов'язана велика небезпека та мало надій.

Тяжкий шлях до свободи

Повоєнна доба

Друга світова війна, точніше, її підсумок, змінив хід історії Центрально-Східної Європи. Традиційно будучи прикордонням чи напівпериферією Заходу, регіон перетворився на західне продовження советського Сходу. Чехословаччина, Угорщина та Польща опинилися в напівколоніальній залежності від ССРСР, який культурно, суспільно-економічно та політично набагато від них відставав. Спочатку комуністична трансформація нагадувала модернізаційний процес. Подолання найтяжчих злиднів та решток неписьменности, певне вирівнювання та демократизація суспільства й прискорена індустріялізація були ознаками прогресу. Але індустріялізація советського типу з її зацікленістю на вугіллі та сталі, які вже не були рушійною силою економіки, ставала чимраз анахронічнішою. Суворе центральне планування сприяло марнотратству; в усьому панувало невміння. Неувага до доквілля відкривала шлях до екологічної катастрофи. Центрально-Східній Європі довелося сплатити тяжку ціну за сорок років комуністичного експерименту, серед іншого, дезінтеграцією та деморалізацією суспільства, які неможливо підрахувати.

Уперше в історії тінь Росії впала не лише на Польщу, але й на Угорщину та Чехословаччину. Доки могутність і рішучість Советського Союзу здавалися незламними, все, що могла зробити Центрально-Східна Європа – це намагатися послабити ярмо, що вона й робила. Іноді це призводило до драматичних подій, наприклад, 1956 року в Польщі та Угорщині, 1968 року в Чехословаччині, 1980 року

знову в Польщі. Проте лише коли реформи в Советському Союзі та соціалістичному блоці стали неминучими, національні сили трьох країн змогли скинути комунізм знаменного 1989 року.

Символом повоєнного поділу Європи була Ялта. Ця воєнна конференція «великої трійки» в певному сенсі була експериментом світового врядування, в якому провідні ролі мали відіграти Сполучені Штати та Советський Союз. Але Захід не передбачав, що советська сфера впливу буде закритим блоком, і Черчіл висловлював тривогу з приводу «залізної завіси», яка відокремила Центрально-Східну Європу від решти континенту. Незважаючи на це, наступні десятиліття миру в біполярному світі спиралися на баланс між двома блоками та їхнім чималим ядерним арсеналом. На превеликий жаль, сотня мільйонів мешканців Центрально-Східної та Південно-Східної Європи опинилися під владою деспотичного режиму. Захід схвалював їхній опір, бо це послаблювало советського колоса, але не настільки, щоби це могло похитнути човен співіснування Заходу й Сходу та поставити мир під загрозу. Американській політиці стосовно регіону було притаманне певне внутрішнє лицемірство, незалежно від того, мала вона назву «стримування» чи «визволення».

Чи було сталінське завоювання Центрально-Східної Європи наслідком майстерного задуму, який вимагав планування, чи лише використанням наявних можливостей? Це дещо наївне питання нагадує суперечку про те, чи був Гітлер фанатичним завойовником, а чи тверезим тактиком. Звісно, не можна усувати прагматичний фактор із політики Сталіна чи Гітлера, так само, як не можна вповні зрозуміти їхню політику, оминувши ідеологію. У випадку комунізму переконання в неминучості суспільно-економічних змін, що мали призвести до радикальної трансформації світу, було досить реальним. Так само реальною була віра в Комуністичну партію; її розглядали як щось більше ніж суму її членів, як втілення істинної ідеології та влади робітничого класу. Партія завжди мала рацію, навіть якщо окремі лідери помилялися. Нарешті, важливим компонентом марксизму-ленінізму була віра в те, що історія завжди на боці комунізму.

Перша світова війна принесла перемогу комунізму в Росії; Друга світова могла поширити революцію на конти-

ненті. Однак у будь-якому разі Сталін не збирався поступатися територіями, приєднаними за домовленістю з Гітлером, і додав до них північну частину Східної Пруссії, фінську Карелію й Карпатську Україну. Стосовно Польщі, Угорщини та Чехословаччини, то Москва розраховувала на їхню вдячність, бо Червона армія не лише визволила їх від німців, але також «врятувала» їх від їхньої власної історії: феодальної, буржуазної, клерикальної та фашистської. З советського погляду, на 1945 рік вони дозріли для змін, і Советський Союз мав їх запровадити. Утім, Сталін був досить хитрий і зважав на місцеві умови. Регіон відрізнявся від Росії, і спочатку мав пройти стадію коаліційного уряду – реального чи фіктивного – а згодом набути форми «народної демократії» перш ніж дорости до справжнього соціалізму.

Окрім того, советська політика формування Центрально-Східної Європи здійснювалася в мінливому міжнародному контексті. Дві початкові советські настанови – збереження повоєнної співпраці з «великою трійкою» та успішне ідеологічне проникнення в Західну Європу – довелося радикально переглянути впродовж 1945–1947 років. Із початком «холодної війни» колишні союзники розділилися. Французькі й італійські комуністи були нездатними здобути владу, а солідна американська допомога у вигляді плану Маршала (та початок «політики стримування», спрямованої на обмеження комунізму кордонами блоку) розвіяла советські надії на поширення ідеологічного та політичного впливу на Захід. У відповідь на такий розвиток подій та керуючись власними цілями, Москва ще більше посилила контроль за режимами, які створила сама або до певного часу терпіла в Польщі, Чехословаччині та Угорщині.

Центрально-Східна Європа зазнала великих втрат під час Другої світової війни; Польща постраждала найбільше, Чехословаччина – найменше. Советське «визволення» супроводжувалося масовими грабунками та зівалтуваннями, а також арештами й депортаціями. З Угорщини, яка під час війни втратила близько 400 тисяч людей, до СРСР було депортовано чверть мільйона, серед них Іштвана Бетлена. Навіть шведського дипломата Рауля Валенберга, який рятував угорських євреїв, вивезли до Росії. Будапешт зазнав тяжких втрат під час облоги, і деінде руйнування були значними. Советський Союз, діючи під прикриттям Союзної контрольної комісії, свавільно збирав репарації, вивозячи

заводи та використовуючи рабську працю. У березні 1945 року обсяг виробництва в Угорщині сягав 30% довоєнного рівня; загальне національне багатство зменшилося на 40%.

Польські показники розповідають ще трагічнішу історію. Втрати населення були пропорційно найбільшими в Європі й охоплювали загиблих під час війни, депортованих до СРСР після війни та політичних емігрантів. Порівняно з довоєнними 35 мільйонами, населення Польщі в нових кордонах 1945 року становило 24 мільйони. Втрата \$625 на особу, знищення 85% будівель Варшави та інших міст, величезні культурні втрати – все це примножувало реєстр польських збитків.

Територіально Угорщина за мирним договором 1947 року повернулася до своїх довоєнних кордонів; її надії зберегти частину Трансильванії виявилися марними. Чехословаччина, як ми вже згадували, втратила лише Карпатську Україну та здобула невеличкий плацдарм неподалік від Братислави. Найбільших і найсерйозніших змін зазнала Польща, котра втратила майже половину довоєнної території, що відійшла до СРСР, і отримала як компенсацію колишні німецькі землі Силезії, західної Померанії та південної Східної Пруссії. Її нова територія у 311 730 км була на одну п'яту частину менша за довоєнну, але мала ширший доступ до Балтійського моря через порти Гданськ та Щецин. Польські ресурси вугілля подвоїлися; ресурси свинцю, цинку, міді та залізної руди істотно збільшилися. Відтак повоєнна Польща була потенційно багатшою країною, ніж до війни, навіть попри те, що Советський Союз нахабно вивозив заводи та провадив масові грабунки в колишніх німецьких землях. До того ж СРСР примусив поляків постачати вугілля за цінами нижчими за світові. Однак поляки уникли спільних із Советським Союзом підприємств, на кшталт створених в Угорщині. Спустошена й дезінтегрована польська економіка вкрай потребувала допомоги, але отримала дуже мало. Певна допомога населенню надходила за схемами Союзницької Організації Об'єднаних Націй у справах допомоги та відбудови (UNRRA), та безпосередньо зі Сполучених Штатів, але невдовзі постало питання, як допомагати країні, не посилюючи комуністичний режим, і його було неможливо розв'язати.

Територіальні й демографічні зміни сягли масштабу справжньої суспільно-економічної революції, яку посилити-

ло комуністичне законодавство. Експропріація маєтків усунула зі сцени аристократію та земельну шляхту; поступова націоналізація промисловости призвела до зникнення буржуазії; інтелігенція зазнала тяжких втрат, а її єврейський компонент здебільшого було знищено. Депортації, міграції та репатріації призвели до того, що понад третина польського населення мешкала в іншому місці, ніж 1939 року. Національні меншини після масових переселень, які особливо зачепили українців (не згадуючи про німців), були вкрай нечисленними, порівняно з довоєнним часом. У Польщі залишилося кілька сотень тисяч українців та білорусів, хоч їхню присутність офіційно визнали лише кілька років тому. Існує також нечисленна, але активна литовська меншина в Польщі та польська меншина в Чехословаччині. Угорці, незважаючи на переселення, залишаються чималою групою в Словаччині. Проте найразючіші зміни на етнічній мапі Центрально-Східної Європи відбулися внаслідок зменшення кількості, а іноді навіть зникнення німців та євреїв.

З неохочого благословіння союзників близько 3 мільйонів судетських німців, яких уважали колективно винними в зраді Чехословаччини, виселили до Німеччини. Деякі чехи вважали це «Пірровою перемогою» принаймні з морального погляду, але тільки після падіння комунізму 1989 року президент Гавел публічно визнав почуття провини. І справді, багато невинних людей загинули під час «переселення» з чеських земель до Німеччини. Полякам, які одужували від травми нацистської окупації, було значно тяжче співчувати мільйонам німців, що втекли, загинули або були брутально вигнані з земель, які тепер належали Польщі. Комуністична пропаганда подавала Советський Союз як єдиного гаранта нового німецько-польського кордону вздовж річок Одри та Ниси, й успішно зловживала польськими побоюваннями німецького ревізіонізму. Отже, коли 1965 року польський єпископат у зверненні до німецьких єпископів оголосив, що поляки пробачили й просять прощення, це шокувало багатьох. Лише тепер поляки починають звертатися до трагедії німців як до проблеми, котру не можна оминати.

Точна кількість німців, які живуть у сучасній Польщі, є предметом дискусій, так само як і критерії належності до німців. Найточніші підрахунки дають чисельність 750 тисяч, що становить близько 2% населення Польщі. У Чехословач-

чині залишилися тільки 50 тисяч німців, тобто 0,5% населення країни. В Угорщині після виселення приблизно чверти мільйона німців, залишилися ще чверть мільйона (2,1%).

У Польщі після Голокосту почалася еміграція решти євреїв, відбулися погром у Кельцах 1946 року та антиєврейська партійна чистка 1968 року. Відтак кількість євреїв скоротилася до 0,03%. Така сама питома вага євреїв у Чехословаччині; в Угорщині вона становить 1%. Традиційне ортодоксальне єврейство остаточно зникло; тих, хто залишився, точніше було б назвати особами єврейського походження. За таких обставин антисемітизм, що подекуди виринає після 1945 року, часто як антисіонізм чи антикосмополітизм, істотно відрізняється від довоєнних явищ. Економічний ґрунт і зовнішні форми окремішності зникли. Щоправда, старий термін юдео-комунізму зберігає значення в певних колах, а зброю антисемітизму вживають у внутрішньо-партійних конфліктах. Але церковна ієрархія в цілому поборює релігійну мотивацію антисемітизму, що його папа Іван Павло II відкрито засудив за невідповідність християнській вірі. Нарешті, жодна з провідних політичних фігур чи течій сьогодні відверто не визнає антисемітизму.

Звернімося тепер до суспільства Центрально-Східної Європи що постало після Другої світової війни та вперше зіткнулося з комунізмом як всюдисущим явищем. Комуністичні заклики були спрямовані передовсім до робітників. В Угорщині їхня чисельність за період 1938–1943 років збільшилася з 688 тисяч до 919 тисяч осіб, і вони становили потенційно впливову силу. Робітники протекторату Богемії-Моравії, що користувалися деякими перевагами за нацистського режиму, мали великі сподівання та були схильні до лівого екстремізму. У Польщі можна було помітити певну соціальну радикалізацію мас, але ще важливішим, імовірно, був ментальний клімат. Війна та окупація зменшили ціну життя та розхитали норми моральної поведінки. Певний фанатизм співіснував із цинізмом. Польський письменник намагався підсумувати досить поширений погляд: «більшовики в країні, комуністи при владі, Варшаву спалено вщент, законний лондонський уряд позбавлено підтримки. Нічого гіршого не може статися, ми програли війну й маємо подбати про себе»⁵⁵.

Позиція інтелігенції мала особливе значення. Вона також зазнала радикалізації, особливо молодше покоління,

та була схильною бачити все в чорно-білих тонах. Як зазначав чеський письменник, для багатьох його сучасників таке ставлення виливалося в швидке прийняття простої схеми: прогресивний комунізм проти відсталої реакції. Не лише схильні до лівизни інтелектуали, але й колишні праві вітали комунізм. Амбіції, переконання, страх, зневіра, опортунізм – все це фігурувало в складній мотивації, яку Мілош описав у своєму «Поневоленому розумі». Тих, хто витримав спокусу, протистояв і відкидав нову ідеологію, було небагато. Люди мали жити, а в той час, коли комуністи продовжували руйнувати компоненти громадянського суспільства, які стояли між народом і державою, самотні індивіди були безпорадні перед всемогутньою партією.

Перш ніж перейти до хронологічного огляду приходу комуністів до влади в 1945–1948 роках та тріумфу сталінізму, поглянемо спочатку на характер і позиції комуністичних партій і тих, хто стояв на їхньому шляху до влади. Комуністичні партії Польщі та Угорщини народ вважав чужими, і вони практично виринали із забуття. Епізод Бели Куна та роль польських комуністів у советсько-польській війні 1919–1920 років були радше вадами, ніж перевагами. До того ж польським комуністам не змогли пробачити «помилку 1926 року», коли вони підтримали переворот Пілсудського, та ганьбу партії, котру ліквідував Комінтерн на підставі звинувачень у проникненні контрреволюційних елементів. Більшість лідерів загинули під час великих чисток у СРСР; решта були переважно агентами Комінтерну. Так само угорські комуністи здебільшого виявлялися бездіяльними на батьківщині або виконували советські накази на еміграції.

Відродження Комуністичної партії Польщі під менш загрозливою назвою Польської робітничої партії (PPR) відбулося 1942 року. Партія мала «московське» та «вітчизняне» крила. Болеслав Беруг, Якуб Берман та Гіларі Мінц належали до першого. У липні 1944 року ПРП мала близько 20 тисяч членів, але на квітень 1945 року їхня чисельність зросла до 300 тисяч, а на квітень 1947 року до понад 500 тисяч. Таке швидке зростання, що спиралося переважно на опортуністичні мотиви, також було характерним для Угорщини. Тамтешня Партія (МКР) офіційно заново постала на угорській землі у вересні 1944 року та нараховувала лише 2500 членів, але до грудня 1947 року сягла 864 ти-

сяч. Керівництво складалося здебільшого з тих, хто повернувся з Советського Союзу; найвпливовішою була четвірка (єврейського походження): Матяш Ракоші, Ерньо Герьо, Міхай Фаркаш та Йозеф Ревай, а також Імре Надь. Серед «домашніх» комуністів були Ласло Райк та Янош Кадар.

Комуністична партія Чехословаччини контрастувала з польською та угорською партіями, оскільки була легальною довоєнною партією з численними послідовниками. Після відокремлення від Соціал-демократичної партії, вона зазнала більшовизації 1929 року під керівництвом Клемента Готвальда й стала зброєю в інтернаціональній революційній операції, котрою керувала Москва. Під час Другої світової війни чехословацьке комуністичне підпілля, впливовіше за польське та угорське, ототожнювали з визвольною боротьбою в чеських землях та національними прагненнями в Словаччині. Виникла окрема Комуністична партія Словаччини на чолі з Гусаком та Клементисом. Вищі ешелони Комуністичної партії Чехословаччини перебували в Москві на чолі з Готвальдом та його заступником Рудольфом Сланським. Повоєнне зростання партії було ще масштабнішим, ніж у сусідніх країнах, і 1947 року було перевершено мільйонну позначку.

Комуністи становили меншість у коаліційних урядах Чехословаччини та Угорщини, які мали побудувати повоєнну дійсність згідно з соціально поміркованими Кошицькою та Дебреценською програмами. Але вони посідали ключові урядові посади, контролюючи міліцію та економіку. У Польщі ситуація була інакшою; тут комуністи відверто домінували в по суті фіктивній коаліції. Проте Люблінський маніфест своєю поміркованою мовою та відсутністю комуністичних гасел скидався на чехословацьку й угорську програми. Найбільші сили, що їх комуністи мали побороти й зруйнувати, аби здобути повну владу, гуртувалися навколо Людової (селянської) партії Польщі та Партії дрібних власників в Угорщині. У Чехословаччині некомуністи звертали погляди до президента Бенеша та покладали тягар прийняття рішень і відповідальності на його плечі.

Пильніший погляд на політичну сцену дасть нам змогу побачити більше спільного та відмінного в трьох країнах. У Чехословаччині довоєнним правим та центристським партіям – націонал-демократам і аграріям – не дозволили

відновити діяльність. Те саме стосувалося Словацької народної партії. У середовищі соціал-демократів було багато комуністів та їхніх прихильників, що змушувало націонал-соціалістів (партію Бенеша), Католицьку народну партію та словацьких демократів постійно остерігатися атаки комуністів. Певна чесько-словацька напруженість дала комуністам посяяти незгоду між демократами обох націй.

Бенеш дотримувався свого припущення, що, хоча СРСР буде панівною силою в регіоні, він не стане втручатися у внутрішні чехословацькі справи, розглядаючи країну як конструктивний фактор у регіоні та міст поміж Заходом і Сходом. Бенеш також вірив, що внутрішній устрій його країни поєднає найкращі риси західної демократії та східного соціалізму. Стосовно комуністів йому здавалося, що вони готові лояльно брати участь у парламентській системі, задовольнившись поміркованими соціальними реформами. Насправді ж комуністи консолідували сили в уряді, у провінційних національних радах і, найважливіше, на заводах.

Угорські комуністи, як і їхні чехословацькі товариші, підкреслювали свою готовність співпрацювати з усіма демократичними силами країни, поміж котрих була Партія дрібних власників, яку відродили 1944 року під керівництвом пастора-кальвініста Золтана Тилдя, Бели Ковача та Ференца Надя, а також народовці та соціал-демократи. Партія дрібних власників від початку була головним суперником та опонентом комуністів, тоді як в інших партіях дехто дослухався до комуністичних обіцянок та послаблював внутрішньопартійну єдність. Окрім того очевидного факту, що угорські комуністи спиралися на підтримку війська, міліції та Комуністичної партії СРСР, вони успішно намагалися перевершити аграрну програму Партії дрібних власників. Наполягання комуністів на радикальній земельній реформі та інших революційних змінах знайшло відгук серед мас, які в усьому решті були противниками комунізму.

У Польщі комуністи головували в уряді, і людовці в особі Міколайчика та кількох його однопартійців мали обирати між пристосуванням та відкритою непокорою. Міколайчик увійшов до Тимчасового уряду національної єдності внаслідок тиску Заходу, і багато поляків були впевнені, що його підтримують США та Великобританія. Міко-

лайчик мав твердий намір позмагатися з комуністами на «вільних і безперешкодних» виборах, обіцяних у Ялті. Йому вдалося, на відміну від інших, швидко відновити незалежну Польську народну партію (PSL), що кількісно перевершила комуністів та їхніх союзників. До складу союзників входили більш або менш скорочені Соціалістична, Демократична та Партія праці, з яких усунули старе керівництво. Численну довоєнну Націонал-демократичну партію було заборонено.

Для польських мас Міколайчик уособлював національну незалежність. Для решток воєнного підпілля, за якими полювали комуністи, він був надією на виживання, і справді, він допоміг багатьом двома амністіями, що їх ухвалив уряд. Комуністи зображували Міколайчика знаряддям Заходу та втіленням усіх реакційних та антисоветських сил країни. Як і повсюди на цьому етапі, польські комуністи намагалися культивувати образ соціальної поміркованості. Вони не визнавали жодних планів суцільної колективізації сільського господарства й сперечалися з людовцями (як і в Угорщині) лише про розмір селянських ферм. Вони також говорили про місцевий шлях до соціалізму. Шануючи на словах католицьку віру, вони були досить обережні, щоб не конфліктувати з церквою без потреби й не зачіпати релігійних почуттів поляків.

Католицька Церква в ідеологічному та практичному сенсі була неготова до зустрічі з комунізмом. В Угорщині (незважаючи на католицько-протестантський поділ) церква була великим землевласником, котрий вписувався в суспільно-економічну й політичну структуру країни, можливо, навіть більше, ніж у Польщі. Угорська церква активніше реагувала, коли комуністи позбавляли її привілеїв; примас кардинал Йозеф Міндсенгі публічно засудив марксизм. У всіх трьох країнах церква традиційно співпрацювала з правим політичним крилом, що тепер їй ставили за провину. В Угорщині, зокрема, звинувачення у «клерикофашизмі», спрямовані проти воєнного режиму, було нелегко заперечити. Але існувала й зворотна сторона медалі. У Польщі антифашистська позиція церкви призвела до масових репресій духовництва. Багатьох єпископів і священників вислали до німецьких концентраційних таборів, і отець Максиміліян Кольбе, згодом канонізований, прийняв смерть замість іншого в'язня. Це дуже посилило мо-

ральний авторитет церкви. У Чехословаччині празький єпископ Йозеф Беран також був таборовим в'язнем; в Угорщині кардинал Юстиніян Шереді виявляв відкриту непокору нацистам, а кардинала Міндсенті заарештували члени «Схрещених стріл».

Прихід комуністів до влади та сталінізм

У 1945–1948 роках відбувся перехід від коаліційних урядів, більш або менш автентичних, до повного комуністичного контролю та створення тоталітарних держав. Шляхи до цього були різні в кожній країні. В Угорщині комуністи застосували «тактику салямів» – винищення шар за шаром владної бази опонентів. У Польщі відмова Міколайчика бути молодшим партнером комуністів призвела до відкритої конфронтації. У Чехословаччині партія використала урядову кризу для вирішальної сутички з певними ознаками державного перевороту.

Советський Союз тримав військові частини в Угорщині для охорони шляхів сполучення зі своєю зоною в Австрії, але спершу мав намір бути стосовно угорців гнучкішим, ніж до поляків. Можливо, цим пояснюється слабка позиція угорських комуністів на середину 1945 року. Муніципальні вибори в Будапешті принесли несподівану перемогу Партії дрібних власників, які здобули 50% голосів проти 42,6% голосів на користь комуністично-соціалістичного блоку. На загальних виборах у листопаді 1945 року підтримка комуністів була ще меншою, а Партія дрібних власників здобула більшість у 57%. Це були останні вільні вибори в Угорщині за наступні пів століття.

Золтан Тілдь став президентом республіки, а Ференц Надь (не плутати з більш знаним комуністом, який мав таке саме прізвище) – прем'єром. Але згідно з передвиборною угодою, комуністи залишилися в уряді й працею зсередини систематично розхитували позиції своїх опонентів. Під керівництвом міністра внутрішніх справ Ласла Райка некоммуністів усунули з адміністрації, відбувалися масові процеси проти військових злочинців та політичних опонентів. Використавши як привід чутки про націоналістичну змову, комуністи успішно дискредитували деяких лідерів Партії дрібних власників, зокрема Белу Ковача, котрого заарештували советські органи. Послаблена Партія дрібних влас-

ників була ізольованою та беззахисною. Надь мусив подати у відставку й залишити країну. У серпні 1947 року на сфальшованих виборах комуністи здобули більше голосів, ніж Партія дрібних власників (22,3% проти 15,4%); під невпинним тиском влади некомуністичні партії розпадалися. Соціал-демократи злилися з комуністами, і офіційно виникла Угорська робітничка партія (MDP). Тилдь залишив посаду президента, і це означало завершення цілої епохи. Хоча генеральний секретар партії Ракоші став прем'єр-міністром лише через кілька років, можна сказати, що його «правління» почалося вже в грудні 1948 року.

Комуністичний переворот у Польщі був швидшим, і можливо, навіть брутальнішим, аніж в Угорщині. Решта політичних партій, в котрі проникнули та домінували комуністи, не мала простору для маневру, а конфронтація між Міколайчиком і ПРП сягла кульмінації вже 1946 року. Предметом суперечки був народний референдум. Намагаючись компенсувати той факт, що обіцяні в Ялті вибори постійно відкладалися, партія проголосила референдум, в якому виборці мали відповісти на три питання: Чи схвалюють вони суспільно-економічні реформи? Чи підтверджують вони кордон по Одрі-Нісі? Чи погоджуються зі скасуванням сенату? Насправді це були не питання, бо всі три пропозиції мали широку підтримку. Тогочасний економічний план, ґрунтований на державному, суспільному та приватному секторі, відбивав радше соціялістичне, ніж комуністичне мислення. Кордон із Німеччиною вважали великим здобутком. Скасування сенату не було проблемою. Однак Міколайчик, роглядаючи референдум як випробування сили й виклик, закликав своїх прибічників відповісти «ні» на третє питання. Можливо, це була політична помилка, бо референдум виявив масштаб антикомуністичної опозиції, не досягши жодного результату. В атмосфері залякування і навіть убивств людовців та їхніх союзників, чесний референдум був неможливий. До того ж існують численні докази, що остаточні результати сфальшували. Лише в деяких районах, за неуважністю чи для показу сили ворога, було оприлюднено справжню кількість голосів «проти».

Кампанія терору та брехні посилилася, ім'я Міколайчика невпинно пов'язували з підпільними частинами, які й далі провадили збройну боротьбу проти комуністів. За таких умов твердий намір Міколайчика зустрітися з ко-

муністами на виборчому фронті був практично нездійсненим, а його тактика конфронтації викликала чимраз більшу незгоду прибічників. На що він розраховував? Комуністи напевно не збиралися проводити вільні вибори чи поступатися владою. І справді, вибори в січні 1947 року виявилися так само облудними, як і референдум. Виборчий блок комуністів та їхніх союзників здобув 394 мандати; партія Міколайчика лише 28. Отже, спроба людовців вирвати владу з рук комуністів завершилася повним фіяско, і в жовтні Міколайчик, побоюючись за своє життя, залишив Польщу. У грудні 1948 року, коли міжнародна атмосфера вже цілком змінилася, ПРП поглинула соціалістичну партію та прийняла назву Польської об'єднаної робітничої партії (PZPR).

Події в Чехословаччині також призвели до перемоги комуністів, але історія багато в чому різнилася. Як ми вже згадували, повоєнна Чехословаччина позірно нагадувала першу республіку. Широке повноваження президентської влади лягли на плечі Бенеша, і справді, земельна реформа, націоналізація промисловости та переслідування «зрадників» здійснювалися на підставі президентських постанов. У стосунках із советськими лідерами Бенеш був, як і раніше, шанобливим, намагався догоджати й пристосовуватися.

На перших виборах у березні 1946 року лідерство здобули комуністи (38% усіх голосів, 40% у чеських землях і 30% у Словаччині). Націонал-соціалісти були позаду з 18,2% голосів, а решта партій здобули від 12,9% до 15,6%. Готвальда призначили прем'єр-міністром, а комуністи нібито задовольнилися статусом першого серед рівних. Однак 1947 року ситуація почала змінюватися. Наближалася «холодна війна», і план Маршала, котрій Прага спочатку прийняла, довелося негайно відкинути за наказом Москви. Міністр закордонних справ Ян Масарик усвідомив, що незалежність Чехословаччини перетворилася на ілюзію. Це був шок. Кремль дорікав чеським комуністам за нерішучість, і вони зосередили зусилля на Словаччині, де в місцевих автономних органах (у Раді уповноважених та Словацькій національній раді) домінували демократи. Воєнний досвід не додав чеським лідерам співчуття до словацьких національних прагнень. Бенеш не скористався президентським правом помилування стосовно колаборанта

президента Тисо, якого засудили й стратили у квітні 1947 року. Це було політичною помилкою. Коли комуністи продовжували свавільно усувати від влади словацьких демократів, це не викликало жодної реакції серед пражських некомуністів.

Наприкінці серпня 1947 року партія перебувала в стані «бойової тривоги», і в разі остаточної сутички з некомуністами особливого значення надавали позапарламентським методам. Така ситуація настала внаслідок політичного кроку 1948 року, який нагадував довоєнну парламентську тактику. Протестуючи проти свавільних заходів комуністичного міністра внутрішніх справ, некомуністичні міністри подали у відставку, сподіваючись, що Бенеш або не прийме її, або розпустить парламент і призначить нові вибори. Покладати всю відповідальність на недужого президента було типовим для нерішучого керівництва некомуністичних партій. Рішення президента стояти понад конфліктами, як він це подав, дорівнювало капітуляції. У той час коли комуністи мобілізували робітників на заводах, а міністр оборони генерал Людвік Свобода нейтралізував армію, некомуністи не були готовими до фізичної конфронтації. Ізольований і заляканий Бенеш прийняв відставку міністрів, дозволивши Готвальдові заповнити вакансії власними кандидатами.

«Переможний лютий», як його називали комуністи, був переворотом лише в значенні постійної загрози насильства, що супроводжувала події. Участь Советського Союзу, яка включала заохочення й можливість збройного втручання, насправді мала місце. Однак Бенеш (котрий залишив посаду трохи згодом) за всіма правилами призначив кабінет Готвальда, і він здобув довіру парламенту 10 березня. Отже, Чехословаччина сповзла в комуністичне панування, що змусило чехів замислитися про Мюнхен та про тяжку ціну за неопір. Навіть смерть Масарика в березні 1948 року вже не можна напевно пояснити зрадою; здається, то було самогубство з відчаю. Як і в Угорщині та Польщі, консолідацію комуністів у Чехословаччині супроводжувало поглинення соціалістів. Як і в Польщі, дві некомуністичні партії (в Угорщині три) було збережено в статусі молодших партнерів.

Події в Празі шокували західну громадськість, і розглядалися як доказ рішучості комуністів знищити демо-

кратію. Сполучені Штати були готові погодитися, що Центрально-Східна Європа входила до сфери впливу Советського Союзу, за умови, що вона буде відкритою для торгівлі та ідей. Закритий блок держав-сателітів був несприйнятним. За таких умов «політика стримування», яка без бою віддала регіон Советському Союзові, почала виглядати нерішучою та неадекватною. Виникла нова «доктрина визволення», котру підтримали президент Двайт Ейзенгавер та державний секретар Джон Фостер Далес і яка не була спрямована на визволення регіону завдяки хрестовому походу. Її метою стало розпалити полум'я свободи серед пригноблених націй завдяки пропаганді й підтримці політичних емігрантів, та розхитати советський контроль. Але, за означенням 1949 року, «питання сателітів» було «похідною від нашої [американської] головної проблеми – стосунків із Советським Союзом»⁵⁶.

Починаючи з 1948 року, комунізм у Центрально-Східній Європі набував своєї крайньої форми – сталінізму, для якого властиве суворе одноманіття в наслідуванні советської моделі та підпорядкування Москві. «Любов до Советського Союзу не терпить жодних застережень», – писала чехословацька газета «Червоне право» 25 травня 1952 року. Мережа договорів, починаючи від советсько-чехословацького союзу 1943 року, пов'язувала всі країни з Москвою та одну з одною. Переорієнтація торгівлі на СРСР була різкою зміною порівняно з передвоєнною ситуацією. У 1949 році на противагу плану Маршала було створено Радю Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), яка, втім, залишалася бездіальною ще понад десятиліття. Її подальші спроби інтегрувати держави-сателіти внаслідок поділу праці призводили до конфліктів і не дали бажаного результату. Нарешті, 1955 року постала Організація Варшавського Договору на противагу НАТО. Насправді ж її головною функцією стало стримування, шильнування та стабілізація самого регіону.

Це нове завдання було проголошено 1947 року на організаційній нараді Комінформу в польському місті Шклярська Поремба. Комінформ – зняряддя Москви для ідеологічного контролю – через кілька місяців було використано проти маршала Тіто. Розрив між СРСР та Югославією став першою шпаринною в мурі сталінізму, але також посилив наступ на «націоналістичний ухил» у вигляді тітоїзму. Су-

вору ідеологічну однорідність, що охоплює всі сторони життя, пов'язують з іменем її головного служителя Андрія Жданова.

Чи справді прикметник «тоталітарний» найточніше визначає сталінізм? Прагнучи цілком панувати над людиною та претендуючи на світову владу, система була тоталітарною в теорії, але не завжди на практиці. Одним із її характерних елементів було повне заперечення існування абсолютної правди: відтак те, що партія проголосила правдою, насправді виявлялося великою брехнею. Уславлення Сталіна як найвищого авторитета й остаточного арбітра було частиною системи. Культ особи був основою цілої ієрархії комуністичної влади, але, як згодом говорив Гомулка, культ менших лідерів був лише «відбитим світлом. Він сяяв, як місяць». Це стосувалося провідних постатей тієї доби: Берута, Готвальда й Ракоші.

Події в Угорщині, Польщі та Чехословаччині наприкінці 1940-х – початку 1950-х років засвідчували різку подібність. В економічній сфері жорстке планування за советською моделлю вело до повної націоналізації підприємств та знищення жвавого приватного сектора. Наголос робили на розвитку важкої промисловости. Колективізація в Польщі зіткнулася зі стійким опором – лише 10% селянської землі було колективізовано – і призвела до соціальної напруги в Угорщині, де реструктуризація сільського господарства до 1953 року зруйнувала аграрне виробництво. Інакшою була ситуація в Чехословаччині, де 90% сільського господарства було колективізовано, а сільна економічна база країни, на перший погляд, постраждала менше.

У чимраз дезінтегрованішому суспільстві церква була єдиною духовною, і, в певному сенсі, політичною владою. Отже, партія переключилася з прихованої на відверто агресивну антицерковну політику. Комуністи прагнули не лише відокремити церкву від держави, але й підпорядкувати її державі. Церква не повинна була виходити за межі вівтаря та сповідальні; релігію мали усунути зі школи, а релігійні ордени – позбавити будь-яких суспільних функцій. Стосунки з Ватиканом було перервано. По суті, йшло змагання не за Бога, а за людину та її гідність. Атаку спрямували проти християнських коренів і традицій центрально-східноєвропейської культури.

В Угорщині, де комуністи використовували поділ між Католицькою та Протестантською Церквами, а також у Чехословаччині атаку здійснили раніше й бруталніше, ніж у Польщі. Опір кардинала Міндсенті призвів до його арешту та облудного процесу в лютому 1949 року, на якому кардинал зізнався в усіх можливих і неможливих провинах. Інших єпископів та священників ув'язнили або стратили. У Чехословаччині й Угорщині партія намагалася розхитати церкву через так звану Католицьку акцію та Рух миру (*Pacem in Terris*), а також спрямувала удар на шанованого архієпископа Празького – Берана. Спершу архієпископа ізолювали в його резиденції, а згодом вивезли до монастиря. На 1951 рік в результаті невпинного тиску дев'ять із тринадцяти єпископів та більшість нижчого духовництва присягнули бути лояльними до нового режиму.

У Польщі ситуація відрізнялася, бо церква була сильнішою, а примас кардинал Стефан Вишинський був людиною великого масштабу, і знав, як поєднати неухильне дотримання принципів із гнучкою тактикою. У 1950 році він, радше з власної ініціативи, підписав *modus vivendi* з державою, що зобов'язував церкву лише «поважати закон і державну владу». Угода, підписана того ж року з угорською церковною ієрархією, вимагала від церкви «підтримувати державну систему». Для комуністів ці угоди були лише тимчасовими домовленостями. У Польщі вони фінансували так званих священників-патріотів та підтримували організацію «Пакс». «Пакс», що його заснував передвоєнний правий екстреміст Болеслав Пясецький, мав на меті віднайти спільну католицько-комуністичну платформу, що допомогла б групі долучитися до керування державою. Спротив церкви цим зусиллям, призначеним розхитати її внутрішню єдність та змусити до подальших поступок, призвів до репресій. У 1951 році єпископа Ч. Качмарєка було заарештовано й через два роки засуджено до суворої кари. Кульмінація припала на 1953 рік, коли після смерті Сталіна заарештували та інтернували самого кардинала Вишинського.

Боротьба проти церкви була складовою наступу сталінізму в царині культури. Він включав широкий спектр заходів, починаючи з насаджування «соціалістичного реалізму» в мистецтві до лисенківських теорій у природничих науках та догматизації лінгвістичних поглядів Сталіна.

Все, що відхилялося від цих доктрин, знищували; ідеологічний терор досяг кульмінації.

Політичну еволюцію офіційно відображало ухвалення нових конституцій советського зразка 1949 року в Угорщині, а 1952 року в Польщі. Ці країни отримали назву народних або народно-демократичних республік. Конституції, сповнені гучномовних принципів, були не більше ніж фасадом. За ним панувало свавілля, закон був політичним інструментом, судді – слухняними виконавцями, а міліція – державою в державі. У Польщі комуністичний терор у великих масштабах спочатку застосовували проти воєнного підпілля та прибічників Міколайчика. Цей терор також відповідальний за численні жертви серед антикомуністів у Чехословаччині та Угорщині. Після тітоїстської схизми почалися партійні чистки. У травні 1949 року в Угорщині заарештували жорсткого міністра внутрішніх справ Райка, який на сфальсифікованому процесі мусив визнати себе «агентом імперіялізму» та був страчений. У подальших чистках загинуло близько двох тисяч людей, 150 тисяч було ув'язнено. Ці цифри виявилися значно більшими, ніж кількість жертв гортістського режиму. З-поміж комуністів високого рангу Кадар опинився у в'язниці, а Імре Надь мусив залишити громадське життя.

Ця оргія узаконених убивств із використанням тортур повторилася в Чехословаччині. За допомогою советських експертів почалося спражне полювання на «троцькістів», словацьких буржуазних націоналістів, сіоністів, класових ворогів і шпигунів. Серед жертв були такі авторитети, як Клементіс, Гусак і сам генеральний секретар партії Сланський. Після масового процесу 1952 року, коли звинувачення повною мірою скористалось антисемітськими почуттями (одинадцять із чотирнадцяти підсудних були єврейського походження), Сланського та його прибічників визнали винними й стратили.

На відміну від Угорщини та Чехословаччини, в Польщі не було показових процесів, і советські підказки використати в чистках антисемітизм відкинули. Хоча жертви терору множилися, серед них були офіцери високого рангу, найближчий польський відповідник Райка чи Сланського – Гомулка так і не став перед судом, попри те, що значно більше за них вірив у «власний» шлях до комунізму, а отже, був вразливий для звинувачень у націоналістичному тіто-

їзмі. Його лише виключили з партії та 1951 року заарештували разом із численними прибічниками. Доки проти нього готували звинувачення, він перебував у в'язниці, досить довго, щоб пережити Сталіна.

Злет і падіння ревізійнізму

Смерть Сталіна в березні 1953 року призвела до кризи спадкоємства та перехідного режиму колективного керування. Суворий режим, опертий на терор, вже не був непохитним, і совєтські лідери розпочали «новий курс» в економіці та усунули Лаврентія Берію – страхітливого голову таємної поліції. Незабаром наслідки відчула й Центрально-Східна Європа, бо тамтешній апарат безпеки був тісно пов'язаний із московським. У 1954 році полковник польської міліції Юзеф Святло втік на Захід, і його зізнання викрили внутрішнє функціонування системи терору. Почалися арешти високопосадових «спільників Берії». Гомулку без зайвого розголосу звільнили; Імре Надь став прем'єром і впродовж трьох років намагався десталінізувати Угорщину. Його ім'я пов'язують із гнучкою політикою в сільському господарстві, переглядом правових зловживань та повагою до прав національностей. Урешті-решт його усунув від влади Ракоші, який знову взяв гору. У Чехословаччині після смерті Готвальда 1953 року першим секретарем став Антонін Новотні, а президентом – Антонін Запотоцький. Вони аж ніяк не були видатними політиками, тож намагалися чимдуж запобігти змінам та уповільнити десталінізацію.

У Совєтському Союзі Нікіта Хрущов у таємній промові на XX з'їзді партії в лютому 1956 року засудив сталінізм, і про це дізнався зовнішній світ. В атмосфері, яку совєтський письменник Ілья Еренбург порівняв із «відлигою», інтелектуали та митці, котрих довгі роки придушували сталінські догми, розпочали масову критику. У Польщі «Поєма для дорослих» Адама Важика підірвала соціалістичний реалізм; міжнародний молодіжний фестиваль у Варшаві провістив завершення повної ізоляції від Заходу. В Угорщині письменники опинилися в авангарді кампанії проти сталінізму.

У червні 1956 року познанські робітники влаштували демонстрацію, і заколот переріс в повстання, яке довело-

ся придушувати танками. Ця подія шокувала Польщу та комуністів в інших країнах. Після початкової розгубленості польське керівництво, позбавлене Берута, котрий щойно помер, відмовилося затаврувати повстання як контрреволюцію та засудило поведінку партії в минулому, котра його уможливила. Тоді Кремль вирішив втрутитися у змагання за владу в польському Політбюро й перешкодити Гомулці обійняти посаду першого секретаря. Високопосадова советська делегація на чолі з самим Хрущовим негайно виїхала до Варшави. У драматичній сутичці Гомулка вдався до блефу й переміг. На хвилі великого народного ентузіазму – вперше після війни народні бажання збіглися з подіями в партії – Гомулку уславлювали як нового лідера Польщі. Він засудив колишні «помилки і викривлення» та ствердив, що комуністи не мають монополії на побудову соціалістичної Польщі. Він дозволив розформувати колективізовані господарства й припинив терор. Неприховане підкорення Москві припинилося; розпочалися контакти з Заходом. Усвідомлюючи значення церкви й прагнучи здобути її підтримку, Гомулка наказав звільнити кардинала Вишинського. То були справді революційні зміни; до вжитку увійшов термін «польський жовтень» на протигагу російському жовтню 1917 року. Багато поляків сподівалися, що то були перші кроки в еволюційному процесі повернення незалежності.

Події в Польщі стали каталізатором подій у Будапешті. Советський Союз змусив ненависного Ракоші піти з посади, але його наступник Ерне Герьо був аж ніяк не кращий. Розбіжність між ним і Надем, який повернувся на посаду прем'єра, обернулася на масове протистояння, фатальне для Угорщини. Герьо вже звинувачували у великій сутичці в столиці між демонстрантами, які виявляли солідарність із Польщею, і таємною міліцією та советськими військами. Багато людей було вбито й поранено. Герьо мав залишити посаду на користь Яноша Кадара – в'язня часів сталінізму. Урядово-партійне протистояння відійшло на другий план, оскільки всі партійні інституції, серед них таємні частини (АВО), армія та міліція опинилися на шляху дезінтеграції. Советські війська були безсилі. Можливо, не зі своєї ініціативи, Надь головував у процесі, який охоплював реформування адміністрації, створення нової армії, запровадження багатопартійної системи, визволен-

їзмі. Його лише виключили з партії та 1951 року заарештували разом із численними прибічниками. Доки проти нього готували звинувачення, він перебував у в'язниці, досить довго, щоб пережити Сталіна.

Злет і падіння ревізіонізму

Смерть Сталіна в березні 1953 року призвела до кризи спадкоємства та перехідного режиму колективного керування. Суворий режим, опертий на терор, вже не був непохитним, і советські лідери розпочали «новий курс» в економіці та усунули Лаврентія Берію – страхітливого голову таємної поліції. Незабаром наслідки відчула й Центрально-Східна Європа, бо тамтешній апарат безпеки був тісно пов'язаний із московським. У 1954 році полковник польської міліції Юзеф Святло втік на Захід, і його зізнання викрили внутрішнє функціонування системи терору. Почалися арешти високопосадових «спільників Берії». Гомулку без зайвого розголошу звільнили; Імре Надь став прем'єром і впродовж трьох років намагався десталінізувати Угорщину. Його ім'я пов'язують із гнучкою політикою в сільському господарстві, переглядом правових зловживань та повагою до прав національностей. Урешті-решт його усунув від влади Ракоші, який знову взяв гору. У Чехословаччині після смерті Готвальда 1953 року першим секретарем став Антонін Новотні, а президентом – Антонін Запотоцький. Вони аж ніяк не були видатними політиками, тож намагалися чимдуж запобігти змінам та уповільнити десталінізацію.

У Советському Союзі Нікіта Хрущов у таємній промові на XX з'їзді партії в лютому 1956 року засудив сталінізм, і про це дізнався зовнішній світ. В атмосфері, яку советський письменник Ілья Еренбург порівняв із «відлигою», інтелектуали та митці, котрих довгі роки придушували сталінські догми, розпочали масову критику. У Польщі «Поєма для дорослих» Адама Важика підірвала соціалістичний реалізм; міжнародний молодіжний фестиваль у Варшаві провістив завершення повної ізоляції від Заходу. В Угорщині письменники опинилися в авангарді кампанії проти сталінізму.

У червні 1956 року познанські робітники влаштували демонстрацію, і заколот переріс в повстання, яке довело-

ся придушувати танками. Ця подія шокувала Польщу та комуністів в інших країнах. Після початкової розгубленості польське керівництво, позбавлене Берута, котрий щойно помер, відмовилося затаврувати повстання як контрреволюцію та засудило поведінку партії в минулому, котра його уможливила. Тоді Кремль вирішив втрутитися у змагання за владу в польському Політбюро й перешкодити Гомулці обійняти посаду першого секретаря. Високопосадова советська делегація на чолі з самим Хрущовим негайно виїхала до Варшави. У драматичній сутичці Гомулка вдався до блефу й переміг. На хвилі великого народного ентузіазму – вперше після війни народні бажання збіглися з подіями в партії – Гомулку уславлювали як нового лідера Польщі. Він засудив колишні «помилки і викривлення» та ствердив, що комуністи не мають монополії на побудову соціалістичної Польщі. Він дозволив розформувати колективізовані господарства й припинив терор. Неприховане підкорення Москві припинилося; розпочалися контакти з Заходом. Усвідомлюючи значення церкви й прагнучи здобути її підтримку, Гомулка наказав звільнити кардинала Вишинського. То були справді революційні зміни; до вжитку увійшов термін «польський жовтень» на противагу російському жовтню 1917 року. Багато поляків сподівалися, що то були перші кроки в еволюційному процесі повернення незалежності.

Події в Польщі стали каталізатором подій у Будапешті. Советський Союз змусив ненависного Ракоші піти з посади, але його наступник Ерне Герьо був аж ніяк не кращий. Розбіжність між ним і Надем, який повернувся на посаду прем'єра, обернулася на масове протистояння, фатальне для Угорщини. Герьо вже звинувачували у великій сутичці в столиці між демонстрантами, які виявляли солідарність із Польщею, і таємною міліцією та советськими військами. Багато людей було вбито й поранено. Герьо мав залишити посаду на користь Яноша Кадара – в'язня часів сталінізму. Урядово-партійне протистояння відійшло на другий план, оскільки всі партійні інституції, серед них таємні частини (АВО), армія та міліція опинилися на шляху дезінтеграції. Советські війська були безсилі. Можливо, не зі своєї ініціативи, Надь головував у процесі, який охоплював реформування адміністрації, створення нової армії, запровадження багатопартійної системи, визволен-

ня кардинала Міндсенті й, нарешті, проголошення нейтралітету Угорщини під опікою Організації Об'єднаних Націй та вихід із Варшавського договору. Чи справді цей останній крок був вирішальним приводом до советської інтервенції та збройного придушення свободи Угорщини за допомогою одинадцяти дивізій? Це поширене, але не єдине пояснення наступного кроку Москви.

Здається, що Советський Союз прийняв це нелегке рішення раніше. Цьому сприяли такі обставини, як відверта відмова Америки допомагати Угорщині та англо-французька акція навколо Суецької кризи, що внесла сум'яття в ООН і НАТО. Спостерігаючи советські приготування до вторгнення, Надь відчував, що його зрадили, бо він справді хотів знайти прийнятний для Москви політичний розв'язок. Вихід із Варшавського договору та драматичне радіозвернення Надя до угорців, щоб ті чинили опір советським військам, було здійснено, коли вже не було шляху назад. Надь не вживав слова «війна», бо його жахала сама думка про збройну боротьбу між двома соціалістичними державами. Втім, згідно з офіційними даними, воєнні дії призвели до загибелі трьох тисяч угорців, а ще 13 тисяч було поранено.

Кадар перейшов на советський бік і в наступні роки став протеже Хрущова. Надя зробили центральним об'єктом помсти й стратили разом із найближчими сподвижниками. Він до кінця вірив, що історія його виправдає та затаврує вбивць. Так само думали численні угорці, для яких Кадар був основним лиходієм.

У той час, як угорська революція зазнала поразки, «польський жовтень» тривав. На те було багато причин. Гомулка, опинившись на гребені реформаторської хвилі, не мав суперників як Герьо чи Кадар, котрі могли б похитнути його позицію. Польська партія не втрачала контролю над ситуацією, а народні почуття не виливалися через край. Після драматичного епізоду протистояння між Гомулкою та Хрущовим обидві сторони поводитися дуже обережно. Здається, росіяни були переконані, що лише Гомулка міг врятувати комунізм у Польщі. Кардинал Вишинський, діючи як арбітр між партією та нацією, виступав за стриманість, тоді коли кардинал Міндсенті виглядав як уособлення правди та прийняв свою звичайну поставу відвертої непокори. Після поразки угорської революції

Міндсенті довелося багато років переховуватися в американському посольстві в Будапешті, доки йому не дозволили нарешті покинути країну.

У певному сенсі угорська революція дуже допомогла полякам, але не навпаки. Схоже на те, що советське керівництво, надавши поступки Варшаві, не мало жодного бажання поступатися Будапешту. Урок 1956 року багато чого навчив. Він виявив, що комуністичний режим можна скинути зсередини, але також показав, що Советський Союз втрутитися, щоби цьому перешкодити. Чи був він занепокоєний насамперед втратою сателіта чи ідеологічними наслідками? Можливо, ці два аспекти були невіддільні. На думку творців «польського жовтня», 1956 рік вказував на можливості еволюції комунізму та поступового національного звільнення. Тоді як події в Будапешті довели ілюзорність американської доктрини «визволення», режим Гомулки здавався шансом сприйняти внутрішнім змінам у напрямку більшої свободи. Американська економічна допомога почала надходити до Польщі.

Дванадцять років з 1956 по 1968 рік були добою панування Кадара. Новотні та Гомулки. У СРСР хрущовська доба, з її дещо непослідовними спробами реформ, тривала до 1964 року. Відтак до влади прийшов його наступник Леонід Брежнєв, що виступав за ортодоксальність і заморожування системи.

Правління Кадара в Угорщині почалося жорстокими репресіями. Близько двох тисяч угорців було страчено, удесятеро більше ув'язнено, а 200 тисяч обрали вигнання. Партія зазнала радикальної трансформації: з колишніх 900 тисяч членів залишилося лише 37 тисяч. Однак після придушення опозиції режим урочисто проголосив «більше ніколи» і не прагнув повернути годинник назад. Політика ґрунтувалася на ідеї «хто не проти нас, той з нами» і дуже відрізнялася від сталінської парадигми. Влада й авторитет належали партії, яка чітко давала зрозуміти, що саме вона підтримує, терпить або забороняє, але повсякденне життя було значно деполітизоване й стало толерантнішим. Освітня та культурна діяльність стали вільніші, ніж доти; замість кидати опонентів до в'язниці, уряд заохочував їх залишати країну. Так само як режим до 1956 року ґрунтував свою легітимність на ідеологічній коректності, а режим 1956 року – на народному консенсусі, Кадар прого-

лошував економічний прогрес. Це був «гуляш», що його комунізм запропонував споживачеві, тим самим купуючи його лояльність до режиму.

Сам Кадар був радше панібратським популістом, ніж догматичним теоретиком та ідейним лідером, який прагнув досягти великої мети, але також прагматиком. У нього не було ілюзій щодо советських вождів. Один історик порівняв його ставлення до Кремля зі ставленням Горті до Гітлера. Можливо, економічний прогрес Угорщини, якому сприяло виявлення після Другої світової війни покладів бокситів та урану, ставав дедалі очевиднішим. Договір із СРСР 1957 року покращив природу економічних стосунків та дав змогу отримати советські позики. Сільське господарство з 1957 по 1968 рік знову колективізували, але це супроводжувалося певною ринковою гнучкістю. У 1968 році було запроваджено «новий економічний механізм», який скасував примусові планові директиви й надав більшу свободу керівникам підприємств. Ми повернемося до вад і досягнень кадаризму в наступному розділі, присвяченому сімдесяти рокам.

Польща Гомулки виглядала інакше. Тут з'явилися надії на побудову особливої форми комунізму, і справді, провідний філософ Лешек Колаковський передбачав можливість розвитку політичної демократії за соціалізму. На загальних виборах 1957 року було більше кандидатів, ніж парламентських місць, і можна було говорити про справжні вибори замість формальности часів сталінізму. Кардинал Вишинський погодився з Гомулкою, що викреслювати комуністичних кандидатів – означало поставити під загрозу саме існування Польщі, і відтак надав могутню підтримку політиці Гомулки. Незначне католицьке представництво потрапило в парламент. В атмосфері десталінізації, яку супроводжували відкидання обтяжливих догматів у мистецтві та літературі, звільнення політичних в'язнів та безперешкодне викладання Закону Божого (спочатку навіть у шкільних приміщеннях), здобутки «польського жовтня» були насправді помітні. Театр Мрожека викривав і висміював абсурдні прояви тоталітаризму.

Однак надії ревізіоністів, покладені на Гомулку, виявилися необгрунтованими. Гомулка був ідеалістом, навіть пуританином у публічному житті, але також суворим борцем, людиною з низів, і не довіряв інтелігенції. Обравши

серединний курс між ревізіоністами та догматиками, що прагнули повернутися до жорстких методів, він намагався приборкати обидві групи. Він також обмежував освітню роль церкви. Чи справді було дивним це відхилення від ідеалів Жовтня? Коли припустити, що метою Гомулки було перекинути міст між партією та нацією, і так легітимізувати партію, стає зрозумілим, що він не був зацікавлений у подальшій еволюції, яка могла б послабити комунізм. Практично весь партійний апарат був проти змін. До того ж зближення між Гомулкою та Заходом та його пропозиції зробити в Німеччині й Центрально-Східній Європі без'ядерну зону припинилися, коли зросла напруга між СРСР та Сполученими Штатами навколо Куби та Берліна.

Гомулчина «мала стабілізація» завершилася в середині 1960-х. Протистояння між партією та церквою щодо святкування тисячоліття польської державності зосередилося навколо ролі християнства в польській історії. Єпископат взяв на себе ініціативу у справах, що стосувалися нації, наприклад, вищезазначене звернення до німецьких єпископів. Це розлютило партію, що звинуватила церкву у відсутності патріотизму. Націоналізм був зручним знаряддям у деморалізованому суспільстві, і так зване «партизанське крило партії» під проводом Мечислава Мочара невдовзі ним скористалося. Шестиденна війна в червні 1967 року породила проізраїльські почуття в багатьох польських (і польсько-єврейських колах), і Гомулка дозволив «партизанам» втягнути себе в масштабну «антисіоністську» кампанію. Вона призвела до видалення осіб єврейського походження з керівництва партії, армії та адміністрації. Гомулка сам не був антисемітом і намагався стримати кампанію, але виявив, що політичні суперники загрожують його владі. Інцидент – можливо, провокація – з приводу заборони класичної п'єси «Дяди» Міцкевіча через її антиросійський зміст призвів до вирішальної сутички між партійними фанатиками та студентами й інтелектуалами. У той час поляки з ентузіазмом спостерігали за подіями в Чехословаччині; їхнє гасло «Уся Польща чекає на свого Дубчека» виглядало загрозою для Гомулки. Він також непокоївся, що Німеччина, яка тоді розпочинала свою *Ostpolitik*, може зблизитися з Чехословаччиною та відтак ізолювати Польщу. Приборкання студентів, яких сміливо захищали католицькі депутати, і масове вигнання

євреїв, на котрих фактично полювали по всій країні, належать до темних сторінок польської історії. Ще темнішою сторінкою була участь Польщі в советській інтервенції в Чехословаччину.

У Чехословаччині після 1956 року не було відповідника Надя або Гомулки, і взагалі жодного видатного лідера. Країна ставилася до польських та угорських поточних подій негативно. На тлі економічної стабільності десталінізація обмежувалася такими незначними вчинками, як зняття пам'ятника Сталіну в Празі 1961 року. Прагнучи послабити церкву, влада скористалася поїздкою архієпископа Берана до Риму, де його висвятили на кардинала, щоби не дати можливості повернутися. Проте його наступник Франтишек Томашек виявився гідним свого попередника. Провідну роль партії було закріплено в конституції 1960 року. Крім того, конституція проголошувала, що країна досягла соціалізму, і відтак мала називатися Чехословацькою Соціалістичною Республікою (CSSR). Конституція практично уневажнила всі положення про словацьку автономію, поглибивши словацькі нарікання щодо повільного розвитку економіки їхньої країни та панування чехів у партії. Неуважність Новотного до словацьких національних почуттів свідчила, що погляди Праги не змінилися. Однак у 1963–1966 роках словацька партія повстала проти людей Новотного, досягла реабілітації деяких словацьких жертв чисток і принаймні теоретичного відновлення місцевих органів, що їх скасувала нова конституція. З'явився новий лідер – Александер Дубчек – молода, скромна людина з великим стажем роботи в Советському Союзі та партійному апараті, але відкрита для реформаторських ідей та свідомо словацьких інтересів.

Хоча словацьке питання було серед основних причин наближення «празької весни», також слід наголосити на економіці, що потребувала ґрунтовних змін, поглибленні конфлікту між партійним апаратом та інтелігенцією, і «метафізичній» проблемі влади закону проти влади страху. Необхідно було відокремити політичну систему від терору минулого. Також варто було усунути привид жорстоких і свавільних процесів 1950-х і надати амністію або посмертно реабілітувати жертв. Правники, письменники та журналісти брали чимраз більшу участь у кампанії, спрямованій на цю мету. Новотні, живий символ сталінізму, нез-

грабно намагався утримати владу, навіть через переворот, але опинився в ізоляції, і Москва усунула його. Отже, першим секретарем партії обрали Дубчека, на котрого поклали великі надії як прихильники жорсткої лінії, так і реформатори. Він був комуністом і вірив у провідну роль партії та Москви, але також відчував, що систему можна оживити чеською гуманістичною традицією та створити нову модель. Генеральна «Програма дій» 5 квітня 1968 року визначала напрямок, який він обрав; його підсумовувало гасло «Соціалізм із людським обличчям».

Чи можна було Дубчекову програму економічних та політичних реформ, що передбачала реальну федералізацію Чехословаччини, утримати в рамках системи, коли вона вже здобула підтримку суспільства й мала на меті звільнити деякі інституції з-під партійного контролю? «Працька весна» стала великою публічною дискусією, що спіралася на свободу слова і в якій громадська думка відігравала дедалі важливішу роль. Громадянське суспільство відроджувалося з появою молодіжних організацій, політичних дискусійних клубів та заходів, які фінансувала церква. Роль радіо й особливо телебачення в поширенні ідей та ознайомленні людей з новими лідерами не можна переоцінити. За словами британського посла, атмосфера була «п'янкою», «вперше за 350 років чехи опинилися в ролі героїв»⁵⁷.

Ілюзія єдності приховувала суперечливі тенденції. Партійний реформізм не був тотожним інтелігентській меті соціалістичної демократії. Радикальна молодь виступала за далекосяжні зміни. Декларація «Дві тисячі слів», яку в червні опублікували інтелектуали, мала на меті посилення реформаторської течії в партії, але її розглядали і як заклик до дії знизу, а отже, загрозу партійному керівництву. Це було реформаційним рухом чи революцією? Метою не було руйнування соціалізму, але зміни мали бути настільки швидкими, що загалом це скидалося на революцію. Саме так вважало керівництво Східної Німеччини, Польщі й Советського Союзу.

Дубчек опинився між советськими вимогами приборкати народний рух, відновити повний контроль партії та вимогами свободи й демократії з боку чехів і словаків. Він начебто вірив, що можна примирити цілі Кремля та прагнення народу й здійснювати партійне врядування за повної

згоди населення. Чому й коли Москва наважилася на інтервенцію, виправдовуючи військову акцію брежнєвською доктриною «допомоги» соціалістичній країні, якій загрозувала контрреволюція? Згодом Брежнєв сказав чехам, що не міг стерпіти політики, яка не отримала попереднього схвалення Москви. Чехословацький кордон був також західним кордоном Советського Союзу, і ніщо не повинно було порушити систему повоєнної Європи. Можливо, призначення позачергових зборів Комуністичної партії Чехословаччини для узгодження нового статуту, що відходив від принципів лєнінізму, було для Советського Союзу останньою краплею. У серії складних дій і протидій у лиші й серпні від чехословацького керівництва під загрозою військового втручання вимагали повернути процес навспак. Останній раунд переговорів у Черні, здавалося, досяг певного порозуміння та створив оманливе відчуття затишшя. Початок інтервенції 20–21 серпня, в якій польські, угорські, болгарські та східнонімецькі частини приєдналися до Червоної армії, заскочили Чехословаччину зненацька й пригломшили Дубчека.

Як і раніше в таких ситуаціях, постала дилема: чинити опір чи здатися. Жодних воєнних приготувань здійснено не було, хоча чеський філософ Іван Світак твердив, що дві тисячі танків були б ефективніші за дві тисячі слів. Шанс лишався, бо Советський Союз був упевнений, що не зустріне збройного опору. Але чи справді було необхідно поставити свій підпис на смертному вироківі – і знову на думку спадають давніші аналогії – як це зробив Дубчек та його колеги, щоправда під тиском, у Москві? Угода, яку вони підписали, означала знищення програми реформ своїми власними руками. За словами Світака, це «зламало хребет нації» принаймні на двадцять наступних років⁵⁸.

Угорська революція 1956 року та чехословацька 1968 мали певні аналогії та глибинні розбіжності. Перша була кривавою, а друга – відносно мирною, до того ж її ускладнювало національне (словацьке) питання. Спочатку політичні, соціальні та економічні цілі були схожими. Політична еволюція зайшла далі в Угорщині з її багатопартійним урядом та спробами проголосити нейтралітет. Партія, а також армія та система безпеки в Угорщині зазнали хаосу; у Чехословаччині вони збереглися та певною мірою керували процесом змін. Хоча інтелектуали та студенти були в

авангарді обох революцій, у Чехословаччині роль робітників та внесок економістів були вагомими. 1968 рік позначив смерть ревізіонізму, який став жертвою советських танків у Чехословаччині й гумових палиць та антисіоністських гасел у Польщі. Чи можна було взагалі реформувати комунізм? Це питання непокоїло багатьох мешканців Центрально-Східної Європи. У Чехословаччині уваги вимагала інша проблема: одвічне «чеське питання», що набуло нового значення й нової актуальності. Як вижити маленькій нації наприкінці ХХ століття? Наскільки необхідною для виживання є державна незалежність?

До «Солідарності» й падіння комунізму

За важкої руки Густава Гусака, який замінив Дубчека на посаді першого секретаря 1969 року, а через шість років став президентом, Чехословаччина не зазнала кривавих репресій, які можна було б зіставити з угорськими після 1956 року. Але масові чистки та жорсткі заходи проводилися систематично й зачепили все покоління. Особливо постраждала інтелігенція; її численні представники втратили посади й вимушені були працювати фізично. Страх змін був цементом, що тримав укулі керівництво, в якому колишні жертви сталінізму сиділи поряд із колишніми сталіністами. Країна пережила глибоке розчарування. Вперше російські солдати вступили до чеських земель; це була нова сторінка в історії. Традиційне чеське русофільство істотно похитнулося.

Можливо, єдиним тривким продуктом «празької весни» була формальна федералізація держави. Запроваджена в січні 1969 року, вона передбачала двопалатний федеральний парламент – хоча його тогочасне розташування породило жарт, що він був чимось проміжним між театром і музеєм; два уряди (на додаток до федеральної виконавчої влади) та конституційний суд. Було проголошено, що Чехословаччина виводить свою легітимність від права на самовизначення двох націй та їхньої волі жити в спільній державі. Зі словацького погляду це було важливо, навіть попри те, що празький централізм на практиці не зник, і партія тлумачила деякі нові положення лише теоретично. Так само й тогочасний Закон про національності,

що визнавав існування національних меншин: угорської, польської, німецької та української, був недосконалим.

Чехословацька економіка, за допомогою ССРСР, скажімо, у постачанні нафти за нижчими цінами, функціонувала досить добре, хоча основні структури деградували, а якість продуктів погіршувалася. На міжнародній арені Чехословаччина здобула від Східної Німеччини визнання, що Мюнхенський договір 1938 року був неправочинним від самого початку. Через два роки, у 1975-му, Підсумковий акт Гельсинської конференції з безпеки та співробітництва в Європі підтвердив непорушність тогочасних кордонів. Підсумковий акт містив також формальне зобов'язання всіх учасників поважати права людини. Це мало велике значення для формування в Центрально-Східній Європі опозиції нового типу. У Чехословаччині, частково під впливом аналогічних подій у Польщі, близько тисячі людей підписали так звану Хартію 77. Услід за Хартією, 1978 року постала Комісія захисту несправедливо переслідуваних. Обидві спіралися на положення Гельсинського акту та чехословацької конституції – яка на словах гарантувала права людини – і призначили себе органами спостереження за реальним дотриманням цих правових актів. Діючи відкрито, хартісти підкреслювали, що їхня діяльність абсолютно законна; проте влада була занепокоєна. Провідний хартіст Вацлав Гавел говорив про «владу безвладних». Цей вислів був більше, ніж позірним парадоксом, він відсилав до концепції громадянського суспільства.

Якщо Чехословаччина часів Гусака була продуктом брежнєвської ери, Угорщина Кадара все ще зберігала хрущовську спадщину. Режим був своєрідною патерналістичною диктатурою, що дозволяла обмежену демократизацію, нібито даючи людям якомога більше за даних обставин. Близько 1979 року було відроджено «новий економічний механізм» шляхом реформи цін і надання більшої свободи колективним господарствам та промисловим підприємствам. Заохочувалися дрібні форми господарювання, конкуренція та прибутковість. У сільському господарстві, роздрібній торгівлі та сервісі було дозволено приватну ініціативу. Однак система залишалася тимчасовим помешканням, в якому партія довільно посилювала та послаблювала свій контроль, а економіка, великою мірою залежна від зовнішньої торгівлі, не могла адекватно реагувати на зако-

ни ринку. Вітчизняного капіталу бракувало, й Угорщина вдалася до позик. Зовнішній борг з одного мільярда доларів на 1970 рік зріс до 15 мільярдів наприкінці 1980-х. Країна була «найкращим бараком» у соціалістичному таборі, і це визнавали вдома та на Заході, але життя в цьому бараку ставало дедалі дорожчим. Ціни зростали, і багатьом угорцям, щоб прожити, доводилося працювати на двох чи навіть трьох роботах.

Початкова ненависть до Кадара в багатьох людей згодом змінилася на стримане прийняття. Культурне та місцеве життя в країні було вільнішим, ніж деінде в блоці, і контакти з Заходом стали регулярнішими. Схвалення Сполученими Штатами угорської еволюції символізувало повернення корони святого Стефана, вивезеної ще під час війни. Інтелектуали, наприклад Дьордь Конрад, говорили, що їхньою метою була «антиполітична політика».

Існували певні аналогії між Угорщиною та Польщею, коли вона розпочала наступне десятиліття з новим першим секретарем Едвардом Ґереком. На 1970 рік припав останній успіх Гомулки – договір зі Східною Німеччиною, який затверджував кордон по Одрі–Нісі. Він утратив владу внаслідок великого страйку в балтійських портах Гданська, Гдині та Щецина. Заворушення грудня 1970 року криваво придушили, і це довело, що робітники можуть досягти повалення комуністичного лідера, але не можуть обрати його наступника. Проте Ґерек – прагматик із західноєвропейським досвідом – у прямому зверненні до робітників попросив допомогти йому модернізувати країну й підняти рівень життя. Спочатку він зустрів позитивну реакцію. Розумно використавши зближення між Сходом і Заходом, якому не зашкодило советське вторгнення в Чехословаччину, Ґерек залучив у країну великі західні кредити й технології. Чимраз більші борги мало бути сплачено завдяки експортові. Але через кілька років програма зайшла в глухий кут нерозв'язних проблем.

Політика споживання Ґерека підвищила рівень сподівань і породила бажання, які годі було здійснити за тодішніх умов. Капітал і нові технології здебільшого витрачалися на непродумане та неузгоджене розширення виробництва, неефективність та корупцію. Без підставових структурних змін експеримент був недовим; зовнішній фактор – світова нафтова криза – завдала вирішального уда-

ру. Стратегія інвестицій і торгівлі зазнала краху, і Герек мусив позичати, щоб покрити чимраз більші борги.

Всередині суспільства поглиблювалася прірва між «червоною буржуазією» (яка ніколи не поділяла аскетичного стилю Герека) та масами, викриваючи уявний комуністичний егалітаризм. Світський світогляд, який поширився в Польщі в 1960-х, тепер поступався місцем релігійному відродженню, якому зусилля кардинала Вишинського та Кароля Войтили надали нового запалу та динамізму.

У 1976 році партія зробила фатальну помилку, припустивши, що дещо поліпшені життєві умови дають змогу підвищити ціни. Робітники відповіли страйками. Як і 1970 року, заколоти були позначені нападами на партійні комітети та брутальністю з боку міліції. Тоді відбулася подія, що згодом стала взірцем для опозиції у всій Центрально-Східній Європі. Ідея полягала в тому, що громадянське суспільство може існувати поза тоталітарною державою і всупереч їй. Як говорив один із лідерів дисидентів, Яцек Куронь, не слід палити партійні комітети, треба створити свої власні. У 1976 році постав Комітет захисту робітників (KOR), спочатку для допомоги покараним і переслідуваним робітникам, а згодом як орган соціального самозахисту. КЗР став мостом між інтелігенцією та робітниками, які раніше діяли незалежно й навіть усупереч одні одним. Услід виникали інші комітети (наприклад, Рух захисту прав людини й громадянина – ROPCiO). Церква надала підтримку їхній діяльності – культурній, освітній і самодопомогівій. Це також було новинкою, пов'язаною зі зверненням до церкви лівої інтелігенції (широко представленої в КЗР). Відмовившись від традиційного антиклерикалізму, такі люди, як Адам Міхнік, підкреслювали спільні риси між церквою та лівою опозицією: турботу про свободу та людську гідність. Урядова реакція на діяльність інтелігенції та навколоцерковних груп була вибірковою та досить стриманою. У добу зближення Герек мав поводитися обережно.

Антикомуністичний рух у Польщі набув нового виміру після події, яка відбулася в Римі наприкінці 1978 року: обрання кардинала Войтили папою під іменем Івана Павла II. Наступного року гереківський режим дозволив його візит на батьківщину. Пов'язані з візитом урочистості, в яких брали участь величезні натовпи, надали союзові інтелігенції, робітників та церкви нового, загальнонаціональ-

ного, патріотичного та етичного виміру. Народ також усвідомив свою силу проти партії та державного апарату, які не могли заподіяти нічого, крім дрібних утисків. Під час папського візиту Польща була іншою, вільною країною. Так було підготовано сцену для великого перевороту.

Страйк почався як незначний виступ на гданській верфі, але невдовзі, як пожежа, охопив усю країну. Уряд вимушений був підписати офіційну угоду зі страйкарями, яких очолював електрик із величезною політичною інтуїцією та особистою харизмою – Лех Валенса. Серпнева угода 1980 року, що складалася з 21 пункту, була економічною та політичною. Вона заперечила тезу, що робітники переймалися тільки власними вузькими матеріальними інтересами. Вона довела, що люди усвідомили: економічні зміни були неможливі без політичної трансформації країни. «Незалежна, самоврядна профспілка Солідарність» зросла до 10 мільйонів членів.

«Солідарність» була найважливішою подією в Центрально-Східній Європі принаймні з часів Другої світової війни, коли не раніше. Один чехословацький історик назвав її єдиною спонтанною та справжньою революцією робітничого класу, яка більше не траплялася в історії, і була спрямована проти «соціалістичної» держави, в котрій керували бюрократи (в ім'я, але насправді проти робітничого класу) та здійснена під знаком хреста й із благословіння папи⁵⁹.

На відміну від революцій 1956 і 1968 року, вона почалася поза партією, і, в певному сенсі, не була політичним рухом, оскільки її метою було створення громадянського суспільства, а не прихід до влади в країні. Водночас вона мусила виконати політичну функцію незалежно від свого бажання. У ширшому політичному значенні, як зазначив О. Юзеф Тишнер, «Солідарність» виступала за діалог та відмову від насильства, за гідність праці й робітника, за національну та етичну свідомість. Тимоті Гартон Еш характеризує «Солідарність» як соціальний хрестовий похід національного відродження, що надавало їй сили та привабливості.

«Солідарність» діяла лише п'ятнадцять місяців до того, як було запроваджено воєнний стан. Чи справді уряд від самого початку прагнув знищити «Солідарність», і проблема полягала лише в засобах? Чи дійсно «Солідарність»

підписала собі смертний вирок або стала надто радикальною і вже не могла задовольнитися без повалення комунізму? А може, вона була приречена, оскільки обернулася на «самообмежувальну революцію» та відмовилася претендувати на владу? Багато написано з приводу цих та інших контрверсійних питань. Парадоксально, але кожен успіх і кожна поразка лише наближали «Солідарність» до розпаду. Маючи в своєму розпорядженні лише одну зброю – страйк або загрозу страйку, вона опинялася в дедалі конфліктнішій позиції. Панівний істеблішмент провокував «Солідарність», відмовляючись піти на поступки або уповільнюючи процес у намаганні знищити рух. Однак слід пам'ятати, що партія та уряд були внутрішньо поділені, і не дотримувалися єдиної і послідовної лінії. Окрім того, існували розбіжності між центральною владою та нижчими ешелонами. «Солідарність» також не була монолітною. Її підштовхували в різних напрямках, навіть якщо не зважати на роль провокаторів, і вона мусила виконувати різноманітні функції. Зрештою, за словами історика: «Солідарність» грала головну роль у виставі, але, як у грецькій трагедії, подіями керувала доля»⁶⁰.

Гірек не витримав народження «Солідарности» й поступився посадою Станіславу Кані. У лютому 1981 року генерал Войцех Ярузельський став прем'єром і вийшов на авансцену. Він контрастував із попередніми лідерами в багатьох аспектах: соціальним походженням (зі шляхти), професією (військовий) і навіть холодними манерами, що разом із звичними для прем'єра темними окулярами надавали йому непроникного вигляду. Він втратив своїх батьків у Росії, звідки його депортували ще дитиною, і люди питали себе, чи може така людина бути справжнім комуністом.

Зима 1980–1981 року була тяжкою, і советська інтервенція іноді здавалася неминучою. «Солідарність» мала крок за кроком боротися за кожну поступку уряду. У березні інцидент у Бидгощі, спрямований проти «Солідарности» – можливо, провокація – довів Польшу до межі загального страйку та відкритої конфронтації. «Солідарність» не зважилася на такий крок, але не могла погодитися з пропозицією Ярузельського оголосити мораторій на страйки. Ситуація в країні оберталася на хаос. 13 грудня Ярузельський, котрий восени став першим секретарем, проголосив військовий стан; це захопило зненацька «Солі-

дарність» і решту населення. Цей мотив висувають захисники Ярузельського. Він сам говорив про загрозу збройної конфронтації з «Солідарністю», безрезультатні переговори з кардиналом Глемпом (наступником Вишинського) і Валенсою та советський економічний тиск.

Воєнний стан, який паралізував усю країну, був брутальним, але якщо вважати «Солідарність» за революцію, її придушення призвело до відносно незначних жертв. Проте нація болісно переживала своє приниження, і їй було важко забути його та пробачити в наступні роки. За воєнного стану роль партії, і без того послаблена суперечками та відставками, ще зменшилася. У певному сенсі воєнний стан був визнанням того факту, що партія більше не могла керувати. Військова рада національного порятунку (WRON) перебрала всю владу на себе. Пізніші спроби поширити базу режиму шляхом створення патріотичного фронту й консультативного органу виявилися марними. У той час, коли більшість лідерів «Солідарності» опинилися в таборах або в'язницях, підпільна «Солідарність», якою серед інших керував Збігнев Буяк, й далі чинила опір через таємні видання, навіть радіомовлення та іншу діяльність. У 1982 році Валенсу, який став символом «Солідарності», звільнили з ув'язнення, а наступного року воєнний стан було формально скасовано. Можливо, Ярузельський та його оточення виявилися кращими за всі попередні уряди в повоєнній Польщі, але вони не досягли нічого позитивного воєнним станом та подальшими заходами. Довготермінової стратегії не було, зокрема, у сфері економіки, що дедалі деградувала.

У цей період значно зросла позиція церкви, хоча 26 травня 1981 року вона втратила кардинала Вишинського, а через два тижні мало не втратила папу Івана Павла II, котрого серйозно поранила куля терориста. Папа одужав і 1983 року знову відвідав Польщу. Але якщо візит мав довести, що країна стабілізувалася, мети не було досягнуто. Папське послання давало надію та підтримку, що були тоді вкрай потрібні. У 1984 році, за ще не остаточно з'ясованих обставин, таємна поліція організувала вбивство популярного молодого священика, пов'язаного з «Солідарністю» – отця Єжи Попелюшка. Вперше в комуністичній історії причетних міліціонерів заарештували й засудили. Чи це означає, що вбивство було також сирямовано проти Яру-

зельського та його політики досягнення певного порозуміння з опозицією? У будь-якому разі ситуація в Польщі була патовою. Мало хто тоді усвідомлював, що обрання нового генерального секретаря Комуністичної партії Советського Союзу Міхаїла Горбачова в 1985 році відкриває нову добу в історії комунізму, Советського Союзу та Центрально-Східної Європи.

Входження західного світу в технотронну еру (як її назвав Збігнев Бжезинські), з властивими їй високими технологіями, зокрема, в інформації та комунікації, драматично поглибило розрив між ним і советським блоком. У той час як гонка озброєнь виснажувала советську економіку, внутрішню відсталість та анахронічність комуністичної системи вже не можна було приховати ідеологічними заклинаннями. Відсутність ринкових механізмів посилювала волюнтаризм в економічній політиці; негативна селекція партійних кадрів послаблювала керівництво та сприяла хабарництву й фаворитизму; відсутність коректних політичних механізмів призводила до фракціоналізму й робила вибори фарсом, а зміну керівництва – потрясінням. Система, в якій не було чіткого визначення відповідальності, породжувала безвідповідальність. Суспільство було деморалізоване, справді хворе. Невдоволення поєднувалося з цинізмом і апатією.

Горбачов усвідомлював потребу в радикальній реконструкції (перестройка) економічної бази та політичної надбудови. Її мали здійснити згори, але, щоби подолати егоїстичні інтереси номенклатури та інерцію мас, мали залучити людей до відкритого процесу демократизації (гласности). Це була смілива програма, що викликала ризик пробудити віддавна придушувані сили – політичні й національні. Вона також мала вплинути на весь соціалістичний блок, з Центрально-Східною Європою включно.

Реформатори в регіоні тепер могли розглядати Москву як союзника: це разюче контрастувало з минулим, коли холодний вітер із Росії заморожував чи руйнував реформаторські процеси 1956, 1968 і навіть 1980 років. Горбачов прагнув просувати свою політику навіть коштом зменшення ролі партії. Це було дуже важливо для Центрально-Східної Європи, бо підважувало претензію комуністів на монопольну співпрацю з Московією. Хоча влада закону, демократизація, і особливо реформи в ринковій економіці

були основними складниками змін, контекст в Росії та Центрально-Східній Європі, як завжди, відрізнявся. Далекосяжні зміни в регіоні могли призвести до падіння комунізму. Горбачов, можливо, цього не усвідомлював, як не передбачали советологи, схильні підкреслювати в блоці спільні комуністичні риси, а не специфіку Центрально-Східної Європи. Що ж відбувалося в регіоні в середині 1980-х?

За чотири повоєнні десятиліття багато чого змінилося. Населення значно зросло в Польщі – з 24 до 38 мільйонів, та Чехословаччині – з 12 до 15 мільйонів. В Угорщині воно залишилося стабільним на позначці 10 мільйонів. Питома вага міського населення та промислових робітників у Польщі та Угорщині істотно збільшилася, але урбанізація та індустріялізація не завжди означали прогрес. Чехословаччина втратила своє довоєнне місце в першій світовій десятці індустріялізованих країн і спустилася десь на тридцятье місце. Вона була далеко позаду Австрії та Франції. Чехословаччина залишалася найрозвиненішою країною регіону з 10 140 доларами ВВП на душу населення, порівняно з 8 660 в Угорщині, та 7 270 у Польщі, але відставання від Сполучених Штатів (19 770 доларів на душу населення) було промовистим. Крім того, Чехословаччина, як і більш індустріялізовані частини Польщі та Угорщини, платила страшну ціну у вигляді екологічної катастрофи. Здавалося, що національний дух чехів було зламано.

Польська економіка перебувала в безладі; національний прибуток скорочувався. Період «Солідарности» та воєнний стан збільшили фінансовий тягар. Західні, здебільшого американські, санкції проти режиму Ярузельського, звісно, виправдані з моральних та політичних причин, поглибили занепад. На 1988 рік польська заборгованість становила 38,5 мільярдів доларів (1030 доларів на душу населення), угорська – 18 мільярдів (1820 доларів на душу населення) і навіть чехословацька, за офіційними підрахунками, – 6 мільярдів, але насправді, ймовірно удвічі більша, свідчили про злиденне економічне становище регіону. Попри прогрес, якого досягнув Кадар, його знецінював неефективність, інфляція та стагнація великих підприємств. Угорці питали, чому в Австрії або Фінляндії, позиція котрих була співставною, ситуація була значно краща. Система Кадара втрачала довіру. Партія, хоч і внутрішньо поділена з питань тактики, прагнула й далі провадити

контрольовану лібералізацію. Це передбачало покращення стосунків між державою та церквою. Така ситуація характеризувала всю Центрально-Східну Європу, хоча найбільше вражало в Польщі те, що релігія, замість бути «опіюмом для мас», як твердив Маркс, стала «найкращим гарантом і захисником їхньої свободи», цитуючи вислів Івана Павла II від 1990 року.

Посткомуністичне десятиліття в Центрально-Східній Європі

Внаслідок переговорів за круглим столом (лютий – квітень 1989 року), що стали можливими завдяки посередництву церкви, було знайдено вихід із глухого кута, у якій зайшла Польща в стосунках між владою та поставленою поза законом «Солідарністю». Остаточне порозуміння передбачало легалізацію «Солідарности» та проведення вільних виборів до новоствореного сенату й гарантувало опозиції можливість змагатися за третину мандатів у виборах до сейму (так званого Контрактового сейму). Червневі вибори стали для всіх несподіванкою. «Солідарність» здобула майже всі мандати, за які могла змагатися, а провідні партійні діячі зазнали повної поразки. Внаслідок досить складних маневрів та відколу від комуністів партій-сателітів – Об'єднаної народної партії та Демократичної партії – було втілено в життя постулат, що його висловив Міхнік: «Ваш президент, наш прем'єр».

Генерала Ярузельського було обрано президентом, хоча з більшістю лише в один голос; близького товариша Валенси Тадеуша Мазовецького було призначено прем'єром. У такий спосіб сформувався перший уряд в межах соціалістичного блоку, на чолі якого стояв некомуніст; ця подія породила ланцюгову реакцію в країні й опосередковано в цілому регіоні. У січні 1990 року розвалилася ПОРП; було запроваджено економічну програму віце-прем'єра Лешека Бальцеровіча, відому під назвою «шокова терапія»; на виборах до органів місцевого самоврядування в червні 1990 року кандидати від «Солідарности» здобули вирішальну перемогу.

Однак переможна «Солідарність» вже не була тим самим рухом, що приблизно 10 років до того, мов полум'я, ширився по всій країні. Еміграція прорідила лави лідерів, –

розгорілися внутрішні суперечки, – і не всі діячі взяли участь у круглому столі. Спільна боротьба з комунізмом спочатку всерйоз об'єднала опозиційні угруповання, що їх згодом у Польщі називали «післясерпневим табором». Проте етос «Солідарности» чи Гавелові «сила безсилих» як провідні вартості в ідеологічній боротьбі поступово втрачали значення. Це негативно позначалося на взаєминах політики та етики. Гавел почав говорити про анатомію ненависті. За кілька перших місяців відмінності позиції Валенси, який вимагував гаслом «прискорення», та Мазовецького з його концепцією «жирної риски» призвели до конфліктів. Нобелівська премія миру, яку Валенса отримав 1983 року, зміцнила його віру у власну історичну місію. Отож він не збирався поступатися іншим і спровокував так звану «війну на горі». На листопадово-грудневих президентських виборах (Валенса проти Мазовецького) ідеалізм «Солідарности» поступився місцем брутальній виборчій кампанії. Нікому не відомий третій кандидат, демагог Станіслав Тімінський, здобув більше голосів, ніж Мазовецький, і лише в другому турі поступився Валенсі. Розкол, що утворився в таборі «Солідарности», з часом дедалі поглиблювався; відбулася фрагментація політичного життя.

У той час, коли міць сейму ослаблювала партійна боротьба й він утрачав престиж, один за одним змінювалися уряди. Після уряду Мазовецького настала черга уряду Яна Кшиштофа Белецького в січні 1991 року та Яна Ольшевського за рік по тому. В середині 1992 року прем'єром стала Ганна Сухоцька, 1993 року (після перемоги лівих) – Вальдемар Павляк, а 1995 року – Юзеф Олексі, якого, внаслідок недовіри до уряду, змінив на посаді Влодзімеж Цімошевіч і, нарешті, (після поразки лівих) уряд Єжи Бузека, що керував із 1997 до 2001 року, коли Бузек подав у відставку внаслідок поразки на виборах. Всі ці уряди були коаліційні, а отже, не дуже згуртовані. Розбіжності між ними можна пояснити радше несхожістю особистостей та стилів діяльності, ніж програмними засадами. Середній термін діяльності урядів у Польщі був, загалом, менш тривалим (за винятком кабінету Бузека), ніж у Чехії, Словаччині й Угорщині, але це не означає, що польські уряди були менш стабільні.

Розвиток подій в Угорщині вказував на те, що партія, яка утримувала там ініціативу, була спиритнішою, та на

поділи всередині опозиції, котра досі перебувала в зародковому стані. Найважливіші групи – Демократичний форум (МДФ) та Вільні демократи (СДС) – були засновані лише в 1987–1988 роках. Після відставки Кадара в травні 1988 року та його смерті майже за рік по тому, на політичній сцені забракло видатної особистості; її не було ні в опозиції, ні серед комуністів. У напруженій атмосфері великою подією стало перепоховання Надя та його товаришів, страчених після революції 1956 року. Маніфестація, у якій взяли участь величезні натовпи людей, означала реабілітацію угорської революції та її лідерів. Наслідком переговорів між партійно-урядовими діячами та опозицією, що були відповідником польського «Круглого столу» стало укладення у вересні угоди, яка відкрила шлях до вільних президентських і парламентських виборів, а також поклала край комуністичній монополії на владу. Проведені в квітні 1990 року вибори принесли перемогу Демократичному форумові; разом із відновленою Незалежною партією дрібних власників (ФКП), МДФ утворив коаліційний уряд, на чолі якого став прем'єр Йозеф Антал. Партія вільних демократів (АФД, СДС) і Союз молодих демократів (ФІДЕС, після 1995 року МПП) з корінням дещо близьким до польського КОРУ, які залишилися в опозиції, зміцнили своє становище під час осінніх виборів до органів місцевої влади. Традиційна «міщансько-популістична дихотомія» – Будапешт проти провінції – знову дала про себе знати у внутрішній політиці Угорщини.

Угорські події збіглися в часі з відкриттям кордону між Австрією та Угорщиною, що дало змогу в серпні та вересні багатьом німцям із НДР, які полишили свій край, дістатися Західної Німеччини. Це похитнуло підвалини комунізму в НДР та відіграло важливу роль у блискавичних подіях, кульмінацією яких стало повалення берлінського муру в листопаді 1989 року.

На міжнародному порядку денному постало питання об'єднання Німеччини, що протягом наступних місяців стало предметом інтенсивних переговорів між США, Великою Британією та Францією, з одного боку, та СРСР – з іншого, а також між представниками обох німецьких держав (4 + 2). Завдяки енергійній акції уряду Мазовецького, який наполягав на офіційному визнанні кордону по Одеру

й Нисі, в чому здобув підтримку великих держав за лише незначної опозиції з боку канцлера Коля (змушеного рахуватися з лобі земляцтв), Польщу було залучено до кінцевої фази переговорів. Мазовецький у певний момент навіть висловився за продовження перебування советських військ на польських землях як форму перестрашування. Ця тактика контрастувала із принциповим бажанням швидко виводу військ, яке висловили Угорщина та Чехія. В результаті советські війська було виведено з Польщі лише 1992 року. В інших справах, що стосувалися СРСР, що тоді перебував у процесі розпаду, як, наприклад, розпуск Варшавського договору та Ради Економічної Взаємодопомоги, держави Центрально-Східної Європи діяли спільно.

Порозуміння 4 + 2, досягнуте у вересні та ратифіковане в жовтні 1990 року, охоплювало й Польщу та передбачало визнання кордону по Одеру й Нисі. Польсько-німецький трактат було урочисто підписано 14 листопада 1990 року, а черговий трактат – про добросусідські взаємини – 17 червня 1991 року. Як показали наступні роки, у польсько-німецьких відносинах відбулася принципова зміна на краще.

У своєму прагненні до свободи як Польща, так і Угорщина залишили Чехословаччину позаду. Протягом двох років після відставки Гусака та візиту Горбачова до Праги 1987 року здавалося, що комунізм залишається тут непорушним. Ще 1 червня 1989 року словацька «Правда» кепкувала із «Солідарности», пишучи, що та обіцяє Польщі майбутнє, «так само реалістичне, як посмертне життя в раю». Хартія 77 і надалі виступала громовідводом, в який були спрямовані репресії та переслідування. Контакти між «Солідарністю» та діячами Хартії завершилися арештами цих діячів. Привезти Біблію до Словаччини вважалося за злочин.

Однак зміни в Польщі та Угорщині, а згодом події в НРД призвели до того, що чехословацький комунізм опинився в ізоляції. У серпні та жовтні почалися масові демонстрації, а брутальність міліції в їх придушенні викликала загальне обурення. Демонстрація 17 листопада призвела до кризи. Головними антикомуністичними силами став Громадянський форум (ОФ) у чеських землях та «Народ проти насильства» (ВРН) у Словаччині. Коли до інтелектуалів та студентів приєдналися робітники, які проголосили нетривалий загальний страйк, а заворушення охопили всю країну,

комуністична влада просто розпалася. 10 грудня постав новий уряд прем'єра Маріяна Чальфи за участі представників опозиції. Наприкінці того ж місяця Вацлава Гавела було обрано президентом Чеської та Словацької Федеративної Республіки (ця нова назва існувала з квітня 1990 року); ветеран Празької весни Дубчек обійняв посаду голови парламенту.

На мурах у Празі з'явився напис: «Польща – 10 років, Угорщина – 10 місяців, Чехословаччина – 10 днів». Ясна річ, ця перемога стала можливою завдяки тому, що навколо країни все вже перебувало в стані розпаду. Якщо падіння останньої підноси комунізму, Східної Німеччини, стало остаточним імпульсом, не можна забувати й того прикладу, який подали раніше північний та південний сусіди. Безперечно, події в Чехословаччині відбувалися досить безболісно, тому й отримали назву «оксамитової революції». Згодом, змальовуючи хвилю переворотів у Центрально-Східній Європі 1989 року, Гартон Еш вжив термін «революція» – як щось середнє між революцією та реформою.

У червні 1990 року, а отже, після парламентських виборів в Угорщині та перед виборами до органів місцевого самоврядування в Польщі, чехи та словаки також пішли на вибори. Громадянський форум і його словацький відповідник перемогли, але комуністи здобули велику кількість голосів, ставши другою за кількістю партією в Чехії та Моравії.

Цей успіх повторився на виборах до органів місцевої влади наприкінці листопада. Цього разу на першому місці опинився Громадянський форум у Чехії (35,6% голосів) і християнські демократи в Словаччині (27,4%). Комуністи, однак, здобули 17,2% голосів у Чехії та 13,6% у Словаччині. Ба більше, на відміну від Польщі та Угорщини, комуністична партія (КСЧ, згодом КСЧМ), не перетворилася на нову партію із соціал-демократичною програмою – як СдРП чи МСП.

У Чеській та Словацькій Федеративній Республіці, де Громадянський форум, як і первинні опозиційні угруповання в Польщі та Угорщині, значною мірою дезінтегрувався, політично-конституційні процеси переважно відбувалися навколо осі Прага – Братислава. Федеральний уряд прем'єра Чальфи, а також чеський уряд Петра Пітгарта й словацький уряд Владіміра Мечіяра, взяли за тяжку роботу з політичних та економічних перетворень. Міністр

фінансів Вацлав Клаус підготував перший план економічних реформ у вересні 1990 року, здійснивши перші конкретні кроки в січні 1991-го. Чехи передбачали, що вони підуть у напрямку ринкової економіки та приватизації значно менш радикальним шляхом, ніж поляки.

Центрально-Східна Європа відкинула комунізм так, як людський організм відторгає трансплантований орган, але причини відторгнення були неоднорідні. Якщо стисло викласти складні процеси й різні позиції, то можна сказати, що для частини суспільства комунізм був запереченням національної традиції та культурно-релігійної спадщини, іншим він здавався наругою над свободою, ще інші відкинули його, бо він виявився непридатним для реформування й не виправдав покладені на нього надії. Ці три позиції, можливо, більш очевидні в Польщі, ніж деінде, знайшли відображення в консервативній, ліберальній і «соціалістичній» позиціях, тобто позиції правих, центристів та лівих – хоч таке визначення є не лише неточним, але іноді й геть оманливим. Наприклад, «ліва» комуністична партія в Угорщині (МСП) ставиться до побудови капіталізму з таким самим ентузіазмом, як раніше до побудови соціалізму, а сучасні польські праві мають підтримку серед профспілок.

Головною метою, котру визначили антикомуністичні революції, була демократизація, тобто запровадження системи парламентської демократії, що означало не лише створення формальних структур та інституцій, але й те, що вони ґрунтуватимуться на засадах суспільного консенсусу й будуть наповнені живим змістом, тобто участю суспільства в політичному житті. Ця остання вимога виявилася особливо складною для практичного виконання. Протягом першого десятиліття процес політичної еволюції в трьох країнах Центрально-Східної Європи – Словаччина стала незалежною державою 1993 року та є окремим випадком – був складним і повним парадоксів. Абсолютизована свобода нерідко перероджувалася в сваволлю. Демократію ідеалізували як панацею, часто не розуміючи її суті. Як колись сказав Черчїл, демократія є недосконалою політичною системою, але ніхто не винайшов ліпшої. Те саме стосується й ринкової економіки, про що йтиметься згодом.

Консолідація демократії, на думку знаних соціологів Дж. Лінца та А. Степана, вимагає дотримання кількох кри-

теріїв, як-от існування вільного й активного громадянського суспільства, верховенства закону, ефективного функціонування державної бюрократії, інституціалізації економічного середовища. Демократична позиція, згідно з іншим формулюванням, означає повагу до особистих і політичних прав, готовність відповідати на виклики модернізації, брати участь у суспільному житті, а також визнання соціальної, політичної та етнічної різноманітності як переваги, а не вади. За дещо цинічним визначенням Т. Зелінського, демократія – це врядування дрібних, добре організованих і сприятливих груп інтересів, які здатні бути узгодженими з цілями окремих політиків і через рекламні кампанії, що відсилають до стереотипів, досягати підтримки (чи принаймні нейтралізації громадської думки).

Британський соціолог Леслі Гюлмс нарахував чотирнадцять рис посткомуністичної доби, серед яких значаться, між іншим, повернення незалежності та зростання націоналізму, майже цілковита відсутність культури компромісу, високі очікування від лідерів, брак довіри до політичних інституцій, ідейна пустка й певна моральна розгубленість, глибина змін повсякденного життя, відчуття тимчасовості, динамізм, нестабільність і брак почуття безпеки. Сюди слід також додати безсумнівну гіпертрофію адміністрації, корупцію, зверхність влади, правий радикалізм і слабкість функціонування судової системи. Частково можна в цьому звинувачувати непристосованість еліт до демократичного стилю життя, що призводить до відчуження й втрати контакту з виборцями. Багато громадян утверджуються в переконанні, що – за словами Анджея Олеховського – «політичний клас опанував державу», наслідком чого є зменшення відсотка учасників виборів, який був досить високим одразу після падіння комунізму. Інколи цей показник є дуже низьким, хоча в Угорщині в 1990–1998 та 2002 роках він коливався в межах 45–65% (і був схожим в інших країнах), що не дуже відрізняється від середнього відсотка виборців на Заході. Розчарування й нехоть до політики виявляється не лише в певній апатії, але й у гострій критиці зазначених негативних рис суспільного ладу. Ці риси великою мірою є спільними для всієї Центрально-Східної Європи. Однак деякі угорські дослідники підкреслюють більшу стабільність сучасної системи порівняно з системою міжвоєнного часу, а скандинавські політологи – наприклад,

Стен Берглунд – вважають, що жодна із цих негативних рис не є поважною загрозою для демократії.

Постулат розрахунку з минулим і визначення відповідного ставлення до комуністів, які склали значну частину населення – 10,9% в Чехословаччині, 7,7% в Угорщині та 5,8% у Польщі (підрахунки на 1988 рік) – постійно повертається в політичних дискусіях і суперечках. По суті, комуністи були так чи інакше пов'язані зі значно більшою кількістю осіб і контролювали майже всі сфери публічного життя. Після 1989 року як Гавел, так і Мазовецький, і значною мірою також угорські лідери відкидали ідею масових чисток і полювання на відьом. Їхні противники, знаходячи відголос у широких колах, з обуренням твердили, що комуністи не лише досі існують, але й зберегли за собою можливість повернення влади, володіючи непорушною та організаційною фінансовою базою. Здавалося, успіхи посткомуністів підтверджували такий погляд. Серед спроб обмежити роль комуністів через «люстрації» до найрадикальніших дій такого типу вдавалися в Чехії, де комуністів було вилучено з органів влади на десять років (1998 року цей термін було продовжено попри спротив Гавела), але, парадоксально, від цього постраждали деякі дисиденти. В Угорщині люстрація охопила мінімальну групу, зведену до лідерів; у Польщі сумнівні з конституційного погляду спроби, які здійснював уряд Ольшевського, призвели до політичної кризи та падіння уряду, компрометуючи саме поняття люстрації. Сьогоднішні приписи щодо «люстраційних брехунів» на практиці дають обмежені результати. Заклики про оголошення поза законом партій комуністичного спрямування та конфіскацію їхнього майна знаходять підтримку передовсім у крайніх правих колах. Із цих кіл походять звинувачення, що «круглий стіл» у Польщі чи в Угорщині означав «продаж» себе комуністам і дозволив їм та колишній номенклатурі зберегти вплив. У Чехії лунали припущення, що оксамитова революція була або змовою, або таємною домовленістю з комуністами.

Абстрагуючися від цих крайніх і часто демагогічних висловлювань, той погляд, що у владних структурах й істеблішменті відбулася радше метаморфоза їх учасників, аніж цілковита заміна кадрів – в Угорщині говорять про врядування комуністичних хамелеонів, – здається доволі обґрунтованим.

При побудові нового суспільного ладу в 1992–1997 роках було запроваджено численні поправки до чинних конституцій, а в Польщі ухвалено нову Конституцію. Президентів (за винятком Польщі) обирає парламент, що є джерелом законодавчої влади. Парламенти формуються в ході виборів на підставі дещо модифікованої пропорційної виборчої системи. Виборчий поріг встановлено на рівні 5% для партій у всіх країнах регіону, а для коаліцій – 5% в Угорщині та Словаччині, 8% у Польщі та 11% у Чехії. Обсяг повноважень президента обмежено, по суті, до права вета, але його вплив на політику значною мірою залежить від його особистості та підтримки, яку він має в країні. Гавел, Валенса (популярність якого згодом катастрофічно впала) й Александр Квасневський як президенти відіграли значущу роль. У ситуації, коли президент і прем'єр належать до супротивних таборів, імовірність конфлікту є дуже високою, але не вищою, ніж, приміром, у Франції. У Чехословаччині політично-конституційний процес було ускладнено внаслідок чехо-словацької кризи. Хоч би як палко суспільство обох частин федеративної республіки прагнуло відокремлення, прем'єр Клаус із чеського боку та прем'єр Мечіяр зі словацького розв'язували суперечності через переговори. Коли ж 1 січня 1993 року було створено незалежні республіки Чехію та Словаччину, Гавела було знову обрано президентом, проте цього разу тільки в Чехії.

Як виглядає політична географія останнього десятиліття, зокрема, проблема політичних партій та вже названі критерії традиційного поділу на правих, центристів та лівих? За деякими винятками, як, наприклад, комуністична (КСЧМ) та соціал-демократична (ЧССД) партії в Чехії або Партія дрібних фермерів в Угорщині, великі довоєнні політичні партії не відродилися. Терміни «ліві» та «праві» є частіше епітетами, ніж характеристикою ідейних настанов певного угруповання. Слово «ліві», зокрема, особливо часто має негативне забарвлення, з огляду на його багаторічне ототожнення з комунізмом. Один інтелектуал із табору Мазовецького зауважив, що його угруповання стоїть не лівіше, а західніше від прибічників Валенси, даючи зрозуміти, що ці прибічники є популістами східного типу. Хоч би скільки множилися партії, рухи й угруповання, особливо в Польщі, у всіх країнах регіону спостерігається певна ідеологічна порожнеча. У Польщі її частково також у Сло-

ваччині тавро тоталітаризму не дає змоги центристським і лівацьким угрупованням співпрацювати з посткомуністами. У Чехії хоча посткомуністи й брали участь у зустрічах лівих, Гавел не запрошував їхніх лідерів на консультації, і їх не було на зустрічі лідерів політичних партій 2001 року. Однак Чехія, як і Чехословаччина перед війною, здатна творити своєрідні форми політичної дії. Отож функціонування соціал-демократичного уряду 1998 року, що представляв меншість, було можливе лише завдяки укладенню пакту з опозиційним щодо нього ОДС Клауса. В Угорщині, де постав коаліційний уряд, що спирався на союз посткомуністів із Союзом вільних демократів, позиція цих других, звинувачених у криптокомуністичних сентиментах, істотно погіршилася.

На виборах в Польщі й Угорщині 1993 та 1994 року маятник гойднувся в бік посткомуністів. Згодом, у 1997 та 1998 роках, ситуація змінилася, і на виборах перемогли правоцентристські угруповання. Своєю чергою, 2001 року посткомуністичні ліві здобули перемогу в Польщі, а рік по тому в Угорщині та Чехії. У Чехії при владі утримався соціал-демократичний уряд на чолі з новим прем'єром Владіміром Шпідлею. Разом із християнськими демократами та демократами з Унії Свободи – КДУ-ЦСЛ та УС-ДЕМ – уряд має незначну більшість. Комуністи опинилися на третьому місці з понад 18% голосів. У той час, як уряд Лешека Мілера, що спирається на СЛД та ПСЛ, має значну більшість у парламенті, в Угорщині Петер Медьєші на чолі коаліції (МСП та СДС) ледве переміг на виборах право центристів, при тому, що голосувати прийшло 70% виборців. У принципі, зміна урядових команд унаслідок виборів є позитивним явищем і відповідає світовій демократичній практиці. Однак виборці дедалі частіше голосують «проти», а не «за» або цинічно ставляться до кожної влади. У Словаччині націоналістично-популістська партія Мечіяра (ГЗС), що замінила при владі християнських демократів прем'єра Яна Чарногурського, прогнала вибори 1998 року, але здається, що тут можна говорити не про полівищення, а радше про повалення недемократичного та скорумпованого режиму Мечіяра. Проте, здається, що цей лідер і надалі має численних прихильників.

Посткомуністи, молодше покоління яких, зрештою, раніше не було в партії, підкреслюють необхідність диви-

тися в майбутнє замість постійно повертатися в минуле. Час від часу вони, однак, намагаються протистояти практиці своїх противників, що стирають будь-які сліди комунізму, наприклад, шляхом зміни вуличних назв, повернення давньої символіки (коронований орел у Польщі, давній герб на угорському державному прапорі) чи побудови пам'ятників довоєнним лідерам (як-от Юзефові Пілсудському).

Культ минулого часто перероджується в націоналізм, що іноді веде до шовінізму. Націоналізм ніколи не зникав під владою комуністів – він був лише керованим та маніпульованим – й ожив, як, зрештою, і популізм, спочатку як реакція проти комунізму. Згодом долучилися інші причини, що про них ітиметься згодом. Проявляючись, між іншим, у бракові толерантності до національних меншин, націоналізм набирає загрозливих форм, у тому числі й антисемітизму. Питання національних меншин, центральне перед війною, втратило гостроту й значення в усіх країнах регіону, за винятком Словаччини. Питома вага національних меншин коливається між 2% та 5,65% в окремих країнах. У Польщі – це (рахуючи групи лише чисельністю понад 200 тисяч) німці, що мають на практиці гарантовані місця в Сеймі, українці, розсіяні переважно на заході й півночі, та білоруси; у Чехії – нечисленні німці та роми; у Словаччині – роми та значна угорська меншина – єдина меншина, що може відігравати важливу роль у політиці; в Угорщині – роми. У досить нечисленних випадках можна говорити про локальні суперечки та дрібні конфлікти, провоковані екстремістами з обох боків. Сепаратизму національних меншин, на кшталт передвоєнного польського чи угорського в Чехословаччині, практично не існує. Євреї становлять істотну групу лише в Угорщині (найперше в Будапешті), тоді, як їх кількість у Чехії та Словаччині радикально зменшилася, а в Польщі є мікроскопічною порівняно з кількістю в Другій Речі Посполитій. Попри те антисемітські настрої існують в Польщі, Угорщині та Словаччині, хоча їх характер відрізняється від передвоєнного антисемітизму, коли так зване «єврейське питання» мало як економічне, так і релігійне підґрунтя й посідало поважне місце в політичних програмах головних партій. Дискримінація проявлялася в багатьох сферах. Сьогоднішній антисемітизм, нерідко замаскований, буває галасливим і

його використовують як зброю в політичній боротьбі. Як колись сказав Сартр, «евреї – це той, проти кого звертається ненависть антисеміта», тому напади на «еврейство» певного політика часто скеровані без огляду на його релігію, національність чи етнічне походження. Тут маємо справу з проявами фрустрації та зневаги людей, піддатливих на популістичні гасла, що знаходять вихід у досить примітивній формі. Протидію ліберальних діячів, а також частини духовництва, що можуть послатися на авторитет Івана Павла II, який вважає антисемітизм гріхом, ускладнюють закорінені упередження та негативні стереотипи. Вони стосуються, зрештою, не лише євреїв. У Чехії ксенофобські настрої розгортаються в більшому масштабі, ніж будь-коли раніше, а маргінальні групи скінгедів хизуються гітлерівськими привітаннями та слоганами. У Чехії та Словаччині спостерігаються часті напади на ромів. Однак у всіх країнах регіону уряди та різні суспільні інституції докладають більше зусиль, ніж перед війною, щоби подолати ксенофобію.

У сьогоdnішній Центральній-Східній Європі, де рудименти homo sovieticus і глобалізація творять загрозу для психіки суспільств, які шукають дороговказів після тривалого періоду, коли вони були позбавлені власної волі, роль церкви як виховательки та пункту опертя може бути дуже важливою. Католицькій Церкві, що була опорою – особливо в Польщі – в часи комуністичного тоталітаризму, здається, долею призначено навчати суспільство солідарності, толерантності й пошани особистих прав. Послання папи Івана Павла II виразно належать до такого напрямку, а його візити до країн регіону (кількаразові до Польщі та Словаччини) зустрічають ентузіастичний прийом. Під час візиту до Праги, що його Гавел назвав дивом, папа апелював до чеської гуситської традиції гуманізму. Однак, виявляється, що церква, особливо в Польщі, не була цілком готова до конфронтації з новою дійсністю, а частина духовництва не виконує на висоті ті завдання, що перед ним стоять. Надмірне втручання в політичне життя в ім'я «національно-християнських цінностей» породжувало наслідки, протилежні до бажаних, й антагонізм із частиною польського суспільства. Труднощі, пов'язані з втіленням у життя засад II Ватиканського собору, поглибили внутрішній поділ на церкву «відкрити» й «інтегрисичну», глибоко закорінену в

народно-традиційну релігійність. Повчання папи поляки трактують селективно. За стислим виразом Стефана Вілкановіча, «серця поляків є близько до папи, але голови досить далеко». Попри те представники «відкритої» церкви, як духовні, так і світські, становлять інтелектуальну еліту, вплив якої в перспективі може виявитися значнішим, ніж це тепер здається.

У добу відродження націоналізму можна було побоюватися зростання конфліктів між народами Центрально-Східної Європи. Однак такі побоювання виявилися безпідставні. Це не означає, що згасли всі вогнища суперечок, – згадаймо лише польську меншину в Литві або угорські меншини в країнах-сусідах Угорщини, – які позначаються на взаєминах між Польщею та Литвою чи Угорщиною та Словаччиною. Часом виникають суперечності щодо, наприклад, греблі на Дунаї (Габчиково-Надьмарош) або, як нещодавно, стосовно закону угорського парламенту про права угорців, які мешкають за кордоном. Однак, порівняно з довоєнним періодом, видно принципову зміну на краще. Можна навіть ризикнути ствердити, що Польща не мала таких добрих стосунків із Україною чи Литвою протягом усього ХХ століття. Об'єднані польсько-литовський та польсько-український батальйони є символом тісної співпраці, що існує на різних урядових і парламентських рівнях. Було створено різноманітні консультативні ради. З іншого боку, надмірні надії на створення чогось на кшталт регіонального союзу Польщі, Чехії, Словаччини й Угорщини (так званий вишеградський трикутник, а згодом чотирикутник) здійснилися не до кінця. Вишеград, що має постійний секретаріат, функціонує, головним чином, як платформа співпраці та регулярних зустрічей президентів або прем'єр-міністрів (пожвавлення та розширення діяльності цього угруповання було задекларовано на зустрічах у 1998 та 2002 роках), але не як наднаціональна організація. Створена 1993 року Центральноевропейська спілка вільної торгівлі запровадила певні митні й тарифні пільги, але не митний союз. Однак можна твердити, що в Центрально-Східній Європі не лише не відбулася «балканізація», але сьогодні цей регіон стабільніший та менш конфліктний, ніж раніше. Поза сумнівом, до цього спричинилося членство в НАТО й очікуваний вступ до Європейського Союзу. До справ, пов'язаних із НАТО та міжнародною ситуацією, ми повер-

немося після того, як представимо складну й ключову економічну тематику з усіма її наслідками.

1989 року було досить поширене переконання, що демократія невід'ємно пов'язана з ринковою економікою, що, своєю чергою, є синонімом добробуту. Люди вповні не усвідомлювали, що безпрецедентна перебудова економічної системи з комуністичної на капіталістичну є не лише надзвичайно складною, але й дорого коштуватиме суспільству. Ніхто не пам'ятав, що навіть в економічно розвинутих і заможних країнах злидні й безробіття не було ліквідовано. Нову ситуацію невдовзі проілюструвала карикатура, де було зображено дві крамниці. Перед першою, з майже порожніми полицями, стояла довга черга й виднівся напис «комунізм»; перед другою, наповненою товарами, стояв один клієнт і було підписано: «капіталізм».

Складний розвиток ринкової економіки в Центрально-Східній Європі розпочався в Польщі піонерською та суперечливою шоковою терапією Бальцеровіча. Обставини, що супроводжували згаданий економічний колапс, зумовлювали те, що ця драконівська програма значно відрізнялася від реформ у Чехословаччині чи в Угорщині. За планом, програма передбачала лібералізацію цін аж до корекційної інфляції, запровадження конвертації золотого та підвищення його курсу, оподаткування зарплатні та політику твердих грошей (дорогий кредит, надання реального характеру відсотковій ставці на заощадження, урізання бюджету зі збільшенням надходжень та водночас обмеженням витрат). За словами одного з критиків, Бальцеровіч прагнув якнайбільше лібералізувати, якнайшвидше приватизувати й бути нещадним у фінансовій політиці. Обговорення вад і переваг політики Бальцеровіча виходить за рамки цієї книжки. Однак можна ствердити, що вдалося стримати гіперінфляцію, яка 1989 року становила 260%, переорієнтувати зовнішню торгівлю зі Сходу на Захід і розпочати приватизацію – одним словом, здійснити безпрецедентний перехід від економіки комуністичного типу до ринкової економіки.

За словами одного з економістів (Є. Бексяка), польська економіка пройшла чотири фази: шокова терапія, спроби коригування, повзуча ретатизація й протекціонізм за врядування лівих, і, нарешті, великі реформи 1997–1998 років. Середнє зростання ВВП у перші роки було дуже ви-

соким і становило 5-6%, а 2000 року – 4,1%. 2001 року відбулося істотне уповільнення, а на 2002 рік було прогнозовано зростання в межах лише 1,4%. На це вплинули як внутрішні чинники, так і труднощі, пов'язані з коливаннями світової та європейської економіки (серед іншого, запровадження євро). Хоча відбулося зростання реальної зарплатні бруто та збільшення споживання, а інфляція з вересня 2000 до вересня 2001 року зменшилася до 4,6%, а в травні 2002 року становила лише 1,9%, з'явилася загроза спаду виробництва, інвестиційних витрат та експорту. Безробіття сягнуло рівня 18%. Загроза банкрутства раніше прибуткової щецинської корабельні, що вимагає державного втручання, здається, вказує на те, що приватизація не є панацеєю. Посилілася критика фінансової політики та вимоги девальвації занадто стабільного злотого.

Відсутність необхідного законодавства ускладнювала процес реприватизації, гальмували його й статистичні тенденції – 1997 року питома вага приватного сектора у ВВП була нижчою, ніж у сусідніх країнах; однак цей процес спочатку найшвидше відбувався в регіоні, що великою мірою було пов'язано з закордонними інвестиціями та притоком іноземного капіталу. Велику роль відіграли – особливо в перші роки – у зв'язку з консолідацією зовнішніх боргів 1994 року та наданням позик, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд та Європейський банк реконструкції та розвитку. Трансформація польської та центрально-східно-європейської економіки в напрямку конкурентності й певної глобалізації, була б, напевно, неможлива без їх участі.

У 1990–1999 роках Польща була найпершою в регіоні, якщо йдеться про безпосередні закордонні інвестиції, вартість яких сягнула 28,1 мільярда доларів, хоча залишилася позаду Чехії та Угорщини в інвестиціях на душу населення (730 доларів). Серед інвесторів переважає американський і німецький капітал, хоча багато фірм-інвесторів мають капітал різного походження. Приплив капіталу з-за кордону, ключовий у приватизаційних процесах, однак, породжує побоювання домінування іноземних і неповаги національних інтересів. Чути критичні голоси, що іноземні інвестори купують – що цілком зрозуміло – найуспішніші, а не найслабкіші підприємства, а модернізація, яку вони запроваджують, зазвичай призводить до звільнень працівників. Концентрація іноземного капіталу в деяких га-

лузях – близько 70% у банках – породжує звинувачення в «продажу» Польщі. З іншого боку, закордонні інвестиції, поза сумнівом, спричиняють зростання виробничих можливостей, створення нових підприємств і конкурентної спроможності польських виробів на світовому ринку.

Сьогодні польська економіка, особливо з огляду на її застарілу структуру, залишається позаду модернізованої західної економіки. Такі галузі, як гірничо й видобувна, є нерентабельними або взагалі збитковими. Сільське господарство, в якому зайняті майже чверть усіх працівників (для порівняння – в Німеччині близько 3%, у Франції – 5%), мало механізоване й недостатньо оновлене, має великі труднощі в конкуренції з закордонними продуктами. Сільськогосподарська політика, почавши зі швидкої ліквідації державних господарств і завершуючи кредитною політикою для фермерів, не була ні спланованою, ні послідовною. Майбутнє сільського господарства, у зв'язку зі вступом Польщі до Європейського Союзу, породжує побоювання, але й надії.

За оцінками спеціалізованої західної періодики, польський економічний експеримент є вдалим, хоча останнім часом з'явилися серйозні проблеми, наприклад, уже згаданий бюджетний дефіцит, державна заборгованість, питання політики високої кредитної ставки, відношення зросту споживання до ВВП та негативне сальдо зовнішньої торгівлі. Однак, за розрахунками Європейської комісії, 2003 року в Польщі має відбутися зростання ВВП до 3,2%. До питання торгівельного обороту з Європейським Союзом ми повернемося згодом.

На відміну від Польщі, землі, що входять до складу Чеської республіки (Чехія, Моравія та частина Силезії) традиційно були найбільш економічно передовою частиною Центрально-Східної Європи. Соціальна структура також була наближена до країн Заходу.

На противагу до Польщі й Угорщини, Чехія в часи комунізму не здійснювала жодних спроб реформування й модернізації своєї економіки, яка занепадала. Програма принципів змін, яку ініціював Клаус, була менш радикальною, ніж терапія Бальцеровіча. Низький рівень безробіття за досить високої інфляції утримувався штучно, й уряд намагався стримати те, що було неминуче. 1997 року безробіття становило в середньому 5,2%, 1998 року вже 7,3%

(за підрахунками Міжнародного бюро праці), а в деяких регіонах, наприклад, у гірничо-промисловій Остраві, на весну 1999 року сягло 16%. Зростання ВВП було нижчим, ніж у сусідніх країнах, і в 1990-1997 роках становило в середньому 1,6%. Однак 1997 року ВВП на душу населення був вищим, ніж в Угорщині, Польщі та Словаччині. У 2000 році ВВП зріс на 3,1%.

Згідно з висловленими прогнозами, зростання ВВП 2003 року сягне 3,9%. Якщо взяти ВВП на 1989 рік за 100, вісім років по тому він становив лише 95,8. Закордонні інвестиції в 1990-1999 роках становили 11,352 мільярдів доларів, залишаючи Чехію позаду Польщі та Угорщини, проте в розрахунку на душу населення цей показник становив 1711 доларів, і тут Чехія перебувала на другому після Угорщини місці.

Закордонні інвестиції відігравали вагомую роль у процесі приватизації. В Чехії він протікав дещо інакше, ніж у Польщі. В рамках так званої купонної приватизації кожен громадянин отримав пакет бонів, які міг обміняти на акції різних підприємств. Питома вага приватного сектора з 4% 1989 року зросла до 75% 1997-го. Однак спекуляції Гарвардських інвестиційних фондів призвели до великих витрат. Другий раунд приватизації дав незначні результати, оскільки уряд не звернувся в ньому до важкої промисловости. Винятком були відомі заводи «Шкода», акції яких перейшли до рук «Фольксвагена». Як і в сусідніх країнах, частина акцій приватизованих підприємств, у тому числі й із банками й медіа-концернами, стала власністю іноземного капіталу. Приватизація чеського сільського господарства, де зайнято 5% працівників, перед тим всуціль колективізованого, пов'язана з труднощами та ризиком. Ці труднощі стосуються як кредиту й технології, так і розміру рентабельного господарства. Майбутнє індивідуального фермерства досі непевне. Після «оксамитового розлучення» Чехії та Словаччини побоювання перед труднощами, які чекали на економічно слабкішу Словаччину, спочатку виявилися обгрунтованими. Зростання ВВП в 1990-1997 роках було негативним (-0,3%), інфляція становила близько 23,2%, а безробіття сягло 13,5%. З 1998 року проявилися ознаки поліпшення – ВВП зріс на 5%, а інфляція зменшилася до 5,6%. 2003 року передбачають зростання ВВП на 4%. Безробіття залишалося високим, приватизаційні про-

цеси протікали повільно – питома вага приватного сектора у ВВП зростає із 60% 1995 року до 75% 1997-го – але решта показників, здавалося, свідчила про те, що словацька економіка пододала кризу й починає досить швидко розвиватися. У 2000 році ВВП на душу населення був вищим, ніж у Польщі.

Економічна ситуація Угорщини в момент падіння комунізму відрізнялася як від становища польської економіки – що перебувала в повній кризі – так і від чехословацької; в Чехословаччині, як уже було сказано, командно-адміністративна економіка доти на зазнавала жодних реформ. Запровадження ринкової економіки в Угорщині означало радше легалізацію вже наявного «сірого сектора» з розвинутим ринком. Згідно з нещодавно опублікованим дослідженням, Угорщина, маючи на вибір три економічні моделі, – ліберальну англосаксонську, опікувальну скандинавську й мішану німецьку, – створила власну модель, що найбільше нагадувала «державний монополістичний капіталізм» XIX століття. Близько 60% національного багатства перебуває в руках 1500 родин. Після первинного періоду стагнації відбувся спад, і лише наприкінці 1990-х – поліпшення. Якщо взяти показник 1989 року за 100, 1997 року угорський ВВП становив 90,4. Річне зростання 1998 року становило 4,3%; передбачається, що 2003 воно сягне 4,5%. Натомість зберігався високий рівень інфляції та, як повсюди в Центральній-Східній Європі, спостерігалися значні регіональні розбіжності.

Серйозну проблему становили зовнішні борги, які традиційно набувала ця країна. У 1990 році заборгованість Угорщини сягала 21 мільярда доларів. Хоча в 1980-х роках Угорщина, на невдоволення ССРСР, повернулася до членства в Міжнародному Валютному фонді й Світовому банку, її намагання вигідно конвертувати та частково заморозити борги – чого вдалося досягти Польщі – не завершилися повним успіхом. Натомість зростали іноземні інвестиції, які в 1990–1999 роках становили 17,5 мільярдів доларів.

Сільськогосподарський сектор – слід пам'ятати, що відношення мешканців до рільної землі тут є найвищим в Європі, а в сільському господарстві зайнято 9% усіх працівників, – надалі завдає значних труднощів. Великі сільськогосподарські кооперативи, що існували в часи Кадара, було доповнено міні-господарствами, які ґрунтувалися на

різних способах землекористування та мали власне автономне врядування. Ця система функціонувала відносно непогано. Трансформація в ринковому напрямку, внаслідок якої більшу частину кооперативів викупили номенклатура та нувориші, а частину було роздано як компенсацію, призвела в 1990–1993 роках до кризи; її характерними рисами були величезна заборгованість, банкрутства, спад виробництва й безробіття на селі. Лунали голоси, що відбувається поворот до передвоєнної ситуації та явища «трьох мільйонів жебраків». Щоправда, масштабно спланована програма реформ у напрямку приватизації, що пропонувала кредити, податкові пільги та субсидії, спричинилася до зростання кількості приватних і родинних господарств кооперативів, але від цього виграли досить нечисленні групи фермерів. У 1989–1997 роках питома вага приватного сектора у ВВП зросла з 22% до 75%.

Під таким оглядом, здається, впливає, що еволюція в напрямку демократизації та ринкової економіки не виправдала багатьох покладених на неї надій. Проте перш ніж перейдемо до соціальної ціни цих процесів і настроїв, які панують у регіоні, слід придивитися до питання так званого повернення до Європи, що початково було так само популярним гаслом, як демократизація та вільний ринок. Адже Європа в уявленні багатьох означала свободу й добробут. По суті, повернення вже не було поверненням до тієї Європи чи євроатлантичного світу, від яких Центральньо-Східну Європу було відтято близько пів століття тому. Протягом повоєнних десятиліть розвиток Західної Європи породив ланку нових структур, інституцій та організацій, від Європейського парламенту в Страсбурзі до Європейського Союзу. Західний оборонний союз – НАТО, дещо змінивши свою роль, залишився реальною запорукою європейської безпеки під егідою єдиної супердержави – США.

Місце країн Центральної Європи в світі зазнало принципової зміни. Польща вже перебуває не між загрозливими для неї Німеччиною та советською Росією, а між Європою й Америкою, Україною, Білоруссю та СНД. Так само, як Чехія, Угорщина й до певної міри Словаччина, Польща провадить зовнішню політику, зорієнтовану на Захід, але східна проблематика залишається для неї надзвичайно важливою. Збереження добрих стосунків водночас із Москвою та Кієвом (Польща була першою державою, що виз-

нала незалежність України), а також Мінськом, є нелегкою справою. Можливості поглиблення співпраці з Україною, особливо в економічній сфері, обмежені. Трактат, який 1996 року Лукашенко підписав із Російською Федерацією, щоправда, залишився на папері, але майбутнє Білорусі виглядає непевним. Війна в Чечні є елементом дестабілізації в стосунках із Росією.

Великий дипломатичний наступ, метою якого було розширення НАТО на схід, приніс позитивні результати, і 1999 року Чехія, Угорщина та Польща стали формальними членами Північноатлантичного Пакту. Звісно, завершення започаткованого в Ялті поділу Європи мало велике політичне, стратегічне, економічне й психологічне значення. Однак польська дипломатія не могла спочивати на лаврах. У так званому ваймарському трикутнику, що виник 1991 року й охоплює Польщу, Францію та Німеччину, Варшаві нерідко доводиться лавіювати між французькою позицією, негативно налаштованою щодо структурних змін в Європейському Союзі, та німецькою політикою, що пропагує перетворення ЄС на справжню федерацію. Своєю чергою, Польщу, яка підтримує політично оборонну лінію США, Європа іноді підозрює у некритичному проамериканізмі й послабленні європейських прагнень до створення власної системи оборони.

Тривалі переговори щодо прийняття до Європейського Союзу виявилися складніші, ніж доти припускали, а початковий ентузіазм у суспільствах Центрально-Східної Європи набуває забарвлення скептицизму й навіть певних побоювань. Безсумнівним парадоксом є те, що після років зусиль із повернення до Європи й відкидання «східности» з'являються голоси, що членство в ЄС загрожує національній ідентичності й національним інтересам. Можна сказати напевно, що вступ до ЄС вимагатиме певних коштів, але противники не висувують альтернативних розв'язань, а ізоляція регіону була б самогубством.

Чехія, Польща та Угорщина в цілому відповідають трьом умовам вступу до ЄС: стабілізований суспільний лад, демократія в рамках ринкової економіки й повага до прав людини, однак економічні диспропорції між країнами Центрально-Східної Європи та ЄС є серйозною проблемою.

Якщо йдеться про торговельні взаємини, очевидне негативне сальдо обороту між Центрально-Східною Євро-

пою та ЄС. Нижче подана таблиця ілюструє надлишок у торговельному обороті країн Європейського Союзу з чотирма країнами Центрально-Східної Європи (округлено в мільярдах єкю):

	1993	1994	1995	1996	1997
з Чехією	1,4	1,8	2,6	4,2	4
зі Словаччиною	0,1	0,04	0,1	0,5	0,7
з Угорщиною	1,5	2	1,1	1,1	1,6
з Польщею	2,6	2,13	7,5	10,5	

Головним торговельним партнером країн Центрально-Східної Європи є Німеччина; отож у 1993–1999 роках експорт до цієї країни з Польщі зріс із 5,2 до 9,9 мільярдів доларів, а імпорт з 5,2 до 11,5 мільярдів доларів. У випадку Чехії відповідні показники становлять: 3,4 і 11,3, а також 3,1 і 9, а для Угорщини 2,1 і 9,5, а також 2,6 і 8,1. Питання негативного торговельного балансу із Західною Європою є постійною проблемою, хоч якими були б коливання – наприклад, експорт із Польщі за перші сім місяців 2001 року зріс майже на 15% щодо попереднього року, а наприкінці 2000 року знову з'явилася тенденція до зростання.

Питання прийняття до ЄС пов'язане з багатьма проблемами соціально-економічного характеру. Особливо складними є питання, що стосуються сільського господарства – конкуренції між західним та центрально-східноєвропейським; заробіткової еміграції на Захід і купівлі землі в країнах Центрально-Східної Європи іноземцями, наприклад, німцями. Шенгенська угода, що стосується встановлення «жорсткого» кордону ЄС на сході, перетин якого вимагатиме віз, означає для Польщі ускладнення співпраці з Україною та Литвою, а у випадку Угорщини – відмежування від кількомільйонної угорської меншини в Румунії та Словаччині. Спроби розв'язати цю проблему, серед іншого, через надання спеціальних привілеїв угорцям, які мешкають за кордоном (так звана угорська карта), можуть, однак, парадоксальним чином спричинити зростання етнічного націоналізму в європейських рамках.

Надії, що повернення до Європи буде майже автоматичним і безумовним, як і переконання, що демократія та вільний ринок приносять лише користь, випливають значною мірою з нерозуміння того факту, що Захід уже не-

ребує в стадії постмодернізму, в той час як Центрально-Східна Європа тільки починає входити в цю фазу. Один із дослідників окреслив це як «дилему того, хто пізно приходить». «Постмодернізм» і «глобалізація» – це терміни, що досить неточно позначають як позитивні, так і негативні явища цивілізації та масової культури кінця ХХ – початку ХХІ століття. Дуже стисло, бо глибокий аналіз тут неможливий, ідеться про переверот в інформатиці, комунікації та медіях, що призводить до зникнення традиційних бар'єрів у передаванні інформації (телебачення, комп'ютери тощо), революційні зміни в технології, як сільськогосподарській, так і промисловій, демографічний вибух, особливо в країнах так званого Третього світу, і масове змішування населення внаслідок легальної та нелегальної еміграції. Ці явища супроводжує зростання дистанції між багатими та бідними країнами, а також між різними прошарками населення всередині країни та послаблення, а можливо, навіть занепад національної держави. Взаємини держави та громадянина дедалі більше нагадують стосунки «виробник – споживач». З'являється загроза, а іноді її криза традиційних моральних норм, а також етичний релятивізм, зростання злочинності, особливо серед молоді, наркоманія, тероризм (особливо після 11 вересня 2001 року), прояви шовінізму й фанатизму.

Усі ці явища, більш-менш нові для посткомуністичних суспільств, є викликами, на які важко реагувати та які викликають спротив і навіть ностальгію за минулим. Згідно з опитуванням громадської думки, 2001 року 24% чехів визнали комуністичну систему кращою, ніж та, що існує зараз, 51% – гіршою, а 21% ствердили, що не бачать різниці. Під час іншого опитування, здійсненого в Польщі, аж 82% опитаних вважали, що економічний стан у країні погіршується.

Ці почуття, абстрагуючись від зазначених помилок влади, браку компетентності, фінансових зловживань чи корупції, є наслідком високої, й напевно, неминучої ціни, що її мало сплатити суспільство в ході еволюції після 1989 року. Суспільство, хоч і доведене комунізмом до вкрай низького економічного рівня, жило за суспільного ладу, що, попри все, мав ознаки певного егалітаризму. Комуністичний егалітаризм, хоча й фасадний, контрастує із сьогоденнішим соціальним розшаруванням. За умов економіки,

що перебуває в стані розвитку, клас нуворишів, серед яких є і частина колишньої номенклатури, нав'язливо демонструє свій добробут. З іншого боку, згідно з опитуванням, 1/3 польського суспільства живе незможно, а 12% на межі крайніх злиднів. Реструктуризація та оновлення підприємств породжує непевність і безробіття. За часів комунізму було надмірно розбудовано деякі галузі промисловості. Разюче зростання кількості промислових робітників в Угорщині з близько 600 тисяч 1939 року до понад 3 мільйонів призвело до серйозних труднощів. Становище робітників у Польщі (зокрема, у важкій промисловості) особливо драматичне. «Комуністична система створила в Польщі багатомільйонний робітничий клас, дала йому відчуття сили, була ним повалена, після чого поховала його під своїми уламками». Модернізація сільського господарства, як ми вже згадували, перевищує можливості значної частини сільських мешканців, спричиняючи їх озлоблення та фрустрацію. За таких умов крайні націоналістично-популістичні групи знаходять сприятливий ґрунт для своїх демagogічних гасел, доказом чого є те, що 2001 року угруповання такого типу вперше потрапили до польського сейму.

Поза сумнівом, існує криза політичних партій як носіїв ідеології чи класового представництва. На думку багатьох громадян, етос урядів із табору «Солидарності» виявився не вищим за моральність попередніх еліт, а низький рівень політичної боротьби знеохочує брати участь у політичному житті. Традиційна роль інтелігенції як провідника нації похитнулася, і хоча зріс рівень освіти (і дуже зросла кількість студентів), а соціальне просування вивело на політичну й економічну сцену ширші групи населення, різниця між ментальностями еліт і мас – сильніша, ніж на Заході – не зникла. Деякі галузі, наприклад, правова система, досі мають деякі сліди попередньої епохи безправ'я. Шляхом реформ, які розпочав уряд Бузека в чотирьох сферах – адміністрації, освіті, пенсійній системі й системі охорони здоров'я – намагалися досягти дуже великих результатів і то дуже швидко. Результати були різні. За таких умов труднощі, що виникають у зв'язку з глобалізацією в світовому масштабі, до того ж враховуючи специфіку Центрально-Східної Європи, становлять загрозу для демократії, економічного прогресу та майбутніх зв'язків із Європейським Союзом.

Наскільки серйозні ці загрози? Для їх оцінки необхідний правильний вихідний пункт та історична перспектива. Американський політолог Джозеф Ротшильд звертає увагу на подібність до міжвоєнного періоду, вказуючи на націоналізм, слабкість демократичних практик, урядування відчужених від суспільства еліт, експлуатацію іноземного капіталу й амбівалентне ставлення до Заходу. Посткомуністичний процес модернізації викликає, своєю чергою, певні аналогії з добою Просвітництва, коли пропаговані монархами чи елітами новаторські течії зазнавали протидії від непокірних шляхетських мас в ім'я захисту традиційної польської золотої свободи чи хуторянського гасла «Поza Угорщиною нема життя» (*extra Hungaria non est vita*). Протягом історії Центрально-Східної Європи проявляється, можливо, у драматичнішій формі, ніж деінде, постійне змагання світлих ідей із ретроградством, ширших горизонтів із хуторянством. За песимістичною оцінкою політолога Ендре Яноша, традиційна економічна відсталість регіону не тільки очевидна, але й відставання від Заходу зростає, а не зменшується. Лише ефективна допомога ззовні та включення економіки регіону в світову економіку може поліпшити цю ситуацію, хоча є побоювання щодо експлуатації сильнішими партнерами. Країни та народи Центрально-Східної Європи багато разів у своїй історії були об'єктом експансивної політики великих держав, і їхня політична слабкість у сьогоdnішньому світі є також очевидною. Чи все це має схилити до песимізму та зменшення ролі Центрально-Східної Європи вчора й сьогодні? Необов'язково.

Не викликає сумніву, що вигляд Центрально-Східної Європи, особливо міст, в останнє десятиліття зазнав колосальних змін. Уставлені хмарочосами, готелями й ресторанами, що за рівнем часто не поступаються заходіві, з магазинами й супермаркетами, де можна купити будь-які продукти, з будинками моди, що пропонують найновіші світові колекції, та вулицями, повними життя, Варшава, Будапешт, Прага чи Краків, звільнені від сірости комуністичних часів, знову виглядають цілком по-європейськи. Відстань, що відокремлює Чехію, Угорщину чи Польщу від давніх «братніх народів» у ССРСР і на Балканах збільшилася в багато разів. Разом із вільним ринком повернулися біржі та податок на прибутки, не кажучи вже про інші інституції, ти-

пові для західної економіки. Але тут ідеться про щось більше, ніж зовнішній вигляд регіону та ознаки розвитку.

Минуле надто часто засуджували чи вихваляли, не намагаючись ані зробити всі можливі висновки з невдач та успіхів, ані відокремити те, що було власне й тривале, від того, що було чуже й накинута. Ми не можемо забути, що впродовж історії цей регіон робив істотний внесок до Європи, хоча він був більше духовний, ніж матеріальний. Від часів, коли Гус підкреслював значення свободи сумління, аж до Масарика – «Христос, а не Цезар»; від засудження вустами Павла Влодковича насильного навернення поган до етосу «Солідарности», від боротьби Габора Бетлена під прапором свободи й релігії аж до жертви, яку угорці 1956 року принесли «за Угорщину та Європу», дзвін свободи лунав у Центрально-Східній Європі протягом цілих поколінь. Було б перебільшенням твердити, що свобода для поляків, чехів, словаків чи угорців означає більше, ніж для решти європейських народів. Це історія змушувала їх боронити свободу й боротися за неї частіше, ніж у випадку багатьох інших країн. Свобода, однак, є не абсолютним поняттям, а умовою гідного існування й діяльності індивідів та суспільств. Свобода має бути самообмежувальною, щоби не призводити до хаосу й не бути підставою для невдоволення інших. Свобода народів Центрально-Східної Європи має перейти поріг національного егоїзму і – як було не раз у минулому – стати фундаментом регіональної співпраці. Як пише угорський політик Янош Мартоні, «ми маємо вірити в центральноевропейську ідентичність та в перетворення історичної й культурної ідентичності в політичну й економічну дійсність». У той час як внаслідок труднощів останнього десятиліття оживає ностальгія за гаданим егалітаризмом минулих років, надто легко люди забувають про високу ціну, якої вимагає свобода. У промові про свободу 1999 року Іван Павло II ствердив: «Її треба постійно здобувати правдою. Свобода передбачає зрілу відповідальність людських сумнівів, що випливає з цієї правди. Її можна використати на добре чи на зле». Ці слова, як і висловлена за дванадцять років до того в енциклопедії «*Sollicitudo rei socialis*» думка, що «кожна країна має віднайти і якнайкраще використати простір власної свободи», зберігають свою актуальність.

1 Fernand Braudel. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Vol. II. – New York, 1975, c. 392.

2 Цит. за: J. Jedlicki. *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują*. – Warszawa, 1988, c. 10.

3 Цит. за: A. Kadić. «Croatian humanists at the Hungarian court». *East European Quaterly*, 12 (2), 1988, c. 132.

4 Цит. за: J. Meznik. «Religious toleration in the 16th century». *Kosmas: Journal of Czechoslovak and Central European Studies*, vols 3 and 4. №. 1–2, 1984–1985, c. 111.

5 I. Wallerstein. *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. – New York, 1974, c. 99.

6 Fernand Braudel. *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*. Vol. II. – New York, 1981–1984, c. 267.

7 S. Domanovszky. цит. за: I. T. Berend. «The Place of Hungary in Europe». unpublished conference paper, Rackeve, September 10–11, 1988, c. 30.

8 M. Kridl, W. Malinowski, J. Wittlin (eds.). *For Your Freedom and Ours: Polish Progressive Spirit Through the Centuries*. – New York, 1943, c. 32.

9 Цит. за: J. Pelenski. «Muskovite Russia and Poland-Lithuania 1450–1660». *State and Society in Europe from Fifteenth to the Eighteenth Century*. J. Pelenski (ed.) – Warsaw, 1985, c. 113.

10 J. V. Polišenský. *The Thirty Years' War and the Crisis of the Seventeenth Century*. – Berkeley, Calif., 1972, c. 5.

11 Цит. за: A. Jobert. *De Luther à Mohila: La Pologne dans la crise de la Chrétienté 1517–1648*. – Paris, 1974, c. 102.

12 Цит. за: P. Hanák (ed.). *One Thousand Years: A Concise History of Hungary*. – Budapest, 1988, c. 63.

13 Цит. за: Fernand Braudel. *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*. Vol. II. – New York, 1981–1984, c. 262.

14 Цит. за: Czaplinski. *O Polsce siedemnastowiecznej*. – Warszawa, 1966, c. 83.

15 C. H. Hoskins and R. H. Lord. *Some Problems of the Peace Conference*. – Cambridge, Mass., 1920, c. 160.

16 Цит. за: H. Wisner. *Najjańiejsza Rzeczpospolita*. – Warszawa, 1976, c. 234.

- 17 Цит. за: Jobert. *De Luther*, с. 9.
- 18 Там само, с. 185.
- 19 Цит. за: J. V. Polišensky. *The Thirty Years' War*, с. 131.
- 20 Цит. за: M. Spinka. *John Amos Comenius, that Incomparable Moravian*. – Chicago, 1943, с. 113, 118.
- 21 Цит. за: H. Hantsch. *Geschichte Osterreichs 1648-1918*, 2 Ausgabe. – Graz, Wien, Koln 1955, с. 58.
- 22 Цит. за: F. Stern (ed.). *The Varieties of History: From Voltaire to the Present*. – New York, 1956, с. 43.
- 23 D. Kosary. «Absolutisme éclairé – tendance nobiliare éclairée», in *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale (Actes du troisième colloque de Matrafured)*. – Budapest, 1977, с. 41.
- 24 Цит. за: J. Michalski. «Sarmatyzm a europeizacja Polski w XVIII wieku». *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*. – Warszawa, 1973, с. 158.
- 25 *The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu*. Ed. Lord Wharnccliffe, vol. 1. – London, 1887, с. 130.
- 26 Цит. за: G. Barany. «Hoping Against Hope: The Enlightened Age in Hungary». *American Historical Review*, 76 (2). 1971, с. 339.
- 27 Цит. за: A. Walicki. *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood*. – Notre Dame, Ind., 1989, с. 108 (з незначними мовними змінами).
- 28 Цит. за: R. H. Lord. *The Second Partition of Poland: A Study in Diplomatic History*. – Cambridge, Mass., 1915, с. 445.
- 29 J. Macurek. «The Achievements of the Slavonic Congress». *The Slavonic Review*, 26. 1947, с. 330.
- 30 J. Breuilly. *Nationalism and the State*. – London, 1982, с. 374.
- 31 Цит. за: H. Kohn. *Prelude to Nation-States: The French and German Experience 1789-1815*. – Princeton, NJ, 1967, с. 91-92.
- 32 Цит. за: E. J. Hobsbawm. *The Age of Revolution 1789-1848*. – London, 1962, с. 163.
- 33 E. Niederhauser. *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. – Budapest, 1982, с. 61.
- 34 Цит. за: A. Walicki. *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood*. – Notre Dame, Ind., 1989, с. 87.
- 35 Цит. за: P. Brock. «Polish Nationalism», in P. F. Sugar and I. J. Lederer (eds). *Nationalism in Eastern Europe*. – Seattle, Wash., 1969, с. 317.
- 36 Цит. за: F. S. Wagner. «Széchenyi and the nationality problem in the Habsburg empire». *Journal of Central European Affairs*, 10, 1960, с. 229.
- 37 Там само, с. 297, 299.
- 38 Цит. за: J. Zacek. *Palacky: The Historian as Scholar and Nationalist*. – Cambridge, 1970, с. 18.

- 39 Цит. за: M. Hroch. «Vlastenci bez národa». *Naše [ř]í i mrtvá minulost*. – Praha, 1968, c. 107.
- 40 Цит. за: G. Barany. *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1790–1841*. – Princeton, NJ, 1968, c. 12.
- 41 Цит. за: S. H. Tomson. *Czechoslovakia in European History*. – Princeton, NJ, 1953. c. 168.
- 42 S. Z. Pech. *The Czech Revolution of 1848*. – Chapel Hill, NC, 1969, c. 334.
- 43 I. T. Berend and Gy. Ranki. *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. – New York, 1974, c. 92.
- 44 I. T. Berend and Gy. Ranki. «Underdevelopment in Europe in the Context of East-West Relations in the 19th Century». *Etudes historiques hongroises 1980*, vol. 1. – Budapest, 1980, c. 700.
- 45 Цит. за: I. Deak. «Hungary». *The European Right*. H. Rogger and E. Weber (eds). – Berkeley, Calif., 1965, c. 368.
- 46 Цит. за: Z. Horváth. «The Development of Nationalism in the Last Decades of Dualism». *Acta Historica*, 9 (1–2), 1963, c. 7.
- 47 Ferenc Deák. Цит. за: E. Pamlényi (ed.). *A History of Hungary*. – Budapest, 1973, c. 320.
- 48 Цит. за: P. S. Wandycz. *The Lands of Partitioned Poland 1795–1918*. – Seattle, Wash., 1974, c. 195.
- 49 Цит. за: Horváth. «Development...», c. 11.
- 50 Цит. за: B. Garver. *The Young Czech Party 1874–1901 and the Emergence of a Multi Party System*. – New Haven, Conn., 1978, c. 271.
- 51 Viktor Dyk. Цит. за: B. Loewenstein. «Český pravicový radikalismus a první světová válka». *Naše [ř]í i mrtvá minulost*. – Praha, 1968, c. 165.
- 52 Цит. за: J. Kalvoda. *The Genesis of Czechoslovakia*. – Boulder, Colo., 1986, c. 502.
- 53 Hans Roos. *A History of Modern Poland*. – New York, 1966, c. 96.
- 54 Цит. за: Jiří Hochman. «President Eduard Beneš and the Soviet Alliance». *Kosmas*, 5 (1), 1986, c. 21.
- 55 Zbigniew Zaluski. *Final 1945*. – Warszawa, 1968, c. 17.
- 56 Цит. за: R. L. Garthoff. «Eastern Europe in the Context of US-Soviet Relations». *Soviet Policy in Eastern Europe*. S. M. Terry (ed.). – New Haven, Conn., 1984, c. 318.
- 57 Цит. за: V. Mastny. «Tradition, Continuity and Discontinuity in Recent Czecho-Slovak History». *Die Tschechoslowakei 1945–1970*. N. Lobkowitz and F. T

«Ціна свободи»
й Центральна Європа
десять років потому

Коли 1992 року в Лондоні вийшло перше видання синтези Пьотра Вандича «Ціна свободи», тема Центральної Європи перебувала в центрі уваги західної гуманістики, а перспективи терену, що його Карел Косик влучно окреслив як місце, «де сперечаються, що таке бути європейцем», залишали багато питань.

Ще 1842 року Фридрих Ліст писав про «середньоевропейську економічну спільноту»; в часі Першої світової війни загрозливою готикою було видрукувано «Mitteleuropa» Фридриха Наумана з ідеєю німецької гегемонії над військово-економічним колосом, що мав об'єднати європейські країни від Сербії та Греції до Данії й Бельгії, і від Німеччини зі Швейцарією до Словаччини й Моравії, а вже 1917 року німецький географ Ганслік стверджував, що «такої природної та культурної реалії, як Центральна Європа, не існує». Проте справжній дискурсивний триюмф і водночас нове народження цей концепт здобув у 1970–1980-ті роки, насамперед в есеїстиці чеського письменника Мілана Кундери.

Есеї Кундери «Трагедія Центральної Європи», надрукований 1984 року в «The New York Times» і впливових німецьких, французьких та британських виданнях, твердив, що Центральна Європа (себто Польща, Угорщина й Чехословаччина) становить осердя європейської культури, котре Захід зрадив 1945 року в Ялті, віддавши на поталу чужому советсько-російському комунізмові. Кундера відкидав окреслення «зовнішньої імперії» ССРСР як «Східна Європа» (синонім недо-Європи), натомість категорія «Центральна Європа» ставала синонімом «західноєвропейськості», яку щоправда, тимчасово поневолив Схід. Ідеї цього есею підхопили інші інтелектуали, тим більше, що в час занепа-

ду західних комуністичних партій, советського вторгнення до Афганістану й постанови польської «Солідарності» вони впали на сприятливий ґрунт.

Публіцистичні тези Кундери спиралися на спробу історичного доведення можливості й доцільності виокремлення регіону під назвою Центральна Європа. Ще 1950 року польський еміграційний історик Оскар Галецький намагався обґрунтувати історичну специфіку розвитку «Східно-Центральної Європи». Наприкінці 1970-х років в угорському самвидаві з'явилася праця медієвіста Єно Сюча «Три Європи», котрій, як і Галецький, послуговувався компромісним терміном «Східно-Центральна Європа»¹. На думку Сюча, цей регіон історично щосили прагнув долучитися до західних структур, але велика кількість шляхти й слабкий розвиток міст визначили його відставання. Важливішим був інший висновок автора, в якому він застосовує стратегію відмежування, наголошуючи, що контрактні форми власності й залежності, порівняно ранній розвиток феодалізму та вільних міст, істотно значення Католицької (а в Трансильванії – Протестантської) Церков «засадничо відокремлюють» регіон від «питомо східноєвропейської структури»².

Саме стратегія виключення, іншування заслуговує на особливу увагу. Виступаючи за відвоювання Європи, «реєвропеїзацію» терену (вислів вже згадуваного Дж. Шопфліна), концесія Центральної Європи, за висновком Клаудіо Магриса, була «метафорою протесту проти советського панування над Східною Європою». А роль абсолютного Іншого ця концесія, звісно, відводила Росії (причому Росії в усіх її історичних проявах, не лише советському).

Якщо виключення Росії було апріорне, то проблема, кого включати до регіону, виявилася нелегкою. За головний критерій одразу взяли належність до Заходу (зазвичай тотожну з незалежністю від Росії) в минулому, часто не беручи до уваги плінності цього, як і будь-якого іншого, географічно-геополітичного поняття. Сумнівів не викликали лише Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина.

¹ Oscar Halecki. *Historia Europy – jej granicy i podziały*. – Lublin, 1994; Oscar Halecki. *Borderlands of Western Civilization: A History of East-Central Europe*. – New York, 1952.

² J. Sucz. *Trzy Europy*. – Lublin, 1995, с. 130

Саме ці країни були в центрі уваги синтетичної історії регіону під промовистою назвою «Ціна свободи», що з'явилася одразу після падіння «залізної завіси» й розпаду СРСР. Книжку написав американський історик польського походження Пьотр Вандич, який народився 20 вересня 1923 року в Кракові, у 1942–1945 роках відбував військову службу в польській армії у Великій Британії (підпоручик артилерії), 1951 року захистив у Лондонському університеті докторську дисертацію з тематики міжнародних стосунків. За кілька років молодий науковець виїхав до Сполучених Штатів Америки, де спочатку викладав у Індіянському університеті, а 1967 року переїхав до Єлю та працював там до виходу на пенсію 1997 року; протягом кількох років був директором Центру російських і східноєвропейських досліджень. Професор Вандич – автор 15 книжок і понад 400 статей та рецензій. Більшість його праць – ретельні дослідження історії міжнародних відносин у Східній Європі першої чверти ХХ ст., зокрема, монографії «Франція та її східні союзники 1919–1925» (1956), «Советсько-польські взаємини 1917–1921» (1969), «Сполучені Штати Америки й Польща» (1980), книжка «Землі поділеної Польщі» 1795–1918» (1974) та інші.

Метою Вандича, як він сам зазначає, було написати синтезу історії Центральної Європи в порівняльному аспекті, що мав би підносити читача понад національні схеми. Книжка зосереджується на історії Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини, при чому, як підкреслює сам автор, передусім ідеться про історію державності панівних націй регіону. Пам'ятаючи зазначені тематично-концепційні обмеження, працю Вандича можна вважати за взірцеву, особливо на тлі більшості синтетичних публікацій українських авторів. Рисами викладу Вандича, зосередженого на загальних течіях і підставових проблемах історії регіону, є широка ерудиція, поєднання фактографії з аналітичністю, увага до історичних передумов новіших явищ, коректність викладу (прикладом чого можуть слугувати українські сюжети історії Речі Посполитої). Додамо, що визнанням рівня «Ціни свободи» є також її чотири перевидання англійською мовою й переклади польською (1995), литовською (1997), чеською (1998), болгарською (1999) та італійською (2001) мовами.

Синтеза Вандича є також добрим матеріалом до дискусії про ментальну географію і коректність регіонального підходу. Як переконливо показав норвезький дослідник Айвер Нойман, регіони уявляють і винаходять за тими самими механізмами, що й нації³. А отже, протиотрута від національного нарративу має свої обмеження та дискримінаційний потенціал (як афористично зауважив Тимоті Гартон Еш: «Скажи мені, якою є твоя Центральна Європа, і я скажу тобі, хто ти»).

Сучасна наука наголошує, що кожен просторово-географічний поділ, кожне впорядкування хаосу дійсності за позірною нейтральністю приховує оцінку. Ані фотографія, ані географічна мапа, ані навіть поділ на сторони світу ніколи не безсторонні. Ця несенсаційна на сьогодні теза утверджувалася в науці поступово. 1978 року в тепер уже класичній праці «Орієнталізм» американський науковець палестинського походження Едвард Саїд описав творення концепту «Сходу», котрий Європа утверджувала як «найзмістовніший образ Іншого» й, щоважливіше, «орієнталізм» як спосіб західного панування над Орієнтом. Книга, що стверджувала принципову відсутність «чистого, незумовленого Сходу», торкнулася живого нерва цивілізації й стала інтелектуальним бестселером.

Відштовхуючися від очевидної, але від того не менш слушної думки Саїда, що «кожна історична доба й кожне суспільство наново створює своїх «інших»», американська дослідниця болгарського походження Марія Тодорова написала книжку «Уявляючи Балкани» (1997), де аналізувала «балканізм» як дискурс відмежування в межах європейського континенту (що набуває поширення на початку ХХ ст.) та поняття «балканізації» як синоніму дегуманізації й браку достатнього рівня цивілізованості.

Остання в трійді класичних праць також написана під впливом концепції орієнталізму – «Винаходження Східної Європи» Ларі Вулфа, в якій автор інтерпретував західноєвропейські ідеї про Східну Європу як вияв дискурсу влади, наголошуючи на ролі Просвітництва в концептуальному поділі континенту на Схід і Захід. Щоправда, критики

³ I. Neumann. *The Uses of the Other. «The East» in European Identity Formation.* – Minneapolis, 1999.

звертали увагу, що Вулф об'єднує країни, про які пише, в понятті «Східна Європа», котре відсутнє в джерелах; що він нехтує західноєвропейськими текстами про власні периферії, що дозволило б говорити не стільки про поділ «захід – схід», як «центр – периферія». Попри цю вразливість, не можна не замислитися над блискучою тезою Вулфа, що лінія «залізної завіси» після Другої світової війни в дивний спосіб збіглася з поділом континенту, закоріненим у західній думці впродовж двох століть.

Незалежно від датування концептуалізації ментального поділу Європи на «захід» і «схід», що заступив собою поділ континенту на «північ» і «південь» (причому Росія з «півночі» перемістилася на «схід», а сама «північ», ототожнена зі Скандинавією, набувала позитивних конотацій), на середину ХХ століття в західній думці цей поділ набув значення аксіоми. Визначальними рисами Заходу стали історична традиція поділу влад, відокремлення світської та релігійної легітимності (що була пов'язана з західним християнством: католицтвом і протестантизмом), існування впливових незалежних міст, інтелігенції як класу службовців, а не опозиційних революціонерів. А участь Східної Європи в європейському досвіді була, за словами Джорджа Шопфліна, «лише частковою», вона стала «перехідною зоною» між західною системою поділу влад та східною традицією автократії, а її головною рисою залишалася «відсталість»⁴. Пов'язуваній із націоналізмом, антисемітизмом та етнічними конфліктами Східній Європі, за висловом Марка фон Гагена, бракувало «повної історіографічної легітимності»⁵.

Добрим історіографічним тоном стає критика нарративу Центральної Європи. Розвиваючи аргументацію Іосіфа Бродського, російський історик Алексей Міллер кепкує з підходів, за якими східний кордон регіону проходить кордоном даної країни зі східним сусідом, підкреслює, що тема Центральної Європи набула поширення завдяки Заходові, а есеям Кундери приписує «межову відвер-

⁴ G. Schopflin. «The Political Traditions of Eastern Europe». *Daedalus*, Winter 1990, Vol. 119, No. 1, c. 61–63.

⁵ M. von Hagen. «Does Ukraine Have a History». *Slavic Review*, Fall 1995, Vol. 54, No. 3, c. 661.

тість пропагандистського висловлювання»⁶. Науковець критикує модель пів комунікації (зверхньо-поблажливе ставлення до східних сусідів), віктимізацію східноєвропейських країн за кошт Росії, й, передусім, концепцію Центральної Європи як «межової Європи», за котрою починається варварство, що не піддається цивілізуванню. Водночас, в центральноевропейській публіцистиці все частіше звучать тези, що «центральноевропейська буденність здомінована прагматикою розширення ЕС. <...> Духовна Центральна Європа перетворилася на утопію»⁷.

Чи зміна інтелектуального й політичного контексту зменшує вагомість видання синтези П. Вандича українською? Думаю, що ні. Навпаки, в Україні, де офіційний Київ зберігає вірність «багатовекторності» та водночас риториці визначень від заперечення («Україна – не Росія», «українці – не грузини»), світова дискусія про Центральну Європу залишається майже незнаною, а власне український дискурс цієї проблеми невизначений і часто суперечливий⁸, книжка Пьотра Вандича може слугувати блискучим вступом до центральноевропейської дискусії на матеріялі історії наших західних сусідів.

⁶ А. Миллер. «Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России». *Новое Литературное Обозрение*, 2001, № 6 (52), с. 85.

⁷ Слова Роберта Траби. Див. його вступні міркування та добірку текстів польських публіцистів про концепт «Центральної Європи» у: *Borussia*, 2003, No. 31.

⁸ Його найзмістовніший аналіз див. у: О. Hnatiuk. *Pozegnanie z imperium: Ukraińskie dyskusje o tożsamości*. – Lublin, 2003. («Критика» працює над українським перекладом цієї праці.)

Бібліографія

Праці загального характеру

Критерієм добору вищезазначених позицій є їх регіонально-зіставний характер. Історії окремих держав і народів, як правило, не враховані.

Загальні праці з історії Центрально-Східної Європи або охоплюють увесь регіон разом із Балканами, або стосуються історії слов'янських народів, або ж звертаються окремо до території історичної Речі Посполитої, земель Корони святого Стефана, Чехії, Словаччини та балтійських країн. До першої категорії належать як методологічно-інтерпретаційні есеї Оскара Галецького: Oskar Halecki. *Historia Europy. jej granice i podziaby.* – Lublin, 1994, та частково Єно Сюча (Jeno Szucs) *Tizy Europy.* – Lublin, 1993, так і праці підручничкового характеру, наприклад, книжка Оскара Галецького *Borderlands of Western Civilization.* – New York, 1952, або колективна її досі не завершена праця *A History of East Central Europe* під редакцією П. Шугара та Д. Тредголда (P.F. Sugar, D.W. Treadgold, Seattle, 1974): на тепер видано сім томів авторства Дж. Седлара (J. Sedlar), Д. Стоуна (D. Stone), П. Шугара, Р. Кана (R. Kan) й З. Девіда (Z. David), П. Вандича, С. та Б. Єлавічів (C. and B. Jelawich), і Дж. Ротшилда (J. Rothschild), а також історичний атлас в опрацюванні П. Магочі (P. R. Magocsi). Із нових книжок на увагу заслуговують: R. Bideleux, Ian Jeffries. *A History of Eastern Europe. Crisis and Change.* – London, 1998, та Georges Castellan. *Historie des peuples d'Europe centrale.* – Lille, 1994, хоча ця друга праця має багато неточностей і навіть поми-

лок. Чимало матеріялу й біографічних даних можна знайти в *Geschichte Ostmittel- und Südosteuropa*, за ред. Г. Рота (Herald Roth; Köln, 1998), виданій як перший том *Studienhandbuch Östliches Europa*.

Цілого регіону стосується також багатотомна серія під загальною назвою *War and Society in East Central Europe*, що містить тези з низки конференцій, присвячених цій темі в новітні часи. Головним редактором є Бела Кіраї (Béla Király). До другої категорії належать також польські праці, наприклад, Henryk Batowski. *Zwizły zarys dziejów Stowiańszczyzny*. – Kraków, 1948; й розлогіи том Jerzy Skowronek, Mieczysław Tanty, Tadeusz Wasilewski. *Historia Stowian południowych i zachodnich*. – Warszawa, 1977, а також Francis Dvornik. *The Slavs in European History and Civilization*. – New Brunswick, NJ, 1962. До третьої категорії належить величезна двотомна *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*. – Lublin, 2000 за редакцією Єжи Ключовського, автори N. Aleksium, D. Beauvois, M. E. Ducieux, J. Kłoczowski, H. Samsonowicz i P. Wandycz. Це видання містить дуже розлогу бібліографію. Соціально-економічних питань стосується колективна праця за редакцією Данієля Шіро (Daniel Chirot) *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the early Twentieth Century*. – Berkeley, 1989. Дещо схожу тематику заторкують, головним чином щодо новітніх часів, контрверсійні праця Е. Яноша (A. C. Janos) *East Central Europe in the Modern World – The Politics of the Borderlands from Pre- to Postcommunism*. – Stanford, 2000), а також, стосовно давніших часів, досить специфічне дослідження Krzysztof Brzechczyn. *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*. – Poznań, 1998. Тематично й географічно вужчою є праця Aleksander Gella. *Development of Class Structure in Eastern Europe: Poland and her Southern Neighbors*. – New York, 1989. Багато цікавих статей містить *L'Europe Centrale: réalité, mythe, enjeu XVIII–XX siècles*. – Warszawa, 1991 в серії «Les Cahiers de Varsovie». Історії політичної думки присвячено колективну працю Chantal Delsol, Michel Masłowski. *Histoire des idées politiques de l'Europe central*. – Paris, 1998. На увагу заслуговують також праці: André Gerrits and Nanci Adler. *Vampires Unstaked. National Images, Stereotypes and Myths in east Central Europe*. – Amsterdam, 1995, а також *Narody i stereotypy*. – Kraków, 1995, за редакцією Терези Валяс (Teresa Walas). Загальне історичне тло дає

Bohdan Cywiński. *Ogniem próbowane: z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowowschodniej*. У 2 т. – Rzym, 1982–1990.

Хоча існують різні праці на тему ролі Німеччини в Центральній-Східній Європі, цілком задовільного синтезу серед них немає. Можна зазначити такі позиції, як L. Dralle. *Die Deutschen in Ostmittel- und Osteuropa – ein Jahrtausend europäischer Geschichte*. – Darmstadt, 1991, або G. Stökl/ *Osteuropa und die Deutschen – Geschichte und Gegenwart einer spannungsreichen Nachbarschaft*. – Stuttgart, 1982. Цікавим є дослідження Ewa Kobulińska, Andreas Lawaty, Rüdiger Stephen (red.). *Deutsche und Polen. 100 Schlüsselbegriffe*. – München, 1992, а також збірник польських та німецьких досліджень *Doświadczenia przeszłości – Niemcy w Europie Środkowo-Wschodniej w historiografii po 1945 roku*. – Lublin – Marburg, 2000. Те саме стосується й історії євреїв, де синтетичні праці присвячені радше окремим періодам, країнам чи Голокосту, а не питанню в цілому. Salo Baron. *A Social and Religious History of the Jews* (18 vols). – New York, 1952–1983, містить багато матеріалу щодо історичної Угорщини та Польщі. Корисним є двотомне видання за редакцією Рендолафа Брена: Randolph L. Brahan. *Hungarian Jewish Studies*. – New York, 1966, а також праця William O. McCagg. *A History of Habsburgian Jews 1670–1918*. – Bloomington, 1989. Багатотомна праця *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*. – Philadelphia, 1968–1984; Ferdinand Seibt. *Die Juden in den Böhmischen Lander*. – München, 1983, та Hillel J. Kieval. *The Making of Czech Jewry*. – Oxford, 1987, також заслуговують на увагу. Якщо йдеться про Польщу, то праця Bernard Weinryb. *The Jews of Poland*. – Philadelphia, 1973, подає огляд з X до XIX століття. Докладною є праця Artur Eisenbach. *Емансипація Żydów na ziemiach polskich 1785–1870*. – Warszawa, 1988. Усе XIX і першу половину XX століття охоплює том за редакцією Є. Томашевського (J. Tomaszewski) *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie*. – Warszawa, 1993, в опрацюванні J. Anderson, T. Prekerowa, J. Tomaszewski, P. Wróbel.

У дискусії на тему окремішності й ідентичності Центральної Європи (в її розумінні як території колишньої Австро-Угорської монархії) на увагу заслуговують серед інших: Milan Kundera. «Zachód rożwany albo tragedia Europy Środkowej». *Zeszyty Literackie*, 5, 1984; Timothy Garton Ash. «Does Central Europe exist?». *New York Review of Books*,

9.10.1986. Невеличкий томик під редакцією J. Kłoczowski, P. Kras. *Historiografia krajów Europy Środkowo-Wschodniej*. – Lublin, 1997; а також J. Kłoczowski. *Europa Środkowo-Wschodnia w historiografii krajów regionów*. – Lublin, 1993, будуть корисні як стислий вступ до цієї тематики. Як історіографічна студія все ще не втратила своєї цінності книжка Josef Macúrek. *Dějepisectví evropského východu*. – Praha, 1946. Напрочуд цікавою є збірка есеїв *Naše živá i mrtvá minulost*. – Praha 1968).

Польсько-чеській історичній проблематиці присвячено такі праці: *Češi a Poláci v minulosti*, pod red. Josefa Macůrka (т. I) і Vaclava Žačka (т. II). – Praha, 1964–1967; Tadeusz Lehr-Splawinski, Kazimierz Piwarski, Zygmunt Wojciechowski. *Polska i Czechy: Dziesięć wieków sąsiedztwa*. – Katowice, Wrocław, 1947; і дві збірки наукових праць: ред. Roman Heck. *Studia nad rozwojem narodowym Polaków, Czechów, Słowaków*. – Wrocław, 1976; і *Dawna świadomość historyczna w Polsce, Czechach i Słowacji*. – Wrocław, 1978. Низку порівняльних досліджень містить *Kwartalnik Historyczny*, т. 95, з. 4, 1988, а також дуже цінна праця: *Polska i Węgry w kulturze i cywilizacji europejskiej*, pod redakcją Jerzego Wyrozumskiego. – Kraków 1997.

Про Центрально-Східну Європу говорить праця Antoni Mańczak, Henryk Samsonowicz, Peter Burk. *East Central Europe in Transition from the Fourteenth to the Seventeenth Century*. – Cambridge, Paris 1985, а також Robert A. Kann, Zdenek V. David. *The Peoples of the Habsburg Lands 1526–1918*. – Seattle, 1984. Ця друга праця має підручково-енциклопедичний характер і не охоплює Галичини.

1. Середньовіччя

Праця авторського колективу F. Graus, K. Bosl, F. Seibt, M. M. Postan, A. Gieysztor, зі вступом Geoffrey Barraclough, *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*. – New York, 1970, подає загальний огляд. Про ранню добу див.: F. Dvornik. *The Making of Central and Eastern Europe*, 2nd edn. – Gulf Breeze, Fla, 1974. Спеціальні проблеми, такі як феодалізм, капіталізм, середньовічна економіка, демографія, зростання міст, розглядають угорські та польські фахівці в згаданому виданні *East Central Europe in Transition*.

Цінними є два дослідження Мар'яна Маловіста (Marian Małowist): «The problem of inequality of economic development in Europe in the later Middle Ages». *Economic History*

Review, 2nd series, vol. 19, no. 1, 1966, с. 15–28; та «Problems of the growth of the national economy of Central Eastern Europe in the late Middle Ages». *Journal of European Economic History*, vol. 3, 1974, с. 319–357. Більшість інших праць написано французькою або німецькою, за винятком статті: Stanislaw Russocki. «The parliamentary systems in 15th century Central Europe». *Poland at the 14th International Congress of Historical Sciences in San Francisco*. – Wrocław, 1975, с. 7–21.

Кількість англійських досліджень із середньовічної історії досить обмежена. Слід зазначити праці: Erik Fügedi. «Castle and Society in Medieval Hungary 1000–1437». *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, no. 187. – Budapest, 1986; A. Komjathy. «Hungarian Jobbágyóság in the fifteenth century». *East European Quarterly*, vol. 10, no. 1, 1970, с. 77–111; та Bela Vardy, G. Grosschmid, and L. S. Domonkos (eds). *Louis the Great King of Hungary and Poland*. – Boulder, Colo, 1986. Численніші дослідження присвячені добі гуситів. Серед них слід зазначити: Howard Kaminsky. *A History of the Hussite Revolution*. – Berkeley, Calif., 1967; F. M. Bartoš (prepared by John M. Klassen). *The Hussite Revolution 1424–1437*. – Boulder, Colo, 1986; F. G. Heymann. *John Žižka and the Hussite Revolution*. – Princeton, NJ, 1955; Matthew Spinka. *John Hus and the Church Reform*. – Hamden, Conn., 1966, and his *John Hus: A Biography*. – Princeton, NJ, 1968. Більш спеціалізованим є дослідження Peter Brock. *The Political and Social Doctrines of the Unity of the Czech Brethren in the Fifteenth and Early Sixteenth Century*. – The Hague, 1957. Існують також дві книжки, присвячені постаті Їржі з Подебрад: Otakar O. Odložilik. *The Hussite King: Bohemia in European Affairs 1440–1471*. – New Brunswick, NJ, 1965, and F. G. Heymann. *George of Bohemia: King of Heretics*. – Princeton, NJ, 1965.

Про середньовічну Польщу див.: Zygmunt Wojciechowski. *Mieszko I and the Rise of the Polish State*. – Toruń, 1936, Paul Knoll. *The Rise of the Polish Monarchy: Piast Poland in East Central Europe 1320–1370*. – Chicago, 1972; Pawel Jasienica. *Piast Poland*. – New York, 1985; and Oscar Halecki. *Jadwiga of Anjou and the Rise of East Central Europe*. – Boulder, Colo, 1991.

2. Виклик Нового часу

Праці: Jan Białostocki. *The Art of the Renaissance in Eastern Europe*. – New York, 1976; Samuel Fiszman (ed.). *The Polish*

Renaissance in the European Context. – Bloomington, Ind., 1988; H. B. Segel (ed.). *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism 1470–1543*. – Ithaca, NY, 1989, та E. Fügedi and Gy. Székely (eds). *La Renaissance et la Reforme en Pologne et en Hongrie*. – Budapest, 1963, є корисними для порівняння. Важливі також: Dražen Budiša. «Humanism in Croatia» та Marian-na D. Birnbaum. «Humanism in Hungary», у виданні Albert Rabil, Jr (ed.). *Renaissance, Humanism, Foundations, Forms and Legacy*. 2 vols. – Philadelphia, PA, 1988, т. 2, с. 265–334. Книжки George H. Williams. *The Radical Reformation*. – Philadelphia, PA, 1962; та R. J. W. Evans. «Calvinism in East Central Europe. Hungary and her neighbours 1540–1700», in Menna Prestwick (ed.), *International Calvinism 1541–1715*. – New York, 1985; є важливим внеском у дослідження теми. Монументальна праця Ambroise Jobert. *De Luther à Mohila; La Pologne dans la crise de la Chrétienté 1517–1648*. – Paris, 1974, досліджує складні релігійні та політичні зв'язки. Див. також дещо контroversійну працю Oskar Halecki. *From Florence to Brest 1439–1596*. – Rome, 1958.

Серед важливих праць слід зазначити: Janusz Tazbir. *State without Stakes: Polish Religious Toleration in the Sixteenth and Seventeenth Century*. – New York, 1973; Wiktor Weintraub. «Tolerance and intolerance in Old Poland». *Canadian Slavonic Papers*, vol. 13, 1971, с. 21–43; Maria Bogucka. «Towns in Poland and the Reformation: analogies and differences with other countries»; та Stanisław Grzybowski. «The Warsaw Confederation of 1573 and other acts of religious toleration in Europe». *Acta Poloniae Historica*, vol. 40, 1979, с. 55–96. Стислим, але цінним дослідженням є: Jaroslav Mezník. «Religious toleration in Moravia in the 16th century». *Kosmas*, vol. 3–4, 1984–1985, с. 109–123.

На дискусію про «друге закріпачення» та розходження шляхів між Заходом і Сходом найбільше вплинула марксистська історіографія та нещодавня контroversійна праця: Immanuel Wallerstein. *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. – New York, 1974. Серед численних досліджень варто згадати: Zsigmond Pach. «The Role of East Central Europe in International Trade». *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 70. – Budapest, 1970, та його ж «The shifting of international trade routes in the 15–17 centuries». *Acta Historica*, vol. 14, 1968, с. 87–319; S. Hozzowski.

«L'Europe centrale devant la révolution des prix, XVI et XVII siècles». *Annales: Economies, sociétés, civilisation*, vol. 16, 1961, с. 441–456; а також Jerzy Topolski. «Sixteenth-century Poland and the turning points in European economic development», у вже згаданому виданні Fedorowicz. *A Republic of Nobles*, с. 70–90.

Дослідження Jerome Blum. «The rise of serfdom in Eastern Europe». *American Historical Review*, vol. 72, no. 4, 1957, с. 807–836 на сьогодні дещо застаріло. Нові погляди пропонують Jerzy Topolski. «The manorial-serf economy in Central and Eastern Europe in the 16th and 17th Centuries». *Agricultural History*, vol. 48, 1974, с. 341–352 та матеріали симпозіуму з неокріпацтва, опубліковані у виданні *Slavic Review*, vol. 34, no. 2, 1975, с. 225–278 – особливо доповіді Анджея Камінського (Andrzej Kaminski) та Ласла Макаї (László Makkai). Праці David Prodan. «The origins of serfdom in Transylvania». *Slavic Review*, vol. 49, no. 1, 1990, с. 1–17, та Josef Macek. «The emergence of serfdom in the Czech lands». *East Central Europe*, vol. 9, nos 1–2, 1982, с. 7–23, and Anton Špiesz. «Czechoslovakia's place in the agrarian development of Middle and East Europe in modern times». *Studia Historica Slovaca*, vol. 6, 1969, с. 7–62, піддають сумніву кліше та висвітлюють відмінності всередині регіону.

Дуже корисними для дослідження зазначеного періоду є праці: Jaroslaw Pelenski (ed.). *State and Society in Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century*. – Warszawa, 1985; S. Russocki. «Les Structures politiques de l'Europe des Jagellons». *Acta Poloniae Historica*, vol. 39, 1979, с. 101–142, де застосовано порівняльний підхід; Gottfried Schramm. «Polen-Böhmen-Ungarn: Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit». *Przegląd Historyczny*, vol. 76, no. 3, 1985, с. 417–437; та I. Banac and F. E. Sysyn (eds). *Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe* (Harvard Ukrainian Studies, vol. X, nos 3/4, Cambridge, Mass., 1986). Блискучим синтезом є праця R. J. W. Evans. *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*. – Oxford, 1979. Цінну інформацію подає Vera Zimányi. «Economy and Society in Sixteenth and Seventeenth Century Hungary 1526–1650». *Studia Historica*, vol. 188, (Budapest), 1987), а також Kálmán Benda. «Hungary in turmoil 1580–1620». *European Studies Review*, vol. 8, 1978, с. 281–304. Найновішим внеском є: R. J. W. Evans and T. V. Thomas

(eds). *Crown, Church and Estates: Central European politics in the sixteenth and seventeenth century*. – London, 1991.

Варто також прочитати дослідження Harry E. Dembowski. *The Union of Lublin: Polish Federalism in the Golden Age*. – Boulder, Colo, 1982; Andrzej Wyczański. «The problem of authority in sixteenth-century Poland: an essay in reinterpretation» in Fedorowicz (ed.), *A Republic of Nobles*, с. 91–108, а також Antoni Maczak. «The conclusive years: the end of the sixteenth century as the turning point of Polish history», у виданні E. J. Kouri and Tom Scott (eds), *Politics and Society in Reformation Europe: Essays for Sir Geoffrey Elton on his 65th Birthday*. – London, 1987, с. 516–532.

3. Криза XVII століття

Деякі вже названі книжки стосуються й цього розділу. Більшість полемічних праць, присвячених кризі, підсумовує книжка Theodore E. Rabb. *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*. – New York, 1975. Серед пізніших колективних праць слід відзначити: Geoffrey Parker and Lesley M. Smith (eds). *The General Crisis of the Seventeenth Century*. – London, 1978; та Peter Clark (ed.). *The European Crisis of the 1650s*. – London, 1985. Спробою застосувати концепцію кризи до Центрально-Східної Європи є монографія Orest Subtelny. *Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism 1500–1715*. – Toronto, 1986. До економічних та соціальних проблем звертаються серед інших дослідження Zs. P. Pach. «Diminishing share of East-Central Europe in the 17th century international trade». *Acta Historica*, vol. 16, 1970, с. 289–305 та Krystyna Kuklińska. «Central European towns and the factors of economic growth in the transition from stagnation to expansion between the seventeenth and eighteenth centuries». *Journal of European Economic History*, vol. 11, 1982, с. 105–115.

Найновішим дослідженням великого конфлікту є книжка Geoffrey Parker. *The Thirty Years War*. – London, 1984; найбільш провокативною та оригінальною – Josef V. Polišenský. *The Thirty Years' War and the Crisis of the Seventeenth Century*. – Berkeley, Calif., 1972. Також варто прочитати його статтю «The Thirty Years' War: Problems of Motive, Extent and Effect». *Historica*, vol. 14, 1967, с. 77–90. Статті O. Odložilik. «The nobility of Bohemia 1620–1740» та V. S. Mamatey. «The

Battle of the White Mountain as myth in Czech history» з'явилися у виданні *East European Quarterly*, відповідно vol. 7, no. 1, 1973, с. 15–30, та vol. 15, no. 3, 1981, с. 335–345. Коменському присвячено кілька досліджень, серед яких варто відзначити: Matthew Spinka. *John Amos Comenius*. – Chicago, 1943; та Vratislav Busek (ed.). *Comenius*. – Ann Arbor, Mich., 1972. Про зв'язки між чеською трагедією XVII століття та сучасністю пише Петер Шуберт (Peter Z. Schubert) у статті «Resurgence of the Wallenstein theme in recent Czech literature». *Cross Currents*, vol. 3, 1983, с. 231–238.

Польським проявам кризи XVII століття присвячено чимало досліджень, серед них J. A. Gierowski. «The international position of Poland in the seventeenth and eighteenth centuries», у згаданому виданні J. K. Fedorowicz (ed.). *A Republic of Nobles*, с. 218–238, W. Czaplinski. «Polish seym in the light of recent research». *Acta Poloniae Historica*, vol. 22, 1970, с. 182–192, та Andrzej Kamiński. «The *Szlachta* of the Polish-Lithuanian Commonwealth and their government», у книжці Ivo Banac and Paul Bushkovitch (eds). *The Nobility in Russia and Eastern Europe*. – Yale Concilium, New Haven, Conn., 1983, с. 14–45.

Стосовно української проблеми, див.: Andrzej Kamiński. «Polish-Lithuanian Commonwealth and its citizens (Was the Commonwealth a stepmother for Cossacks and Ruthenians?)», in Peter J. Potichnyj (ed.). *Poland and Ukraine. Past and Present*. – Edmonton, Alberta, 1980, с. 32–57; та «The Cossack experiment in *Szlachta* democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Hadiach (Hadziacz) Union». *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 1, no. 2, 1977, с. 178–197. Варто згадати також працю Frank E. Sysyn. *Between Poland and the Ukraine: the Dilemma of A. Kysil 1600–1653*. – Cambridge, Mass., 1985. Книжку George Vernadsky. *Bohdan, Hetman of Ukraine*. – New Haven, Conn., 1941, до сьогодні не замінило новіше дослідження.

Важливі також праці Z. Wójcik. «Poland and Russia in the 17th century». *Poland at the 14th International Congress of Historical Sciences in San Francisco*. – Wrocław, 1975, с. 113–133, та Peter B. Brown. «Muscovy, Poland, and the seventeenth century crisis». *Polish Review*, vol. 28, nos 3–4, 1982, с. 55–69.

Дослідження А. R. Várkonyi. «Historical Personality, Crisis and Progress in 17th Century Hungary». *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 71. – Budapest, 1970), підсумовує чимало цінного матеріялу. Серед нечисленних

англомовних біографічних досліджень слід навести: D. G. Kosáry. «Gabriel Bethlen, Transylvania in the XVIIth century». *Slavonic Review*, vol. 17, 1938–1939), с. 162–173; та Béla Köpeczi. «Ferenc Rákóczi II». *The New Hungarian Quarterly*, vol. 61, 1976, с. 39–57.

4. Освічений абсолютизм чи освічена свобода?

Серед західних досліджень найбільшу увагу Центрально-Східній Європі приділяє книжка R. R. Palmer. *The Age of the Democratic Revolution*. 2 vols. – Princeton, NJ, 1959–1964. Серія «Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale». – Budapest, Paris, 1972–1984; містить багато цінного матеріялу, наприклад, Domokos Kosáry. «Absolutisme éclairé – tendance nobiliaire éclairée», vol. 3, с. 39–46. Цьому ж авторові належить стаття «Enlightenment and liberalism in Hungary» у збірці Gy. Ránki (ed.), *Hungary and European Civilization*. – Budapest, 1989, с. 1–9. Див. також: B. Köpeczi. «Lumières et nation en Europe Centrale et Orientale». *Etudes historiques hongroises 1980*, vol. 1. – Budapest, 1980, с. 381–402.

Підставовими працями є Н. Marczali. *Hungaria in the Eighteenth Century*. – Cambridge, 1910, та Béla K. Kiraly. *Hungary in the Late Eighteen Century: The Decline of Enlightened Despotism*. – New York, 1969. Перу Петера Шугара (Peter Sugar) належить стаття «The influence of the Enlightenment and the French Revolution in 18th century Hungary». *Journal of Central European Affairs*, vol. 17, 1958, с. 331–335, а Джордж Барані (George Barany) створив дослідження «Hoping against hope: the enlightened age in Hungary». *American Historical Review*, vol. 76, no. 2, 1971, с. 319–357.

Працю Robert J. Kerner. *Bohemia in the Eighteenth Century*. – New York, 1932, до сьогодні не замінило новіше дослідження. Корисні також праці: George J. Svoboda. «Recent trends in historical research on seventeenth and eighteenth century Bohemia». *East Central Europe*, vol. 7, no. 1, 1980, с. 89–96; K. Klima. «Mercantilism in the Habsburg monarchy – with special reference to the Bohemian lands». *Historica*, vol. 11, 1965, с. 95–120, та William E. Wright. *Serf, Seigneur, and Sovereign: Agrarian Reform in 18th Century Bohemia*. – Minneapolis, Minn., 1966. Варті уваги праці Германа Фройденбергера (Herman

Freudenberger) «Industrialization in Bohemia and Moravia in the eighteenth century». *Journal of Central European Affairs*, vol. 19, 1960, с. 347–356 та *The Waldstein Woolen Mill: Noble Entrepreneurship in 18th Century Bohemia*. – Boston, Mass., 1963.

Цікава праця Andrzej Walicki. *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood: Polish Political Thought from Noble Republicanism to Tadeusz Kościuszko*. – Notre Dame, Ind., 1989. Двома класичними французькими дослідженнями є: Jean Fabre. *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières*. – Paris, 1952, та A. Jobert. *Magnats polonais et phisiocrates français 1767–1774*. – Dijon, 1941. Важливі також праці: Witold Kula. «L'Histoire économique de la Pologne du 18e siècle». *Acta Poloniae Historica*, vol. 4, 1961, с. 133–145; Daniel Stone. *Polish Politics and National Reform 1775–1778*. – Boulder, Colo, 1976; Jörg K. Hoensch. *Sozialverfassung und Politische Reform. Polen im vorrevolutionären Zeitalter*. – Cologne, 1973; та Zofia Libiszowska. «American thought in Polish political writings of the Great Diet». *Polish-American Studies*, vol. 1, 1976, с. 41–58. Книжка Jan S. Korczewski. *Kościuszko and Pulaski*. – Warszawa, 1976, є популярним текстом, який не замінив праці M. Haiman. *Kościuszko: Leader and Exile*. – New York, 1946.

Працю Herbert H. Kaplan. *The first Partition of Poland*. – New York, 1962, слід читати разом зі статтею J. Topolski. «Reflections on the first partition of Poland, 1772». *Acta Poloniae Historica*, vol. 27, 1973, с. 89–104. Класичне дослідження Robert H. Lord. *The Second Partition of Poland*. – Cambridge, Mass., 1915, залишається важливим донині. Контроверсійною є праця Jerzy Łojek. «The international crisis of 1791: Poland between the triple alliance and Russia». *East Central Europe*, vol. 2, no. 1, 1975, с. 1–63.

5. Доба ліберального націоналізму

6. Від Угоди до незалежності

Кількість англійських книжок, присвячених регіону в XIX та XX століттях, значно перевершує дослідження з попередніх часів. Серед інших слід зазначити компетентний огляд Йоргі Генша (Jörg Hoensch). *A History of Modern Hungary 1867–1986*. – London, 1989, провокативну й контроверсійну працю Andrew C. Janos. *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*. – Princeton, NJ, 1982, або R. F. Leslie (ed.). *The History of Poland since 1863*. – Cambridge,

1980. Праця Piotr S. Wandycz. *The Lands of Partitioned Poland 1795–1918*, 2nd printing with corrections. – Seattle, Wash., 1984, обмежується XIX століттям.

Про підставові проблеми націоналізму та національного відродження див.: P. F. Sugar and I. J. Lederer (eds). *Nationalism in Eastern Europe*. – Seattle, Wash., 1869; багату на факти працю Emil Niederhauser. *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. – Budapest, 1982; та R. Sussex and J. E. Eade (eds). *Culture and Nationalism in Nineteenth-Century Eastern Europe*. – Columbus, Ohio, 1984. Серед теоретичних досліджень варто згадати: Jan Chlebowczyk. *On Small and Young Nations in Europe*. – Wrocław, 1980; та Miroslav Hroch. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. – Cambridge, 1985. Реймон Пірсон (Raymond Pearson) у праці *National Minorities in Eastern Europe 1848–1944*. – New York, 1983, менш успішно впорався з цими складнощами. Теми стосуються також дослідження: Harry R. Ritter. «Friedrich Engels and the East European nationality problem». *East European Quarterly*, vol. 10, no. 2, 1976, с. 137–152; та Keith Hitchins (ed.). *Studies in East European Social History*. – Leiden, 1977. Див.: також Stanley Z. Pech. «Right, Left and Centre in Eastern Europe 1860–1940». *Canadian Journal of History*, vol. 16, no. 2, 1981, с. 237–262; та його ж «Political parties in Eastern Europe 1848–1939». *East Central Europe*, vol. 5, no. 1, 1978, с. 1–38. Національні проблеми у Габсбурзькій монархії є предметом спеціального випуску *Austrian History Yearbook*, vol. 3, 1967. Заохочують до роздумів праці A. Sked. *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*. – New York, 1989; та Robert A. Kann. *The Habsburg Empire: A Study of Integration and Disintegration*. – New York, 1957. Корисний огляд подає B. Király. «The emancipation of the serfs of East Central Europe». *Antemurale*, vol. 15, 1971, с. 63–85.

Про Богемію див.: Peter Brock and H. Gordon Skilling (eds). *The Czech Renaissance of the Nineteenth Century*. – Toronto, 1976; J. Havránek. *The Czechs: the Nationality Problem in the Habsburg Monarchy*. – Prague, 1966; and J. F. Zacek. *Palacky: The Historian as Scholar and Nationalist*. – The Hague, 1970. Цілий випуск *East European Quarterly*, vol. 15, no. 1, 1981, присвячено Палацькому.

Про «весну народів» розповідають, серед іншого, F. Fejtő (ed.). *The Opening of an Era 1848*. – New York, 1966; та Lewis Namier. *1848: The Revolution of the Intellectuals*. – New York, 1964. Теми також стосуються окремі частини книжки

Hans Kohn. *Pan-Slavism*, rev. edn. – New York, 1960. Важливими є праці: Stanley Pech. *The Czech Revolution of 1848*. – Chapel Hill, NC, 1969; та L. D. Orton. *The Prague Slav Congress of 1848*. – Boulder, Colo, 1975. Варти уваги дослідження S. B. Kimball. *Czech Nationalism: A Study of the National Theater Movement*. – Urbana, Ill., 1964; Bruce M. Garver. *The Young Czech Party 1874–1901*. – New Haven, Conn., 1978; та Paul Vyšný. *Neo-Slavism and the Czechs 1896–1914*. – Cambridge, 1977. Цінну інформацію подає стаття Wilma A. Iggers. «The flexible national identities of Bohemian Jewry». *East Central Europe*, vol. 7, no. 1, 1980, с. 39–48. Найважливішими працями про Томаша Масарика є: Roman Szporluk. *The Political Thought of Thomas G. Masaryk*. – Boulder, Colo, 1981; Eva Schmidt-Hartmann. *Thomas G. Masaryk's Realism: Origins of a Czech Political Concept*. – Munich, 1984, and H. Gordon Skilling. «The rediscovery of Masaryk». *Cross Currents*, vol. 3, 1983, с. 87–112. Найамбітнішою серед англомовних є колективна праця S. Winters, R. B. Pysant, and Harry Hanak (eds). *T. G. Masaryk 1850–1937*, 3 vols. – New York, 1989.

До книжки George Barany. *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1791–841*. – Princeton, NJ, 1968, можна додати коротші дослідження спеціального випуску *Journal of Central European Affairs*, vol. 20, no. 3, 1960. Не можна проминути праці István Deák. *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1949*. – New York, 1979. Корисними також є Béla Király. *Ferenc Deák*. – Boston, Mass., 1975, та G. Szabad. *Hungarian Political Trends between the Revolution and the Compromise 1848 – 1867*. – Budapest, 1977. Про соціальні проблеми див.: Peter I. Higas. «The peasants of Hungary between the Revolution and the compromise». *East European Quarterly*, vol. 19, no. 2, 1983, с. 191–200, та Péter Hanák. «The bourgeoisification of the Hungarian nobility – reality and utopia in the 19th century». *Etudes historiques hongroises*, vol. 2, 1985, с. 401–421. Див. також: William O. McCagg. *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. – Boulder, Colo, 1972; та його ж «The role of the Magyar nobility in modern Jewish history». *East European Quarterly*, vol. 20, no. 1, 1986, с. 41–53.

Класична праця L. Eisenman. *Le Compromise Austro-hongrois de 1867*. – Paris, 1904, зберігає значення, але P. Hanák. «Hundred years of Ausgleich». *New Hungarian Quarterly*, vol. 8, no. 27, 1967, с. 17–31, подає новішу інтерпретацію. Важливі також праці: G. Vermes. *István Tisza. The Liberal Vision and*

Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist. – Boulder, Colo., 1985; A. Horvëth. «The development of nationalism in the last decades of dualism». *Acta Historica*, vol. 8, nos 1–2, 1963, с. 1–37; та ще одне класичне дослідження: R. W. Seton-Watson. *Corruption and Reform in Hungary*. – London, 1911. Див. також: Peter Brock. *The Slovak National Awakening*. – Toronto, 1976; та Keith Hitchins. *The Idea of a Nation: The Romanians of Transylvania 1691–1849*. – Bucharest, 1985.

Детальну бібліографію можна знайти в згаданій книжці Wandycz. *The Lands of Partitioned Poland*. Серед найновіших досліджень слід зазначити: Andrzej Walicki. *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland*. – Oxford, 1982; та Tadeusz Łepkowski. «La Formation de la nation polonaise moderne dans les conditions d'un pays démembré». *Acta Poloniae Historica*, vol. 19, 1968, с. 18–36. Дослідження М. Кукиєль. *Czartoryski and European Unity 1770–1861*. – Princeton, NJ, 1955, подає широку картину. До підставових проблем звертаються праці S. Kieniewicz. *The Emancipation of the Polish Peasantry*. – Chicago, Ill., 1969; Henryk Wereszyski. «Polish insurrections as a controversial problem in Polish historiography». *Canadian Slavonic Papers*, vol. 9, 1967, с. 98–121; та Stanislaus A. Blejwas. *Realism in Polish Politics: Warsaw Positivism and National Survival in Nineteenth Century Poland*. – New Haven, Conn., 1984. Важливим також є дослідження Stefan Kieniewicz. «The Polish intelligentsia in the 19th century». Keith Hitchins (ed.), *Studies in East European Social History*, 2 vols. – Leiden, 1977, т. 1, с. 121–134. Працю R. F. Leslie. *Polish Politics and the Revolution of November 1830*. – London, 1956; та його ж *Reform and Insurrection in Russian Poland 1856–1863*. – London, 1963; затьмарені дещо однобокими інтерпретаціями. Багато аспектів повстання 1863 року висвітлено в спеціальному ювілейному випуску *Antemurale*, vols 7–8, 1963.

Про події в пруській Польщі див., серед іншого: William W. Hagen. *Germans, Poles and Jews. The Nationality Conflict in the Prussian East 1772–1914*. – Chicago, Ill., 1980; Richard Blanke. *Prussian Poland in the German Empire 1871–1900*. – Boulder, Colo., 1981; та Lech Trzeciakowski. *The Kulturkampf in Prussian Poland*. – Boulder, Colo., 1990. Існує також недавнє дослідження Andrei S. Markovits and Frank E. Sysyn (eds). *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia*. – Cambridge, Mass., 1982. Праця Alfred E. Senn. *The Emergence of Modern Lithuania*. – New York, 1959, подає огляд

історичного тла XIX століття. Про видатних польських лідерів див.: Alvin M. Fountain III. *Roman Dmowski: Party, Tactics, Ideology 1895-1907*. – Boulder, Colo, 1980, та Wacław Jedrzeje-wicz. *Piłsudski: A Life for Poland*. – New York, 1982.

Вплив промислової революції, серед інших, досліджу-ють Iván Berend and György Ránki. *Economic Development in East Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. – New York, 1974; *The European Periphery and Industrialization 1780-1914*. – Cambridge, Paris, 1982; та «Underdevelopment in Europe in the context of East-West relations in the 19th century». *Etudes historiques hongroises*, vol. 1. – Budapest, 1980, ч. 689-709. Див.: Witold Kula. «Some observations on the Industrial Revolution in the Eastern European countries». *Ergon: Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, vol. 6, nos 1- 2, 1958, с. 239-248; John Komlos. *The Habsburg Monarchy as a Customs Union*. – Princeton, NJ, 1983; L. Katus, «Economic growth in Hungary during the age of dualism». *Studia Historica*, vol. 62, 1970, с. 35- 127; J. Purš. «The Industrial Revolution in the Czech lands». *Historica*, vol. 2, 1960, с. 183- 272; Arnošt Klima. «Industrial growth and entre-preneurship in the early stages of industrialization in the Czech lands». *Journal of European Economic History*, vol. 6, no. 3, 1977, с. 549-574. Про Конгресове королівство див.: Jerzy Jedlicki. «State industrial economy in the Kingdom of Poland in the 19th century». *Acta Poloniae Historica*, vol. 18, 1968, с. 221-237.

Численні дослідження, присвячені Першій світовій війні, охоплюють широкий спектр від праці Wiktor Sukien-nicki. *East Central Europe during World War I*, 2 vols. – Boulder, Colo, 1984, із наголосом на Польщі та колишніх землях Речі Посполитої, до дещо ревізіоністичної книжки J. Kal-voda. *The Genesis of Czechoslovakia*. – Boulder, Colo, 1986, та стислої, але інформативної статті István Deák. «The decline and fall of Habsburg Hungary 1914-1918». Iván Vol-gyes (ed.), *Hungary in Revolution 1918-1919*. – Lincoln, Nebr., 1971, с. 10-30, and A. Siklós. «Revolution in Hungary and the Dissolution of the Multinational State 1918». *Studia Historica*, vol. 189. – Budapest, 1988.

7. Важка незалежність

Міжвоєнний період розглядає класична праця Hugh Seton-Watson. *Eastern Europe between the Wars 1918-1941*. – 3rd edn, Hamden, Conn., 1962; а також Joseph Rothschild. *East*

Central Europe between the Two World Wars. – Seattle, Wash., 1974; дещо популярніша книжка Antony Polonsky. *The Little Dictators: The History of Eastern Europe since 1918.* – Boston, Mass., 1975; та С. А. Macartney and A. W. Palmer. *Independent Eastern Europe: A History.* – London, 1962. Ця остання книжка особливо корисна для теми міжнародних відносин, як і праці Henry L. Roberts. *Eastern Europe: Politics, Revolution and Diplomacy.* – New York, 1970; та Stephen Borsody. *The Tragedy of Central Europe*, rev. edn. – New Haven, Conn., 1980. У книжці J. Żarnowski (ed.). *Dictatorship in East Central Europe 1918–1939.* – Wrocław, 1983,) застосовано порівняльний підхід. Книжка Ezra Mendelsohn. *The Jews of East Central Europe between the Wars.* – Bloomington, Ind., 1983, є задовільнішою, ніж єдина праця про німців: A. Komjathy and R. Stockwell. *German Minorities and the Third Reich: Ethnic Germans of East Central Europe.* – New York, 1980. Стосовно економіки, окрім вищезазначеної праці Беренда й Ранкі (Berend and Ránki) про XIX і XX століття, найамбітнішим дослідженням є М. С. Kaser and E. A. Radice (eds). *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975.* – Oxford, 1985. Праця Leszek A. Kosíński. «Population censuses in East-Central Europe in the twentieth century». *East European Quarterly*, vol. 5, no. 3, 1971, с. 279–301, наводить багато важливих даних. Книжка John A. Lukacs. *The Great Powers and Eastern Europe.* – New York, 1953, є дещо хаотичною.

Про окремі країни див: V. S. Mamatey and R. Luža (eds). *A History of the Czechoslovak Republic 1918–1948.* – Princeton, NJ, 1973; Věra Olivová. *The Doomed Democracy: Czechoslovakia in a Disrupted Europe 1914–1938.* – London, 1972; Josef Korbel. *Twentieth Century Czechoslovakia: The Meaning of its History.* – New York, 1977; та дуже важлива Edward Taborsky. «Triumph and disaster of Eduard Beneš». *Foreign Affairs*, vol. 36, 1958, с. 669–684. Необхідно зазначити працю Eugen Steiner. *The Slovak Dilemma.* – Cambridge, Mass., 1973, а також Alice Teichová. *The Czechoslovak Economy 1918–1980.* – New York, 1988. Про німецьку меншину див.: J. W. Bruegel. *Czechoslovakia before Munich.* – Cambridge, 1973.

Праця István Deák. «Historical foundations: the development of Hungary from 1918 until 1945». Klaus-Detlev Grothusen (ed.). *Ungarn.* – Sudosteuropa-Handbuch, V, Göttingen, 1987, с. 36–66, подає блискучий стислий аналіз. Книжка С. А. Macartney. *October Fifteenth: A History of Modern*

Hungary 1929–1945. 2 vols. – Edinburgh, 1956–1957, є барагою на деталі та інтерпретації. Gy. Juhász. *Hungarian Foreign Policy, 1919–1945*. – Budapest, 1979, подає збалансовану картину. Також слід звернутися до праці N. Katzburg. *Hungary and the Jews: Policy and Legislation 1920–1943*. – Ramat-Gan, 1981. Підставовою є книжка I. T. Berend and Gy. Ránki. *The Hungarian Economy in the Twentieth Century*. – New York, 1983.

Праці М. К. Dziewanowski. *Poland in the 20th Century*. – New York, 1977, та R. M. Watt. *Bitter Glory: Poland and its Fate 1918–1939*. – New York, 1979, є оглядами. Найкращим є дослідження Antony Polonsky. *Politics in Independent Poland 1921–1939*. – Oxford, 1972, за винятком зовнішньополітичних проблем. Щодо цих останніх, див: Piotr Wandycz. *Polish Diplomacy 1914–1945*. – M. B. Grabowski Lecture, London, 1988, та Jan Karski. *The Great Powers and Poland 1919–1945*. – Lanham, NY, 1985. Z. Landau and J. Tomaszewski. *The Polish Economy in the 20th Century*. – London, 1985, є відповідниками вищезазначених праць про Угорщину та Чехословаччину. Серед праць про євреїв у міжвоєнній Польщі на увагу заслуговують Н. М. Rabinowicz. *The Legacy of Polish Jewry*. – New York, 1965, та Jerzy Tomaszewski. «Some methodological problems of the study of Jewish history in Poland between the two world wars». *Polin: A Journal of Polish-Jewish Studies*, vol. 1, 1986, с. 163–175. Книжка S. Hozak. *Poland and her National Minorities 1919–1939*. – New York, 1961, є незбалансованою.

Міжнародні відносини висвітлені в багатьох дослідженнях. Серед тих, що стосуються створення Польщі та Чехословаччини й мирних договорів 1919–1920, найкращими є праці: Т. Komarnicki. *Rebirth of the Polish Republic*. – London, 1957; K. Lundgreen-Nielsen. *The Polish Problem at the Paris Peace Conference*. – Odense, 1979; B. Király, P. Pastor, and I. Sanders (eds). *War and Society in East Central Europe*, vol. VI; *Essays on World War I: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon*. – New York, 1982; та D. Perman. *The Shaping of the Czechoslovak State*. – Leiden, 1962. Праці P. Wandycz. *Soviet-Polish Relations 1917–1921*. – Cambridge, Mass., 1969; Norman Davies. *White Eagle, Red Star*. – New York, 1972; та М. К. Dziewanowski. *Joseph Pilsudski: A European Federalist*. – Stanford, Calif., 1969, звертаються до східних проблем, а книжки P. Wandycz. *France and her Eastern Allies 1919–1925*. – Minneapolis, Minn., 1962; та *The Twilight of French Eastern Alliances 1926–1936*. – Princeton, NJ, 1988; обговорюють французьку систему в

Центрально-Східній Європі. Книжка G. F. Campbell. *Confrontation in Central Europe*, Chicago, 1975, розглядає стосунки Чехословаччини з Ваймарською республікою. Книжками про Мюнхенський договір можна наповнити кілька полиць. Праця Elizabeth Wiskemann. *Germany's Eastern Neighbours: Problems relating to the Oder-Neisse Line and the Czech Frontier Regions*. – Oxford, 1956, ставить німецько-чесько-польські стосунки в ширшій контекст. Важливою залишається праця А. М. Cienciala. *Poland and the Western Powers 1938–1939: A Study in the Interdependence of Eastern and Western Europe*. – London, Toronto, 1968.

Про Другу світову війну див.: Vojtech Mastny. *The Czechs under Nazi Rule: The Failure of National Resistance 1939–1942*. – New York, 1971; Radomír Luža. *The Transfer of the Sudeten Germans*. – New York, 1964; Yeshayahu Jelinek. *The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party, 1939–1945*. – Boulder, Colo, 1976; та E. Taborsky. *President Eduard Beneš Between East and West 1938–1948*. – Stanford Calif., 1981.

Серед найважливіших праць варто згадати наступні: M. D. Fenyo. *Hitler, Horthy and Hungary: German-Hungarian Relations 1941–1944*. – New Haven, Conn., 1972; S. D. Kertesz. *Diplomacy in a Whirlpool. Hungary between Nazi Germany and Soviet Russia*. – South Bend, Ind., 1953; та J. Czebe and T. Pethő. *Hungary in World War II: A Military History of the Years of War*. – Budapest, 1946. Józef Garliński. *Poland in the Second World War*. – London, 1985; подає огляд, а книжка Stefan Korbonski. *The Polish Underground State 1939–1945*. – Boulder, Colo, 1978, є корисним путівником. Праця Jan Ciechanowski. *The Warsaw Rising*. – Cambridge, 1975; є контроверсійною, а J. K. Zawodny. *Death in the Forest: The Story of the Katyn Forest Massacre*. – Notre Dame, Ind., 1962, – піонерською. Див. також Sarah Meiklejohn Terry. *Poland's Place in Europe: General Sikorski and the Origin of the Oder-Neisse Line 1939–1943*. – Princeton, NJ, 1983, та Jan T. Gross. *Polish Society under German Occupation*. – Princeton, NJ, 1979.

Голокосту присвячено величезну літературу, але немає вичерпного дослідження про події в Польщі. Стаття István Deák. «The incomprehensible Holocaust». *The New York Review of Books*, vol. 36, no. 14, 1989, с. 63–72, може слугувати врівноваженим вступом. Серед найвидатніших авторів слід згадати В. Бартошевського (W. Bartoszewski), Л. Доброшицького (L. Dobroszycki), І. Гутмана (I. Gutman), Н. Тека (N. Tec), Л. Давидовича (L. Dawidowicz) та К. Мочарського (K. Moczarski).

Праця R. L. Braham. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, 2 vols. – New York, 1981, подає широкий аналіз, а багатотомне видання *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*. – Philadelphia, PA, 1984, has vol. 3, edited by Avigdor Dagan, присвячено Голокосту та його наслідкам.

8. Тяжкий шлях до свободи

Є досить багато оглядових книжок про країни Центрально-Східної Європи, а також спеціалізованих робіт соціологів, економістів та політологів. Серед найвидатніших варто зазначити такі: Zbigniew Brzezinski. *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*. – rev. edn, New York, 1967, та F. Fejtő. *History of the Peoples' Democracies: Eastern Europe since Stalin*. – New York, 1971. Корисними також є: M. Drachkovitch (ed.). *East Central Europe: Yesterday, Today, Tomorrow*. – Stanford, Calif., 1982; та William E. Griffith (ed.). *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain?* – Boulder, Colo, 1989. Праця F. Fehér. «Eastern Europe's long revolution against Yalta». *EEPS*, vol. 2, no. 1, 1988, с. 1–34. Змушує замислитися Joseph Rothschild. *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II*. – New York, 1989; подає огляд, до якого можна додати працю Gale Stokes (ed.). *From Stalinism to Pluralism: A Documentary History of Eastern Europe since 1945*. – New York, 1991. Блискучими є праці Karen Dawisha. *Eastern Europe, Gorbachev and Reform, the Great Challenge*, 2nd edn, Cambridge, 1990; та Charles Gati. *The Bloc that Failed: Soviet-East European Relations in Transition*. – Bloomington, Ind., 1990.

Див. також: Paul Marer and J. M. Montias. *East European Integration and East-West Trade*. – Bloomington, Ind., 1980; Zygmunt Bauman. «Intellectuals in East Central Europe: continuity and change». *EEPS*, vol. 1, no. 2, 1987, с. 162–186; та Paul Lendvai. *Anti-Semitism without Jews: Communist Eastern Europe*. – New York, 1971.

Стосовно окремих країн особливо корисними є: Norman Stone and Eduard Stouhal (eds). *Czechoslovakia – Crossroads and Crises 1918–1988*. – New York, 1989; Edward Taborsky. *Communism in Czechoslovakia 1948–1960*. – Princeton, NJ, 1961; та Zdeněk Suda. *Zealots and Rebels: A History of the Ruling Communist Party of Czechoslovakia*. – Stanford, Calif., 1980. На увагу заслуговують книжки Charles Gati. *Hungary and the Soviet Bloc*. – Durham, NC, 1985; and B. Kovrig.

Communism in Hungary. From Kun to Kadar. – Stanford, Calif., 1979. Про Польщу див.: Hansjakob Stehle. *The Independent Satellite: Society and Politics in Poland since 1945.* – New York, 1965; M. K. Dziwanowski. *The Communist Party of Poland. An Outline of History.* – 2nd edn, Cambridge, Mass., 1976; Jan de Weydenthal. *The Communists of Poland: An Historical Outline.* – Stanford, Calif., 1986; та Richard F. Staar. *Poland 1944–1962: The Sovietization of a Captive People.* – New Orleans, La, 1962. Провокативним є дослідження Adam Bromke. *Poland's Politics: Idealism vs Realism.* – Cambridge, Mass., 1967.

Встановлення комуністичної влади в регіоні є предметом досліджень Hugh Seton-Watson. *The East European Revolution.* – 2nd rev. edn, London, 1952; та Jerzy Tomaszewski. *The Socialist Regimes of Central Europe: Their Establishment and Consolidation 1944–1967.* – London, 1989. Про переворот у Празі див.: K. Kaplan. *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia 1945–1948.* – London, 1987; і старшу працю J. Korbel. *The Communist Subversion of Czechoslovakia 1938–1948.* – Princeton, NJ, 1959; про Польщу див. неординарну книжку Teresa Torąńska. «Them». *Stalin's Polish Puppets.* – New York, 1987; та Krystyna Kersten. *The Establishment of the Communist Rule in Poland 1943–1948.* Berkeley, Calif., 1991.

Особливу цінність мають книжки V. Mastny. *Russia's Road to the Cold War 1941–1945.* – New York, 1979; та Bennet Kovrig. *The Myth of Liberation: East Central Europe in U. S. Diplomacy and Politics.* – Baltimore, Md, 1973.

Про «польський жовтень» 1956 року та його наслідки див.: Nicholas Bethell. *Gomułka, his Poland, his Communism.* – New York, 1969; Frank Gibney. *The Frozen Revolution.* – New York, 1959, – на цю тему існують також добрі книжки Лори Льюїс (Lora Lewis), С. Шнайдермана (S. L. Shneidermann), та Конрада Сиропи (Conrad Syrop), а також А. Мічевські. *Cardinal Wyszyński: A Biography.* – San Diego, Calif., 1984; та Jakub Karpiński. *Count-Down; The Polish Upheavals of 1956, 1968, 1970, 1976, 1980.* – New York 1982. Серед найважливіших досліджень і розповідей про угорську революцію 1956 варто назвати: F. Fehér and A. Heller. *Hungary 1956 Revisited: The Message of a Revolution: A Quarter of Century After.* – Winchester, Mass., 1983; P. Keszketi. *The Unexpected Revolution.* – Stanford, Calif., 1961; B. Király, B. Lotze, and N. F. Drisziger (eds). *The First War between Socialist States: The Hungarian Revolution of 1956 and its Impact.* – New York, 1984; B. Király

and P. Jones (eds), *Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect*. – New York, 1978. Tibor Méray. *Thirteen Days that Shook the Kremlin*. – New York, 1958; Miklós Molnár. *Budapest 1956*. – London, 1968; F. Vali. *Rift and Revolt in Hungary*. – Cambridge, Mass., 1961. Про пізніші роки див.: W. F. Robinson. *The Pattern of Reform in Hungary*. – New York, 1973.

Про події 1968 року в Чехословаччині див.: Galia Golan. *The Czechoslovak Reform Movement: Communism in Crisis 1962–1968*. – New York, 1971; та її ж *The Reform Rule in Czechoslovakia 1968–1969: The Dubček Era 1968–1969*. – New York, 1973; працю Jiri Valenta. *Soviet Intervention in Czechoslovakia 1968: Anatomy of a Decision*. – Baltimore, MD, 1979; до якої слід додати книжку E. J. Czerwinski and Piekalkiewicz (eds). *The Soviet Invasion of Czechoslovakia: Its Effects on Eastern Europe*. – New York, 1972. Особливо важливою є праця В. Кузіна (V. V. Kuzin) *The Intellectual Origins of Prague Spring*. – New York, 1971; та його ж *From Dubček to Carter 77*. – New York, 1978. Найвичерпнішою працею є G. Gordon Skilling. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. – Princeton, NJ, 1977, a *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*. – London, 1981; він також виявляє глибокі спостереження.

Серед численних праць про польську «Солідарність» та її передісторію див.: A. Bromke and J. W. Strong (eds). *Gierek's Poland*. – New York, 1973; Keith J. Lepak. *Prelude to Solidarity: Poland and the Politics of Gierek Regime*. – New York, 1988; J. J. Lipski, KOR: *The History of the Workers' Defence Committee in Poland 1976–1981*. – Berkeley, Calif., 1985; Timothy Garton Ash. *The Polish Revolution*. – London, 1983; Neal Ascherson. *The Polish August*. – New York, 1981; Jadwiga Staniszkis. *Poland's Self-Limiting Revolution*. – Princeton, NJ, 1984; Alain Touraine, F. Dubet, Michel Wiewiorka, and Jan Strzelecki. *Solidarity: Poland 1980–1981*. – Cambridge, 1983; та Lawrence Weschler. *The Passion of Poland: From Solidarity through the State of War*. – New York, 1984. Також важливими є: J. Tischner. *The Spirit of Solidarity*. – San Francisco, Calif., 1984; та A. Michnik. *Letters from Prison and Other Essays*. – Berkeley, Calif., 1985. Книжка Lech Wałęsa. *A Way of Hope*. – New York, 1987; радше розчаровує. Книжки П. Раїни (P. Raina), Л. Лабедзя (L. Labedz), А. Брумберга (A. Brumberg), Кемп-Велш Д. Сингера (Kemp-Welsh D. Singer) та Р. Лаби (R. Laba) мають різну вагу та якість. Історія «Солідарности» Є. Гольцера є лише в німецькому перекладі: J. Holzer. *Solidarität*. – München, 1985.

Ще зарано з'являтися монографіям про події 1989–1990 років, але працю Т. Garton Ash. *The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague.* – New York, 1990, можна вважати хронікою події. Також варто прочитати книжку Ralf Dahrendorf. *Reflections on the Revolution in Europe.* – New York, 1990.

Хронологічна таблиця

ЧЕХІЯ

УГОРЩИНА

Бл. 830 Моравська держава

863 Місія Кирила та Методія;
християнізація

921 Св. Вацлав

1003 Болеслав Хоробрий
у Польщі та Празі

1038–1039 Бжетислав у Польщі

1085 Вратіслав
(король *ad personam*)

Бл. 1119–1125 Хроніка Косми

1158 Владислав II
(король *ad personam*)1254 Привілей Пржемисла
Отокара євреям

896 Мадярське завоювання

955 Битва під Авсбургом
(Лехфельдом)

972 Хрещення князя Гези

1000 Король св. Стефан

1077 Король св. Ласло

1102 Династична унія
з Хорватією1142–1162 Саксонські поселення
в ТрансильваніїБл. 1200 Хроніка аноніма (*Gesta*)

1222 Золота булла Анджея II

1239 Оселення куманів

1241–1242 Татарська навала

1251 Привілей Бели IV
євреям

ПОЛЬЩА

ПОДІЇ В СВІТІ

	800 Імператор Карл Великий
966 Хрещення Мешка I	962 Імператор Отон
	987 Король Франції Ґуго Капет
1000 З'їзд у Гнезні	
1025 Король Болеслав Хоробрий	
1038–1039 Чеська навала	1054 Схизма між Заходом і Сходом
1076 Король Болеслав Сміливий	1066 Битва під Гастингсом
1079 Убивство св. Станіслава	1096 Перший хрестовий похід
Бл. 1116–1119 Хроніка Ґала	
1138 Заповіт Болеслава Кривоустого	
1180 Ленчицький привілей для духовенства	1200 Паризький університет
1226 Вигнання Тевтонського ордену	1215 Велика хартія вольностей
1241 Битва під Легніцією	1241 Ганзейська ліга
1264 Каліський привілей євреям	

ЧЕХІЯ

1278 Битва на моравському полі
(Дюрнкрут)

1306 Останній Пржемыслович

Бл. 1311 Хроніка Даліміла

1348 Празький університет

1356 Золота булла Карла IV

1409 Кутногірський декрет

1415 Спалення Гуса в Констанці

1419–1434 Гуситські війни

1438 Битва під Ліпанами

1458 Король Їржі з Подебрад

УГОРЩИНА

1267 Делегати від комітатів
у сеймі

Бл. 1283 Хроніка Кезаї

1308 Король Карл Роберт

1342 Король Лайош Великий

1367 Університет в Печі

1370 Лайош стає королем Польщі

1387 Король Сигізмунд
Люксембурзький

1416 Перший напад турків

1420 Втрата Далмації

1437 Селянське повстання
в Трансильванії

1440 Король Владислав II
Польський (Уласло I)

1444 Битва під Варною

1446 Регент Янош Гуняді

1458 Король Матяш Корвін

ПОЛЬЩА

ПОДІЇ В СВІТІ

1308–1309 Тевтонський орден завойовує Гданськ	1309–1377 Авіньйонське панство
1320 Король Владислав Локетек	
1333 Король Казимір Великий	1337–1453 Столітня війна
1364 Краківський університет	1348 «Чорна смерть»
1370 Король Людовік Великий (Угорський)	
1374 Кашський (Кошицький) привілей	
1385 Польсько-Литовська Кревська унія	1396 Хрестовий похід на Нікополь
1410 Грюнвальдська битва	
1422–1433 Хартія <i>Neminem captivabimus</i>	
1434 Король Владислав III	
	Бл. 1450 Гутенберг винаходить друк
	1453 Турки беруть Константинополь
1455–1480 «Історія Польщі» Длугоша	1455–1485 Війна Троянд в Англії
1466 Торунський мир: повернення Гданська	

ЧЕХІЯ

1471 Король Владислав Ягелон

1500 Земельний закон
Владислава1526 Король Фердинанд
Габсбург

1548 Вигнання «чеських братів»

1564 Король Максиміліян

1575 Confessio Bohemica

1576 Король Рудольф II

УГОРЩИНА

1490 Король Владислав Ягелон
(Уласло II)

1514 Повстання Дожі

1515 Трипартитум Вербоці

1515 Віденський конгрес

1516 Король Лайош II

1526 Битва під Мохачем;
подвійне обрання Фердинанда та Яноша Запоїї1520-ті Військова Країна
в Хорватії

1541 Захоплення турками Буди

1566 Облога Сигетвара

1570 Князівство Трансильванія

1571 Князь Трансильванії
Стефан Баторій

ПОЛЬЩА

- 1473 Друкарня в Кракові
- 1505 Конституція *Nihil novi*
- 1506 Король Сигізмунд Старий
- 1514 Битва під Оршею
- 1525 Секуляризація Тевтонського ордену; герцогство Прусія стає васалом Польщі
- 1543 Праця Коперника «*De Revolutionibus Orbium*»
- 1561 Інкорпорація Лівонії; Курляндія стає васальною державою
- 1563 Радзивілівська Біблія
- 1563–1570 Північна війна
- 1564 Єзуїти в Польщі
- 1569 Люблінська унія
- 1570 Сандомирська релігійна угода
- 1573 Варшавська конфедерація; король Генрих Валуа

ПОДІЇ В СВІТІ

- 1492 Колумб відкриває Америку; завершення іспанської реконквісти; вигнання євреїв і маврів
- 1517 «95 тез» Лютера
- 1519 Імператор Карл V
- 1540 Створення ордену єзуїтів
- 1545–1563 Тридентський собор
- 1555 Авсбурзький мир
- 1572 Битва при Лепанто; Варфоломійська ніч у Парижі

ЧЕХІЯ

1579–1593 Краліцька Біблія

1609 Лист Величності;
Роговпани

1612 Король Матяш

1617 Фердинанда обрано
королем

1618 Празька дефенестрація

1619 Скинення Фердинанда II;
Король Фридрих
Пфальцьський

1620 Битва під Білою Горою

1627 Поновлення
Земельного закону

1635 Празький мир

УГОРЩИНА

1591 Біблія Карої

1606 П'ятнадцятирічна війна

1604–1606 Війна Бочкая
за незалежність

1608 Король Матяш

1613 Князь Трансильванії
Габор Бетлен

1619 Король Фердинанд

1630 Князь Трансильванії
Дьордь Ракоці1635 Університет у Надьсомбаті
(Трнаві)

ПОЛЬЩА

- 1576 Король Стефан Баторій
- 1578 Віленський (Вільнюський) університет
- 1587 Король Сигізмунд III (Ваза)
- 1595–1596 Берестейська релігійна унія
- 1605 Битва під Кірхольмом
- 1606–1607 Рокш Зєбжидовського
- 1610 Битва під Клушним
- 1619 Деулінський мир
- 1620 Битва під Цесорою
- 1621 Облога Хотина
- 1629 Мир зі Швецією
- 1632 Король Владислав IV

ПОДІЇ В СВІТІ

- 1588 Іспанська армада проти Англії
- 1598 Нантський едикт
- 1604–1613 «Велика смуга» в Росії
- 1607 Заснування колонії Віргінія
- 1618–1648 Тридцятирічна війна
- 1624 Ріншельє у Франції
- 1632 Смерть Густава Адольфа

ЧЕХІЯ

1637 Король Фердинанд III

1657 Король Леопольд I

УГОРЩИНА

1638 Унгарська (Ужгородська)
релігійна унія1648 Князь Трансильванії
Дьордь II Ракоці1657 Поразка польської
кампанії Ракоці1664 Битва під Сент-Готардом:
Вашварський мир1667 Змова Веселені
(Зринського-Франкопана)

1672 Початок боротьби куруців

1678–1686 Князювання
Імре Тьокьолі

1686 Визволення Буди

1687 Визнано спадкове
правління Габсбургів

ПОЛЬЩА

ПОДІЇ В СВІТІ

1648 Хмельниччина в Україні;
король Ян Казимір

1651 Битва під Берестечком

1652 *Liberum veto*

1654–1657 Війна з Московією

1655 Шведська навала: оборона
Ченстохови

1658 Вигнання антитринітаріїв

1660 Олівський мир

1665–1666 Роккош Любомирського

1667 Андрусівське перемир'я
(мир у 1686 році)

1669 Король Міхал Корибут
(Вишневецький)

1672–1673 Війна проти
Туреччини; Бучацький мир;
Хотинська битва

1674 Король Ян III Собеський

1683 Ян III визволяє Відень

1648 Вестфальський мир

1649–1658 Правління Кромвеля

1657–1660 Суверенна Прусія

1661–1715 Правління
Людовіка XIV

1683 Облога Відня

1688 «Славна Революція»
в Англії

ЧЕХІЯ

УГОРЩИНА

	1697 Трансильванія під владою Габсбургів; Токайське повстання
	1697–1700 Уніятська церква в Трансильванії
	1703 Ракоці починає війну за незалежність
	1711 Сатмарський мир
1720 Прагматична санкція	1721–1723 Прагматична санкція (запроваджені незалежно в Хорватії, Трансильванії та Угорщині)
1740 Королева Марія Терезія	1740 Королева Марія Терезія
1740–1742 Перша Силезька війна (1741 року Карла Альберта Баварського обрано королем)	
1744–1745 Друга Силезька війна	
1754 Перший перепис населення	1754 Запровадження митного тарифу в Австрії–Чехії
1756–1763 Третя Силезька війна	1765 Селянське повстання

ПОЛЬЩА

1697 Король Август (Ветин)

1700 Початок Північної
війни1704 Король Станіслав
(Лещинський)1710 Август II повертає собі
королівську владу1715 Тарногрудська
конфедерація

1717 «Німий» сейм

1724 Релігійне повстання
в Торуні1733 Король Август III
(Лещинський поновно
обраний, але зазнав поразки)

1741 Collegium Nobilium

1765 Рицарська школа

ПОДІЇ В СВІТІ

1699 Карловицький мир

1700–1721 Північна війна

1701–1714 Війна за іспанський
спадок1733–1738 Війна за польський
спадок1740–1748 Війна за австрійський
спадок

1756–1763 Семірічна війна

1761 «Суспільний договір» Русо

ЧЕХІЯ

- 1775 Селянське повстання;
Урбарій
- 1780 Король Йозеф II
- 1781 Едикт про толерантність;
скасування особистої
залежності кріпаків
- 1790 Король Леопольд II
- 1792 Король Франц I

УГОРЩИНА

- 1767 Урбарій
- 1777 Перенесення
університету в Пешт
- 1780 Король Йозеф II
- 1781 Едикт про толерантність
- 1785 Скасування особистої
залежності кріпаків;
перший перепис
населення
- 1786 Селянське повстання
в Трансільванії
- 1790 Король Леопольд II
- 1792 Король Франц I
- 1795 Змова Мартиновича

ПОЛЬЩА

1768–1772 Барська конфедерація

1772 Перший поділ країни
між Росією, Прусією
та Австрією

1773 Комісія народної освіти

1775 Постійна рада

1788–1792 Великий сейм

1791 Конституція 3 травня

1792 Тарговицька конфедерація

1793 Другий поділ Польщі
між Прусією та Росією

1794 Повстання Костюшка

1795 Третій поділ Польщі
(Росія, Прусія, Австрія)

ПОДІЇ В СВІТІ

1769 Паровий двигун Вата

1773 Ліквідація ордену єзуїтів

1774 Кучук-
Кайнарджийський мир1775–1783 Американська війна
за незалежність1776 Американська декларація
про незалежність

1789 Французька революція

1792–1797 Війна Першої коаліції

ЧЕХІЯ

УГОРЩИНА

1818 Національний музей

1824 «Дочка слави» Коларжа

1831 Чеська Матиця

1834–1839 Чесько-німецький
словник Юнгмана

1802 Угорський національний
музей

1809 Поразка шляхетського
ополчення під Дьорем

1825 «Втеча Золана» Вереш-
марті; Академія наук

1830 «Кредит» Сечені

1831 «Холерний» бунт

ПОЛЬЩА

- 1797 Легіони Домбровського в Італії
- 1800 Товариство друзів науки в Варшаві
- 1806–1807 «Перша польська кампанія» Наполеона
- 1807–1813 Герцогство Варшавське
- 1809 Війна Австрії з Герцогством
- 1811–1823 Розкріпачення селян у пруській Польщі
- 1812 «Друга польська кампанія»
- 1815 Створення «Конгресового королівства» й незалежної Краківської республіки
- 1816 Варшавський університет
- 1822 «Балади і романси» Міцкевича
- 1828 Польський банк
- 1830 Листопадове повстання

ПОДІЇ В СВІТІ

- 1797 Мир у Кампо Форміо
- 1798–1801 Війна Другої коаліції
- 1804 Імператор Наполеон
- 1806 Кінець Священної Римської імперії
- 1812 Російська кампанія Наполеона
- 1814–1815 Віденський конгрес
- 1815 Битва під Ватерлоо
- 1830 Липнева революція в Парижі

ЧЕХІЯ

- 1835 Король Фердинанд V
- 1836 «Історія» Палацького
- 1837 «Слов'янські старожитності» Шафарика
- 1848 Слов'янський конгрес у Празі (червень); обстріл Праги; король Франц Йозеф (грудень)

- 1868 Декларація прав станів
- 1871 Вісімнадцять статтей

УТОРЩИНА

- 1835 Король Фердинанд V
- 1836–1837 Спорудження Національного музею
- 1837 Арешт Кошута
- 1848 Революція в Пешті (березень); кабінет Батяні (квітень); Комітет національної оборони Кошута (вересень); поразка Єлачича під Пакоздом (вересень); король Франц Йозеф (грудень)
- 1849 Декларація про незалежність (квітень); капітуляція Вілагоша (серпень)

- 1867 Угода (Ausgleich)
- 1868 Угода (Nagodba) з Хорватією; закон про меншини
- 1871 Національна галерея
- 1875–1890 Уряд К. Тиси

1846 Краківська революція та селянська «жакерія»

1848 Повстання в пруській Польщі (квітень); розкріпачення селян у Галичині; артилерійський обстріл Кракова та Львова; залізниця Варшава–Відень

1848 Лютнева революція в Парижі; «весна народів»

1851 Скасування митного бар'єру між Росією та Конгресовим королівством

1863–1864 Січневе повстання

1864 Розкріпачення селянства

1867 Автономія Галичини

1873 Краківська Академія наук

1861–1865 Громадянська війна в Америці

1866 Австро-пруська війна

1870 Франко-пруська війна

1871 Німецька імперія

1878 Берлінський конгрес

ЧЕХІЯ

УГОРЩИНА

1882 Чеський Карлів університет

1883 Відкриття Національного театру

1890 «Punkace»

1891 Чеська академія

1893 Омладинські процеси

1896 П'ята курія в Цислейтанії

1905 Страйки

1907 Загальне чоловіче виборче право в Цислейтанії; Масарик бере участь у загребських процесах

1908 Неослов'янський конгрес у Празі

1914 Початок I Світової війни

1916 Чехословацька національна рада за кордоном; декла-

1896 Тисячоліття угорської держави

1903–1905 Кабінет І. Тиси

1905 Конституційна криза

1907 Розправа в Чернові; загребські процеси

1913–1917 Уряд І. Тиси

1914 Початок I Світової війни

1916 Нова Партія незалежності М. Карої; король Карл

ПОЛЬЩА

- 1886 Колонізаційна комісія в пруській Польщі
- 1892 Створення Польської Соціалістичної партії
- 1893 Створення Національної ліги; створення Соціал-демократичної партії
- 1896 П'ята курія в Цислейтанії
- 1905–1907 Революція в Конгресовому королівстві
- 1906–1907 Шкільні страйки в пруській Польщі
- 1914 Початок I Світової війни; Верховний національний комітет у Галичині
- 1915 Німецько-австрійська окупація Конгресового королівства
- 1916 Маніфест двох імператорів

ПОДІЇ В СВІТІ

- 1882 Троїстий союз
- 1894 Франко-російський союз
- 1904–1905 Російсько-японська війна
- 1905 Російська революція
- 1908 Австро-Угорщина приєднує Боснію-Герцеговину; революція младотурків
- 1912–1913 Балканські війни
- 1914 Початок I Світової війни

ЧЕХІЯ

рація лояльності депутатів
райхсрату (листопад);
король Карл

1917 Декрет про створення
чехословацької армії
у Франції

1918 Чехословацько-більшови-
цька боротьба під Челябін-
ськом (травень); Пітсбурзька
декларация; визнання
Чехословацької національ-
ної ради урядом -союзни-
ком Антанти (червень-ве-
ресень); проголошення
незалежності Чехословац-
чини в Празі (жовтень);
Масарик стає президентом

1919 Збройний конфлікт із по-
ляками в Тешині

1920 Червоно-Зелений коаліцій-
ний кабінет; конституція
та вибори

УГОРЩИНА

1917 Кабінети М. Естергазі та
С. Векерле

1918 Національна рада Карої
(жовтень); революція: уряд
Карої (жовтень); Белградсь-
ке перемир'я (листопад);
проголошення республіки
(листопад)

1919 Президентство Карої (сі-
чень-березень); советська
республіка (березень-сер-
пень); Горті займає
Будапешт (листопад)

1920 Вибори; регент Горті;
Тріанонський мирний
договір

ПОЛЬЩА

1917 Ув'язнення Пілсудського в Магдебурзі (липень); польська армія у Франції; Національний польський комітет Дмовського в Парижі (серпень); Регентська рада в Конгресовому королівстві (жовтень)

1918 Люблінський уряд; повернення Пілсудського до Варшави; Пілсудський очолює державу (листопад)

1918–1919 Повстання в пруській Польщі; польсько-українська війна

1919 Кабінет Падеревського; Мала конституція

1919–1920 Советсько-польська війна

1920 Битва під Варшавою; шлебісцит у Східній Пруссії

ПОДІЇ В СВІТІ

1917 Промова Вілсона «Мир без перемоги» (січень); лютнева революція в Росії

1918 Чотирнадцять пунктів Вілсона (січень); Брест-Литовський мир (березень); Федералістичний маніфест імператора Карла (жовтень); перемир'я 1 листопада

1919 Версальський мирний договір (червень); Сен-Жерменський мирний договір (вересень)

ЧЕХІЯ

- 1920–1921 Мала Антанта
- 1921–1926 Загальнонаціональний коаліційний кабінет
- 1924 Союз із Францією
- 1925 Вибори
- 1926–1929 Кабінет джентльменської коаліції
- 1927 Масарика переобрано президентом
- 1929 Вибори; широкий коаліційний кабінет; процес Туки
- 1932 Зустріч словацьких людовців у Зволеному
- 1933 Організаційний пакт Малої Антанти; мітинг словацьких людовців у Нітрі
- 1934 Масарика переобрано президентом

УГОРЩИНА

- 1921 Два невдалі перевороти Карла; скинення Габсбургів
- 1921–1931 Уряд Бетлена
- 1922 Вибори
- 1924 Позика Ліги Націй
- 1926 Відновлення Верхньої палати; вибори
- 1930 Незалежна Партія дрібних власників
- 1932–1936 Уряд Гембеша
- 1934 Римські протоколи

ПОЛЬЩА

- 1921 Березнева конституція;
Ризький мирний договір
(березень); плебісцит у
Верхній Силезії; франко-
румунський союз
- 1922 Вбивство президента Нару-
товіча; президент
Войцеховський
- 1923 Правоцентристський уряд
Вітоса
- 1924 Реформи Грабського;
Польський банк; спорудже-
ння порту в Гдині
- 1926 Державний переворот Піл-
судського
- 1926–1939 Президент Мостіць-
кий
- 1928 Вибори
- 1929 Лівоцентристський блок
- 1930 «Пацифікація» в Східній
Галичині
- 1932 Договір про ненапад із
СССР
- 1934 Декларація про ненапад із
Німеччиною

ПОДІЇ В СВІТІ

- 1921 НЕП у Росії
- 1922 Рапальський мирний
договір; похід фашистів
на Рим
- 1923 Рурська криза
- 1925 Локарно
- 1929 Крах на Вол-Стріт;
Депресія
- 1933 Гітлер стає канцлером

ЧЕХІЯ

- 1935 Вибори; успіх судетських німців; Партія судетських німців Генляйна; пакт із СРСР (травень); Масарик іде у відставку; Бенеш стає президентом; кабінет Гудзи (листопад–грудень)
- 1938 Програма Генляйна «Шість пунктів» (квітень); травнева криза; Мюнхенська конференція (вересень); Жилінська чехословацька угода (жовтень); Гачу обрано президентом
- 1939 Німці захоплюють Прагу; Протекторат (березень); Словацька держава й конституція; німецькі репресії у Празі (листопад); Захід визнає Національний комітет Бенеша
- 1940 Британія визнає Тимчасовий уряд Чехословаччини; чехословацько-польська декларація (листопад)
- 1941 Угода між Бенешем та Сікорським; визнання уряду де юре
- 1941–1942 Гайдрих стає губернатором у Протектораті

УГОРЩИНА

- 1935 Вибори
- 1936 Уряд Дараньї
- 1938 Програма Дьора; Перша Віденська угода (листопад)
- 1939 Угорщина приєднується до антикомінтернівського пакту; окупація Карпатської України (березень); вибори
- 1940 Друга Віденська угода (серпень); Угорщина приєднується до Троїстого пакту (листопад)
- 1941 Напад на Югославію (квітень); участь у війні проти СРСР

ПОЛЬЩА

- 1935 Квітнева конституція; смерть Пілсудського (травень); вибори (вересень)
- 1936 Селянські страйки
- 1937 Табір національної єдності
- 1938 Вибори
- 1939 Союз із Британією; німецьке вторгнення (1 вересня); советське вторгнення (17 вересня); польський уряд у Франції, згодом у Британії
- 1940–1941 Масова депортація до ССРСР
- 1941 Пакт Сікорського-Майського; польська армія в Советському Союзі

ПОДІЇ В СВІТІ

- 1936–1939 Громадянська війна в Іспанії
- 1936 Демілітаризація Райнської області (березень)
- 1938 Аншлюс Австрії (березень); Мюнхенська конференція (вересень)
- 1939 Пакт Молотова-Рибентропа (серпень); початок II Світової війни (вересень)
- 1940 Окупація Франції; битва за Британію
- 1941 Напад Німеччини на ССРСР (червень); Атлантична хартія (серпень); напад Японії на Перл-Гарбор (грудень)

ЧЕХІЯ

- 1942 Польсько-Чехословацька угода (січень); Британія зрікається Мюнхенської угоди; убивство Гайдриха; розправа в Лідице
- 1943 Переговори про «переселення» німців; Національна Рада в Словаччині; у Москві підписано Чехословацько-советський союз (грудень)
- 1944 Національне повстання в Словаччині (серпень-жовтень)
- 1945 Коаліційний уряд із комуністами; Кошицька програма (квітень); Празьке повстання (травень)
- 1946 Вибори
- 1947 Процеси над членами Партії дрібних власників (січень-лютий); Ф. Надь та Варга їдуть на вигнання; вибори (серпень)

УГОРЩИНА

- 1942 Розправа в місті Нові Сад (січень); І. Гюрті стає віцерегентом (лютий)
- 1943 Поразка під Воронежем (січень); таємні переговори із західними союзниками (вересень); депортація Гюрті; Салаші стає прем'єр-міністром (жовтень) битва під Дебреценом;
- 1944 Німецька окупація Угорщини (березень); депортація євреїв (травень-липень); Червона Армія на угорській землі (вересень)
- 1945 Перемир'я в Москві (січень); Червона армія в Будапешті (лютий); земельна реформа (березень); тимчасовий уряд (квітень); уряд Тилдя (листопад); вибори (листопад)
- 1946 Паризький мирний договір; Тилдь стає президентом
- 1947 Вибори

ПОЛЬЩА

1942 Декларація про об'єднання з Чехословаччиною

1943 Виявлення слідів злочину в Катині (квітень); смерть Сікорського (липень); Міколайчик стає прем'єр-міністром; повстання у Варшавському ґето (квітень)

1944 Советська армія на довоєнній польській території (січень); Люблінський маніфест (липень); Варшавське повстання (серпень-жовтень); Арцішевський стає прем'єр-міністром у Лондоні

1945 НКВС заарештовує шістнадцять лідерів підпілля (березень); відмова у визнанні польському уряду в Лондоні; визнання Тимчасового уряду національної єдності (липень)

1946 Референдум

1947 План Маршала (червень); Паризькі мирні договори; Комінформ (вересень)

ПОДІЇ В СВІТІ

1942 Сталінградська битва

1943 Тегеранська конференція

1944 Висадка союзників у Нормандії

1945 Ялтинська конференція (липень); капітуляція Німеччини (травень); Потсдамська конференція (липень); атомне бомбардування Хіросіми; капітуляція Японії (серпень)

- 1948 Комуністи при владі (лютий); президент Готвальд; поглинення Соціалістичної партії; перехідна конституція
- 1949 Країна стає членом Ради Економічної Взаємодопомоги
- 1952 Показові процеси (проти Сланського, Клементиса тощо)
- 1955 Вступ до Організації Варшавського мирного договору
- 1957 Новотни при владі
- 1960 Соціалістична Республіка; діяльність Ради Економічної Взаємодопомоги
- 1948 Поглинення соціялістів
- 1949 Країна стає членом Ради Економічної Взаємодопомоги; процес проти кардинала Міндсенті (лютий); конституція Народної Республіки
- 1950 Угода уряду Народної Республіки з католицькою ієрархією
- 1953–1955 Надь і його «новий курс»
- 1955 Вступ до Організації Варшавського мирного договору; вступ до Організації Об'єднаних Націй
- 1956 Революція (жовтень–листопад)
- 1956–1987 Кадар при владі
- 1960 Початок діяльності Ради Економічної Взаємодопомоги
- 1966 Новий економічний механізм

1948 Поглинення Соціалістичної партії комуністами	1948 Розрив Советського Союзу з Тіто
1949 Країна стає членом Ради Економічної Взаємодопомоги	1949 Створення НАТО; Рада Європи
1950 Варшавський мирний договір; <i>modus vivendi</i> між державою та церквою	1950–1953 Корейська війна
1952 Конституція Народної Республіки	
1953–1956 Ув'язнення кардинала Вишинського	1953 Смерть Сталіна
1955 Вступ до Організації Варшавського мирного договору	1955 Мирний договір СРСР із Австрією
1956 Познанські події (червень); «польський жовтень»	1956 XX з'їзд Комуністичної партії; Хрущов та десталінізація
1956–1970 Гомулка при владі	
	1962 Кубинська криза
	1965–1973 Війна у В'єтнамі

ЧЕХІЯ

1968 «Празька весна»; інтервенція Советського Союзу та країн соціалістичного блоку

1969 Федералізація; Гусак при владі

1973 Уневажнення Мюнхенської угоди

1977 Хартія 77; кардинал Томашек стає примасом

1987 Гусак іде у відставку

1989 «Оксамитова революція»

УГОРЩИНА

1976 Кардинал Л. Лекаї стає примасом

1989 Перепоховання Надя (червень); переговори між партією та опозицією

ПОЛЬЩА

- 1968 Березневі події
- 1970 Договір із Західною Німеччиною; спорудження портів на Балтиці (грудень)
- 1970–1980 Гєрек при владі
- 1976 Робітничі заворушення; створення Комітету захисту робітників
- 1979 Перший візит папи
- 1980 Зародження «Солідарности»
- 1981 Смерть кардинала Вишинського; генерал Ярузельський при владі; військовий стан (грудень)
- 1983 Другий візит папи
- 1984 Убивство отця Попелюшка
- 1987 Третій візит папи
- 1989 Переговори за «круглим столом» (лютий–квітень); вибори (червень); Мазовецький стає прем'єр-міністром (серпень)

ПОДІЇ В СВІТІ

- 1967 Європейська спільнота; Арабо-ізраїльська війна (червень)
- 1975 Гельсинська угода
- 1978 Обрання папою Івана Павла II
- 1981 Замах на життя папи
- 1985 Горбачов при владі в СРСР; перебудова й гласність
- 1989 Крах комунізму в Центрально-Східній Європі; падіння Берлінського муру

ЧЕХІЯ

1990 Парламентські й президентські вибори; Гавел стає президентом; візит папи (квітень)

1991 Виведення советських військ

1992 Договір із Німеччиною (травень); вибори; Гавел іде у відставку

1993 Відокремлення Чеської та Словацької республік (1 січня); Гавела обрано президентом Чеської республіки

ЧЕХІЯ

1993 Відокремлення Чеської та Словацької республік (1 січня); Гавела обрано президентом Чеської республіки; прем'єр-міністр Клаус

УТОРЩИНА

1990 Вибори (квітень); Антал стає прем'єр-міністром; відновлення фондової біржі

1991 Вишеградський саміт (лютий); візит папи (серпень); виведення советських військ

СЛОВАЧЧИНА УТОРЩИНА

1993 Президент Ковач

1994 Парламентські вибори: прем'єр-міністр Мечіяр

ПОЛЬЩА

1990 Місцеві вибори (червень);
президентські вибори
(грудень); Валенса стає
президентом

1990–1991 Договори з
Німеччиною

1991 Четвертий візит папи;
Белецький стає прем'єр-
міністром (січень)

1992 Ольшевський стає
прем'єр-міністром
(січень); виведення советсь-
ких військ; прем'єр-міністр
Сухоцька

ПОЛЬЩА

1993 Парламентські вибори:
прем'єр-міністр Павляк;
конкордат із Ватиканом

1994 Війна в Чечні

ПОДІЇ В СВІТІ

1990 Об'єднання Німеччини

1991 Війна на Близькому Сході;
Розпад Організації
Варшавського мирного
договору та Ради Економіч-
ної Взаємодопомоги; дезін-
теграція та війна в Югосла-
вії; Співдружність Незалеж-
них Держав у колишньому
СССР

1992 Обрання Біла Клінтона
президентом США
(листопад)

ПОДІЇ У СВІТІ

1993 Маастрихтський
договір

ЧЕХІЯ

1995 Візит папи

1996 Парламентські вибори

1997 Німецько-чеська декларація примирення

1998 Парламентські й президентські вибори: прем'єр-міністр Земан, Гавела вдруге обрано президентом

2001 Парламентські вибори: прем'єр-міністр Мілер

2002 Парламентські вибори: прем'єр Шпідля

СЛОВАЧЧИНА

1998 Парламентські вибори: прем'єр-міністр Дзурінда

1999 Шустера обрано президентом

УГОРЩИНА

1995 Ѓонча знову обрано президентом

1998 Парламентські вибори: прем'єр-міністр Орбан

2000 Мадля обрано президентом

ПОЛЬЩА

1995 Прем'єр-міністр Олексі;
Квасневського обрано
президентом

1997 Парламентські вибори:
прем'єр-міністр Бузек;
шостий візит папи

1999 Сьомий візит папи

2000 Квасневського вдруге
обрано президентом

2002 Парламентські
вибори

2002 Прем'єр-міністр
Медьєші

ПОДІЇ У СВІТІ

1995 НАТО здійснює
бомбардування
Боснії

1996 Єльцина вдруге
обрано
президентом Росій-
ської Федерації

1997 Чехію, Угорщину та
Польщу запрошено
до НАТО – Установ-
чий акт НАТО – Росія

1999 Чехія, Угорщина та
Польща вступають
до НАТО; бомбарду-
вання НАТО
в Югославії

2000 Путіна обрано
президентом Росій-
ської Федерації;
Дж. Буша (молод-
шого) обрано
президентом США

2001 Терористичний
напад на
Нью-Йорк
і Вашингтон

Показчик

- Авари 36
- Август II Сильний (1670–1733), король Польщі (1697–1706 та 1709–1733) та курфюрст Саксонії 126, 142–145
- Август III (1696–1763), король Польщі (1733–1763) та курфюрст Саксонії 146
- Авіньйон, папство 389
- Авсбург 32, 386, 391
- Австрія 24, 48, 53, 86, 95, 108, 116–117, 125, 130, 132–133, 137, 149–150, 158–161, 167, 171, 186, 188–190, 193–199, 202, 205, 216, 223–226, 228, 234, 236–238, 240, 242, 252–254, 302, 327, 330, 396–397, 399, 401, 411, 415 *див. також* Австро-Угорщина, Габсбурзька династія
- Австро-Угорська імперія/ монархія 225, 245
- Австро-Угорщина 23, 206–207, 224, 241, 243, 245, 247, 405
- Авшіц (Освенцим) 282
- Адріатика 59
- Адріатичне море 16
- Адъ, Ендре (1879–1919), угорський поет 234
- Альбрехт фон Гюгенцолерн (1490–1568), великий магістр Тевтонського ордену (від 1511), перший герцог Пруссії 87
- Александр I (1777–1825), російський імператор (1801–1825) 188–191
- Александр II (1816–1881), російський імператор (1855–1881), убитий народовольцями 203
- Альпи 51
- Альтмарк, мир 127
- Америка 194, 391, 399; 403
- Південна; *див. також* Сполучені Штати 219, 244, 312, 346
- Англія / Англійці 18–20, 42, 52, 61, 63, 73, 85, 89, 95, 100–102, 120, 135, 146, 151, 159, 161, 172–173, 183, 190, 194, 209–211, 230, 283, 389, 393, 395
- Андерс, Владіслав (1892–1970), генерал, командувач польської армії в Росії, на Середньому Сході та в Італії; командувач Другого польського корпусу під час Другої світової війни 284
- Андраш II, *див.* Андрій II

- Андраші, Дюла, граф
(1860–1929), угорський
політик, лідер опозиції до
Тиси, останній міністр за-
кордонних справ
Австро-Угорщини 234
- Андраші, Дюла, граф
(1823–1890), угорський
політик, учасник
революції 1848 року, після
1867 року прем'єр-міністр
Угорщини, міністр закор-
донних справ Австро-Угор-
щини (1871–1879) 225
- Андрій II (бл. 1175–1235),
король Угорщини
(1205–1235) 42, 44
- Андрусів, перемир'я 131, 395;
мир 395
- Анжуйська династія 55–57, 98,
див. Карл Роберт, Людовік I
- Анна Ягелон (1503–1547),
дочка короля Чехії та
Угорщини Владислава II,
дружина імператора
Фердинанда, короля
Угорщини та Чехії 86
- Антал, Йожеф (1932–1993),
прем'єр-міністр Угорщини
(1990–1993) 330, 418
- Антверпен 19, 50
- Арагон 21
- Ариади, династія 32, 40, 54,
див. Андрій, Бела, Коломан,
Ласло, Стефан
- Арцішевський, Томаш
(1877–1955), польський
соціалістичний лідер,
прем'єр-міністр еміграцій-
ного уряду в Лондоні
286, 413
- Атени 86
- Атила (бл. 400–453), король
гунів 30, 109
- Афганістан 357
- Африка, Північна 283
- Ашкеназі, Шимон 241
- Бабіч, Михай (1883–1941),
угорський поет 264
- Баварія / Баварці 51, 77
- Бадені, Казімеж (1846–1909),
граф, польський консер-
вативний політик,
намісник Галичини (1888–
1895), прем'єр-міністр
Австро-Угорщини (1895–
1897) 235
- Базельський собор 61
- Баку 220
- Балатон, озеро 195
- Балаші, Балінт (1554–1594),
угорський поет часів
ренесансу, основоположник
угорської світської лірики 68
- Балкани 18–19, 40, 66, 128,
193, 207, 351, 359, 405
- Балтика 57–58, 60, 63, 66, 93,
98, 125, 158, 250, 295
- Балтійське море 16
- Бальбін, Богуслав (1621–1688),
чеський письменник,
езуїт 108
- Бальцеровіч, Лешек
(нар. 1947) польський
економіст, автор економіч-
них реформ 1989–1991 років,
голова Національного бан-
ку Польщі
328, 341, 343
- Банат 125, 142, 180
- Банач, Іво 13
- Бардоші, Ласло (1890–1946),
прем'єр-міністр Угорщини
(1941–1942) 290
- Барська конфедерація 159–160,
399
- Барток, Бела (1881–1945),

- угорський композитор 234, 264
- Басанавічус, Йонас (1851–1927), литовський етнограф, історик і політик, засновник Литовського наукового товариства (1908) 231
- Баски 173
- Батави 174
- Батяні, Лайош, (1806–1849), граф, угорський політик, прем'єр-міністр під час угорської революції 1848 року, страчений 104, 199, 201–202, 402
- Батяні, угорський аристократичний рід 104
- Бачка 290
- Бек, Юзеф (1894–1944), міністр закордонних справ Польщі (1932–1939) 279
- Бекет, Томас (1118?–1170), св., канцлер Англії (від 1155), архієпископ Кентерберийський (від 1162), убитий рицарями короля Генріха II 40
- Бексяк, Є., політолог 341
- Бел, Матей (1685–1749), словацько-угорський педагог 155
- Бела III (1148–1196), король Угорщини (1172–1196) 41
- Бела IV (1206–1270), король Угорщини (1235–1270) 37, 54, 386
- Бельгія / Бельгійці 191, 209, 249, 356
- Бем, Юзеф (1794–1850), польський генерал, брав участь у повстанні 1830–1831 років, був коман-
- дувачем угорських частин у Трансильванії 1848 року, пізніше в османській армії (Мурат паша) 200
- Бенеш, Едвард (1884–1948), міністр закордонних справ Чехословаччини (1918–1935), президент (1935–1938, 1945–1948) 243–245, 252, 269, 271–274, 284, 287–289, 299–300, 304–305, 409
- Беніцкі, Петер (1603–1664), словацько-угорський поет 108
- Беран, Йозеф (1889–1969), архієпископ Праги, кардинал, ув'язнений комуністами (1946–1963), після чого перебував у вигнанні 302, 308, 316
- Берігунд, Стен, скандинавський політолог 335
- Беренд, Іван, угорський економічний історик 210, 212
- Берестечко, польська перемога над козаками й татарами 129, 395
- Березвіч, Гергей (1763–1822), угорський науковець, економіст 155
- Берестейська унія 95, 129, 230, 393
- Берія, Лаврентій (1899–1953), народний комісар (1938–1945), міністр (1953) внутрішніх справ СРСР, страчений після поразки в боротьбі за владу по смерті Сталіна 310
- Берк, Едмунд (1729–1797), британський філософ і

- політик 160, 162
- Берлін 45, 139, 144, 159,
161–162, 164, 166, 231, 246,
254, 274, 287, 289–300, 315
- Берлін, мур 417
- Берлінг, Зигмунт (1896–1980),
польський генерал,
організатор і командувач
польської армії в ССРСР
(1944), звільнений за
спробу надання допомоги
Варшавському повстанню
1944 року 285–286
- Берлінська хартія 45
- Берлінський конгрес 207, 403
- Берман, Якуб (1901–1984),
польський комуністичний
діяч, співзасновник Цент-
рального бюро польських
комуністів у ССРСР (1944),
один із організаторів
сталінського терору
в повоєнній Польщі 298
- Бернолак, Антон (1762–1813),
словацький науковець,
реформатор словацької
літературної мови 185
- Берут, Болеслав (1892–1956),
польський комуністичний
лідер, президент ПНР
(1947–1952), прем'єр-мі-
ністр (1952–1954), перший
секретар (1948–1956)
ЦК ПОРП 298, 307, 311
- Бетлен, Габор (1580–1629),
князь Трансильванії (1613–
1629), 1620 обраний коро-
лем Угорщини 109–110,
121–122, 127, 352, 392
- Бетлен, Іштван (1874–1946),
граф, угорський
політик-консерватор,
прем'єр-міністр Угорщини
(1921–1931) 267, 275–276,
281, 290, 294, 408
- Бешенї, Дьордь (1747–1811),
угорський письменник
доби Просвітництва 155, 179
- Белград 87, 233, 242; мирний
договір 143, 406
- Белецький, Ян Кшиштоф (1951),
польський політичний
діяч, прем'єр-міністр
Польщі (1991) 329, 419
- Бжезинські, Збігнев (нар.
1928), американський
політолог і політик 326
- Бжетислав I (бл. 1012–1055),
чеський князь
(1035–1055) 39, 386
- Бидгощ 324
- Біблія Берестейська 70
- Біблія Карої 70, 392
- Біблія Краліцька 67, 70, 392
- Біблія Радзивілівська 70, 391
- Біла Гора 24, 106, 118–119,
121–123, 127, 140, 165,
236, 274, 392
- Білорусь / Білоруси 16, 18, 57,
220, 230, 238–239, 251,
261, 263, 283, 296, 338,
346–347
- Бірінбавм, Маріянна 52
- Бісмарк, Отто фон
(1815–1898), князь, прусько-
німецький урядовець, від
1862 прем'єр-міністр
Пруссії, перший канцлер
Германської імперії (1871–
1890) 203, 205, 231
- Близький Схід 284, 419
- Блох, Ян Готліб (1836–1902),
польський фінансист,
промисловець, економіст,
голова Біржевого комітету
Варшавської біржі
(1879–1902) 222
- Богемія 12, 17, 36, 39, 152, 184,

- 196, 274, 286, 298;
 королівство 181
- Болеслав I Хоробрий (966–1025), польський князь (від 992), король Польщі (1025), приєднав до Польщі т. зв. «Червенські міста» 39, 386–387
- Болеслав II Сміливий (1039–1081), король Польщі (1076–1079), помер у вигнанні в Угорщині 40, 386
- Болеслав III Кривоустий (1086–1138), польський князь (1102–1138) 41, 387
- Болеслав V Сором'язливий (1226–1279), князь сандомирський (від 1233) і краківський (від 1243) 37
- Больцано, Бернард (1781–1848), чеський математик і релігійний філософ-ідеаліст 182
- Бона (1494–1557), королева Польщі з дому Сфорца, дружина Сигізмунда Старого 68
- Боснія 40, 421
- Боснія–Герцеговина 405
- Бочкай, Іштван (1557–1606), лідер антигабсбурзького повстання 1604–1606 років, князь Трансильванії та Угорщини (1605) 91, 392
- Бранденбург 19, 37, 40, 112, 130, 133, 141
- Брандль, Петр (1668–1735), чеський художник 141
- Браніцький, Ксаверій (1730–1819), польський коронний гетьман, ініціатор Тарговицької конфедерації 164
- Братислава (Пожонь, Пресбург) 12, 62, 89, 109, 185, 295, 332
- Брашо (Кронштадт, Брашов) 46
- Бреї, Джон 172
- Бренер, Роберт 74
- Брест–Литовський мир 407
- Бретонь / Бретонці 173, 184
- Брежнев, Леонід (1906–1982), советський комуністичний діяч, від 1964 перший секретар (від 1966 генеральний) ЦК КПСС 313, 318
- Британія/Британці 22, 95, 180, 205, 210, 213, 248–249, 253, 256, 282–285, 288, 290 410–412
- Британські острови 30, 49
- Бродський, Іосіф (1940–1996), російський поет-дисидент, Нобелівський лауреат 361
- Брно 46, 212
- Бродель, Фернан (1902–1984) – французький історик, засновник школи «Анналів» 21, 65
- Бродзінський, Казімеж (1791–1835), польський поет-романтик, критик 175–176
- Брох, Петер (нар. 1920), історик 192
- Будапешт (Буда 46, 52, 56, 80, 86–88, 97, 123, 141, 143, 154, 195, 199, 218, 390, 394, 406, 412; Пешт 186, 195, 198, 398) 25, 109, 198–199, 201, 203, 215–216, 218, 226, 234, 242–243, 253–254, 256, 260, 275–277, 290–291, 294, 302, 311, 313, 351

- Будапештський конгрес 233
 Будейовіце 118
 Бузек, Єжи (нар. 1940), польський політичний діяч, професор хімії, активіст руху «Солідарности», прем'єр-міністр Польщі (1997–2000) 329, 350, 421
 Буко, бельгійсько-чеська аристократична родина 106
 Бухарест 233, 243
 Бучацький договір 133; мир 395
 Буяк, Збігнев (нар. 1954), польський політик, голова «Солідарности» на Мазовщині (1980–1989) 325
- Вавель 68
 Вавилон 180
 Важик, Адам (1905–1982), польський поет 325
 Ваза, династія 98, 111, 128; див. також Сигізмунд III, Владислав IV, Ян Казимір, Кристина, Густав Адольф, Карл X Густав
 Валенберг, Рауль (1912–1947?), секретар шведського посольства в Будапешті, що рятував євреїв під час Голокосту 294
 Валенса, Лех (нар. 1943), співзасновник і голова «Солідарности» (1980–1990), президент Польщі (1990–1995) 323, 325, 328–329, 336, 419
 Валенштайн (Вальдштайн), Альбрехт (1583–1634), герцог Фридландський, чеський магнат, генерал імператорської армії в Тридцятилітній війні 119
 Валерстайн, Імануел Морис (нар. 1930), американський політолог 73
 Валіцький, Анджей (нар. 1930), польський і американський історик суспільної думки 171
 Валуа, французька королівська династія 86
 Вальдштайни, чеські підприємці, власники найбільших сукновалень наприкінці XVIII століття 152
 Вандич, Пьотр 10, 357, 359–360, 362
 Варна 58, 62, 388
 Варфоломійська ніч 71, 391
 Варшава 127, 129–131, 135, 147, 157–159, 161, 186, 192, 206, 221–223, 238, 248, 251, 253–254, 261, 273–274, 278–279, 285, 295, 310–311, 313, 347, 351, 401, 407, 413–415, 419; конфедерація 71, 391; мир 123
 Ватерлоо, битва 401
 Ватикан 287, 307, 419; Ватиканський Собор, II 339
 Вацлав Святий (бл. 908–935), князь Чехії 31, 46, 59–61, 63, 90, 386
 Вацлав II (1271–1305), король Чехії (від 1283), краківський князь (від 1291) і король Польщі (від 1300) 45, 54
 Вацлав III (1289–1306), король Угорщини (1301–1304), король Чехії та Польщі (1305–1306) 54
 Вацлав IV (1361–1419), король Чехії (від 1378), імператор Священної Римської

- імперії (1378–1400) 59, 61
 Вавшвар, мир 394
 Вашингтон 284, 421
 Вашингтон, Джордж (1732–1799),
 перший президент США
 (1789–1797) 163
 Велика Британія/Великобри-
 танія 301, 330, 358
 Велика Варшавська ложа 154
 Велика Моравія 32;
 держава 31, 386
 Велика хартія вольностей 44
 Велике князівство Познанське
 196
 Велс 95
 Венеція 40, 46, 59, 63, 77, 110,
 146
 Вербоці, Іштван (1458–1541),
 угорський юрист і політик,
 автор Трипартитуму
 83, 86, 390
 Верешмарті, Міхай (1800–1855),
 угорський поет епохи
 романтизму 179, 400
 Вернадський, Георгій (1887–
 1973), російський емі-
 граційний історик-євразієць 20
 Версаль, договір 253, 407
 Веселені, угорські магнати 109
 Веселені, Ференц (1605–1667),
 угорський магнат, опо-
 зиційно налаштований до
 габсбурзького правління
 123, 394
 Вестфаль, мир 119, 395;
 мирний договір 122
 Ветини 148, 163
 Вежинський, Казімеж (1894–
 1969), польський поет 264
 Вельпольський, Александр
 (1803–1877), князь, поль-
 ський політик, голова
 цивільного уряду Королів-
 ства Польського (1862–1863)
 204, 206
 В'єтнам 415
 Вжешня 241
 Виспянський, Станіслав (1869–
 1907), польський драма-
 тург і художник 241
 Вишеград 46, 56, 68, 340, 418
 Вишинський, Стефан (1901–
 1981), кардинал (1953),
 примас Польщі, що зазнав
 комуністичних репресій
 308, 311–312, 314, 322, 325,
 415, 417
 Вишневецький *див.* Міхал Ко-
 рибут
 Відень 48, 62, 88, 106, 110,
 117–118, 122–124, 133,
 141–142, 150, 153–154,
 165, 178, 194–199, 201–202,
 208, 222, 224–225, 227–228,
 234–235, 237, 246, 395; до-
 говір 91; конгрес 86, 186,
 390, 410; угода 89, 410
 Візантія 17
 Військова Країна 199
 Вікліф, Джон (1329–1384),
 англійський релігійний
 діяч, попередник Рефор-
 мації 60
 Вілагош 201, 402
 Вілкановіч, Стефан 340
 Вілсон, Вудро (1856–1924),
 президент США (1913–
 1921), автор «14 пунктів»
 242, 245, 247, 249, 407
 Вільно (Вільнюс) 11–12, 57, 68,
 113, 130, 162, 188; освітній
 центр; університет 252,
 393
 Віндишгрец, Альфред (1787–
 1862), князь, австрій-
 ський генерал 198
 Віргінія, колонія 393

- Гердер, Йоган Готфрид (1744–1803), німецький філософ, історіософ, богослов 173, 179, 182–183
- Гільшнер 235
- Гітлер, Адольф (1889–1945), канцлер Німеччини (від 1933), фюрер нацистської Німеччини 272–274, 278, 284, 290, 293–294, 314, 409
- Глінка, Андрей (1864–1938), словацький політик, священик, засновник Народної партії 233, 263, 269, 271–274
- Гобсбавм, Ерик (нар. 1917), британський історик 101
- Гогенлоє, Георг фон (1569–1645), граф, генерал 118
- Гогенцолерни 93, 148
- Годза, Мілан (1878–1944), політик-аграрій, прем'єр-міністр Чехословаччини (1935–1938) 273, 288, 410
- Гозій, Станіслав (1504–1579), польський гуманіст, теолог, поет, кардинал (1560) 72
- Гойнау, Юліус (1786–1853), австрійський генерал 202
- Голандія 80, див. Нідерланди
- Голар, Вацлав (1607–1677), чеський художник 109
- Голмс, Леслі, британський соціолог 334
- Горті, Міклош (1868–1957), контрадмірал, авторитарний диктатор Угорщини (1920–1945) 252, 267–268, 276–277, 290, 314, 406, 416
- Греція/Греки 356
- Грох, Мірослав (нар. 1932), чеський історик 172, 185
- Гуго Капет (938–996), французький король 21, 387
- Гуняді, Янош (1407–1456), воєвода Трансильванії, правитель Угорщини (1446–1452) 62, 388
- Гус, Ян (1371–1415), чеський релігійний реформатор, спалений як єретик в Кон-станці 51, 60, 352, 388
- Гусак, Густав (1913–1991), чехословацький комуністичний діяч, перший секретар ЦК КПЧ (1969–1987), президент Чехословаччини (1975–1989) 299, 309, 319–320, 331, 416
- Гутенберг, Йоган (1400–1468), німецький винахідник, поклав початок книгодрукуванню в Європі 389
- Габчиково–Надьмарош 340
- Гайда, Рудольф (Радоло) (1895–1945), чехословацький правий політик, генерал 269, 272
- Гал Анонім (XI–XII ст.), польський хроніст 42, 386–387
- Галія 39
- Гданськ (Данциг), Вільне місто Данциг 11, 46–47, 55, 58, 63, 77, 78–80, 97, 104, 113, 115, 131, 147, 160, 162, 250, 295, 321, 389
- Гдина 258, 321, 409
- Гембеш І. (1886–1936), угорський правий політик, прем'єр-міністр Угорщини (1932–1936) 276–277, 408
- Генуя 46

- Гепіди 36
- Гершенкрон, Олександр 210
- Герьо, Ерньо (1890–1980), угорський комуністичний лідер, перший секретар ЦК Угорської партії трудящих (липень–жовтень 1956), під час революції 1956 року втік до СРСР 299, 311–312
- Гете, Йоган Вольфганг (1749–1832), німецький поет, мислитель 152
- Герек, Едвард (нар. 1913), польський комуністичний лідер, перший секретар ЦК ПОРП (1970–1980) 191, 321–322, 324, 417
- Геровський, Юзеф Анджей (нар. 1922), польський історик 13, 160
- Герцен, Александр (1812–1870), російський мислитель, політичний емігрант 205
- Глемп, Юзеф (нар. 1929), кардинал, примас Польщі (від 1981) 325
- Гловацький, Бартош (бл. 1758–1794), герой селянського повстання 1794 року 167
- Гнезно 31, 34, 39, 263, 387
- Гол, Ярослав (1846–1929), чеський історик 184
- Голем 67
- Голуховський, Агенор (1812–1875), граф, австрійський урядовець, намісник Галичини (1850–1859, 1866–1868, 1871–1875), міністр внутрішніх справ Австрії (1859) 229
- Голь, Шарль де (1890–1970), президент Франції (1958–1969) 279
- Гомулка, Владислав (1905–1982), польський комуністичний діяч, перший секретар ЦК ПОРП (1945–1948, 1956–1970) 191, 307, 309–316, 321, 415
- Горбачов, Михайл (нар. 1931), генеральний секретар ЦК КПСС (1985–1991), ініціатор «перебудови», президент СРСР (1990–1991) 326–327, 331, 417
- Готвальд, Клемент (1896–1953), чехословацький комуністичний діяч, генеральний секретар ЦК КПЧ (1929–1945), президент Чехословаччини (1948–1953) 299, 304–305, 307, 310, 414
- Грабський, Владислав (1873–1938), прем'єр-міністр Польщі (1920, 1923–1925) 278, 409
- Гран *див.* Естергом 46
- Гранада 65
- Грисволд Вітні А. 13
- Гроцій, Гуго (1583–1645), голандський правник, соціолог і державний діяч, один із творців теорії природного та міжнародного права 114–115
- Грюнвальд (Таненберг) 57; битва 389
- Гундулич, Іван (1588–1638), хорватський бароковий поет, драматург 122
- Густав II Адольф (1594–1632), шведський король (1611–1632) 127, 393

- Гьонч, Арпад (нар. 1922), угорський політичний діяч, письменник, учасник революції 1956 року, президент Угорщини (1990) 420
- Гьоргей, Артур (1818–1916), угорський генерал, під час революції 1848–1849 головнокомандувач угорської армії, диктатор (від 11 серпня) 201
- Д'Аламбер, Жан-Лерон (1717–1783), французький просвітницький філософ та енциклопедист 135, 172
- Далес, Джон Фостер (1888–1959), державний секретар США (1953–1959) 306
- Даліміл (початок XIV ст.), чеський хроніст 50, 388
- Далмація 35, 47, 59, 68, 388
- Данія / Данці 93, 117–118, 120, 130, 159, 256, 356
- Данциг див. Гданськ 12, 46, 58
- Дворжак, Антонін (1841–1904), чеський композитор 237
- Деак, Іштван 13, 194
- Деак, Ференц (1803–1876), угорський ліберальний політик, співавтор австро-угорської угоди 1876 року 195, 224–225
- Дебрецен 291, 412
- Дейвіс, Норман (нар. 1939), британський історик і публіцист 20
- Декарт, Рене (1596–1650), французький філософ, математик, фізик 134
- Декларация про незалежність 161, 402
- Декрет про толерантність 150
- Деніс, Ернест, історик 121
- Деуліно, мир 126, 393
- Джилас, Мілован (1911–1995), сербський політичний діяч, письменник, співробітник Тіто, виключений із Союзу комуністів Югославії за критику партійної політики (1954), автор аналізу природи комуністичної системи в праці «Новий клас» 10
- Дзержинський, Фелікс (1877–1926), один із творців советської каральної системи, голова ВЧК (від 1917), нарком внутрішніх справ (1919–23) 239
- Дзурінда, Мікулас (нар. 1955), словацький політичний діяч, економіст, прем'єр-міністр Словаччини (з 1998) 420
- Дидро, Дені (1713–1784), французький просвітницький філософ та енциклопедист 135, 172
- Длугош, Ян (1415–1480), польський історик-хроніст 52, 389
- Дмовський, Роман (1864–1939), польський політик і публіцист націонал-демократичної орієнтації, делегат на Паризькій мирній конференції (1919) 238–240, 245–248, 251, 266, 267, 280, 407
- Дніпро 131, 160
- Добнер, Гелазіус (1719–1790), засновник модерної чеської історіографії 141
- Добровський, Йозеф (1753–

- 1829), чеський славіст, лінгвіст, історик літератури, один із провісників чеського національного відродження XIX століття 152
- Дожа, Дьордь (1472–1514), лідер селянського повстання 1514 року в Угорщині 75, 86, 123, 390
- Дойч, Карл Вольфганг (нар. 1912), історик, дослідник націоналізму 172
- Домбровський, Ян Генрик (1755–1818), польський генерал, ініціатор створення польських легіонів у Італії (1797) 188, 401
- Донецький басейн 220
- Драгоманов, Михайло (1841–1895), український політичний мислитель 231
- Драшкович, Янко (1770–1856), граф, представник хорватської знаті, прихильник концепції ілїризму 154
- Дрезден 144
- Држич, Марин (пом. 1567), хорватський письменник 68
- Друцький–Любецький, Ксаверій (1778–1846), князь, польський міністр фінансів у Конгресовому королівстві 191
- Дубровник (Рагуза) 68
- Дубчек, Александер (1921–1992), словацький комуністичний політик, Перший секретар ЦК КПЧ (1968) та один із ініціаторів «Празької весни», від 1989 голова Федеральних Зборів Чехосло-
- ваччини 315–319, 332
- «Думки про польське врядування» 138
- Дунай: 63, 195; басейн; конфедерація; регіон 195–196, 340
- Дунайські князівства *див.* Молдавія та Волощина
- «Дух законів» 135, 138
- Дьор 258, 400, 410
- Дьордь I Ракоці (1593–1648), князь Трансильванії (1630–1648) 121, 392
- Дьордь II Ракоці (1621–1660), князь Трансильванії (1648–1660) 123, 131, 394, 396
- Дьюлафехервар (Alba Julia) 109
- Еванс, Р., британський історик 72, 90, 108
- Європа 9, 16–21, 24, 26–30, 33, 47, 50–52, 55, 63, 65–66, 69, 71, 77, 81–82, 92, 94, 101, 105, 114, 117, 130, 135, 137–139, 143–144, 147, 158, 161, 168, 170–171, 175, 179, 182, 192, 195, 207–209, 211, 213, 217, 249, 251, 254, 257–259, 264, 274, 282, 284, 293, 295, 318, 320, 345–348, 352, 357, 361; Західна 17, 21, 32–33, 36–37, 44, 48, 50, 78, 81, 101, 140, 209–210, 215, 256, 265, 294, 346, 348; Південно–Східна 293, Східна 15–17, 42, 61, 164, 210, 356–360; Східно–Центральна Європа 357; Центральна 17, 101, 193, 210, 244, 346, 356–361; Цент-

- рально-Східна 9-30, 33-38, 40-47, 49-53, 58, 60, 63, 66-67, 70, 72-74, 77-79, 81, 86, 88, 100, 102-105, 119, 133-135, 138-139, 169-172, 174, 176, 188, 206, 209-210, 212-213, 232, 244, 248-250, 253, 255-257, 259, 263-265, 270-271, 281-282, 284, 288, 292-294, 296-297, 306, 310, 315, 319-320, 322-323, 326-328, 331-334, 339-341, 343, 345-352, 417; Центральнo-Західна 17
- Європейський Союз 10, 340, 343, 346-348, 350, 362
- Егейське море 16
- Едвард Старий (пом. 975), король Англії 21
- Ейзенгавер, Двайт Д. (1890-1969), генерал, президент США (1952-1960) 306
- Ектон, Джон (1834-1902), лорд, британський історик і політичний мислитель 175
- Еліаш, прем'єр-міністр Чехословаччини, якого 1941 року стратив Райнар Гайдрих, звинувативши в контактах із лондонським урядом Едварда Бенеша 287
- Еліот, Джон Е. 101
- Ельба / Лаба 38
- Енгельс, Фридрих (1820-1895), німецький промисловець, публіцист, один із творців соціал-демократії 176, 198
- Еразм Роттердамський (бл. 1467-1536), голандський гуманіст, філософ 66-67, 69
- Ербен, Карел (1811-1870), чеський поет, дослідник фольклору 184
- Еренбург, Ілья (1891-1967), советський письменник 310
- ЕС *див.* Європейський Союз
- Естергазі, угорський аристократичний рід 109, 124
- Естергом (Ґран) 34, 46, 68, 263
- Естонія 93
- Етвеш, Йозеф, барон (1813-1872), угорський політик і письменник 179, 225
- Еш, Тимоті Ґартон (нар. 1955), британський історик, публіцист 13, 323, 332, 359
- Єкатеріна II (1729-1796), імператриця Росії (1762-1796) 156, 159-160, 164
- Єлачич, Йосип (1801-1859), бан Хорватії, очолював хорватську армію у війні проти угорців у 1848-1849 роках 199, 402
- Єль 9, 13, 358
- Єльцин, Борис (нар. 1931), перший президент Російської Федерації (1991-1999) 421
- Єронім Празький (1378-1416), чеський реформатор, друг Яна Гуса, страчений 35, 60
- Жданов, Андрей А. (1896-1948), советський комуністичний діяч, організатор повоєнних ідеологічних чисток («ждановщина») 307

- Жевуський, Северин (1743–1811), польський польний гетьман, стояв на чолі Тарговицької конфедерації 1792 року 164
- Жеромський, Стефан (1864–1925), польський романіст і драматург 241
- Жеротин, Карел Старший (1564–1636), лідер моравської знаті, політичний письменник 70
- Жижка, Ян (пом. 1424), військовий лідер гуситських армій 61
- Жиліна, програма 274
- Жітваторок 92
- Жулкевський, Станіслав (1547–1620), польський канцлер і гетьман (від 1618), загинув під час відступу в битві під Цецорою 99
- Загреб 46, 226, 233
- Залуські, книгозбірня (перша публічна бібліотека в Польщі) 147
- Замойський, Анджей (1717–1792), польський канцлер (1764–1767), автор нереалізованих проєктів суспільних реформ 161
- Замойський, Анджей граф (1800–1874), польський політик і реформатор у Конгресовому Королівстві 203–204
- Замойський, Ян (1542–1605), польський державець, канцлер (від 1578) і гетьман (від 1581) 97–98
- Замостя 68, 97
- Запойя (Сапоя), Янош (1487–1540), обраний король Угорщини (від 1526), провідник антигабсбурзьких кіл в Угорщині 87–88, 390
- Запотоцький, Антонін (1884–1957), чехословацький комуністичний діяч, один із засновників КПЧ, прем'єр-міністр (1948–1953), президент (1953–1957) Чехословаччини 310
- Зборів 244
- Зволене 408
- Зебжидовський, Миколай (1553–1620), польський магнат, лідер сандомирського рокошу 1606–1609 99, 393
- Земан, Мілош, чеський політичний діяч, прем'єр-міністр Чехії (1998–2002) 420
- Зелінський, Тадеуш (нар. 1926), польський юрист, професор права, член Гельсинського Комітету в Польщі, міністр праці й соціальної політики Польщі (1997) 334
- Зингер, Ісаак Башевіч (1904–1991), американо-єврейський письменник польського походження 261
- Золота булла 44, 55, 56, 84, 124, 386, 388
- Зрині (Зринські), хорватсько-угорська аристократична родина 13, 76, 103, 122
- Зрині, Міклош (Зрині, Нікола, 1508–1566), бан Хорватії,

- захисник Сигетвара 89
- Зрині, Міклош (Зринські, Нікола, 1620–1664), бан Хорватії, угорсько-хорватський поет 109, 123, 125
- Зрині (Зринські), Петер (1621–1671), бан Хорватії 123, 394
- Ібрагім ібн Якуб (X століття), єврейський купець і мандрівник 32
- Іван IV, Грізний (1530–1584), великий князь московський (від 1533), перший російський цар (від 1547) 93, 97, 99
- Іван Павло II (нар. 1920), папа римський (від 1978) 297, 322, 325, 328, 339, 352, 417
- Ізраїль 110, 417
- Ілрійська програма 199
- Ілрія *див. також* Південні слов'яни, Югославія
- Ірландія / Ірландці 18, 22, 180
- Ісландія 18
- Іспанія / Іспанці 18–19, 22, 33, 37, 50, 71, 101–102, 112, 116–117, 159, 189, 211, 397, 411
- Італія / Італійці 19, 22, 30, 34, 39, 46, 49, 51, 52, 63, 65, 67, 68, 71, 80, 147, 175, 188, 196, 244, 249, 255, 266, 274, 281, 289, 401
- Ірасек, Алоїз (1851–1930), чеський письменник 184, 234
- Іржі Подебрад (1420–1471), король Чехії 61–63, 388
- Йоан (Ян) Люксембурзький (1296–1346), король Чехії 54–55
- Йоахімсталь *див.* Яхимов 78
- Йожеф, Атила (1905–1937), угорський поет 264
- Йозеф II (1741–1790), імператор Священної Римської імперії (1780–1790), король Чехії та Угорщини 138, 148–150, 152–154, 165, 173, 175, 181, 185–186, 398
- Йокаї, Мор (1825–1904), угорський романіст 179, 234
- Йоселевич, Берек (1764–1809), організатор і командувач єврейського полку під час повстання Костюшка 1794 року 167
- Кадар, Янош (1912–1989), угорський комуністичний діяч, перший секретар ЦК Угорської Соціалістичної робітничої партії (1956–1988) 299, 309, 311–314, 320–321, 327, 330, 345, 414
- Кадлубек, Вінцентій (бл. 1160–1223), польський єпископ і хроніст 50
- Казанова, Джованні (1725–1798), італійський авантюрист і письменник 135
- Казимір III Великий (1310–1370), останній король Польщі (1333–1370) з династії П'ястів 49, 55, 389
- Казимір IV Ягелончик (1427–1492), король Польщі (1447–1492) 61, 63
- Казінець, Ференц (1759–1831),

- угорський письменник,
один з ініціаторів мовної
реформи 155
- Калаї, Міклош (1887–1967),
угорський політик,
прем'єр-міністр
(1942–1944) 290
- Калімах (Буонакорсі, Філіп;
1437–1496), італійський
гуманіст, працював у
Польщі та Угорщині
52
- Каліостро, Алесандро ді (Джу
зепе Бальзамо; 1743–
1795), знаний авантю-
рист 135
- Кальвін, Жан (1509–1564),
реформаційний діяч,
засновник кальвінізму,
фактичний диктатор
Женеви (від 1541) 69–71
- Камінський, Анджей Суліма,
польський і американсь-
кий історик, публіцист 143
- Кампо Форміо, мир 401
- Кант, Імануїл (1724–1804),
німецький філософ 134
- Каня, Станіслав (нар. 1927),
польський комуністичний
лідер, перший секретар
ЦК ПОРП (1980–1981)
324
- Каприві, Лео фон (1831–1899),
граф, райхсканцлер Гер-
манської імперії
(1890–1894) 241
- Карвіна 213
- Карконоша 182
- Карелія 294
- Карл Великий (742–814),
король франків (від 768),
імператор (від 800) 33,
387
- Карл I Габсбург (1887–1922),
останній імператор Авст-
рії-Угорщини (1916–1918),
зрікся імператорського
престолу та королівського
престолу Угорщини 1918
року 242, 245, 248, 276
- Карл I Роберт (1288–1342),
король Угорщини (від
1308), засновник Анжуй-
ської династії в Угорщині
55–56, 388
- Карл IV (1316–1378), імператор
Священної Римської
імперії (від 1347), король
Чехії (від 1346) 55, 388
- Карл VI (1685–1740),
австрійський ерцгерцог
та імператор Священної
Римської імперії
(1711–1740), видав «Праг-
матичну санкцію» 1713 ро-
ку 148
- Карл X Густав (1622–1660),
король Швеції 115, 128, 130
- Карл XII (1682–1718), король
Швеції (від 1697), вбитий
під час походу в Норвегію
126, 144
- Карл Альберт VII (1697–1745),
курфюрст Баварії, король
Чехії, імператор Священ-
ної Римської імперії 140,
147–148, 396
- Карлові Вари (Карлсбад) 273
- Карловіце (мир) 125, 397
- Карлштайн 120
- Карої, Михай (1875–1955), граф,
угорський політик-демо-
крат, президент Угорщи-
ни (1919), після проголо-
шення Угорської Совет-
ської Республіки в емі-
грації, 1946 повернувся до
Угорщини 232, 242–243,
252, 275, 404, 406

- Карпатська Україна (Карпатська Русь) 252, 255, 262, 274–275, 277, 289, 294–295, 410; держава 23
- Карпати 193, регіон 36
- Карпінський, Франтішек (1741–1825), польський поет-лірик 157
- Кастилія 21, 102
- Катинь 413
- Каталонія 77, 100
- Кафка, Франц (1883–1924), німецький письменник 237, 264
- Качмарек, Чеслав (1895–1963), польський єпископ, ув'язнений за часів комунізму 308
- Каша див. Кошиці 68, 124, 389
- Квасневський, Александр (нар. 1954), польський політичний діяч, за ПНР голова Комітету молоді та фізичної культури (1987–1990), президент Польщі (з 1995) 336, 421
- Квятковський, Євгеніуш (1888–1974), польський економіст, заступник прем'єр-міністра Польщі (1935–1939) 258
- Кезаї, Шимон (кінець XIII ст.), угорський хроніст 50, 388
- Керзона, лінія 251
- Кетлер, Готард фон (1517–1587), великий магістр Ордену Мечоносців, герцог Курляндії 93
- Кельце 297
- Київ 251, 346, 361; Київська Русь 29; держава 55; митрополія 95
- Кілінський, Ян (1760–1819), варшавський швець, герой повстання 1794 року 167
- Кінські, чеська аристократична родина 140
- Кірхольм (Саласпілс), литовська перемога над шведами 98, 393
- Кладно 212
- Клаус, Вацлав (нар. 1941), чеський політичний діяч, економіст, міністр фінансів Чехословаччини (1989–1992), прем'єр-міністр (1992–1997) і президент (з 2003) Чехії 333, 336–337, 343, 417
- Клементинум, єзуїтський колегіум 67
- Клементис, Владімір (1902–1952), словацький комуністичний лідер, страчений 299, 309, 414
- Клушине, польська перемога над московитами 99, 393
- Ковач, Бела (1908–1959), угорський політик, лідер Партії дрібних власників 300, 302
- Ковач, Міхал (нар. 1930), словацький політичний діяч, міністр фінансів (1989–1991), президент (1993–1998) Словаччини 418
- Кодаї, Золтан (1882–1967), угорський композитор 264
- Козьма Празький (пом. 1125), перший чеський хроніст 42
- Колаковський, Лешек (нар. 1927) польський філософ, після 1968 на еміграції 314
- Коларж, Ян (1793–1853), словацький письменник, один

- із чеських національних «будителів» 182, 184, 186, 400
- Коложвар (Клавзенбург, Ключ) 46
- Коломан (пом. 1116), угорський король 42
- Колоніх, Леопольд (1631–1707), граф, угорський архієпископ, політичний діяч 124–125
- Колонтай, Гуго (1750–1812), польський священник, політик і письменник, ідеолог польського Просвітництва 157, 174–175
- Колоредо, італійсько-австрійська аристократична родина 106
- Колумб, Христофор (бл. 1451–1506), мореплавець, що керував іспанською експедицією з пошуку найкоротшого шляху до Індії та 1492 року досяг острова Сан-Сальвадор 65, 391
- Коль, Гельмут (нар. 1930), німецький політичний діяч, канцлер ФРН (1982–1998) 331
- Кольбе, Максиміліян Раймунд (1894–1941), польський священник-мученик, що добровільно пішов на смерть в Освенцимі замість іншого в'язня 301
- Коменський, Ян Амос (Коменіус), чеський педагог і філософ, єпископ Чеської Бретані 101, 109–110, 115, 117, 119–120
- Кон, Ганс, історик, дослідник націоналізму 172–173
- Конарський, Станіслав (1700–1773), польський піярист, педагог 139, 146–147
- Конашевич–Сагайдачний, Петро (? – 1622), гетьман українського реєстрового козацтва (від 1606) 128
- Конгресове королівство 178, 186, 190, 193, 203, 206, 220–221, 223, 229, 238, 240, 248, 257, 403, 405, 407
- Конецпольський, Станіслав (1590–1646), польський коронний гетьман (від 1618) 127
- Конрад I (бл. 1187–1247), князь мазовецький (від 1202), краківський (1229–1232, 1241–1243) 54
- Конрад, Дьордь (нар. 1933), угорський письменник, дисидент 17, 321
- Константин Павлович (1779–1831), великий князь російський, фактичний намісник Царства Польського (від 1814), відмовився від престолу, що дало привід до повстання декабристів 190
- Константинополь 27, 31, 30, 65, 96, 389
- Конт, Огюст (1798–1857), французький філософ, соціолог, засновник позитивізму 229
- Конті, Франсуа Луї, принц де (1664–1709), французький кандидат на польський трон 144
- Контрреформація 110, 138
- Копернік, Міколай (1473–1543), польський астроном, відкривач геліоцентричної системи 69

- Корея 415
 Коржалка, Їржі 237
 Королівство Польське 190, 229, 246; корона 35
 Корона святого Вацлава 9, 35, 57, 69, 78, 83, 86–87, 90, 106, 110, 119, 148, 165, 178, 196, 227, 245
 Корона святого Стефана 9, 35–36, 51, 83–84, 86, 88–89, 121, 142, 150, 178, 180, 199, 202, 218, 224, 226–227, 234, 259, 267
 Корсунь, козацька перемога над поляками 129
 Корфанті, Войцех (1873–1939), польський політик, один із керівників повстань у Силезії 1919–1921 241
 Корфу 243
 Косарі, Домокос 137
 Косик, Карел 356
 Косинський, Лешек 13
 Костюшко, Тадеуш (1746–1817), польський генерал, герой польського повстання 1794 року й американської революції 165, 167, 176, 190, 205, 399
 Костянтин (Кирило; пом. 869), св., слов'янський просвітник, разом із Методієм автор слов'янської абетки 17, 31, 386
 Кохановський, Ян (1530–1584), польський ренесансний поет і гуманіст 67
 Кошиці (Каша) 56, 68, 124, 289, 389, 412
 Кошут, Лайош (1802–1894), провідник угорського повстання 1848–1849, із вересня 1848 року голова Комітету захисту вітчизни, з 1849 – на еміграції 178, 180, 195, 198–201, 224, 402
 Краків 13, 31, 42, 46–47, 49, 52, 54, 79, 87, 127, 131, 157, 161, 190, 194, 221, 351, 358, 389, 391, 403
 Краківська республіка 178, 194
 Краківське князівство 54
 Краліце, Біблія 67, 70, 73, 392
 Крамарж, Карел (1860–1937), прем'єр-міністр Чехословаччини (1918–1919), один із лідерів Національно-демократичної партії (від 1919) 235–236, 243, 245, 270, 272
 Красінський, Зигмунт, граф (1812–1859), польський поет-романтик 193
 Красіцький, Ігнацій, граф (1735–1801), єпископ, польський поет, автор сатиричних дописів 157
 Кревська унія 57, 389
 Кремль 99
 Крижанич, Юрій (1618–1683), письменник і прихильник ідеї «слов'янської єдності» хорватського походження, значну частину життя провів у Росії 108
 Кристина (1626–1689), королева Швеції 128
 Кромвел, Олівер (1599–1658), лідер Англійської революції, 1653 року встановив режим одноосібної диктатури – протекторат 129, 395
 Кромерж 201
 Кроненберг, Станіслав Леопольд, барон (1812–1878), польський фінансист,

- підприємець 203
 Кроненберги 222
 Кронштадт *див.* Брашо
 (Брашов) 46
 Куба 315, 415
 Куен-Гедерварі, Карої (1849–
 1918), угорський політик,
 бан Хорватії (1883–1903)
 226
 Кун, Бела (1886–1939), голова
 Угорської Советської Рес-
 публіки (1919), від 1920 на
 еміграції в ССРСР, репре-
 сований 275–276, 298
 Кундера, Мілан (нар. 1929),
 чеський та французький
 письменник, від 1975 на
 еміграції 17, 26, 356–357,
 361
 Купецький, Ян (1567–1740),
 чеський художник 141
 Курляндія 93, 391
 Куронь, Яцек (нар. 1934),
 польський дисидент,
 співзасновник Комітету
 Оборони Робітників,
 після повалення комунізм-
 у – міністр праці та
 соціальної політики Польщі
 (1989–1990, 1992–1993) 322
 Кутна гора 46
 Кучук-Кайнарджийський мир
 399
- Лаба/Ельба 38
 «Лабіринт світу» 101, 109
 Ламберг, Франц, граф (1791–
 1848), австрійський гене-
 рал, головнокомандувач в
 Угорщині 199
 Ласкі, Ян (Іван з Ласко) (1499–
 1560), кальвіністський
 теолог, співавтор англі-
 канського символу віри 70
- Ласло I Святий (1040–1095)
 король Угорщини (від
 1077) 40, 386
 Латвія 93
 Ле Гоф, Жак (нар. 1949),
 французький історик
 школи «Анналів» 47
 Лев, Єгуда (XVI ст.), рабі,
 кабаліст, творець легенди
 про Голема 67
 Лейта, річка 224
 Лелевель, Йоахим (1786–1861),
 польський ліберальний
 історик, учасник повстан-
 ня 1830–1831 років 18, 176,
 183, 187, 192, 228
 Леонардо да Вінчі (1452– 1519),
 італійський художник,
 архітектор, скульптор,
 науковець 66
 Леопольд I (1640–1705), імпе-
 ратор Священної Римсь-
 кої імперії (від 1658), ко-
 роль Чехії та Угорщини
 116, 124, 394
 Леопольд II (1747–1792), імпе-
 ратор Священної Римсь-
 кої імперії (від 1790),
 король Чехії та Угорщини
 165–166, 398
 Лестер, Джеф 13
 Лесьнодорський, Богуслав
 (1914–1985), польський
 правник, історик 113
 Лещинський, Станіслав *див.*
 Станіслав Лещинський
 Лех, легендарний предок по-
 ляків 35
 Лех, річка 32
 Ленін, Владімір (1870–1924),
 лідер російських більшо-
 виків, творець Советської
 Росії та ССРСР 249
 Лешно 70

- Лжедімітрій (?–1606), самозванець, що за часів Смути посів московський трон (1505–1506) 99
- Липнева революція 191
- Лисенко, Трофім (1909–1976), советський біолог, представник тоталітарної советської науки 308
- «Лист Величності» 72, 91–92, 99, 116, 392
- Литва / Литовці 13, 15, 19, 53, 57–58, 63, 69–71, 79, 86, 92–93, 103, 111–112, 116, 130, 158, 192, 220, 230, 238–239, 251–252, 340, 348
- Лібочани 67
- Лівонія 93, 95, 97, 127, 144, 391
- Лідице 287, 412
- Лінде, Самуель Богуміл (1771–1847), польський мовознавець, лексикограф 176
- Лінець, Дж., соціолог 333
- Ліпани 61, 388
- Ліст, Фридрих (1811–1886), угорський композитор, піяніст і громадський діяч 356
- Лобковиці 52
- Лодзь 191, 222, 257
- Лок, Джон (1632–1704), англійський філософ, автор доктрини лібералізму 134
- Локарно, угоди 278, 409
- Ломбардія 32, 202
- Лондон 19, 48, 50, 161, 247, 254, 287, 356, 413
- Лорд, Роберт Г., американський історик 113
- Лотарингія 148
- Лужині 37, 55, 62, 90, 120
- Лукасинський, Валеріян (1786–1868), майор, голова Польського патріотичного товариства, довічно ув'язнений 1822 191
- Лукашенко, Аляксандр (нар. 1954), білоруський політичний діяч, директор радгоспу (1987–1994), президент Білорусі (з 1994) 347
- Люблін 248, 285, 407, 413; унія 94, 391
- Любомирський, Єжи (1616–1667), польський коронний маршалок (1650–1664) та гетьман (1657–1664), підняв рокош проти короля Яна Казимира 132, 395
- Люгер, Карл (1844–1910), австрійський правий політик 208
- Людівік (Лайош I) Великий Угорський (1326–1382), король Угорщини (від 1342) та Польщі (від 1370) 55–56, 388
- Людівік II (Лайош II) Угорський (1506–1526), король Угорщини та Чехії (1516–1526) 83, 87, 390
- Людівік XI (1423–1483), король Франції (від 1461) 61
- Людівік XIV (1638–1715), король Франції (від 1643) 115, 126, 395
- Людівік XV (1710–1774), король Франції (від 1715) 146
- Людівік Ягелон 86
- Люксембург, Роза (1870–1919), діячка німецького, польського та міжнародного соціал-демократичного руху 239
- Люксембурги, династія 57; *див. також* Вацлав IV, Карл IV, Сигізмунд, Йоан
- Люневіль 146
- Лютер, Мартин (1483–1546),

- один із провідників Реформації в Німеччині, автор «95 тез» (1517) 51, 60, 65, 69–71, 391
- Лютнева революція 196
- Ляйпциг 189
- Львів 113, 221, 403
- Маастрихтський договір 419
- Магдебург 45, 247, 407
- Маґрис, Клаудіо 358
- Мадзині, Джузепе (1805–1872), італійський революціонер, засновник «Молодої Італії» (1931) і «Молодої Європи» (1934) 173
- Мадль 420
- Маєр, Арно (нар. 1926) 38
- Мазовецький, Тадеуш (нар. 1927), польський політик і журналіст, один зі спів-організаторів «круглого столу», прем'єр-міністр Польщі (1989–1990) 328–331, 335–336, 417
- Мазовецьке герцогство 87
- Майзельс, Дов Бер (1798–1870), рабин 187
- Майнц 34
- Макіндер, Галфорд, британський географ, автор праць із геополітики 14
- Максиміліян II (1527–1576), імператор Священної Римської імперії, король Чехії та Угорщини (1564–1576) 96, 390
- Мак'явелі, Ніколо (1469–1527), італійський історик, філософ і політик 66
- Манес, Йозеф (1820–1871), чеський маляр 237
- Манчестер 191
- Марас, Шарль (1868–1952), французький правий письменник 208
- Марія Анжуйська (1370–1395), дочка угорського короля Лайоша Великого, дружина імператора Сигізмунда 57
- Марія Габсбурзька (1505–1538), королева Угорщини 86
- Марія Луїза (1611–1667), королева Польщі 131
- Марія Терезія (1717–1780), королева Чехії та Угорщини (1740–1780), імператриця Австро-Угорщини (1745–1780) 139, 142, 147–150, 154, 182, 396
- Маркс, Карл (1818–1883), німецький філософ, творець марксизму 164, 176, 192, 198, 239, 328
- Мартинік, Ярослав (1582–1649), чеський католицький політик 117
- Мартинович, Ігнац (1755–1795), угорський абат, якобінський конспіратор 166, 398
- Мартінуці (Утішинович), Дьордь (1482–1551), хорватський монах, єпископ, кардинал, угорський політик 88
- Мартоні, Янош, угорський політик 352
- Марулич, Марко (1450–1524), хорватський письменник-гуманіст, творець хорватської літературної мови 52
- Маршала, план 294, 304, 306, 413
- Масарик, Томаш (1850–1937), чехословацький урядовець, філософ і соціолог, засновник Партії реалістів, президент Чехословаччини (1918–1935)

- 236–237, 243–245, 269–273, 404, 406, 408, 410
- Масарик, Ян (1888–1948), чехословацький дипломат і політик, міністр закордонних справ в екзильному уряді (1940), 1945 повернувся до Праги, припускають, що покінчив життя самогубством 304–306, 352
- Матейко, Ян (1838–1893), польський художник, майстер історичної тематики 241
- Матвій (Матіас; 1557–1619), імператор Священної Римської імперії, король Чехії та Угорщини 116, 118
- Матяш (Матвій 1443–1490) Корвін, король Угорщини (від 1458) 36, 51, 62–63, 66, 388, 392
- Медьеші, Петер (1942), угорський політичний діяч, міністр фінансів (1987, 1996–1998), прем'єр-міністр (із 2002) Угорщини 337, 421
- Меланхтон, Філіп (1497–1560), німецький протестантський богослов, автор Авгсбурзького визнання віри 71
- Меліус, Петер (бл. 1515–1572), провідник кальвіністів Угорщини 70
- Мерсьє де ла Рив'єр, П'єр (1720–1814), французький юрист і економіст 136
- Метерніх, Клеменс (1773–1859), князь, міністр іноземних справ і фактичний голова австрійського уряду (1809–1821), канцлер (1821–1848) 177, 196
- Методій (пом. 885), св. апостол, що разом із Кирилом (Костянтином) вважається автором слов'янської абетки 17, 31, 386
- Мечіяр, Владімір (нар. 1942), словацький політичний діяч, прем'єр-міністр Словаччини (1990–1991, 1992–1994, 1994–1998) 332, 336–337, 418
- Мешко I (пом. 992), польський князь (від бл. 960), хрестив Польщу 966 31, 32, 38–40, 387
- Михайло Хоробрий (Міхал Великий) (1557–1601), господар Волощини, пізніше здобув владу також у Трансильванії та Молдавському князівстві 91
- Міклош, Бела Дальнокі (1890–1948), угорський генерал, прем'єр-міністр Дебреценського уряду (1944) 291
- Міколайчик, Станіслав (1900–1966), польський політик, лідер селянської партії, прем'єр-міністр у Лондоні (1943–1944), зазнав поразки як лідер антикомуністичної опозиції 284–286, 300–304, 309, 413
- Мілер, Лешек (нар. 1946), польський політичний діяч, член Політбюро ЦК ПОРП (1988–1990), міністр праці й соціальної політики (1993–1995), міністр внутрішніх справ (1997), прем'єр-міністр (2001–2004) Польщі 337, 420

- Міллер, Алексей 361
- Мілош, Чеслав (1911–2004), польський письменник, поет, Нобелівський лауреат 17, 298
- Міндсенті, Йозеф (1892–1975), кардинал і примас Угорщини (1945–1974), допитуваний і ув'язнений за комуністів, переховувався в американському посольстві в Будапешті (1956–1971), пізніше – на еміграції 301–302, 308, 312–313, 414
- Мінеаполіс 216
- Мінськ 347
- Мінц, Гілари (1905–1974), польський комуніст, економіст і політик 322, 328
- Міхал (Михайло) Корибут Вишневецький (1640–1673), король Польщі (від 1669) 10, 111, 133, 395
- Міхнік, Адам (нар. 1946), польський письменник-дисидент і політик, головний редактор «Gazety Wyborczej» 298
- Міцкевіч, Адам (1798–1855), найвидатніший польський поет епохи романтизму, діяч національного руху 194, 315, 401
- Міцу, Йоан (1692–1768), уніятський єпископ у Трансильванії 180
- Молдавія 87, 91, 97, 121
- Молотов, Вячеслав (1890–1986), советський комуністичний діяч, прем'єр-міністр (1930–1941), міністр закордонних справ (1939–1949, 1953–1956) 282–283, 411
- Молотов–Рибентроп, пакт 282–283, 411
- Мольнар, Ференц (1878–1954), угорський романіст 234
- Монте Касино 284
- Монтеск'є, Шарль де (1689–1755), французький просвітницький політичний мислитель і філософ 135–136, 138
- Мончак, Антоній (1928–2003), польський історик 13, 92
- Моравія 31, 35–36, 39, 41, 45, 61–62, 70–72, 79, 83, 89–90, 92, 110, 118, 120, 139–140, 148–151, 158, 184, 186, 196, 211–212, 214, 235, 252, 255, 262–263, 274, 286, 297, 332, 343, 356
- Моравське поле, битва (Дюрн-крут) (1278) 53, 388
- Моріц, Жигмонд (1879–1942), угорський романіст 264
- Москва 82, 96–97, 127, 130, 273, 284–286, 288–289, 294, 299, 304, 306, 311–312, 317–318, 326, 346, 412; (московити), *див. також* Росія, Советський Союз
- Московія 16, 18, 57, 63, 65–66, 82, 86, 93–94, 97, 99, 112, 127–128, 130–133, 395
- Мостіцький, Ігнацій (1867–1946), польський політик, учений-хімік, президент Польщі (1926–1939) 279–280, 409
- Мохач, турецька перемога над угорцями 1526 року 24, 66–68, 80, 87–88, 224, 390
- Мохнацький, Маврикій (1804–1834), польський політичний письменник і літера-

- турний критик, один із лідерів Патріотичного товариства в листопадовому повстанні 1830–1831 років 175, 191–192
- Моцарт, Вольфганг Амадей (1756–1791), австрійський композитор 135
- Мочар, Мечислав (1913–1986), польський генерал, комуністичний діяч, міністр внутрішніх справ (1964–1968) 315
- Мрожек, Славомір (нар. 1930), польський драматург 314
- Мункаці, Міхай 234
- Мунье, Ролан, французький історик 101
- Мусоліні, Беніто (1883–1945), засновник італійської фашистської партії, прем'єр-міністр (1922–1925), фашистський диктатор Італії (1925–1943) 266
- Мюнхен 274, 282, 288, 305, 410; конференція 411; угода 412, 416
- Надь, Імре (1896–1958), прем'єр-міністр Угорщини (1953–1955, 1956), один із лідерів революції 1956 року, страчений після її придушення 299, 309–312, 316, 330
- Надь, Ференц (1903–1979), угорський політик, лідер Партії дрібних власників 300, 302–303, 412, 414, 416
- Надьсомбат див. Трнава 109, 392
- Нантський едикт 393
- Наполеон I (1769–1821), імператор Франції (1804–1814, березень–червень 1815) 186, 188–189, 192, 401
- Нарутовіч, Габріель (1865–1922), польський політик, науковець, інженер, перший президент Польщі (1922), загинув від руки польського націоналіста 278, 409
- Нарушевіч, Адам (1733–1796), польський поет, історик, єзуїт, єпископ смоленський (1788–1790) і луцький (1790–1796) 157
- Науман, Фридрих 356
- Неаполь 19, 50
- Немцевіч, Юліян Урсин (1758–1841), польський письменник і політик, секретар Тадеуша Костюшка, від 1833 на еміграції 157
- Немцова, Божена (1820–1862), чеська письменниця, казкарка 184
- Нешава 58
- Ниса 296, 303, 321, 330–331
- Нідерланди 19, 24, 48, 51, 73, 80, 102, 110, 117–118, 120, 130, 136, 146, 249
- Ніколай I (1796–1855), російський імператор (1825–1855) 191
- Ніколай Ніколаєвіч, великий князь (1856–1929), російський генерал, головнокомандувач російської армії в Першій світовій війні (1914), від 1918 на еміграції 246
- Нікополь 59, 389
- НДР (Німецька Демократична Республіка) 330
- Німецька імперія 231
- Німецька конфедерація 196

- Німеччина/Німці 19, 30, 32, 38–40, 43, 48–49, 51, 63, 80, 100, 116, 127–128, 168, 192, 196, 200, 202, 210, 214, 217–218, 223, 227, 235, 237, 238–240, 244–245, 247, 249–250, 252–256, 258–259, 261–263, 268, 270–274, 277–285, 287–291, 296–297, 303, 315, 330, 338, 343, 346–348, 356, 403, 409, 411, 413, 418–420; Західна 223, 330, 417; Східна 317, 320–321, 332
- Нітра 273, 408
- Новгород 48, 82
- Нові Сад 290, 412
- Новосільцев Ніколай (1762–1838), граф, російський державний діяч, голова Державної ради і Кабінету Міністрів (1832–1838) 190
- Новотни, Антонін (1904–1975), чехословацький комуністичний лідер, президент (1957–1968) 310, 313, 316, 414
- Нойман, Айвер 360
- Нойрат, Константин фон (1873–1956), барон, німецький дипломат, протектор Богемії–Моравії під час Другої світової війни 286
- Нокс, Джон (1505–1572), шотландський релігійний реформатор 70
- Норвід, Ципріян Каміль (1821–1883), польський поет, художник, філософ 193
- Нормандія 413
- Нюрнберг 268
- Нью-Гевен 10, 13
- Нью-Йорк 421
- Ньютон, Ісаак (1643–1727), англійський математик, механік, астроном 100, 134
- Обрадович, Доситей (1738–1811), сербський письменник, просвітник 180
- Одер 296, 303, 321, 330–331
- Оксенстьерна, Аксель (1583–1654), шведський урядовець, канцлер 117, 119
- Олекси, Юзеф (нар. 1946), польський політичний діяч, маршалок сейму (1993–1995, із 2004), прем'єр-міністр Польщі (1995–1996) 329, 421
- Олеховський, Анджей (нар. 1947), польський політичний діяч, міністр фінансів (1992), міністр закордонних справ (1993–1995) Польщі 334
- Оліва, мир (1660) 395; договір 131
- Олізаровський, Арон А. (бл. 1618 – бл. 1659), польський науковець, політичний автор 105
- Оломоуц 109, 118
- Ольшевський, Ян (нар. 1930), польський політичний діяч, захисник на політичних процесах проти опозиції, прем'єр-міністр Польщі (1991–1992) 329, 335, 419
- Опалінський, Лукаш (1612–1662), польський політик і письменник–сатирик 115
- Орбан, Віктор (нар. 1963), угорський політичний діяч, один із засновників і

- голова ФІДЕС, прем'єр-міністр Угорщини (1998–2002) 420
- Ород 202, 276
- Орша, литовська перемога над московитами (1512) 86, 391
- Османська імперія 18, 87–88, 128, 133, 161
- Острава 344
- Отон III (980–1002), імператор Священної Римської імперії (983–1002) 39, 387
- Павляк, Вальдемар (нар. 1959), польський політичний діяч, один із лідерів аграрного руху, прем'єр-міністр Польщі (1992, 1993–1995) 329, 419
- Павндз, Норман, історичний географ 46
- Падеревський, Ігнацій Ян (1860–1941), польський композитор, прем'єр-міністр і міністр закордонних справ (1919)
- Польщі 241, 247–248, 280, 407
- Пазмані, Петер (1570–1635), угорський примас, єзуїт, письменник і проповідник 108–109
- Пакозд 199, 402
- Палацький, Франтишек (1798–1876), чеський історик і політик, один із «будителів» нації 25, 121, 176, 181–184, 186, 196–198, 226–227, 236, 402
- Палермо 19, 50, 196
- Палмер, Роберт Росвел (нар. 1909) 164
- Паноніус, Янус (Чесмічкі, Янош Чезміцей) (1434–1472), угорсько-хорватський поет-гуманіст і політик 52, 63
- Панонська рівнина 32, 34
- Париж 46, 71, 135, 192, 196–197, 205, 244, 247–248, 250, 273, 387, 391, 401, 403, 407, 412; конгрес 203; мирна конференція 196, 248, 250
- Парлер, Петер (бл. 1330–1399), празький архітектор німецького походження 50
- Пасек, Ян Хризостом (бл. 1630–1701), польський шляхтич, мемуарист 115
- Патон Джордж Сміт (1885–1945), американський генерал, командувач союзних військ під час Другої світової війни 289
- Паточка, Ян (1907–1977), чехословацький філософ 269
- Пекарж, Йозеф (1870–1936), чехословацький письменник 184, 236
- Переяславська угода 130
- Перл Гарбор 411
- Петефі, Шандор (1823–1849), угорський поет і революціонер, очолив повстання в Пешті під час революції 1848–1849 178, 200
- Петлюра, Симон (1877–1926), український політик, публіцист, голова Директорії УНР (1918), з 1920 на еміграції, вбитий у Парижі 251
- Петроград 246
- Печ 51–52, 388
- П'ємонт 228, 231, 240
- Пилявці, польська поразка 1648 року 129

- Підляшшя 94
- Піколоміні, італійсько-чеська аристократична родина 106
- Пілсудський, Юзеф (1867–1935), польський політик, лідер польської Соціалістичної партії, під час Першої світової війни командувач Першого легіону, очільник держави (1918–1922), фактичний диктатор після державного перевороту 1926 року 177, 239–240, 246–248, 251–252, 265–267, 277–281, 298, 338, 407, 409, 411
- Піренеї, мир 131
- Пітгарт, Петр (нар. 1941), чеський політичний діяч, правник, історик, активіст опозиційного руху за часів комунізму 332
- Пітсбург, декларація 244, 406
- Платон, (427–347 до н.е.), давньогрецький філософ 51
- Пльзень 118, 212
- Поділля 133
- Пожаревацький мирний договір 143
- Пожонь (Братислава, Пресбург) 12, 89, 107, 109, 123, 141, 143, 185, 187
- Познанщина 189, 196–197
- Познанські, родина 222
- Познань 31, 46, 158, 197, 414
- Полянове, мир 127
- Полішенський, Йозеф, чехословацький історик 101–102, 116
- Полтава 144
- Польська народна республіка 191
- Польща/Поляки 9, 11, 16–27, 30–34, 37–43, 45–58, 61–64, 66, 68–72, 76–83, 86–88, 93–98, 100–105, 110, 114–115, 117, 119–121, 123–124, 126–128, 130–131, 133, 136, 138–140, 142, 144–147, 152, 156, 161, 165–168, 170–171, 174–179, 185–190, 193, 196–198, 202–205, 211, 220–224, 227–232, 234–235, 237–241, 245–248, 251–258, 260–267, 269, 273–275, 278–289, 292–305, 307–309, 311, 313–317, 319, 321–329, 331–333, 335–351, 356, 358, 387, 389, 391, 393, 395, 397, 399, 401, 403, 405, 407, 409, 411, 413, 415, 417, 419, 421; корона 83
- Померанія 58; Західна 293; Східна 250, 294–295; *див. також* Прусія
- Помор'я 37, 54–55, 69, 160
- Понятовський, Станіслав Август *див.* Станіслав Август Понятовський
- Понятовський, Юзеф (1763–1813), князь, польський генерал і маршал Франції, командувач польської армії в наполеонівських кампаніях 1812–1813; *див. також* Станіслав Август 165, 188–189
- Попелюшко, Єжи (1947–1984), польський священник, убитий таємною поліцією 325, 417
- Португалія 100, 266
- Потоцький, Щесни (1752–1805), польський політик,

- магнат, лідер Тарговицької конфедерації 156
- Потсдамська конференція 413
- Прага 13, 25, 27, 31, 37, 39–40, 46, 53, 55, 60–61, 67, 79, 81, 86, 89, 110, 117–119, 140, 148, 152, 165, 171, 186–187, 196, 198–199, 212, 214–215, 235, 244–245, 271–275, 281, 288–289, 304–305, 316, 331, 332, 339, 351, 388, 392, 402, 404, 410; конгрес 200
- Прагматична санкція 140, 142, 396
- Прага, Варшавське передмістя 167
- «Празька весна» 27, 416
- Пресбург (Братислава, Пожонь) 12
- Пржемисл Отокар II (бл. 1230–1278), король Чехії (від 1253) 37, 53, 386
- Пржемисловичі, чеська династія 31, 39–40, 49, 54, 388; *див. також* Бжетилав, Вацлав, Пржемисл-Отокар
- Прус, Болеслав (Александр Гловацький) (1847–1912), польський письменник 230
- Прусія 24, 66, 87, 92, 97, 120, 131–133, 145, 147–148, 153, 159–162, 164, 167–168, 170, 186, 190, 196, 205–206, 223, 231–232, 238, 262, 391, 395, 399; Герцогська 127, 130; Королівська (Померанія) 69, 81, 84, 87, 95, 127; Східна 87, 250, 294–295, 407;
- Прусія–Бранденбург 130, 132
- Прусська Польща 197, 220, 223, 250, 401, 405, 407 *див.* Познань, Померанія
- Пуласький, Казімеж (1747–1779), польський генерал; учасник Барської конфедерації, герой Американської революції 160
- Пуркіне, Ян Евангеліста (1787–1869), чеський психолог та видатний фізіолог 182
- Путін, Владімір (нар. 1952), російський політичний діяч, офіцер КГБ, прем'єр-міністр (1999), президент Російської Федерації (з 2000) 421
- Пясецький, Болеслав (1915–1979), польський фашист, лідер еміграційної організації «Пакс» після Другої світової війни 308
- П'ясти, польська династія *див. також* Болеслав, Владислав, Казімір 32, 39–42, 45, 47, 50, 54
- Пьотр Великий (1672–1725), російський цар (від 1682), перший імператор Росії (від 1721) 126, 144–145
- Раб, Теодор, американський історик 102
- Радзивіл, Януш, князь (1612–1655), великий гетьман Литовський (від 1654) 130
- Радзивілі, литовська княжа родина 131, 156
- Райк, Ласло (1909–1949), угорський комуністичний діяч, міністр внутрішніх справ (1946), страчений після показового процесу за звинуваченням у зв'яз-

- ках із Тіто 299, 302, 309
- Райн 19, 44, 52, 123, 146;
область 411
- Ракоці 116, 133, 143
- Ракоці, Ференц (1676–1735),
князь Трансильванії,
керівник угорського по-
встання проти Габсбургів
1703–1711 125–126, 201;
див. також Дьордь І
- Ракоші, Матяш (1892–1971),
угорський комуністичний
лідер, генеральний секре-
тар ЦК Компартії Угор-
щини (1945–1948), ЦК
Угорської партії трудя-
щих (1948–1956), прем'єр-
міністр Угорщини (1952–
1953) 299, 303, 307, 310–311
- Ранкі, Дьордь (нар. 1930),
угорський економічний
історик 210, 212
- Рансимен (1868–1940), лорд,
британський політик 273
- Рахів 70
- Рачкевіч, Владислав
(1885–1947), польський
політик, президент
Польщі на еміграції
(1939–1947) 283
- Ревай, Йозеф (1898–1959),
угорський комуністичний
діяч 299
- Регенсбург 33
- Рей, Міколай (1505–1569),
один із перших представ-
ників польської ренесанс-
ної літератури 68
- Реймонт, Владіслав (1867–
1925), польський письмен-
ник, Нобелівський лавре-
ат 241
- Рибентроп, Йоахим фон
(1893–1946), міністр за-
кордонних справ нацист-
ської Німеччини (1938–
1945) 282–283, 411
- Рига 104, 113, 127; договір 252,
277, 409
- Ридз–Сміглий див. Сміглий-
Ридз
- Рим 17, 29, 33, 39–40, 52, 62,
70, 86, 96, 125, 129, 135,
150, 244, 254, 316, 322,
409; Імперія 30, 37–39,
55–56, 196; імперія
Західна Римська 16;
імперія Східна Римська
16; імперія Священна
Римська 88, 401, 421;
Папський престол;
Республіка 85, 114
- Ришельє, Арман де, герцог
(1585–1642), французький
кардинал (від 1622), голо-
ва королівської ради (від
1624) 105, 393
- Річ Посполита 9–10, 24–25,
93–99, 103–105, 110, 112–
113, 116, 126–133, 135,
138–139, 143–147, 156–164,
167–168, 175–177, 186,
190, 192, 205, 220–221,
228, 232, 239, 251, 358;
Друга 338; Польсько–Ли-
товська 92, 94, 252
- Романови, династія 127, 191
- Роми 282, 338
- Росія / Росіяни 17–19, 24, 29,
66, 99, 145, 147, 156,
160–161, 164, 168, 171, 177,
188–190, 196, 203–208,
210, 220–223, 227, 229–231,
234–235, 238–240, 243–251,
253, 277, 284–286, 290,
292–294, 324, 326–327,
346–347, 357–358, 360–361,
399, 403, 407, 409; див. та-

- кож Московія, Советський Союз
- Російська імперія 133, 190
- Російська Федерація 421
- Ростворовський, Імануель Матеуш (1923–1989), польський історик 84, 144, 164
- Ротшилд, Джозеф, американський історик, політолог 17, 351
- Рудольф I (1218–1291), перший із династії Габсбургів імператор Священної Римської імперії (від 1273) 53
- Рудольф II (1576–1611), імператор Священної Римської імперії (1576–1612), король Чехії та Угорщини 67, 72, 91, 99, 116, 390
- Рузвельт, Франклін Д. (1882–1945), президент США (1933–1945) 194, 284
- Румунія/Румуни 16, 91, 200, 218, 233, 243, 252–254, 277, 284, 287–291, 348; *див. також* волохи
- Русини 197–198, 221, 228; *див. також* українці
- Русо, Жан-Жак (1712–1778), французько-швейцарський просвітницький філософ 135–136, 138, 161, 165, 397
- Русь 10; Галицька 55; Червона 55; *див.* Галичина, Київська Русь, Україна
- Сабатай Цві (пом. 1676), лідер єврейської секти 116
- Савана 160
- Саїд, Едвард 359
- Саксонія / Сакси 77, 120, 138, 144, 147, 200, 386
- Салазар, Антоніо де Олівера (1889–1970), португальський прем'єр-міністр, диктатор (1932–1968) 266
- Салаші, Ференц (1897–1946), лідер угорських нацистів, прем'єр-міністр Угорщини (1944–1945), страчений 277, 291, 412
- Сандомир, рокош 99; угода 71, 391
- Санкт-Петербург 144, 147, 159, 161, 164, 197, 205–206, 240
- Сапєги, литовська князівська родина 112
- Сараєво 232, 241
- Сардинія 202
- Сарошпатак 110
- Сартр, Жан-Поль (1905–1980), французький філософ, письменник, один із провідних представників екзистенціалізму 339
- Сатмар, мир 396; договір 126, 141
- Світак, Іван 318
- Свобода, Людвік (1895–1979), чехословацький генерал, міністр оборони, президент Чехословаччини (1968–1975) 305
- Святло, Юзеф, полковник польської таємної поліції часів комунізму 310
- Священна Римська імперія 196
- Серед 46, 215, 276
- Сен-Жерменський мирний договір 407
- Сент-Готард, битва 223, 394
- Сербія / Серби 40, 180, 199–200, 233, 241–243, 356
- Сербське князівство 199

- Середземномор'я 16
- Сетон-Вотсон, Г'ю (нар. 1916), британський історик 13, 17–18, 171, 182
- Сетон-Вотсон, Роберт В. (1879–1951), британський історик 182
- Сечені, Іштван (1791–1860), граф, угорський реформатор, письменник і політик 20, 179–180, 187, 194–195, 199, 201, 203, 400
- Сенкевіч, Генрик (1846–1916), польський письменник, Нобелівський лауреат 126, 234, 241
- Сигетвар 89, 390
- Сигізмунд (1387–1437), імператор Священної Римської імперії (від 1410), король Чехії (1419–1421, 1436–1437) та Угорщини (1387–1437) 60–61, 388
- Сигізмунд I Старий (1467–1548), король польський і великий князь литовський (від 1506) 68, 87, 92, 391
- Сигізмунд II Август (1520–1572), великий князь литовський (від 1529), король польський (від 1548) 71, 92–94, 96
- Сигізмунд III, Ваза (1566–1632), король Речі Посполитої (від 1587) та Швеції (1592–1599, скинутий із трону) 97–99, 110, 115, 121, 127, 393
- Сидор, Кароль (1901–1953) 274
- Силезія 35–37, 53, 55, 61–62, 78–79, 90, 92, 118, 120, 130, 146–148, 150, 152, 196, 212, 220, 232, 251–252, 263, 295, 343, 396; Австрійська 196; Верхня 148, 250, 277, 409; Тушинська 250; Польська 256
- Сицилія 40
- Сікорський, Владислав (1881–1943), польський генерал, прем'єр-міністр (1922–1923, 1939–1943), головнокомандувач польської армії в екзилі, загинув у авіакатастрофі над Гібралтаром 283–285, 410–411, 413
- Скандинавія 19, 249, 360
- Скарга, Пьотр (1536–1612), польський проповідник-єзуїт, письменник-богослов 72, 83
- Склавінія 39
- Славата, Вілем (1572–1652), чеський католицький політик 117
- Славонія 35
- Сланський, Рудольф (1901–1952), чехословацький комуністичний лідер, генеральний секретар ЦК КПЧ (1945–1951), страчений 309, 414
- Словацьчина / Словаки; держава 9, 12, 36, 47, 61, 69, 91, 109, 183, 197, 199, 219, 226, 233–234, 243–245, 252, 254–255, 258–260, 262–264, 269, 271–274, 281, 286–289, 296, 299, 304, 329, 331–333, 336–340, 344, 346, 348, 356, 358, 410, 412, 418
- Словацький, Юліуш (1809–1849), польський поет епохи романтизму 193
- Словенія / Словени 242–243
- Слов'яни 198, 200, 206; конгрес 171; панонські;

- південні 197
- Слонімський, Антоній (1895–1976), польський поет і критик 264
- Сметана, Бедржих (1824–1884), чеський композитор 184, 237
- Сміглій-Ридз, Едвард (1866–1941), польський маршал, головнокомандувач польської армії (1939) 280
- СНД (Співдружність Незалежних Держав) 346
- Собібор 282
- Собеський, Ян *див.* Ян III (Собеський)
- Советський Союз 15, 16, 22, 254, 257, 279, 281–285, 288–289, 292–296, 298–300, 305–306, 311–318, 320, 326, 330–331, 351, 356, 358, 409–411, 415–417, 419
- Сомосьєра 189
- Соснковський, Казімеж (1885–1969), польський генерал, військовий міністр Польщі (1920–1924), головнокомандувач польської армії (1943–1944) 285
- Спіш 160
- Сполучені Штати 17, 86, 175, 205, 247, 253, 256, 284, 293, 295, 301–302, 306, 315, 321, 327, 330, 346–347, 358; *див. також* Америка
- СССР *див.* Советський Союз
- Сталін, Іосіф В. (1879–1953), советський комуністичний лідер, генеральний секретар ЦК КПСС (1922–1953) 249, 284–286, 288, 293–294, 307–308, 310, 316, 415
- Сталінград 284; битва 413
- Стамбул 128
- Станіслав (бл. 1030–1079), св., єпископ Кракова, мученик, покровитель Польщі 41, 387
- Станіслав Лещинський (1677–1766), король Польщі (1704–1711, 1733–1734) 144, 146, 397
- Станіслав Август Понятовський (1732–1798), останній польський король (1764–1795) 156–159, 161–163, 165
- Сташиць, Станіслав (1755–1826), польський священик, політичний письменник, педагог, ідеолог польського Просвітництва 139, 157, 174, 187–188
- Степан, А., соціолог 333
- Стефан Баторій (1533–1586), король польський (від 1576), засновник віленської академії 91, 96–98, 121, 390, 393
- Стефан I (бл. 970–1038), святий, перший король Угорщини (від 1000), охрестив Угорщину (до 997) 40, 386
- Стокгольм 127
- Страсбург 346
- Субгельний, Орест (нар. 1943), канадський історик українського походження 102
- Суворов, Александр В. (1729–1800), князь, російський полководець, генералісімус (1799) 167
- Суец 312
- «Суспільний договір» 138, 397
- Сухоцька, Ганна (нар. 1946), польський політичний

- діяч, правник, прем'єр-міністр Польщі (1992–1993) 329, 419
- Східна Галичина 220, 246, 251, 261, 266
- Сюч, Єно (1928–1988), угорський медієвіст 9, 17–18, 20, 82, 120, 357
- Талейран, Шарль Морис де (1754–1838), міністр іноземних справ Франції (1797–1799 за Директорії, 1799–1807 за консульства та Наполеона I, 1814–15 за Людовіка XVIII) 135
- Таненберг *див.* Грюнвальд 57; битва 389
- Тарговиці 164; конфедерація 165, 167, 399
- Тарногрудська конфедерація 397
- Татри 182
- Тевтонський орден 87, 93
- Тегеран, конференція 285, 413
- Телекі, Пал (1879–1941), угорський політик, прем'єр-міністр Угорщини (1920–1921, 1939–1941), вчинив самогубство на знак протесту проти участі Угорщини в нацистській інтервенції на Югославію 289
- Тешин 258, 273–274, 406
- Тжчана, битва 127
- Тилдь, Золтан (1889–1961), угорський політик, прем'єр-міністр (1945–1948) 300, 302–303, 412
- Тильзит, мир 189
- Тимінський, Станіслав (нар. 1948), польський політичний діяч, у 1969–1990 перебував за кордоном, кандидат на виборах президента Польщі (1990) 329
- Тироль 90
- Тиса, Іштван (1861–1918), граф, угорський політик, прем'єр-міністр Угорщини (1903–1905; 1913–1917) 234, 241–242, 267, 402, 404
- Тиса, Калман (1830–1902), граф, угорський політик, лідер ліберальної партії, прем'єр-міністр Угорщини (1875–1890) 225–226, 232
- Тисо, Йозеф (1887–1947), словацький політик-популіст, священик, президент Словацької держави (1938–1944), страчений 274, 287, 305
- Тіто, Йосиф Броз (1892–1980), югославський комуністичний діяч, голова КПЮ (від 1937), лідер партизанського руху в Другій світовій війні, президент Югославії (1953–1980) 306, 415
- Тишнер, Юзеф (нар. 1931) польський священик, філософ, науковець 27, 323
- Тодорова, Марія 359
- Токай 125, 396
- Токіо 240
- Томас, Флоренс 13
- Томашек, Франтишек (1899–1992), празький архієпископ, кардинал, примас Чехії (1977–1991) 316, 416
- Топольський, Єжи (1928–1998), польський історик 74
- Торунь, 160, 162, 397; мир 58, 389
- Трансильванія 12, 18, 25, 35–

- 36, 45, 47, 59, 68–72, 76, 88, 90–91, 96, 107, 110, 117–118, 120–121, 123, 125, 131, 142, 149–151, 155, 166, 179–180, 198, 200, 202, 219, 225, 243, 260, 289, 291, 295, 357, 386, 388, 390, 392, 394, 396, 398
- Транслейтанія 224
- Траут, Ромуальд (1826–1864), один із провідників польського повстання 1863 року 206
- Треблінка 282
- Тревор-Ропер Г'ю Ропер (нар. 1914), англійський історик 101
- Трембецький, Станіслав (бл. 1740–1812), польський поет епохи Просвітництва 157
- Тридентський собор 72, 391
- Трипартимум 87
- Тріянон, договір 253–254, 259, 281, 289, 406
- Трнава (Надьсомбат) 109, 392
- Тувім, Юліан (1894–1953), польський поет 264
- Тука, Войцех (1880–1946), словацький політик, прем'єр-міністр Словацької республіки (1939–1944), страчений 269, 272, 408
- Туреччина/Турки 62–63, 90, 92–94, 97, 108, 123–125, 128, 133, 153, 395
- Турн, Матяш (1567–1640), провідник антигабсбурзької боротьби в Чехії 118
- Тьокьолі, Імре (1657–1705), угорський політик антигабсбурзьких переконань, недовгий час – князь Трансильванії, помер на вигнанні 123–125, 394
- Угорська революція 27
- Угорське королівство 202
- Угорщина/Угорці 9–12, 16–20, 23–27, 30, 32–42, 45, 47–59, 61–64, 66–72, 75–84, 86–92, 100, 102–110, 114, 117, 119, 122–125, 135, 137–143, 148–156, 158, 165–166, 168, 171, 174, 176, 178–181, 186–187, 190, 193, 196–203, 206, 210–211, 215–217, 219–221, 223–225, 227, 232, 234–235, 241–243, 248, 252–253, 257–265, 267–268, 273–277, 281, 287–291, 292, 294–299, 301–303, 305, 307–314, 318, 320–321, 327, 329–338, 340–348, 350–352, 356, 358, 386, 388 390, 392, 394, 396, 398, 400, 402, 404, 406, 408, 410, 412, 414, 416, 418, 420–421; Верхня 91, 185; Королівська 88–89, 104, 107, 118
- Ужгород 23; унія 125, 394
- Україна/Українці 10, 16, 18, 29, 57, 67, 94, 105, 111, 116, 128–131, 150, 167, 205, 220–221, 228, 230–231, 238–239, 251, 254–256, 261–263, 266, 283, 296, 338, 340, 346–348, 361; Підкарпатська 10; *див. також* Карпатська Україна, Київська Русь, Рутенія
- Українське (Руське) князівство 131
- Улам, Адам Бруно (нар. 1922), американський советолог 26
- Уласло I, II див. Владислав

- Унгвар (Ужгород) 23; унія 394
Урал 182
- Фаркаш, Міхай (1904–1965),
угорський комуністичний
діяч 299
- Февр, Люсьєн (1878–1956),
французький історик зі
школи «Анналів» 138
- Фердинанд I (1503–1564),
імператор Священної
Римської імперії (від
1556), перший із династії
Габсбургів король Чехії та
Угорщини (від 1526) 86,
88–89, 390
- Фердинанд I (1793–1875),
імператор Австрії, король
Чехії та Угорщини 201
- Фердинанд II (1578–1637),
імператор Священної
Римської імперії (від
1619), король Чехії та
Угорщини 116, 392
- Фердинанд III (1608–1657),
імператор Священної
Римської імперії (від
1637) 116, 123, 394
- Фінляндія 327
- Фландрія / Фламандці 42
- Флацій, Лірик (1520–1575),
хорватський релігійний
реформатор 70
- Флоренція 46
- Форальберг 90
- Франк, Г., губернатор Польщі
часів Другої світової
війни 286
- Франко, Іван (1856–1916), ук-
раїнський поет, письмен-
ник, публіцист 231
- Франкопан, Ференц (1620–
1671) 123, 394
- Франкфурт 196–197
- Франц Йозеф (1830–1916),
імператор Австрії, король
Угорщини та Чехії (від
1848), за його правління
Австрійська імперія пере-
творилася на Австро-
Угорщину (1867) 201, 234,
267, 402
- Франц Фердинанд, ерцгерцог
(1863–1914), спадкоємець
австро-угорського трону,
вбивство якого призвело
до Першої світової війни
241
- Франція / Французи 18–20, 22,
30, 32, 42, 48–50, 52, 61–63,
82, 85, 96, 101, 105, 112,
117–118, 123–124, 135–136,
138, 146–147, 159, 167, 172–
174, 180, 187–191, 202, 205,
208–210, 213, 217, 235,
237, 240, 243–244, 247,
249, 253–254, 256, 272–273,
277, 282–283, 288, 327, 330,
336, 343, 347, 358, 393, 399,
406–408, 411; Революція
17, 153, 155, 161, 166,
170–172, 182–183
- Фредериціанум, едикт 1244
року щодо євреїв, зразок
для інших хартії 39
- Фредро, Александр (1793–
1876), граф, польський
драматург, комедіограф
193
- Фридрих I Барбароса (1123?–
1190), імператор Священ-
ної Римської Імперії
(1152–1190) 41
- Фридрих II (1712–1786), прусь-
кий король (від 1740)
146–147
- Фридрих Пфальцьський (1596–
1632), голова німецької

- протестантської ліги, «зимовий король» Чехії (1619) 117–118, 392
- Фрич-Моджевський, Анджей (бл. 1503–1572), польський політичний письменник і реформатор 69
- Фугери, німецька банкірська родина 48, 78–79
- Ф'юме 233
- Хеб 46
- Хіросима 413
- Хмельницький, Богдан (бл. 1595–1657), український козацький гетьман, керівник повстання 1648 року 129–130
- Ходкевич, Ян Кароль (1560–1621), литовський гетьман (1601–1621), що уславився перемогою над шведами під Кірхольмом (1605), керівник оборони Хотина (1621) 98
- Хорватія / Хорвати 12, 17, 30, 35–36, 40, 51, 84, 88, 108–109, 123, 142, 154, 199, 202, 219, 224–226, 233, 242–243, 253, 287, 386, 390, 396, 402
- Хотин 122, 284, 393; битва 128, 395
- Хрущов, Нікіта (1894–1971), перший секретар ЦК КПСС (1953–1964), відсторонений від влади 310–312, 415
- Цвінглі, Ульріх (1484–1531), швейцарський релігійний реформатор 70
- Цецора, польська поразка від турків у 1620 році 122, 393
- Цислейтанія 224, 234, 404
- Цицерон, Марк Тулій (106–43 р. до н.е.), давньоримський політичний діяч, оратор, філософ і письменник 10
- Цімошевіч, Влодзімеж (нар. 1950), польський політичний діяч, правник, міністр юстиції (1993–1994), прем'єр-міністр (1996–1997), міністр закордонних справ (з 2000) Польщі 329
- Чальф, Маріян, прем'єр-міністр Польщі 332
- Чапек, Карел (1890–1938), чеський письменник 264
- Чарнецький, Стефан (1599–1665), польський полководець, польний коронний гетьман (1665) 130
- Чарногурський, Ян (нар. 1944), словацький політичний діяч, правник, захисник на процесах проти опозиції, прем'єр-міністр (1991–1992) Словаччини 337
- Чарторийський, Адам Єжи (1770–1861), князь, польський політик, міністр закордонних справ Росії (1804–1806), голова національного уряду під час листопадового повстання 1830–1831, лідер польської «Великої еміграції» 177, 187–188, 191–194, 197, 200
- Чарторийські, польська аристократична родина 156, 159
- Чезміцей, Янош *див.*

- Паноніус, Янус
 Челябінськ 406
 Ченстохова 130, 395
 Черна над Тисою 318
 Черчіл, Вінстон Леонард
 Спенсер (1847–1965),
 прем'єр-міністр Велико
 британії (1940–1945,
 1951–1955) 284, 293, 333
 Чех, мітичний прабацько
 чехів 35
 Чехія / Чехи 9, 19–20, 22–26,
 30–31, 33–43, 45–59, 61–64,
 66–68, 69–72, 75, 77–79,
 81–82, 86, 88–92, 99–110,
 116–117, 118–121, 135, 137–
 141, 143, 148–153, 156,
 165, 169, 176, 181–182,
 185–186, 193, 196–198, 202,
 206, 209–210, 212–215, 220,
 223, 226–227, 234–235,
 237, 243–245, 252, 255–256,
 262–264, 269, 271, 281,
 286–287, 289, 296, 316,
 318, 327, 329, 331–333,
 335–340, 342–344, 346–349,
 351, 358, 386, 388, 390, 392,
 394, 396, 398, 400, 402,
 404, 406, 408, 410, 412,
 414, 416, 418, 420–421;
 Чеська республіка 343; Чеська
 та Словацька Федеративна
 Республіка 332; королів-
 ство 140
 Чехословацьчина/чехословаки
 9–11, 16–17, 23, 25–27, 31,
 88, 244–245, 248–250, 252–
 260, 262, 264–265, 269–270,
 272–275, 281, 286, 288–289,
 292, 294–298, 299, 302,
 304–305, 307–310, 315–321,
 327, 331, 332, 335–338,
 341, 345, 356, 404, 406,
 410, 413;
 Чехословацька держава
 271–272, 275;
 Чехословацька
 Соціалістична Республіка
 315; Чехословацька рес-
 публіка 272–273
 Чечня 347, 419
 Чоконаї, Михайл Вітез (1773–
 1805), угорський поет
 просвітництва 155
 Чорна Гора 182
 Чорне море 16, 57, 128, 221
 Чуднів 131
 Шацький, Єжи (нар. 1929),
 польський соціолог 175
 Шафарик, Павел (1795–1861),
 словацький пастор, архео-
 лог, історик та філолог,
 один із чеських «буди-
 телів» нації 182, 184–185,
 193
 Швегла, Антонін (1873–1933),
 чехословацький політик,
 прем'єр-міністр і міністр
 внутрішніх справ Чехо-
 словацьчини (1922–1929)
 270, 272–273
 Швейцарія / Швейцарці 19,
 146, 238, 249, 356
 Швеція / Шведи 19, 93, 98,
 111–112, 117–118, 120,
 127–128, 130–132, 144,
 159, 212, 393, 395
 Шевченко, Тарас (1814–1861),
 український поет, худож-
 ник 10, 231
 Шептицький, Андрей (Роман)
 (1865–1944), граф, митро-
 полит Української Греко-
 Католицької церкви 263
 Шереди, Юстиніян (1884–
 1945), кардинал, примас
 Угорщини 302

- Шимановський, Кароль (1883–1937), польський композитор 264
- Шишковський, Марчін (1554–1630), польський єпископ 113
- Шклярська Поремба 306
- Шкрета, Карел (1610–1674) чеський художник 109
- Шопен, Фредерик (1810–1849), польський композитор 193
- Шопрон 253
- Шопфлін, Джордж 358, 360
- Шотландія 95
- Шпідля, Владімір (нар. 1956), чеський політичний діяч, прем'єр-міністр Чехії (з 2002) 337, 420
- Штефанік, Мілан Р. (1880–1919), словацький науковець, очолював чехословацьку боротьбу за кордоном, військовий міністр 243
- Штирія 77
- Штос, Вайт (Ствош, Віт) (бл. 1447–1533), скульптор із Нюрнберга, працював у Кракові та Львові 50
- Штросмаєр, Йосип (1815–1905), хорватський єпископ, філантроп, послідовник ілірійства 226
- Штумсдорф 128
- Штур, Людовіт (1815–1856), словацький поет, що створив основу сучасної словацької літературної мови 186, 199
- Шуйський, Юзеф (1835–1883), польський історик, консервативний письменник 228
- Шустер, Рудольф (нар. 1934), словацький політичний діяч, президент міста Кошиць (1983–1989, 1994–1999), президент Словаччини (з 1999) 420
- Щецин 295, 321
- Югославія 16, 243, 253–254, 282, 289–290, 306, 410, 419, 421; *див. також* слов'яни, південні
- Юнгман, Йозеф (1773–1847), чеський історик літератури, філолог 182, 184, 399
- Ягайло (Ягело) (бл. 1351–1434), великий князь литовський (1377–1401), король Польщі як Владислав II (від 1386), засновник династії Ягелонів 14, 57–58, 63
- Ягелони 58, 63, 66–67, 71, 83, 86, 92–93; *див. також* Владислав, Казимір, Сигізмунд, Сигізмунд Август, Ягайло
- Ядвіга Анжуйська (1374–1399), дочка угорського короля Лайоша Великого, дружина Ягайла (Ягело), короля Польщі 57
- Яків I (1566–1625), король Англії 118
- Ялта, конференція 282, 286, 293, 301, 303, 347, 357, 413
- Ян Казимір Великий (1609–1672), король Польщі (1648–1668) 111, 129–132, 395
- Ян Непомук (1340–1393), св., празький канонік 121,

141

- Ян III (Собеський) (1629–1696), король Польщі (від 1674) 111, 124, 133, 395
- Янош, Ендре, політолог 211, 351
- Японія 138, 405, 411, 413
- Ярузельський, Войцех (нар. 1923), польський комуністичний діяч, генерал, прем'єр-міністр (1981–1984), головнокомандувач (1983–1990), перший секретар ЦК ПОРП, президент Польщі (1985–1990) 324–325, 327, 328, 417
- Яси, Оскар (1875–1957), угорський політик і науковець 232, 242
- Ясна Гора 130
- Яхимов (Йоахімсталь) 78–79

Наукове видання

Пьотр Вандич

Ціна свободи

Історія Центрально-Східної
Європи від Середньовіччя
до сьогодення

Відповідальна за випуск

Богдана Матіяш

Літературне редагування

Лариси Кислюк і Богдани Матіяш

Технічний редактор

Майя Притикіна

Художнє оформлення та верстка

Андрія Шубіна

Коректор

Дзвінка Матіяш

Підп. до друку 27.08.2004. Формат 60x90/16.
Гарнітура Баскервіль. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.

Фіз.-друк. арк. 29,0. Умовн. фарбовідб. 29,5.

Обл. вид. арк. 27,75. Зам. 4-1675.

СП «Часопис «Критика»». 01001 Київ-1, а/с 255.

Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.97.

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».

03151 Київ-151, вул. Волинська, 60.

20